

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZTIZENÖTÖDIK KÖTET

(623., 624., 625. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

TARTALOM.

DCXXIII. SZÁM.

	Lap
EGY NÉMET ÉPÍTÉS UTAZÁSA MAGYARORSZÁGON 1737-BEN. —	
Lyka Károlytól — — — — —	1
GRÓF POLZER-HODITZ KÖNYVE. — Laki Ferenctől — — — — —	7
A FÖLDBIRTOK JELZÁLOGI MEGTERHELÉSE CSONKA-MAGYAR- ORSZÁGON ÉS A MEZŐGAZDASÁGI HITEL PROBLÉMÁI. —	
Fellner Frigyesztől — — — — —	34
EGY ISMERETLEN BÁNK-BÁN DRÁMA. — Gálos Rezsőtől — — — — —	44
A TUDOMÁNY A SZÉPIRODALOMBAN: JULES VERNE. (I.) —	
Hankiss Jánostól — — — — —	54
A HABSBURGOK ELSŐ SZTAMBULI REZIDENSE. (II.) — Török Páltól	87
ESTVÉREK. — Sherwood Anderson után, angolból, — Kállay Miklóstól	105
CADORE. — Költemény. — Carducci után, olaszból, — Radó Antaltól	115
ZEMLE: — 1. <i>Benedek Elek</i> . (1859—1929.) — Kéky Lajostól.	
2. <i>A boroszlói magyar tudományos hét</i> . — Császár Elemértől — —	122
RODALOM: — <i>Erdős Renée önéletrajzi regényének befejező kötete</i> . —	
(Erdős Renée: <i>Ave Róma!</i>) — r. r.-től.	
2. <i>I. Ferenc József levelei</i> . — (Ottó Ernst: <i>Franz Joseph I. in seinen Briefen</i> .) — —k. —l.-től — — — — —	149

DCXXIV. SZÁM.

NAGY SÁNDOR NYOMDOKAIN AZ INDUSHOZ. — Stein Auréltól — —	161
AZ UDVARI KÉMEK, A MEGBIZOTTAK ÉS A TITKOS RENDŐRÖK AZ 1807. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS ALATT. (I.) — Takáts Sándortól	191
A MAGYAR SZÍNJÁTSZÁS TÖRTÉNETE AZ UTÓDÁLLAMOK TERÜ- LETÉN. 1918—1928. — Olay Ferenctől — — — — —	215
A TUDOMÁNY A SZÉPIRODALOMBAN: JULES VERNE. (II.) —	
Hankiss Jánostól — — — — —	241

ARS POETICA MEA. (I.) — Költemény. — Vietórisz Józseftől	27
SZEMLE: 1. <i>Fraknoi Vilmos síremléke előtt.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	28
IRODALOM: 1. <i>Rousseau.</i> — (Rác Lajos: <i>Rousseau J. J. élete és művei.</i>) — Elek Oszkártól.	
2. <i>Az utolsó délszláv.</i> — (Tresić-Pavičić Ante: <i>Budućnost Južnih Slavena.</i>) — Bajza Józseftől.	
3. <i>Jugoszláviáról.</i> — (Bajza József: <i>Jugoszlávia.</i>) — Bonkáló Sándortól	30

DCXXV. SZÁM.

GYULAI PÁL GERNYESZEGEN. — Papp Ferenctől	32
A NÉMET EGYETEMEK SZEREPE A NEMZET ÉLETÉBEN. — Kornemann Ernőtől	34
AZ UDVARI KÉMEK, A MEGBIZOTTAK ÉS A TITKOS RENDŐRÖK AZ 1807. ÉVI ORSZÁGGYÜLÉS ALATT. (II.) — Takáts Sándortól	359
«ISMERETLEN» TOLSZTOJ. — Rubinyi Mózesről	377
A TUDOMÁNY A SZÉPIRODALOMBAN: JULES VERNE. (III.) — Hankiss Jánostól	385
ENDRÖDI SÍRJÁNÁL. — Költemény. — Szabolcska Mihálytól	445
ARS POETICA MEA. (II.) — Költemény. — Vietórisz Józseftől	447
IRODALOM: — 1. <i>Pindaros teljes fordítása.</i> — (Pindaros. Magyarul tolmácsolta Csengery János.) — Wagner Józseftől.	
2. <i>Francia könyv a magyar revizióról.</i> — (Aldo Dami: <i>La Hongrie de Demain.</i>) — Horváth Jenőtől	470

EGY NÉMET ÉPÍTÉSZ UTAZÁSA MAGYARORSZÁGON 1737-BEN.

Félszázaddal Buda visszafoglalása után építészeti tanulmányúton járt Magyarországon Michael Küchel bambergi születésű építész. Járt egyebek közt Győrött, Komáromban, Esztergomban, Pest-Budán. Még látott egyetmást a török háború romjaiból, amelyeket félszázad alatt sem lehetett végleg eltakarítani. De már látta egy új élet felvirulását, látott nagyszabású épületeket az állványfák közül kibontakozni, elsősorban az ifjú Pesten. Templomok, középületek, magánpaloták mintegy szeme láttára keltek ki a romok közül s mutatták a «francia guszto»-t.

Küchel ezt az útját 1737 nyarán tette meg, amikor még csak Würzburg és Bamberg hercegeisének, Friedrich Karl von Schönbornnak mérnöke és hadnagya volt. Utóbb hírneves építőművésszé fejlődött s neve összefűződik a német rokokó nagymestereinek, Balthasar Neumannnak és Johann Dientzenhofennek nevével. Számos, részben nagyarányú épületével ő adta meg Bamberg városképének különleges arculatát, a festői rokokó jegyében. Bamberg környékén is sok mindent épített, úgy hogy élete műve gazdag és változatos.

Szerencsés csillagzat alatt indult pályájára: a hercegek-mecénás lett a pártfogója, s alig hogy szolgálatába lépett, megbízást kapott tőle, hogy ismereteinek bővítése céljából utazza be Németország, Ausztria és Magyarország egy részét. A fiatal építész 1737 májusában indult útnak s hazatérve, még azon év októberében memorandumban számolt be tapasztalatairól mecénásának. Ez az irat ma is megvan s belőle kivesszük a minket érdeklő részeket.¹

¹ Bambergi állami levéltár, Rp. 1131, 11. kötet; a minket érdeklő részek a 261—268. lapon.

Mikor útját tette, még egészen hadimérnöknek érezhette magát s így a magyar városokban is legrészletesebben az erődítményeket írta le, amelyeket a török háború befejezte után mind újonnan kellett felépíteni, illetőleg átalakítani. A fiatal hadimérnököt ezek a munkálatok nagyon érdekelhették, hisz joggal hihette, hogy az erődítményépítésnek új s a kor színvonalán álló példáit ösmerheti meg bennök. Jó ajánlólevelei lehettek, mert a várparancsnokok mindenütt készséggel megmutatták neki az erődítmények minden részét. Egész sor kritikai megjegyzése nem éppen hízog az akkor kizárólag német várparancsnokokra és az alájuk rendelt várépítőkre nézve. Esztergomot Schuhknecht tábornok helyezte újra védhető állapotba, ámde Küchel szakszerű véleménye szerint az egész munka nem sokat ér, mert a közeli Tamás-hegy felől intézhető támadás csakhamar végezne vele. Ilyen tessék-lássék munkának minősíti Budavár erődítményeit is, amelyek Potemkin falvaira emlékeztetnek, mert a vár a Svábhegy felől érkező támadás ellenében huszonnég óránt sem volna tartható, csak a Duna felől látszik megerősítettnek. «Nézetem szerint — írja — ez az egész helyreállítás csak arra való, hogy a Dunán érkező utas lássa, hogy az erődítmény csakugyan meg van építve.»

Bár elsősorban az erődítményeket vizsgálja és írja le, mégis aránylag bő helyet juttat a nevezetesebb épületeknek, ami annak a jele, hogy azok művészi értéke jelentékenyen hatott reá. Itt is Pest jár elöl, s megjegyzései között akad olyan is, amely minket közlről érdekel, mert irodalmunkban eddig hiányzó adatot tartalmaz. Ilyen például jelentésének az a része, amelyben beszámol a pesti ferencrendiek templomának építéséről. «Az éppen épülőfélben levő Franciskánus-templom kilenc oltárt kap, egészen fehérre van meszelve, kívül-belül jó architektúrával készült.» Külön megdicséri az ácsmunka kiválóságát s megjegyzi, hogy oratóriumai alatt «kápolnák állnak az oltárok számára». Ezek alapján Pest ezen érdekes templomának építési ideje nem kétséges többé.

A pesti templomoknak különös figyelmet szentel. «A még befejezetlen pálos-kolostor nyolc kápolnájával, amelye-

ket melléje építettek, jókora és az építészeti szempontoknak megfelelő épület, mind kívül, mind belül.» «Az új dominikánus-templom még nincs oltárokkal felszerelve s homlokzata sincs még vakolva.» A belvárosi plébániatemplomról megjegyzi, hogy új hosszhajót építettek hozzá, a kórus régi gótikus stílusú s bár kisebb, hasonlít a landshuti dómhoz. A kápolnák azonban magasságukhoz viszonyítva túlságosan szűkek. Legjobb a hosszhajóban az orgona feletti boltozat. Felemlíti még, hogy a ferencrendiek Óbudán is építenek templomot a már kész kolostor mellé.

Pest templomai közé tartozik még az Invalidusok Házának szentélye, amelyet a főépülettel kapcsolatosan ismertet. A mai központi városháza akkori állapotában nagy benyomást keltett a szerzőben: «Pest, amely szép és csaknem egészen újonnan épült városka, jelentékenyen szebb Budánál, sok szép urasági, polgári épülete és temploma van, elsősorban az Invalidusok Háza, amely királyi palotához hasonlít, három bejárójával, amelyek közül a középső a templomhoz vezet.» Le is írja e templom akkori képét: «A templom közepén áll a főoltár, amelynek mind a négy oldalán misét mondhatnak; az egész templomot kettős, egymás fölé helyezett oratóriumok futják körül, úgy hogy ezeken 3000 ember hallgathatja a misét, azonkívül alattuk székek is vannak elhelyezve. Mint kórházi templom hasonlíthatatlanul kitünően van berendezve, stílusa kiváló, ... szebbet, jobbat ebben a nemben nem is láttam, pedig az épület még befejezetlen s nyugat felé hiányzik még egy alacsony traktus, hasonlóképpen észak felé is, de ezek kiépítéséhez már hozzáfogtak.»

Kicsinyli az invalidus legénység lakószobáit, amelyek mindegyike 60 embernek van szánva, kivált a konyhahelyiségeket, amelyek elégtelenek és teljesen sötétek. Még megjegyzi, hogy ha az épület teljesen elkészül, 14,000 ember lakhatik benne.

Tanulmányozta a fürdőket is, mind Pest-Budán, mind Esztergomban. Nevezetesen mondja a Császárfürdőt, «amely fölé török mecsetet építettek, amelynek kőfedelére szelelőlyukakat vágtak, csillag, hold és nap képében», e köré

csoportosulnak a fürdőszobák, ahol bárki megfürödhetik egy tizenhetesért, ezenkívül elkülönített helyek vannak a fürdővendégek számára. Ennek kapcsán elmondja, hogy a Duna közepén fekszik egy sziget, «amelyen forró forrás bugyog: állítólag itt vesztette életét Attila. Egyébként török épületek némi maradványai láthatók ott». Ezek közé tartozik benn a városban «különösen egy török templom meg a tornya, amelyet régiségként tartanak meg, belsejében pedig salétromot főznek».

Esztergom hőforrásait is említi: «Van itt egy meleg tó, töméntelen hallal, még télen is van benne béka, ezek úgy kuruttyolnak, akár nyáron.» Esztergomban sajnálkozva szól a régi székesegyház elpusztulásáról, amelyet a római Szent Péter-templomhoz hasonlít, «belül tiszta márvány és mozaik, kívül a legszebb márvány». Az a kis része, amely még fennmaradt s amelyben most az istentiszteletet tartják, tanusodik erről.

Magyaróvárrott is, annak közelében, vadonatúj kapucínus-kolostort látott, a város egyébként is csupa «újonnan épült modern házaktól» ékes, falak s árok veszik körül. Mint nevezetességet említi meg, hogy a kapucínus-kolostornak van egy már élteben szentnek tartott mindentudó gyóntatója, aki egyébként jövőmondó is.

A középületeken kívül figyelme kiterjed a magánházakra és kastélyokra is. Pest világi épületei közül megemlíti a kétemeletes, szép tornyú városházán kívül «báró Laversa szép kétemeletes házát hasonlíthatatlanul szép lépcsőházával s mindjárt szemben vele a «Pascalensbeck» házát: egyik csaknem olyan, mint a másik».

Részletesen írja le azt a két nagyszabású kastélyt, amelyeket Bécsből kirándulva a Fertő mellékén szemlélt meg. Az egyik a féltoronyi királyi kastély, amelyet Károly király és felesége gyakran lakott a vadászati idényben, a másik az Esterházy-kastély. «A fiatal Esterházy, a császári hadsereg ezredese, kis kastélyt építtetett, kétemeletes, amelynek külseje egészen egyszerű ugyan, de jó ízlésű, fölépcsője hasonlít hercegséged bécsi alster-utcai kerti épületének fölépcsőjéhez. A terem nagyon szép és magas, márványpilasz-

terekkel, dupla ablakokkal, egészen franciás. Nem feledkeztek meg a dekorációról és a szimmetriáról sem. Nem pompázó, hanem inkább síma, belül a legújabb ízlés szerint díszített, csak az kár, hogy itt emeltek egy ilyen épületet.»¹

A féltoronyi királyi kastélyt a hozzá csatlakozó híres ménessel és fácánossal, amely körülbelül a Fertő taváig terjed, különös részletezéssel írja le. A lakosztályok egyik fele a királyé, a másik fele a királynéé, közepes nagyságú szép terem választja el azokat egymástól. E lakosztályokban becses festmények láthatók, az asztalos- és lakatosmunka is jó, kiválik a királyné à la Capucine kabinetje, amelyet részint miniatűrök, részint porcellán díszít. Kisebb kert csatlakozik a kastély e részéhez, ennek nagy parterre-jét buxus-sorok szegélyezik s kevés, de jóízlésű szobrászmunkával díszített vázák ékesítik, az egészet alacsony terrasz veszi körül, amely pihenőnek is alkalmas. Az épület előtt szép előtér hársfasorokkal. A kert végébe hosszú lugas vezet, amely ott két pillér közt szabad kilátást enged a mezőre úgy «hogy ha ott egy egész hadsereg foglalna helyet, teljesen át lehetne onnan tekinteni». Nagy előudvar terül el az épület másik oldalán, ehhez csatlakoznak a személyzet lakosztályai, a nemes apródok szobái, túl pedig a majorság s a nagy, 350 darabból álló ménes istállói.

Pozsonyban is elsősorban a legújabb épületek kötődtek le érdeklődését. Új volt akkor egyebek közt az irgalmasok és a kapucínusok kolostora, új a ferencrendieké is. «A herceg-érsek székhelye a városon kívül van, kertjének palotájában, amely egészen új s jól épített, nagyon hasonlít az Esterházy épületéhez; kertje régi, de jó és szép szabású, eleven vizei éjjel-nappal szöknek... Oldalt új üvegházát építenek mintegy 1000 láb hosszút, ananász és olaszföldi növények számára. Egyébként bent a városban is láttam néhány jó épületet, lutheránus kereskedőemberek birtokában.»

Jelentésének többi részét Győr, Komárom, Esztergom, Buda erődítményeinek szakszerű leírása foglalja el. E nagy mérnöki munkálatok mellett egy-két szakmájába vágó apró-

¹ A szerző még bámai (mosonkörtvélyesi) kastélynak nevezi.

ság is lekötötte érdeklődését. Alig hogy június 7-én átlépi a magyar határt, feltűnt neki az első magános csárda, vályogfalaival, alacsony belsőségével, nádfödelével. Ilyen építést még nem látott. Le is írja a vályogvétel módját.

Személyes élményeknek nyoma sincs a jelentésnek ebben a részében. Tömör beszámolója egy építésznek, akit egy építőmecénás küldött tanulmányútra. Minket így is érdekel, elsősorban művészettörténeti szempontból. Egy szakember megjegyzései oly időből, amely kevés ilyen kritikai feljegyzést hagyott ránk, főképp az akkor nekiszépülő Pest új építkezéseiről.

LYKA KÁROLY.

GRÓF POLZER-HODITZ KÖNYVE.¹

Az emlékiratoknak abból az áradatából, amely az utolsó évtizedben jelent meg, a magyar közélet munkása kénytelen tudomást szerezni erről a könyvről is. Nem azért, mintha akár tudományos munka, akár jelentős volna.

Ellenkezőleg! — «Furcsa kis könyv ez!» — mondja majd a magyar olvasó, amikor a 652 lapra terjedő és 80 képmelléklettel ellátott vaskos kötetet annak elolvasása után, nem csekély bosszankodással, de egyúttal megkönnyebbülve leteszi.

I. Cím és tartalom.

A munka címe nagyon hangzatos: *Károly császár*. Csak így! A szerző — közjogi és osztrák mentalitásának megfelelően — csupán itt-ott, akkor is a magyarok zsarnokságáról szóló panaszokkal kapcsolatosan említi azt, hogy az uralkodó, akiről könyvet írt, magyar *király* is volt; a munka száz és száz lapján mindig csak *a császárt* említi.

Egyébként a címből téves volna következtetni azt, hogy a munka a szerencsétlen sorsú fiatal uralkodó életrajza volna, vagy uralkodásának történetét vázolná.

Gr. Polzer Károly császárnak és magyar királynak két évig (1916 nov. 21—1918 nov. 11) tartott uralkodása közben csak kilenc hónapig és 18 napig (1917 febr. 4—1917 nov. 22-ig) volt a kabinetiroda-főnöke. Nem is tudhatja tehát hitelesen sem azt, ami a kabinetirodában az ő hivatalbalelépése előtt vagy lemondásra felszólítása után érkezett. Még

¹ *Kaiser Karl*. Aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs. Amalthea-Verlag, Zürich—Leipzig—Wien.

kevésbé lehet hiteles értesülése e két éves uralkodásnak olyan részleteiről, amelyeket vele nem közöltek, illetőleg amelyeknek nincs nyoma a kabinetiroda irattárában. A könyv tehát nem Károly főherceg, a későbbi trónörökös és még későbbi uralkodó életét vagy tetteit tárgyalja, hanem az ő életéből csak egyes epizódokat ír le. Csak azok a részei tartalmaznak adatokat, amelyekben a szerző közvetlenül ő előtté tett nyilatkozatokat vagy általa átélt eseményeket foglal írásba.

Ezekben a részletekben is sok olyan van, ami nem történelem.

A szerzőnek érdekes, személyes emléke lehet az, hogy melyik bálon beszélt először Károly főherceggel (57. l.), miként töltöttek el együtt pár hetet egyik osztrák hidegvízgyógyintézetben (58. l.), milyen yacht-dresszben volt a főherceg 1905-ben Miramaréban, hány órákor volt az ebéd (59. l.) stb., vagy miként telefonált 1917 január 31-én Károly császár és király gr. P.-nak, hányszor kapcsolták át a telefont és telefonon is (259. l.), a találkozáskor is (262. l.) hogy' kérdezte a szerzőt: «Hogy' van Ön? már régen nem láttam Önt!», — mindebből azonban és a még százszámra előforduló kisebb-nagyobb részletezésből a történetíró nem fog hasznos adatokat meríthetni.¹

Megtudjuk a könyvből pl. azt is, hogy mikor gr. P. egy alkalommal az uralkodóhoz ment, egyik kis főherceg kezét adott neki (90. l.). (A magyar fülnek kedvesebben mondta ezt el Garay János verseivel kiváló gyermekkori barátunk, Az *obsitos*, akinek «vasmarkába a királyi úrfik pompás parolát ütöttek».)

Csak a kiadónak üzleti érdeke diktálta a könyvnek azt az alcímét, hogy az «az egykori kabinetfőnöknek titkos iratmappájából való». Az adatoknak csak kisebb része hiteles okirat, sok közlés udvari vagy éppen malommalatti pletykákra vezethető vissza; hivatkozás van egyes névtelen informálókra vagy olyan esetleg megnevezett szerzőkre is, akiknek jelentőségét Magyarországon senki sem ismeri.

¹ Mint valami világtörténeti eseményt négy oldalon (259—262. l.) részletezi a szerző, miként történt meg az ő már egy évvel előbb jelzett kinevezetése.

Történeti adatoknak tekintem azonban azokat az okiratokat, amelyeket a szerző hivatali állására hivatkozással nyomat le (ezek közül sokról kell a magyar embernek bírálatot mondani!), valamint azokat a részleteket, amelyeket a szerző a főherceggel, illetve a későbbi uralkodóval folytatott beszélgetéseiről és az előbbinek szerző előtt tett nyilatkozatairól ad elő.

Ez adatok ellenére a könyv semmiképpen sem történeti munka. Kizárja ezt az, hogy a szerzőnek nincs elégséges történeti tudása, sem tudományos érzéke arról, mit lehet történelem gyanánt előadni, főleg pedig tökéletesen hiányzik belőle a tárgyilagosság és a szigorú igazságérzet. Egyrészt szörnyű elfogultsággal ítél elevenek és holtak felett, másrészt nagy felületességgel és könnyelműséggel összehord lényegtelen és jelentéktelen dolgokat, idéz figyelemre nem méltó röpiratot vagy újságcikket, sőt mindenféle szóbeszédet és üres fecsegést is.

Aki majd a kötettel érdeme szerint részletesen foglalkozik, díszes virágokat fonhat koszorúba, sőt gombagyűjteményt is talál.

E régi, tekintélyes folyóirat hasábjain szégyenkezve kell idézni egy-két példát, amelyek jellemzik a könyv tudományos értékét.

Kossuth Lajost és «követőit» lelkiismeretlen (gewissenlos) politikusoknak nevezi, holott tudhatja, mily gyakran koszorúzzák meg a kerek világ művelt vezető népeinek kiváló fiai is Kossuthnak a magyar nemzet által emelt szobrát, amelyet ma azok is körülállnak, akik sohasem voltak a régi függetlenségi pártok tagjai. És tudnia kell, hogy Kossuth követője volt gr. Apponyi Albert, ma Európában és az Egyesült-Államokban a legtiszteltebb államférfiak egyike, akit a szerzőnek is kell politikai munkásságából ismerni, mert magyar miniszter volt akkor, amikor a gróf úr a kabinetirodát vezette.

A 131. lapon azt állítja: a háború alatt a magyarok nagy részének az volt a kívánsága, hogy «Eitel Frigyes porosz herceg legyen magyar király». Adós marad azzal, kiktől vette ezt a szép pletykát.

Id. Wekerle Sándor magyar miniszterelnök jellemzésére nem áttallja a gróf két,¹ minden bírálaton alúl levő élcet (415—416. l.) komolyan lenyomatni és azt is írni: «Wekerle a legmerészebb jongleurkodéseket vitte végbe, míg végtére a reabízott szent Koronát Károlyi Mihály kezébe játszotta át.» (420. l. utolsó sorok.)

A történelmi valóság szemben ezzel a sértő frázissal az, hogy 1918 okt. vége felé József főherceg tábornagy szemeltetett ki nádorrá és addig is, míg az országgyűlés a nádort megválasztja, a lemondott Wekerle Sándor javaslatára gróf Hadik János neveztetett ki miniszterelnökké.

Mikor már ez megtörtént, az 1918 okt. 30-áról 31-ére virradó éjjel gróf Károlyi Mihály az általa alakított nemzeti tanácsal egy puccsot rendezett és mivel ez a közbiztonsági közegek erélytelensége miatt sikerült, Károly király okt. 31-én délben Károlyi Mihályt telefonon miniszterelnökké nevezte ki.

Mindez Wekerle lemondása után történt, sőt a későbbi kormányok Wekerlét hónapokon át politikai üldözésekkel zaklatták.

A gróf úr nem áttallja valótlanságokat írni arról a magyar

¹ Restelkedve fordítom le őket, de az egész munka színvonalát ezekből lehet alaposan megítélni:

«Amikor Wekerle egy szép napon kihallgatáson volt Ferenc József «császárnál», ez azt kérdezte tőle, esik-e az eső? W.-nek igenlő válaszára a «császár» az ablakhoz lépett, kinézett és azt mondta: «Tévedett W., igazán esik» (415. l.). A másik «élc» a következő: «Ferenc József «császár» beszélt el (!) W.-ről a következő adomát is: «Egy napon Magyarországnak valamelyik vármegyéjében megtalálták Attila sírját. W. kérelmére a «császár» odautazott és az úton azt kérdezte: «Jól emlékszem, hogy néhány év előtt egy más megyében találtak egy sírt, amelyet Attila sírjának jelentettek ki. Kedves W., melyik most már Attilának igazi sírja?» Minden zavar nélkül válaszolt W.: «Kérem szépen, amint Felséged parancsolja» (415. l. utolsó, 416. l. első bek.).

Minden magyar ember tudja, hogy I. Ferenc József jóságos, de méltóságteljes és igazi uralkodó volt, aki nem szokott élceket elbeszélni; továbbá, hogy Attila sírját nem találták meg, tehát az egész adoma, amely a század legrosszabb viccei egyikét tartalmazza, meg sem történhetett.

kiváló államférfiről, aki az ország pénzügyeinek rendbehozatala körül már a 90-es évektől kezdve az egész monarchiának nagy szolgálatokat tett, s aki hat ízben volt a magyar kormány elnöke.

Dühtől tájékozva szól a könyv több helyen gr. Czernin Ottokár volt külügyminiszterről is, lekicsinyli, sértegeti, gyanúsítja, még azt is szemére hányva, hogy annak idején nem tett diplomata-vizsgát, és állítva, hogy az uralkodó ellen frondot csinált és hűtlenséget követett el.

Ezt a haragot megmagyarázza a szerző, amikor közli (514—515. l.), hogy az uralkodó Wekerle és gr. Czernin kívánságára szólította őt fel 1917 nov. 22-én arra, hogy mondjon le a kabinetiroda főnökségéről.

Általában a szerző jogosítotttnak érzi magát különös ok nélkül is osztályzatokat adni. Nagyon kikap tőle Baerenreither József volt osztrák miniszter (90. l.), aki pedig külföldön is alapos tanulmányokat tett és különösen az Egyesült-Államokról írt könyve révén tudományos tekintélynek örvend.

Viszont magasztal másokat, különösen sógorát, Bacquehem Olivér marquis volt osztrák miniszterelnököt (98. és köv. l.). Ebben a dicséretben azonban következő furcsa részlet olvasható: «Parlamenti beszédei gyakran nagy zavarokat okoztak, mert szavait sohasem mérlegelte; mindig azt mondta, ami éppen eszébe jutott, kisiklásai («Entgleisungen») gyakran egészen szörnyűségesek voltak. Ilyen beszédek után a minisztertanácsnak rendszerint össze kellett ülni, hogy elhatározza, mit mondott tulajdonképpen a miniszterelnök és mit kell felvenni a Naplóba.» A bölcse olvasó kétkedve fogadja e magasztalást s kérdi, miként egyezik ez meg az ilyen állításokkal?

A könyvnek több mint hetven lapja foglalkozik gróf Tisza István egyéniségével s magyar államférfiúi munkásságával. Állítja, hogy Tisza volt Magyarország «koronázatlan királya, diktátora», a monarchia sírásója, aki lemondása után is «mindenható maradt» (651. l.).

Ezekről a részletekről valakinek majd külön füzetet kell írni, mert gr. P. állításainak cáfolata ennek a folyóiratnak több számát töltené meg.

A szerző igazságérzetének jellemzéséül csak egy pontot emelek ki.

Ismeretes, hogy Tisza 1893-tól kezdve Bihar-megye közgyűlésén, később a közélet minden terén, mint képviselő, majd mint a Ház elnöke, végül mint miniszterelnök arra törekedett, hogy a magyarországi románoknak komoly vezető férfiakal tárgyalva engedményeket tegyen a választójog terén, valamint iskolaügyi és közigazgatási téren és az igazgatszolgáltatás körébe eső egyes kérdésekre vonatkozólag.¹ A tárgyalások célja az volt, hogy az országnak nem magyar-ajkú lakosai a magyarokkal minden tekintetben egyenlő elbánásban részesüljenek.

Gr. P. művének 200—201. lapján Tschirschky bécsi német nagykövetnek 1914 március 23-án tett jelentését idézve kétségbevonja, hogy ezek a tárgyalások komoly és erős akarattal vitettek volna, és (201. l.) ócsárolja Czernint, hogy ő mint bukaresti követ nem iparkodott a magyar politikát más mederbe terelni. Évek óta, különösen 1924-től fogva több munka. érintette már ezeket a tárgyalásokat,² és azoknak komoly hatását bizonyítja a tény, hogy 1915 július óta magyarországi román vezető férfiak egész sereg hazafias nyilatkozatot tettek, amelyekben állást foglaltak a Magyarországtól elszakadásra irányuló törekvéssel szemben.

Gr. P. tehát *Tisza István Levelei*-nek német kiadásából, amelyet Wertheimer Oszkár Berlinben rendezett sajtó alá, valamint a gróf Czerninhez címzett német nyelvű levelekből is teljes hiteles meggyőződést szerezhetett volna arról, hogy a magyar miniszterelnök komolyan akarta a román vezető férfiakkal a megegyezést és az ő egyéniségének gróf Czernin által is hangsúlyozott teljes megbízhatósága kizárt minden gyanút.

Gr. P. azonfelül, mint kabinetirodai főnök, a magyar kormánytól s a magyar költségvetés adataiból mindig meg-

¹ E miatt egyes magyar ellenzéki képviselők a Ház nyílt ülésén a leghévesebben támadták is a Tisza-kormányt.

² Pl. *Gróf Tisza István összes munkái. Levelek* II. köt. (1924) 291—292, 501. sz. (272—288. l.), 1153. sz. 367. l., 1158. sz. 370—371. l., 1180. sz. 386. l.

győződést szerezhetett volna arról, hogy az állítólag «elnyomott» románok több mint kétezer románajkú felekezeti népiskolát, továbbá középiskolákat, nőiskolákat, tanítóképzőket tarthattak fenn, mind román oktatási nyelvvel; az «elnyomás» pedig abból állt, hogy a román lelkészek és tanítók évi több mint hétmillió aranykorona államsegélyt kaptak.

Tessék ezeket összehasonlítani azzal az elbánással, amely manapság az Erdélyben levő magyaroknak kijut!

A könyvben említett román politikai «üldözésekkel» szemben pedig az az igazság, hogy a magyar kormány már 1914-ben teljes amnesztiát javasolt a politikai és sajtóperekben.

A kormány javaslatára I. Ferenc József király kiterjesztette ezt az amnesztiát az összes román politikai izgatókra, még Lucaciu László volt lacfalusi papra és Goga Oktavián szerkesztőre is, akik már ekkor sajtó útján nyíltan izgattak arra, hogy Erdély szakíttassék el Magyarországtól. Amint Tisza István a külügyminiszterhez írt egyik levelében¹ gúnyosan említette, ez az amnesztia a Romániában tartózkodó magyarhonos izgatókat megfosztotta attól, hogy mártíroknak tüntethessék fel magukat.

Tisza Czernin bukaresti követet is tájékoztatta a románoknak adandó engedmények lényegéről és így Czerninnek nem volt oka újabb sürgetésre.

II. A kabinetiroda főnökének hatásköre és a magyar kormányválság.

A könyv 589—597. lapjain történeti adatokat közöl a szerző annak a császári titkos osztrák udvari kancelláriának («Kabinettskanzlei») történetéhez, amellyel a XVII. századtól kezdve a német császárok és Mária Terézia királynő az ügyeket intézték. Megjegyzi (591. l.), hogy az a «titkos kabineti titkár», aki az uralkodónak közvetlen tanácsosa volt, «gyakran nagy befolyást gyakorolt a politikai események

¹ I. *Tisza István Levelei*. III. köt. 2. kiad. 385. és köv. l. — Egyéb részletekre, különösen az amnesztiára l. u. o. II. köt. 267., 489., 501/a sz.

történetére». Úgy látszik, elkerülte a gróf úr figyelmét, hogy az alkotmányos és parlamenti kormányforma életbelépte óta a kabinetiroda jelentősége és hatásköre az egész monarchiában, de különösen Magyarországra nézve teljesen megváltozott. Nagy és bölcs királyunknak, I. Ferenc Józsefnek alkotmányos érzéke, rendkívüli kötelességtudása és mindenre kiterjedő figyelme lehetetlenné tette volna, hogy 1916 nov. 21 előtt gr. Polzer valami olyanféle szerepet töltsön be, mint egykori elődei évszázadokkal megelőzőleg.

Parlamenti kormány mellett a magyar király felelős tanácsadói: a kormány tagjai; az ő előterjesztéseiket és javaslataikat vagy maguk dolgozzák ki, vagy a vezetésük alatt álló minisztériumban erre leghivatottabb munkatársuk által készíttetik elő. Ezek a javaslatok kerülnek a király kabinetirodájába. Ismeretes, — Fournier is megírta *Österreich-Ungarns Neubau* című (1917) könyvében (19. és köv. lap) — hogy I. Ferenc József király a két államnak nemcsak nagy uralkodója, hanem legelső és legszorgalmasabb hivatnoka is volt, aki minden ügyet maga intézett, és mélyen megható, hogy 4—5 órával halála előtt, halálos betegen még érdemlegesen foglalkozott hivatalos ügyiratokkal.

Az ő megkoronáztatása óta letelt csaknem fél század alatt a kabinetiroda magyar osztályának főnöke, ha az kiváló egyéniség vagy éppen tudós és magyműveltségű férfi volt, jelentős feladatot töltött be, amikor a magyar kormány előterjesztéseit Ő Felsége elé vitte, de az ki volt zárva, hogy Pápay István vagy Daruváry Géza ellenkormányt játszanak a magyar minisztériummal szemben.

Gr. Polzer — amint könyve mutatja — ugyancsak felfordította volna ezt a helyzetet.

Mint a kabinetiroda főnöke, a magyar ügyekben is mindenféle javaslatokat dolgozott ki, emlékiratokat szerkesztett és adott át az ifjú uralkodónak, amelyekből kitűnik, hogy a magyar alkotmány megváltoztatásával a monarchiát föderalisztikus alapon újra akarta szervezni és természetesen el akart távolítani a magyar ügyek intézésétől minden olyan kiváló magyar politikust, akinek tudása, tapasztalata és magyar érzése nem tetszett a gróf úrnak.

A könyvből nem lehet megállapítani, mennyire történt ez kizárólag «önbuzgalomból», a gróf úrnak abból a törekvéséből kifolyólag, hogy hatáskör és hivatottság nélkül is beleavatkozzék magyar ügyek intézésébe, vagy mennyiben kapott erre valamiféle felszólítást.

E részben egy csodálatos ellenmondás üt szeget az olvasó fejébe.

A 406—407. lapokból megtudjuk, hogy amikor az uralkodó 1917 június 23-án Seidler lovagot nevezte ki ideiglenes osztrák miniszterelnökké, ezt nem közölte gr. Polzerrel. A gróf úr nagyon csodálkozott («Ich war sehr erstaunt»), amikor Seidler ezt a parlament épületében vele négy szemközt közölte és — itt azután a szerző felesleges őszinteséggel nagyon elszólja magát — «úgy tett, mintha mindent tudna». «Meg kellett őriznem méltóságomat, mint kabinet-direktornak és azt színleltem, hogy tudom a dolgot.» («Ich musste meine Würde als Kabinettsdirektor wahren und fingierte Kenntniss».) A nyájas olvasó bizonyára azt gondolja, hogy a kabinetiroda főnöke akkor őrzi meg «méltóságát», ha az uralkodónak is, másoknak is a tiszta igazságot mondja.

Míg azonban az uralkodó osztrák ügyekben ilyen fontos elhatározást, mint a miniszterelnök kinevezése, elhallgatott a «kabinettdirektor» előtt, addig a könyv szerint a legfontosabb magyar ügyekben beszélgetett vele.

Erre most csak egy példát.

1917 május 21-én gr. Tisza István a választójogi kérdés miatt lemondott. A könyv 416—419. lapjaiból a következőket tudjuk meg. Május 25-én Károly király Reichenauban, a parkban egy séta alkalmával megbeszélte gr. Polzerrel a magyar kormányválságot. A gróf ekkor nagyon messze menő javaslatokat tett és másnap a királynak egy emlékiratot adott át. Ebben «homo regius»-nak és ideiglenes miniszterelnöknek Teleszky János pénzügyminisztert javasolta, amin nincs mit csodálni, mert Tisza István már 1917 febr. 5-én, amikor egy kihallgatás alkalmával lemondása szintén szóba került, utódjául elsősorban Teleszkyt ajánlotta. De annál meglepőbb, hogy gr. Polzer ebben az iratban egyúttal magyar parlamenti politikusokon felül

Ferenc Ferdinánd trónörökös egykori bizalmasait és magyar ügyekben informálóit : Vajda-Woiwod Sándor volt román képviselőt, Hodzsa Milánt és Brandsch Rudolf szász képviselőt stb. javasolta kihallgatásra meghívni ; magyar miniszterelnököknek pedig ifj. Erdélyi Sándor képviselőt ajánlotta, akit a király titkon Laxenburgba meg is hívott (418. l.). Közben, később kapott információk folytán ez a beszélgetés elmaradt.

A királynak bizonyára teljes joga volt arra, hogy annyi nemzetiségi politikust hallgasson meg, ahányat csak akart. De a meghívottak személyét a kabinetiroda főnöke ugyancsak furcsán, a legszélsőbb túlzókból válogatta ki. Erre csak két példát.

Ismeretes, hogy a szász képviselők évtizedeken át a magyar országgyűlésen külön tekintélyes csoportot alkottak és őket a különböző kormányok mindenkor a legnagyobb figyelemmel kezelték, nagyon sokszor tárgyaltak velök, kívánságaikat a legtöbbször teljesítették. E csoport vezetője a szászok jelölése alapján 1910-től kezdve Melzer Vilmos nagyszombati képviselő volt, de voltak köztük kiváló publicisták (Schuller, Neugeboren stb.), ügyvédek, nyug. tábornok stb. Csak két szász férfi volt dühös magyarfalo : Korodi Lutz (aki Berlinben harsogta világgá, miként nyomják el a szászokat) és Brandsch Rudolf. Innen magyarázható, hogy gr. P.-nek ez utóbbit kellett ajánlani, nem pedig a szászok pártjának tekintélyes, okos és tudós vezetőit.

Hodzsa Milán tót lapszerkesztő ellen akkor is királyszerítés és nemzetiségi izgatások miatt három bünvádi eljárás folyt. Az 1914 augusztusban Hodzsa lakásán tartott házkutatás alkalmával megtalálták Brandschnak Hodzsához 1913 őszén írt levelét, mely «életérdeknek» tünteti fel a magyar állam megsemmisítését, továbbá Scotus Viatornak egy levelét, végre egy, a román kérdéssel foglalkozó emlékiratot, amelynek gondolatmenete az volt : a monarchia oszttassék fel, a lovagiasnak nevezett magyar nemzet jusson a lengyelek sorsára (!) és Németország legyen Nagy-Románia szomszéd-állama. Már ekkor ismeretes volt a magyar kormány előtt, hogy Hodzsa Milán tárgyalt másokkal a magyar állam meg-

semmisítésére irányuló tervekről, bizonyára ezért tartotta őt gr. P. a kihallgatásra különösen alkalmasnak.

A Hodzsáékkal való ismeretség¹ magyarázza meg ifj. Erdélyi Sándor jelölését miniszterelnökké. Erdélyi korábban munkapárti képviselő volt, de sohasem végzett olyan közjogi, gazdasági, történelmi stb. tanulmányokat, amelyek őt alkalmassá tették volna arra, hogy az ezeréves magyar állam életének egyik legnehezebb korszakában ő harcoljon a magyar érdekekért szemben az osztrák túlzókkal, egyes praepotens német politikusokkal, a vezérkarral és minden mással, akivel Tisza István küzdött.

III. Gr. Polzer javaslatai a magyar alkotmány átalakítására.

Amikor a szerző 1915 december 22-én értesült arról, hogy Károly trónörökös őt annak idején a kabinetiroda főnökévé akarja kinevezni (104. l.), — «a magyar probléma» tanulmányozásába fogott. A könyvnek más részleteiből tudjuk, hogy a gróf úr korábban a gráci egyetemen jogot hallgatott, azután több osztrák minisztériumban, valamint Stájerországnak egyik szlovéneklakta kis városában szolgált; egyéb tanulmányairól nem árul el semmit.

Azt állítja, hogy először Magyarország politikai történetét és az azon időbeli magyarországi viszonyokat és «áramlatokat» tanulmányozta, de sem a könyveket, sem magántanítóit nem nevezi meg, csak annyit közöl, hogy «alkalmas és meghízható közvetítők útján érintkezésbe lépett a magyar országgyűlésen nem képviselt pártoknak, különösen a nemzeti-ségeknek vezetőivel és exponenseivel». (104. l. utolsó és 105. l. első sorok.) Úgy látszik, ezektől vette információit, amelyek egy részére hivatkozik is; néhol, (pl. 108. l.) megjegyezvén azt is: «nem vagyok abban a helyzetben, hogy ennek helyességét ellenőrizsem», de azért közli információját.

Azokra a következtetésekre, amelyeket a gróf úr kifej-

¹ *Tisza István összes munkái. Levelek* II. kötetében 306. sz. a. közöltetett egy levél, amelyben Tisza István «megütközéssel értesült», hogy ifj. E. S. egy bizalmas levelet átadott Dula Máténak.

teni óhajtott, nagy hatással voltak Ferenc Ferdinándnak egyesek előtt már ismert tervei és a következő előzmények :

Már 1908 decemberben Károly Ferenc József főherceg egy séta alkalmával bizalmaskodott gróf P.-rel. Beszért a Habsburg-ház hagyományáról, amely abból áll, hogy a föderalisztikus elvhez kell ragaszkodni. «Ettől messze eltávolodtunk», pedig . . . «olyan egységes birodalomra van szükségünk (wir brauchten ein Reich), aminő a régi német birodalom volt». (69. l. 18—22. sor.)

1915 március 6-án egy Teschenbe tett utazás alkalmával Károly trónörökös ismét beszélni kezdett a szerzővel «a magyarországi viszonyokról» és felemlítette, hogy a világháború alatt a magyar problémát másként kell kezelni, mint ez békében lehetséges és sikeres lett volna.

Gr. Polzer megjegyezte, hogy «a magyar probléma kezelése kezdettől fogva (!) elhibázott volt (87. l.), és hogy a magyarokat úgy lehetne rábírní nemzeti autonómiák létesítésére, ha az összmonarchiában a nagyoszlák birodalmi eszme helyébe «nagymagyar» (grossungarische) birodalmi eszmét tennének. Rövid idő múlva a szerző a trónörökösnek egy emlékiratot adott át, amelyben azt javasolta, hogy egy szövetséges állam szervezésével Magyarországnak bizonyos hegemoniát (Vormachtstellung) kellene biztosítani. Ebben az esetben is a gróf feltétlenül szükségesnek tartotta «a birodalomnak föderalizálását» és az egyes tartományokban a nemzeti autonómia engedélyezését (87—88. l.). A könyvben nem találtam nyomát annak, hogy gr. P. ezzel a gondolattal Károly király uralkodása idejében is előállt volna. Nem közli a trónörökösnek arra tett észrevételét sem, csak Žolger Iván akkor miniszteri hivatalnoknak elismerő nyilatkozatát említi.

Nyomban I. Ferenc József ő felsége elhúnyta után gr. P. egy másik emlékiratot adott át gr. Wallisnak, aki korábban Károly főherceg nevelője volt. Ez az emlékirat nem egyedül a szerző munkája, hanem azt olyan egyénnel együtt szerkesztette, aki «be volt avatva Ferenc Ferdinánd szándékaiba» (171. és köv. l.).

Gr. P. elkeseredetten kifakad a miatt, hogy gr. Tisza

magyar miniszterelnök néhány órával megelőzte őt, a lassót a fiatal király nyakába vetette és ezóta Tisza lett Magyarország koronázatlan királya stb. (173—176. l.).

A magyar miniszterelnök, mihelyt az ekkor tartott minisztertanács ülése alatt, 1916 november 21-én este 10 órakor értesült I. Ferenc József ő felsége elhunytáról, a magyar kormány határozatából még az éj folyamán Bécsbe utazott és másnap reggel kihallgatásra jelentkezvén, felajánlotta a kormány lemondását és felhívta az új király figyelmét arra, hogy a magyar közjog értelmében félév alatt kell magát megkoronáztatnia és a királyi hitlevelet kiadnia. Minthogy azonban a költségvetés és más fontos törvények vártak szentesítésre és törvényt csak megkoronázott király szentesíthet, a koronázásnak 1916 dec. 31 előtt kell történnie.

Ezek a magyar közjognak elemi tételei, de gr. P. azért van a magyar kormány javaslatának előterjesztése miatt annyira elkeseredve, mert az érintett emlékirattal meg akarta előzni a magyar koronázást és meg akarta valósítani föderalisztikus terveit.

Körülbelül négy hó múlva a gróf úr újból javaslatokkal állt elő.

1917 ápril. 11-én Marburg—Bécs között a vasúton fejtette ki gr. P. mint a kabinetiroda főnöke az új uralkodó előtt az alkotmányreformokra vonatkozó terveit (395—400. l. és XV. melléklet 606—608. l.).

Ezeknek a lényege: a történelmi államjogokat, ezek közt a magyar alkotmányt is, el kell törölni (397. l.), az ártalmas dualizmust össze kell zúzni («zerschlagen», 397. és köv. ll.) és az összbirodalom («Gesamtstaat») keretein belül «nemzeti autonómiákat kell megvalósítani».

A szerző állítása szerint Károly császár és király, aki d. e. 10 óra 15 p.-tól 12 óra 20 p.-ig és d. u. 2-től 2 óra 40 p.-ig hallgatta végig a gróf úr javaslatait, nyomban kijelentette, hogy ez a program «teljesen megfelel az ő intencióinak is» (398. l. 11—12. sor) és megbízta a kabinetiroda főnökét, dolgozza ki egy manifesztum tervezetét. Ezt gr. P. április 14-én már be is mutatta az uralkodónak, de annak kibocsáj-

tása elmaradt, amit a szerző gr. Clam osztrák miniszterelnök és gr. Czernin külügyminiszter befolyásának tulajdonít.

Egyébként a tervet gr. P. később közölte Clam miniszterelnökkel, a meggyilkolt trónörökösnek régi bizalmasával, aki megállapította: «Hisz ez Ferenc Ferdinánd programja volt». (399. l. 15—16. sor.)

«A nemzeti autonómia programja» című mellékletből (606—607. l.) a gróf úrnak tulajdonképpeni tervezetét nehéz áttekinteni. A jelszavakból az vehető ki, hogy gr. P. először Ausztriában óhajtotta volna «a tartományoknak államjogi tagozata helyébe a nemzeti tagozást életbeléptetni, úgy hogy a történeti tartományok ne legyenek továbbra is individuális jogaik hordozói». («Träger ihrer individuellen Rechte».)

Kívánta továbbá gr. P., hogy a tartománygyűlések és a politikai tartományi hatóságok szüntettessenek meg és azok helyett «Kreisvertretungen» és «Nationaltage» szerveztesse-
nek. Mihelyt a szerző reménye szerint a magyarországi nemzetiségek ugyanolyan önálló jogokat kapnak, aminőket gr. P. az ausztriai nemzetiségeknek szánt, lehetséges lesz «a delegációkat» törvényhozó testületté: birodalmi parlamentté kiépíteni. (608. l. 7. bek.)

1917 júl. 25-én gr. P. azt a tanácsot adta az uralkodónak: «Vegye körül magát megbízható gárdával, erélyes és tisztességes férfiakkal és csináljon katonai diktatúrát. Azután tűzzön ki Németország részére egy utolsó határidőt és kössön békét. Akkor a nyomorult (elend) dualizmust összezúzhatja és a birodalmat nemzeti föderalisztikus elvek szerint újra felépítheti». (476. l. 1. bek.)

Az uralkodó első hallásra nem tartotta rossznak a katonai diktatúra gondolatát. «Ez lehetne a menekvés!» Azután jutott eszébe, hogy a magyar koronázási eskü köti őt és Magyarországon csak alkotmányosan uralkodhatik. Erre következett 1917 július 31-én Seidler lovag végleges kineveztetése osztrák miniszterelnökké.

IV. A szerző történeti tudása és a világháború tényezői.

Az 566. l. utolsó bekezdésében a gróf úr, aki az agg uralkodónak kis hivatalnoka volt, az őt jellemző felületességgel bírálja a nagy és bölcs császárnak és királynak, aki alatt az egész monarchia nagy átalakuláson ment keresztül, közel félszázados, alkotmányos uralkodását. Szó szerint idézem a bírálatot: «Károly császár mint Ferenc József császár örököse vette át az uralkodást. Ez az örökség a legszörnyűbb terhekkel (mit den furchtbarsten Belastungen) volt megterhelve. Sok évtizeden át kitértek azon kérdések elől, amelyek megoldásra vártak. Ezért felelősek sokkal inkább, mint az összes Habsburgok, az összes osztrák államférfiak, a polgári (tehát nem a szocialista) képviselők és hivatásos politikusok a Lajthán innen és a Lajthán túl. Ők a nemzeti pártsajtóval együtt a régi Ausztria-Magyarország népeit egymás ellen uszították és romlásba döntötték.» (566. l. utolsó és 567. l. első bek.)

Amikor gr. P. szokásához képest általánosságban elítéli sok-sok évtizednek összes magyar és osztrák kiváló államférfiát, egyúttal elárulja, hogy századunk világtörténelméből annyit sem ismer, amennyit a középiskolai tanulóknak tudniuk kell. Néhány mondatban nehéz lesz az ő hiányos tudását kiegészíteni.

Az 1870—71-es háború óta a francia kormányok egy része és a francia sajtó égett a revanche-vágytól, amelyet azután az elszásmi születésű Poincaré sietett megvalósítani. Amióta VII. Edward angol király megkezdte a német birodalommal szemben bekerítési politikáját, illetőleg amióta I. Ferenc József visszautasította azt az ajánlatot, hogy szakadjon el a hármass szövetségtől, előrelátható volt, hogy Nagy-Britannia egyik kormánya hadat üzen Németországnak, mert szemlélték annak felvirágzását, gazdasági haladását és a gyarmatok szerzésére, valamint tengerészeti hatalmának növelésére irányuló törekvéseit.

Gr. P. téves és egyoldalú fejtegetéseivel, valamint a magyarok zsarnokságáról írt regéivel természetesen árt

Magyarország külföldi barátai előtt hazánknak és vizet hajt ellenségeink malmára. Szemben vele és azokkal a német történetírókkal, akik úgy hiszik, hogy a német birodalom a monarchiáért áldozta fel magát, hangsúlyozni kell : a hármas szövetség fennállása óta a monarchia is évtizedeken át védte Európa békéjét, szemben a revanche-gondolattal és azokkal az angol háborús uszítókkal, akik már rég ígyleték a német birodalom fejlődését.

A 140 millió lakosú orosz cári birodalom évszázadok óta a pánszláv törekvések vezetőjének tekintette magát és szakadatlanul tört a Balkán felé. Útjában állt Magyarország. 1911 óta a felvidéki magyar megyékben és Galiciában nyílt pánszláv izgatásokat üztek és hemzsegték az orosz kémek.

Az Obrenovics dinasztia uralkodásának megszűnte óta Szerbia kormányai nemcsak túrték, de bizonyára elősegítették azokat a törekvéseket, amelyeknek végcélja volt eiszakítani a monarchiának délszlávok által lakott részeit. Ha a monarchia nem védte volna magát ezek elől, csúfosan megtámadták és megsemmisítették volna.

A nagy Wesselényi Miklós már 1842-ben megállapította és könyvében meg is írta, hogy a pánszláv veszedelem és a már akkor külföldön is hangoztatott óhaj, hogy Románia foglalja el Kelet-Magyarországot egészen a Tiszáig, lesznek egykor hazánknak veszedelmére.

A monarchiának nem bűne volt, hanem végzete, hogy északon (orosz-pánszlávizmus), keleten és délen olyan államok vették körül, amelyeknek kormányai hosszú idő óta nem is titkolták hódító szándékaikat, sőt azt is jelezték, mit akarnak elvenni hazánk testéből. Végzetszerű volt az is, hogy Nagy-Magyarországnak nemmagyar ajkú honosai fajrokon idegeneknek államaival szomszédos területeken laktak.

Szemrehányást ¹ lehet tenni a magyarnak azért, hogy évszázadokon át nem olvasztotta be az ide beszivárgott vagy bevándorolt szerbeket (akik a török elől menekültek) vagy a románokat stb., de gr. P.-nek föderalisztikus javaslatai

¹ Ilyen szemrehányást az utóbbi években gyakran tesznek hazánkban megforduló, különben jóakarátú külföldiek.

vagy a «birodalmi parlament» eszméje nem védtek volna meg külföldi kormányok hódító tervei elől.

Már 1917-ben ismertük Magyarországon Benesnek, akkor a Párizsban működött cseh-tót nemzeti tanács főtítkárának könyvét: *Détruisez l'Autriche-Hongrie*. Ebből láthatta volna a szerző is: kikacagják az ő terveit, hisz' a nemzeti autonómiák jelszava csak üres frázis volt; ellenségeinknek nem ilyen engedmények kellettek, hanem Németország meggyengítése, a monarchiának pedig szétdarabolása; zsákmány gyanánt felosztása, és azok a természeti kincsek, bányák, erdők és hasonlók, amelyekre áhítoztak.

V. A szerző «szeretete a magyarok iránt» és «történelmi tárgyilagossága».

A 128. lapon gr. P. joggal eldicsekszik azzal, hogy atyái ágon thüringiai Szent Erzsébettől származik, anyai ágon pedig a legelőkelőbb magyar családok (pl. a Gyöngyöscsalád) vére folyik ereiben. Egyúttal megnyugtatta az olvasót a felől, hogy ő szereti a magyarokat, csak a «Magyare» ellen-szenves előtte.

Amint kaleidoszkópszerűen változtak a szerzőnek a «magyar probléma» megoldására irányuló nézetei (ezeket fennebb III. alatt vázolom), úgy köszönettel említve egyes rokonszenvről tanuskodó sorokat, kötelességem ráutalni azokra a terjedelmes fejtegetésekre, amelyekkel ez a német könyv különösen a német birodalomban a kevésbbé tájékozott vagy a felületes olvasók előtt tömérdeket árt nemzetünknek, mert általánosságban gyűlöletet és ellenszenvet kelt a magyarok ellen.

A 121. lapon idézi egyeseknek a németek (valójában az osztrákok) elleni kifakadásait. A négy idézet közül csak egy jelentős: Petőfi, aki azonban költeményét a szabadságharc forradalmi hangulatában írta. Ellenben semmi jelentősége nincs annak, hogy mit írt Erődi Ernő, (ki az, aki e nevet ismeri?) vagy a *Magyarország* (!) című szélsőbali lapnak évtizedek előtt írt névtelen cikke, vagy gr. Teleki Sándor ezredes, aki tudvalevőleg vitéz honvéd és szenvedélyes férfi

volt, de politikai nagyobb szerepet nem játszott. Egyszerűen nem illik ilyen négy idézettel azt a hitet keltetni, hogy németgyűlölet volna hazánkban, és teljesen elhallgatni azt, hogy a magyar kormány és a tekintélyes magyar tudományos társaságok pénzén évtizedek óta német folyóiratok jelennek meg; itt magyar kiadványokhoz német kivonatokat mellékelnek; a magyar közéletnek komoly munkásai értik és beszélik a német nyelvet s az egész országban jól ismerik és méltányolják a hatalmas német nemzet csodálatraméltó művelődési munkájának termékeit; olvassák, élvezik, szeretik nagy költőit, még felemlíthette volna: teljes fordításban előadják *Faustot*; az Operában állandóan előadják Wagner műveit stb.

Elhallgatta a szerző azt is, hogy amikor egyesek vagy a nép alsóbb rétegei — bizonyára elítélendő módon — szidták a «németet», sohasem a nagy német birodalom polgárait értették, hanem az olyan osztrákot, aki itt pusztított, germanizált, vagy hazánkat Ausztriába akarta beolvasztani. Ebből a fajból 1526—1866-ig bő termés volt magyar földön.

A 123. lapon azt írja: «Ezer év előtt a magyarok («Magyaren») rabolva és zsákmányolva rontottak rá Németországra és egyes német városokra». A következő lapokon terjedelmesen részletezi azokat a pusztításokat, amelyeket a nagy Árpád fejedelmet követő gyenge és erélytelen fejedelmek alatt egyes magyar lovas csapatok nyugati államokban végeztek s amelyeket azért újítottak meg, mert nem találkoztak jól szervezett külföldi hadsereggel. Ezekre a kalandozásokra ma már minden jó magyar ember restelkedve gondol, de jellemzi a szerzőt, hogy történelmünkéből éppen ezeket részletezi. Miért nem említi a magyar hadsereg csatáját Habsburg Rudolf érdekében, vagy azokat az évszázadokon át folyt harcokat, amelyekben a magyar volt egész Európa védbástyája a keletről jövő támadások ellen?!

Általánosságban tartott egyéb állításaiából csak egy-két vázlatos példát.

46. l. «korlátlan elmagyarosítás és korlátlan uralkodás a nemzetiségek felett».

47. l. «basa-gazdálkodás a vármegyékben».

91. l. «Magyarország a gentrynek korlátlan urodalma». (A szerzőnek saját szavai Károly trónörökös előtt 1915 december 22-én, amikor megtudta, hogy ő lesz majd az új király alatt a kabinetiroda főnöke.)

Itt-ott elárulja a szerző, hogy magyar történelmi tudását és közjogi ismereteit kiktől merítette. Sajnos, az utóbbiak közül sehol nem találtam idézve Deák Ferencnek Lustkandl munkájára írt *Adalék a magyar közjoghoz* című válaszát, amelyből a szerző megtanulhatta volna, miként kell nyugodt és tárgyilagos történelmet vagy közjogot írni. Ellenben idézi Popoviciu Aurélnak *La question roumaine* c. könyvét, továbbá Wastian (?), Ninold (?) és Sosnosky (?) pamfletjeit.

A könyv több helyén panaszolja, hogy a magyarok «elnyomták a nemzetiségeket», különösen a délszlávokat. Hivatali állásában, a költségvetésekből és aktákból megállapíthatta volna, hogy az állítólagos elnyomottak nagy államsegélyeket kaptak készpénzben s az egész világon páratlanul álló autonómiával kezelhették alapítványait. Mivel a gróf úr gyakran emlegeti «Szlovákiában», Modorban levő birtokát, könnyen megismerheti a kisebbségek mostani kezelését, amely abból áll, hogy a magyar tanulónak még 1918 óta megjelent magyar tankönyvet sem szabad küldeni, mivel ez «tilos a cseh demokrácia földjén», ahol becsukják azt, aki a szlovákoknak a gróf úr által annak idején sürgetett autonómiát szeretné megszerezni. Ha Erdélyből kíván adatkot, megismerheti, miként veszik el a magyar fejedelmek által tett alapítványokat és miként iparkodnak tönkretenni a sok százados magyar művelődést.

«Történetírói» (?) tárgyilagosságát jellemezze még egy példa: Több más hely közt gr. P. pl. a 227. lapon beszél a Magyarországon élő nem magyar nemzetiségek ellen keresztülvitt politikai jogfosztásról. (Entrechtung.)

Ezzel szemben megint több helyen (pl. 13., 221. és köv. lapokon) azt állítja, hogy «a magyar kormány támogatta a nagyszerb mozgalmat azzal a szándékkal, hogy azt kijátssza Bécs ellen».

Mindenki tudja, hogy a nagyszerb mozgalom Obrenovics Sándor király meggyilkoltatása után Szerbiában jelentkezett

újból és azt célozta, hogy Petár király uralkodása alatt egyesíttessenek mindazok a területek, amelyeken szerbek laknak. Ezeknek a törekvéseknek előzményei azonban visszanyúlnak a XIX. század 3. évtizedére. A Gáj Lajos által 1836-ban megkezdett illyr izgatásokat, azt a térképet, amelyet ezidőtájtban Nagy Illyriáról Károlyvárosban kinyomattak (s amelyben az új birodalomhoz tartozónak tűntették fel Dél-Magyarországot, Horvátországot, Ausztriának déli részeit, Boszniát és Bolgáriát is), évtizedek óta ismerették a magyar történelmi könyvekben.¹

Józan ítélőképességgel lehetetlen állítani a magyar kormányról, amely utolsó erőfeszítéssel is védte volna Magyarországnak minden talpalatnyi földjét, hogy ő «támogatott» volna olyan mozgalmat, amely Dél-Magyarország stb. elszakítását célozta. A gróf úr egy névtelen informálójának állítását nyomatja le, mikor ilyen merészet közöl. A 215. lapon olvassuk, hogy 1917 januárban meglátogatta a grófot «egy délszláv politikus», aki azt állította, hogy Szerbia megszállásakor katonák Belgrádban egy névsort találtak, amelyben Tisza István «bizalmasai»: Szurmin György és báró Rajacsich József horvát képviselők stb. is fel vannak sorolva.

Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy az említett képviselők sohasem tartoztak a magyar kormány «bizalmasai» közé, holott igen sok más a horvát «Sabor»-ból Budapestre küldött tartományi képviselő a közös magyar-horvát ügyek tárgyalásakor valóban érintkezett a magyar miniszterelnökkel és kormányának egyik-másik tagjával.

Másodsorban maga a gróf úr közli (219. l. 15—26. sorok), hogy az a bizonyos névjegyzék, amelynek alapján a könyv a magyar kormány ellen a nagyszerb mozgalmak «támogatásának» vádját emeli és amelynek alapján az illető délszláv politikus közlésére egyik néppárti magyar képviselő 1917 márciusban interpellált is, — hamisított volt. «Később megtudtam, — így ír a szerző — hogy a leginkább kompromittáló iratokat Belgrádban olyan egyének gyártották és a katonai

¹ Pl. Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből*. II. 678—704. l.

igazgatásnak átadták, akik állítólag a Szerbiából elűzött Pasics-kormány érdekében dolgoztak. Különösen Mandl bécsi publicista, (a szerző szerint is) a délszláv viszonyoknak egyik legjobb ismerője, mindjárt a dossier megtalálása után Belgrádba sietett és megállapította, hogy a talált iratok «en masse hamisítványok», sőt a tetteseket is kinyomozta.

Ilyen információkra alapítja a szerző történeti adatait, ha őt egyéni elfogultsága vezeti.

Ki győzné helyreigazítani a szerzőnek minden kisebb-fajta tévedését vagy alaptalan információ alapján könnyelműen odavetett állítását! ¹

A szerző tapintatát jellemzi a következő közlés (62—63. l.): Mikor gr. P. egy főhercegnőnél volt ebéden, bejött a szobába egy férfi «viseltes kabátban, poros cipőkkel és vízőzőn előtti kalappal». A szerző szükségesnek tartja részletezni, hogy az új vendégnek «nem egészen tiszta kézelőiben nem voltak gombok és a kézelők «madzaggal voltak összekötve...» A volt udvari hivatalnok olyan diszkrét, hogy minden ok és szükség nélkül így gúnyol ki egy nagyműveltségű főherceget (mert az volt a vendég), aki egyik vidéki kastélyban elhanyagolt öltözetben jelent meg.

VI. Tanulságok.

I. Az 525. lapon a szerző nagy szerényen megállapítja, hogy a monarchia összeomlása akkor kezdődött, «amikor ő

¹ Ismét egy jellemző példa. A 218. lapon 5 bek. azt állítja a szerző, hogy báró Rajacsich József, a horvát tartománygyűlésből a magyar országgyűlésre küldött képviselő «1914 július 23-án a magyar parlamentben a Narodna Odbrana mellett védőbeszédet tartott, amelyet a munkapárti többség helyesléssel és tapssal kísért». Megnéztem a képviselőházi naplót (559. országos ülés 3—8. lap) ; a beszéd végén «mozgás a jobboldalon» szavak állnak, ott, ahol a szónok a Narodna Odbranáról szolt, egy árva betű sincs helyeslésről ; helyeslés áll Rajacsichnak következő szavai után : «Nekem a magyar nem anyanyelvem, ha nem tetszik, folytatom horvát nyelven (Helyeslés) ; én a magyarok jogát nem akarom kétségbevonni.» (Helyeslés.) Ilyen tényállás mellett állítja a szerző, hogy a kormánypárt tapsolta a szerb forradalmi egyesület védelmét!

hivatalát letette»; egyúttal panaszkodik, hogy veszedelmesnek tartották a koronának azokat a tanácsadóit, akik ragaszkodtak «az osztrák, nemzetek feletti birodalmi eszméhez».

A könyvnek számos részletéből megtanuljuk, hogy a galád merénylettel meggyilkolt Ferenc Ferdinánd trónörökös terveit az ő halála után mások (köztük elsősorban a szerző) iparkodtak megvalósítani.

Ezek az urak hasztalanul állítják, hogy tanultak magyar közjogot.

Már az 1715: III. tc.-ben a király megígérte, hogy Magyarországon másként uralkodni és kormányozni nem fog, mint magának az országnak eddig hozott és jövőben országgyűlésileg hozandó törvényei szerint.

Ezt az 1723: II. tc. (sanctio pragmatica) megerősítette.

II. József császárnak sikertelen, de végre is visszavont kísérlete után az 1791: X. tc. hangsúlyozta, hogy Magyarország «szabad ország, kormányzatának egész törvényes alakzatára nézve független, azaz semmi más országnak vagy népnek alárendelve nincs, hanem tulajdon önállással és alkotmánnyal bír, tehát Ő Felsége és utódai által saját törvényei és szokásai szerint igazgatandó».

Ez a szentesített törvény nemcsak II. Lipót királyt kötelezte, aki alatt hozatott, hanem utódait is, akik tartoznak királyi hitlevelet kiadni, úgynevezett «pátensek» által nem kormányozhatnak és Magyarországnak törvényekben biztosított alkotmányát egyoldalúlag vissza nem vonhatják.

Az a kísérlet, hogy hazánkat is beolvasszák az összbirodalomba, 1850-től fogva megtétetett, és teljesen megbukott Schmerlingnek az az ötlete is, hogy a magyar országgyűlés követeket küldjön a Reichsrat-ba. Meghiúsult gróf Belcredi osztrák miniszterelnöknek föderalisztikus alkotmánya és az egységes monarchia megteremtésére irányuló óhaja is.

A kabinetirodai főnökök javaslatai ezeket a terveket is feltámasztani óhajtották. Nem az volt bennük kifogásolandó, hogy a nemzetiségeknek több jogot biztosítottak volna, (ezt 1913 óta a magyar kormányok is kezdeményezték és akarták), hanem a többi tervek.

Ezek lényege az volt, hogy az örökös király ne koronáztassa meg magát, hanem csináljon, ha jónak látja, katonai diktatúrát is, zúzza össze a magyar alkotmányt és egyoldalúlag léptessen életbe valamely osztrák hivatalnok vagy elméleti ember által összeeszkábált új valamit, amelynek végső célja : a «Reichsparlament» létesítése!

Amíg az 1867 : XII. tc.-ben a magyar országgyűlés és a király akár az osztrák parlamenttől, akár valamely képzelt birodalmi törvényhozástól teljesen függetlenül állapították meg azt, hogy mit tekintenek közös ügyeknek és miként kívánják azokat kezelni, addig a gróf úr és meg nem nevezett munkatársai égtek a vágytól, hogy beolvasszák a magyar országgyűlést a birodalmi parlamentbe. Ezek az urak meghallgatták Ferenc Ferdinánd titkos tanácsadóit, több-kevesebb változtatással elfogadták azok javaslatait, de nem tanultak semmit az 1780—1790-ig és 1849—1866-ig lefolyt évtizedek tanulságaiból. Gr. P. is bevallja (105. l.), hogy «tanulmányútján mindenütt Ferenc Ferdinánd nyomaival találkozott». Ez magyarán azt jelenti, hogy a magyar kormány és a hivatott magyar tudósok teljes mellőzésével csak azokhoz fordult, akik a meggyilkolt trónörökösnek «confidensei» (l. 75. l.) voltak.

Mivel pedig Károly trónörökös már 1915 december 22-én közölte gr. P.-rel (92—93. l.), hogy ő nem szándékozik akták elintézésével foglalkozni és az írásbeli munkát a kabinetiroda főnökére kívánja bízni, ez a kötet felnyitja a magyar olvasó szemét : mekkora veszedelmek támadtak volna abból, ha a magyar kormánynak legjobb törekvése ellenére a tapasztalatlan és jóhiszemű fiatal uralkodót ilyenfajta mellék-kormányok (a történelmünkben jól ismert «kamarilla» utódai) vezethették volna.

Ismeretes gr. Tisza István miniszterelnöknek az a kijelentése, hogy ha a magyar szent korona országainak területéből bárki, akárcsak egy négyzetméter területet is el akarna venni, «arra a magyar kormány lövetni fog».

Gr. P. megütközéssel említi fel, hogy közvetlenül a szerajevói merénylet után Tisza István az első kihallgatáson tudakozódott a felől, miként gondolkozik Károly Ferenc

József trónörökös nagybátyjának politikai terveiről. A főherceg azt közölte gr. P.-rel, hogy csak látszólag ment bele ennek a kérdésnek a megbeszélésébe és hozzátette: «Er ist nicht viel klüger fortgegangen, als er gekommen war.» (117—118. l.)

Ez az érdeklődés bántotta az udvaroncot, aki csak azt szokta meg, hogy felel az audienciákon felvetett kérdésekre. Tisza István azonban államférfi volt, aki valóban komolyan érdeklődött, mik az új trónörökösnek, akit korábban nem ismerhetett, alkotmányjogi tervei. És ha arról értesült volna, hogy magyarellenes, sőt magyarfaló áramlatok hatása alatt föderalisztikus törekvésekkel és «birodalmi parlament»-tel fenekestől fel akarják forgatni a magyar alkotmányt és a monarchia szerkezetét, bizony Tisza István és vele a magyar kormány ennek ellenáll!

Ebből pedig a világháború vérzivatarjai közt a legnagyobb bonyodalmak és belső veszedelmek támadtak volna.

Ennek öntudatra ébresztésével a szerző használt a késő utókornak is, mert a magyar kormányok és magyar törvényhozók jövőre gondoskodni fognak arról, hogy ilyenfajta kabinetirodai főnökök ne kerüljenek az államfő közelébe.

II. Sokan a világháború befejezéséhez különböző reményeket fűztek. A háború kitörésekor az agg király bizalmasainak meghatva fejezte ki megnyugvását a felett, mennyire átérezték a magyar nemzet fiai, hogy ebben a védelmi háborúban hazájukért, otthonukért, mindenükért küzdenek. Újra felragyogtak az ezer éves nemzetnek katonai erényei és évek múlva jogos volt az a reménység, hogy a háború után növekszik majd a magyarság súlya és érintetlenül megmarad állami önállóságunk.

A magyar kormány a közös hadsereg kettéosztását kezdeményezte (543—545. l.) is és 1918 január 9-én az uralgó elnöklete alatt nagy katonai tanácskozás («Marschallsrat») tartatott. Ezen József főherceg tábornagy kívánta is a külön magyar hadsereg szervezését, de a vezérkar főnöke és a jelenvolt többi kilenc hadtestparancsnok a legnagyobb határozottsággal ez ellen nyilatkozott. «A császár — írja a szerző (545. l.) — meg volt elégedve, mert «a magyar törek-

vések ellen új erős érv volt kezében és így a hadsereg kérdését kivehették a fenyegető gondok közül.

Ezzel a különben felesleges részlettel a szerző ismét elárulta magyarellenes érzéseit.

III. Senki sem olvasná tovább ezeket a sorokat, ha foglalkoznám minden téves állítással és kiterjeszkedném a könyvnek olyan részleteire is, amelyek nem életbevágóan érintik a legfontosabb magyar érdekeket. Egy kérdés elől azonban nem lehet kitérni.

A szerzőnek az a meggyőződése, hogy a magyar államférfiak nem ismerték jól a délszláv kérdést, amelyet ő még 1917 őszén is «megoldott» volna és ezzel megmenti a monarchiát.

E tárgynál, sajnos, érintenem kell a Sixtus-leveleket, amelyeket a könyv részletesen tárgyal, megkísérelvén védeni olyan fázisokat is, amelyeknek részletezésével csak árt egy jobb sorsra méltó, szerencsétlen uralkodó emlékének.

A háború előtti állapot alapján minden jó magyar ember azonnal békét kötött volna. Különösen Tisza István, amint ezt Buriánhoz 1914 aug. 30-án kelt levelében kijelentette, már 1914 augusztusban szeretne volna a német hivatalos köröket a békére reábirni. Volt szövetségeseinkkel szemben azonban itt is hangsúlyozni kell: Tisza «sohase álmodott arról, hogy Németország nélkül kössünk békét. Nincs elég erős szó, amivel ezt a gondolatot jellemezhetné». (*Tisza I. Levelei*. II. köt. 110. l., 218. sz. és 113. l. 1. pont.)

A magyar kormány később is többször tárgyalt a németekkel a békéről s 1916 novemberben előkészítettett az a békeajánlat, amelyet az entente mereven visszautasított.

A magyar kormány tudta nélkül 1917 februártól kezdve újabb békekísérletek történtek (gr. Polzer könyve 318—344. l.), amelyekből a szerző azt is felemlíti (322. l.), hogy tervbe vétetett egy «autonóm jugoszláv királyság alakítása, élén egy osztrák főherceggel, az osztrák monarchia keretében». Ebbe tartoztak volna: Szerbia, Bosznia, Hercegovina, Albánia és Montenegró. A terv, amelyet a szerző is helyesel, a nagyosztrák balkán-misszió megvalósítása lett volna (323. l.).

A tervvel szemben a magyar kormány határozott ellenzékét fejtett volna ki, mert már az 1914 júliusi közös minisztertanácson Tisza István lekötötte magát ahhoz, hogy Szerbia nem fog megsemmisíttetni, sem annektáltatni, és mert a monarchia szlávjai számának szaporítása nem volt magyar érdek.

A tervet különben a francia kormány is visszautasította.

Általában szemben a szerzőnek azzal a hitével, hogy nemzetiségi autonómiák engedélyezése meghozta volna a békét, rá kell mutatni a már 1915-ben az entente hatalmak által kötött és később különböző megállapodásokkal kiegészített egyezményre.

Bratianu, Pasics és a többi Magyarország területéből egész országrészeket kívántak elszakítani, ezeket a kormányokat alkotmányjogi változtatásokkal senki sem elégíthette ki!

*

Az igazság nagy erő és már néhány év alatt — a nemzetek életében rövid átmenet — utat tör magának.

A volt osztrák állampolgár, aki könyvében sokat emlegeti magyarországi földbirtokát, jónak és illendőnek találta akkor támadni ellenünk, amikor az ezeréves Magyarországot egy óriási világkatasztrófa megcsonkította és amidőn teljesen tájékozatlan külföldi politikusok igazságtalan békét diktáltak nekünk.

Gróf Polzer abban az évben állítja rólunk, hogy felelősek vagyunk sok mindenféleért, amikor a háborús pszichózis szüntével a volt ellenséges államokban is nő az elfogulatlan munkák száma, kezdve Barnes és Keynes könyveitől a sok olasz tudományos íróig. Legújabbán Aldo Dami írja Párizsban megjelent könyvében,¹ milyen igazságtalan volt a «nemzetiségi elnyomásnak vádja», amely pedig gr. P. könyvének is egyik vezérmotivuma. A francia író elég igazságos ilyeneket írni: «Ellenkezőleg, a magyar kormányok gazdaságilag és kultúráilag a nemzetiségi vidékeket kedvezményez-

¹ *La Hongrie de Demain* c. m. 62. és 63. l.

ték a magyar Alföld rovására . . . Franciaország elnyomta és asszimilálta a maga idegenajkú lakosait. Franciaországot ezért megjutalmazták. Magyarországot pedig a trianoni békében megbüntették . . . Magyarország megesonkítása gyűlölködő nemzetiségi propaganda eredménye.»

A magyar nemzet sokszor kiheverte már osztrák hivatalnokok terveit és osztrák írók munkáit. A Gondviselés jövőre is megsegít bennünket és felemeli országunkat szomorú helyzetéből. Ha nem árthattak a magyarnak gr. Kollowrat, Bach Sándor és Lustkandl törekvései, majd csak kiálljuk ezt a, bizony nem jóindulatú, de szerencsére nem is jelentékeny könyvet is!

LAKI FERENC.

A FÖLDBIRTOK JELZÁLOGI MEGTERHELÉSE CSONKA-MAGYARORSZÁGON ÉS A MEZŐGAZDASÁGI HITEL PROBLÉMÁI.

Valamely országban az ingatlanok jelzálogi megterhelésének kipuhatolása két szempontból fontos. Először, mert a mezőgazdaság eladósodottsági viszonyaiba enged bepillantást és ezzel a mezőgazdasági hitelpolitika irányítására szolgáltat alapot; másodszer, mert felvilágosítást nyújt a városi ingatlanok terheiről. Az ingatlanok megterhelésének aránya az ország általános gazdasági helyzetének megösmeréséhez is értékes alapot szolgáltat.

A háború előtt a magyar szent korona országaiban — számításunk szerint ¹ — a mezőgazdaságilag hasznosított földbirtokon 2·861 milliárd korona jelzálogos kölcsön² volt bekebelezve.

Ha figyelembe vesszük, hogy a korona elértéktelenedése folytán a magyar mezőgazdaság a földbirtokon nyugvó jelzálogadósságoktól jóformán minden ellenszolgáltatás nélkül szabadult és így a háború után közvetlenül az annuitások fizetése a mezőgazdát átlag már alig terhelte és csak közterheket volt kénytelen viselni, akkor kétségtelen, hogy a mezőgazdasági néposztálynak hitelképessége a háború után fokozódott. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy sem a tartós befektetésekre szolgáló hosszúlejáratú zálogleveles kölcsön, sem a rövidlejáratú üzemi kölcsön nem áll kielégítő módon rendelkezésre.

Mielőtt ennek okaira rámutatnánk, mindenekelőtt meg kell állapítanunk, mennyi a magyar földbirtokon nyugvó

¹ Frédéric Fellner : *La dette hypothécaire et les charges publiques des immeubles en Hongrie.* (Bulletin de l'Institut International de Statistique. Tome XVIII, 1re livraison. Paris, 1909. — 378. l.)

jelzálogteher. A magyar szent korona országaiban erre vonatkozólag megfelelő hivatalos adatok nem állottak rendelkezésre. Az ingatlanokon nyugvó jelzálogi adósságokat az abszolút kormány 1858-ban összeíratta ugyan s ez összeírás szerint az ingatlanokra összesen 120.566,958 forint volt jelzálogilag bekebelezve, de ez a teher a földbirtokra és épületekre együttesen vonatkozott, tehát nem tűnt ki, hogy mennyi esik ebből a mezőgazdasági birtokra. Az 1905. évben is összeíratott a földbirtokra bekebelezett terhek összege, de ez az összeírás csak a 100 kat. holdnál nagyobb földbirtokokra — tehát a mezőgazdaságilag hasznosított földbirtokterületnek mintegy felére — vonatkozott és ez összeírás szerint a közép- és nagybirtokokon nyugvó jelzálogteher 1.404 milliárd korona volt.¹

Csonka-Magyarországon a m. kir. kormány 1928 elején megbízta a m. kir. központi statisztikai hivatalt a földbirtokok jelzálogilag bekebelezett terheinek összeírásával, amely megbízás alapján az első alapvető összeírás az 1928 február 29-i állapotot tünteti fel. Ezóta a m. kir. központi statisztikai hivatal a bekebelezett és törölt terheket nyilván tartja és folyamatosan összeírja, úgyhogy Magyarországon a földbirtokra bekebelezett jelzálogos terhekről hivatalos adatok állnak rendelkezésünkre. E szerint 1928 június 30-án a földbirtokra jelzálogilag bekebelezett terhek összege 972.335,097 pengőre rugott.² Míg 1928 december 31-én ez az összeg 1,128.687,055 pengőre emelkedett.³

Ez az 1.128 milliárdnyi jelzálogos teher nem azonos a földbirtokra bekebelezett és tényleg fennálló jelzálogos kölcsön-állománnyal. Mert az összeírás a földbirtoknak mindenmű bekebelezett terhére terjedt ki s így nemcsak a jelzálo-

¹ Dr. Konkoly-Thege Gyula: *A magyar földbirtokosok jelzálogilag bekebelezett terheinek összeírása és az összeírás ideiglenes eredményei az 1928 június 30-i állapot szerint.* (Magyar Statisztikai Szemle, 1928 november. 1161. lap.)

² U. ott 1162. lap.

³ Dr. Konkoly-Thege Gyula: *A magyar földbirtokok jelzálogilag bekebelezett terhei az 1928 december hó 31-i állapot szerint.* (Magyar Statisztikai Szemle, 1929 május. 487. lap.)

gos kölcsönöket tünteti fel, hanem magában foglalja a vételár-hátralékokat, az örökösödési osztályból származó követeléseket, az adó- és illetékhátralékokat, végrehajtási és perköltségeket, a jelzálogilag biztosított életjáradékokat stb. is. A biztosítéki hiteltőke bekebelezése is zavarólag hat a tényleges megterhelhetetés megállapításánál, amennyiben a teljes összeg erejéig bekebelezett biztosítéki hitelkeret gyakran nincs teljesen igénybevéve. Ehhez járul, hogy ha a tényleges jelzálogterheket akarjuk ismerni, nem elegendő a telekkönyvekből kiírni és összeállítani a bekebelezett terheket, hanem minden egyes esetben ki kellene nyomozni, hogy azok fennállanak-e, és ha igen, mily összeg erejéig. Mert tudvalevő, hogy a telekkönyvi állapot a tényleges állapottal igen gyakran nincs összhangban. A terhek sokszor már megszűntek és a törlés még nincs bekebelezve; a törlesztéses adóságoknál pedig az egész kölcsönösszeg erejéig marad a zálogjog bekebelezve, mindaddig, amíg csak az utolsó részlet nem törlesztetett. A fent kimutatott jelzálogos teher ily módon nem azonos a tényleges állománnyal, hanem a bekebelezések teljes összegét tünteti fel. Ennélfogva a jelzálogi terhek a ténylegesnél sokkal nagyobb összegben vannak kimutatva.¹

Ez egyébiránt kitűnik abból is, ha vizsgáljuk a Pénzüntézeti Központ kötelekébe tartozó intézetek által folyósított jelzálogkölcsönök állományát 1924-től 1928. év végéig, amely következőleg alakult:²

1924-ben	2.247,237 pengő
1925-ben	5.951,422 „
1926-ban	95.182,570 „
1927-ben	236.636,426 „
1928-ban	583.540,660 „

¹•Megjegyzendő, hogy az újabb jelzálogstatisztikai összeírás helyesen indul ki abból, hogy a telekkönyvi hatóságok csak a főjelzálog gyanánt bekebelezett terheket tartoznak bejelenteni, mert a régebbi jelzálogi statisztikának nagy hibája volt, hogy a telekkönyvi hatóságok igen gyakran nemcsak a fő-, hanem a mellékjelzálognál is kimutatták a terheket, aminek következtében egy és ugyanazon teher többször jött számba, annyiszor, ahány telekkönyvi birtoktest szolgált jelzálog gyanánt.

² A Pénzüntézeti Központ gazdaság-statisztikai osztályának adatai szerint.

A pénzüintézetek által folyósított jelzálogkölcsönök 1928. évi december hó 31-i állományából, vagyis 583.540 millió pengőből 371.490.287 pengő esett a földbirtokokra és 212.050.373 pengő az épületekre folyósított kölcsönökre. Ha az 1.128.687.055 pengőre rugó összes jelzálogteherből, amely a földbirtokokra kebelezetett be, levonjuk a pénzüintézetek által földbirtokokra engedélyezett jelzálogkölcsönök állományát, 371.490.287 pengőt, akkor az így mutatkozó 757.196.768 pengő képviseli a magánosok és egyéb jogi személyek (káp-talanok, alapítványok, árvapénzalapok és külföldi pénz-intézetek) által nyújtott kölcsönöket, továbbá a váltóhittel és egyéb hitelkötelezettségek biztosítására bekebelezett biztosítéki jelzálogjogokat, a bekebelezett életjáradékokat, kikötményeket és végrehajtási zálogjogokat stb. Ugyancsak ebben az összegben foglaltatik a bekebelezett terheknek a bekebelezés időpontjától számított időközi törlesztési hányada, amellyel a kimutatott teher a tényleges megterhelést meghaladja.

A fent kimutatott 1.128 milliárd pengő jelentősége, amely mint jelzálogteher a magyar földbirtokot terheli, csak úgy mérlegelhető, ha azt szembeállítjuk a jelzálogi fedezetül szolgáló mezőgazdasági ingatlanok értékével. Az ingatlanokon nyugvó terhek súlya csak úgy ítéhető meg, ha tudjuk, hogy a terhek összege hány százalékát teszi az ingatlanok értékének.

A mezőgazdaságilag hasznosított magyar földbirtok területe 16.215,104 katasztrális hold, amelynek értékét, részletes számításaink alapján, 11,252.473,280 pengőben állapítottuk meg.¹ Ha az összes mezőgazdasági jelzálogterhet (1.128.687.055 pengő) szembeállítjuk a magyar föld értékével, akkor megtudjuk, hogy a magyar földbirtok értékének 10.03 %-áig van jelzálogilag megterhelve.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy az az 1.128 milliárd pengő, amely 10.03 %-ig terheli a földet, átlagos teher. A magyar földnek ugyanis tetemes része, így

¹ Fellner Frigyes : *Csonka-Magyarország nemzeti vagyona*. Budapest, 1929. (24. lap.)

a családi hitbizományoknak, egyházi birtokoknak, községi, törvényhatósági, állami birtokoknak stb., szóval a korlátozott forgalmú birtokoknak, vagyis a mezőgazdasági birtok 22·74 %-ának legnagyobb hányada adósságmentes.¹ A fent kimutatott tehertömeg, azaz az eladósodottság mérvét képviselő 1·128 milliárd pengő tényleg szűkebb körre, kisebb területre szorul; minthogy e szerint az adósságteher kevesebb értékkel áll szemben, a valósággal eladósodott földbirtokok jelzálogterhének átlaga jóval magasabb. Ez számszerű kifejezést nyer abban, ha a földbirtok 11·252 milliárdnyi értékéből a kötött birtokok értéke gyanánt 22·74 %-ot, vagyis 2,558.812,423 pengőt leírunk s az így nyert szabadforgalmú földbirtok 8,693.660,857 pengőnyi értékével hozzuk viszonylatba az 1·128 milliárdnyi jelzálogteher-állományt, ami 12·98 % megterhelésnek felel meg.

Hogy a mezőgazdaságilag hasznosított földbirtok egyáltalán nincs túlterhelve és hitelképessége teljes mértékben megvan, az abból is kitűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a földbirtokra adott jelzálogos kölcsönök darabszáma 31,381, váltóhitel biztosítására pedig 172,554 esetben kebeleztetett be biztosítéki jelzálog,² tehát a mai Magyarországnak összesen 850,760 földbirtokosa közül csak 203,935 terhelte meg kölcsönügylet alapján a földjét.

Ugyancsak kedvező eredményre jutunk, ha a földbirtok jelzálogos megterhelésének arányát összehasonlítjuk a magyar szent korona országaiban a háború előtti állapottal. A földbirtok átlagos megterhelési aránya 18·60 % volt, míg a csak szabadforgalmú földbirtoknál 28·30 %.³ Másfelől azonban figyelembe veendő, hogy a háború előtt a jelzálogos kölcsönöket sokkal kedvezőbb feltételek mellett folyósították, amennyiben egy 35 év alatt visszafizetendő jelzálogos kölcsönnek a kamatot, törlesztési hányadot és jutalékot magában foglaló évi annuitása átlag 5·5—6 % volt, addig

¹ A korlátolt forgalmú birtokok területe 3.688,105 kat. hold. (Magyar Statisztikai Évkönyv. 1927. Budapest, 1929. — 57. lap.)

² *Magyar Statisztikai Évkönyv.* 1927. Budapest, 1929. (166. és 59. lapokon.)

³ F. Fellner: *La dette hypothécaire* etc. (L. cit. 378. l.)

az ma megfelel, az árfolyamvesztéséget is beszámítva, 10—11 %-nak. Tehát a mai jelzálogos teher — pénzügyi hatása szempontjából — olyan, mintha számszerűleg kétszer oly nagy volna, mert a mai jelzálogteher kamatoztatására és törlesztésére szükséges mintegy évi 112·8 millió pengővel a háború előtt mintegy 2 milliárdnyi, tehát a mainál közel kétszerre nagyobb jelzálog adósságot lehetett kamatoztatni és törleszteni. A jelzálogos teher tehát — noha aránylag még messze mögötte van a háború előtti megterhelésnek — csaknem oly súllyal nehezedik a földbirtokra, mint a háború előtt. Másszóval, a holdankénti jelzálogos tőketehér kisebb, de a kamatteher csaknem kétszer oly nagy, mint volt a békeévekben.

Az a panasz, hogy a földbirtok jelzálogos megterhelése veszedelmes arányokat ölt, a fent kifejtettek alapján nem helytálló. Vizsgáljuk meg ezekután azt, vajjon indokolt-e az a kifogás, hogy, a mezőgazdasági néposztály fokozott hitelképessége ellenére, sem a tartós befektetésekre szolgáló hosszúlejáratú zálogleveles kölcsön, sem a rövidlejáratú üzemi kölcsön nem áll kielégítő módon rendelkezésre.

A Magyar Nemzeti Bank megalakulásakor a mezőgazdasági érdekeltség ettől az intézménytől várta hitelszükséglete kielégítését. A hosszúlejáratú zálogleveles kölcsönök folyósítását azért remélte a jegybanktól, mert az Osztrák-Magyar Bank is nyújtott jelzálogkölcsönöket. De ennek akkoron egész különleges oka volt. Az Osztrák-Magyar Bank ugyanis azért foglalkozott zálogleveles kölcsönök nyújtásával is, — de csak kontingentált mérvben — mert kezdetben ez az üzletág még nem volt tökéletes módon kifejlesztve és nem állott a tőke olcsón és felmondhatatlan módon a magyar földbirtok rendelkezésére. De a magyar záloglevélkibocsátó intézetek fokozatosan oly kifogástalan módon szervezték meg a hosszúlejáratú, felmondhatatlan hitelszükséglet kielégítését, hogy az Osztrák-Magyar Banknak ez az üzletága idővel jelentőségét jóformán teljesen elvesztette, nemcsak azért, mert hamarosan kimerült a kontingens, vagyis az engedélyezhető jelzálogkölcsönök maximális összege, hanem főleg mert a záloglevélkibocsátó intézetek a kölcsönösszegek liberáli-

sabb megállapításával megfelelőbben voltak képesek a gazdák hiteligényeit kielégíteni, éppoly kedvező kamatozási és törlesztési feltételek mellett. Mind a bel-, mind a külföldön a záloglevélpiacon nagyszerű megszervezésével pedig szinte korlátlan mértékben folyósíthattak záloglevélkölcsönöket. A magyar hitelintézeteknek ez a hatalmas szervezete ma is rendelkezésre áll, tehát teljesen felesleges volt az új magyar jegybanknak a záloglevélkölcsön-üzletágat működési körébe felvenni, amely különben sem tartozhatik hatáskörébe.

A hosszúlejáratú kölcsönök nyújtásának problémája nem egyéb, mint a záloglevelek elhelyezési lehetőségének megoldása. Ez ma jóformán tisztán a külföldi kötvénypiac helyzetétől függ. E sajnos jelenség oka elsősorban az, hogy a magyar záloglevelekbe fektetett vagyon — a korona elértéktelenedése arányában, tehát csaknem teljesen — elveszett és így a belföld nem hajlandó megtakarításait ilyen papírokba fektetni. A külföld pedig csak a saját valutájára szóló ilyen záloglevelek átvételére hajlandó, ez pedig csak az ott, e célra rendelkezésre álló tőkék arányában történhetik. A magyar kibocsátású záloglevelek elhelyezésénél tehát egyelőre a külföldi pénzpiac lesz elsősorban irányadó.

A mezőgazdasági érdekeltség nem is annyira a záloglevélkölcsönökre vonatkozó hiteligényeinek kielégítését kívánta a Magyar Nemzeti Banknál ennek megalakulásakor biztosítani, mint inkább az üzemi hitelszükségletét, amelynek megjelenési alakja: a váltó- és lombardhitel.

A mezőgazdaság kívánsága az volt, hogy a mezőgazdák a termelésnél, az üzem érdekében szükséges olcsó hitelben éppúgy közvetlenül részesüljenek a jegybanknál, mint a kereskedők és iparosok. Ez a törekvés érthető, senki által elvileg nem kifogásolható, de a mezőgazdasági termelés természeténél és a jegybank lényegénél és szervezeténél fogva gyakorlatilag meg nem valósítható.

Ugyanis a kereskedelmi és ipari váltók közt egyfelől, másfelől a mezőgazdasági váltók közt, már keletkezésüknél fogva elvi különbség van, ami az igénybevétel ideje szempontjából még fokozódik is. A jegybank legfeljebb három hónap alatt fizetendő váltókat számítolhat csak le, ami ele-

gendő idő a kereskedőnek és iparosnak, mert a kereskedő a váltóhitelt csak arra az időre veszi igénybe, míg a hitelbe vásárolt készárukat tovább eladja, az iparos pedig, amíg a hitelbe vett nyersanyagot vagy félgyártmányt feldolgozva adja el, ami a váltó esedékessége napjáig rendszerint meg is történik. Viszont a mezőgazdasági üzennél a nyerstermények előállítására többnyire egy esztendő, tehát a váltó lejáratí idejénél hosszabb idő szükséges. A folyó üzemi tőke a mezőgazdaságban egy évben csak egyszer forog meg. A gazda hitelszükségletének fedezésére tehát a háromhavi lejáratú váltók nem felelnek meg, és ha a gazda ily rövidlejáratú váltókkal fedezi hitelszükségletét, kiteszi magát annak a veszélynek, hogy váltója az esedékesség alkalmával meg nem hosszabbíttatik és hogy a kölcsönt visszafizetni kénytelen, mielőtt azt a terméket előállíthatta, melynek ára a kölcsön visszalizetésére van rendeltetve. Ha pedig meg is hosszabbíttatik a váltója, ez a sokszoros prolongáció megdrágítja a hitelt, a kincstári illeték és a banknak fizetendő jutalék révén.

További nehézségek is vannak. A legtöbb gazda az ilyen átmeneti kölcsönt, üzemi hitelt váltóra kénytelen felvenni, mert a pusztá kötelezvényt a hitelező intézet nem mobilizálhatja: a pénzügyintézetek pedig rendszerint legalább két aláírással ellátott váltót fogadnak csak el, ami a gazdára nézve azzal a hátránnyal jár, hogy másnak szívességét kell igénybevennie, hogy a hiányzó aláírást megszerezze. Mert míg az ipari és kereskedelmi váltón a két aláírás az ügyletkötés során természetsszerűleg jön létre, minthogy a váltót az eladó mint kibocsátó, a vevő pedig mint elfogadó írja alá, addig a gazdának a második aláírássra valakit fel kell kérnie, aki ezen kölcsön felvételénél üzletileg érdekelve nincs.

A Magyar Nemzeti Bank megalakulásakor e bajokon iparkodott segíteni, midőn alapszabályainak 58. cikkében kivételesen lehetővé tette oly váltóknak is leszámítolását mezőgazdasági célokra, amelyek legfeljebb hat hónap alatt a belföldön fizetendő és amelyeken a váltókötelezetteknek legalább egyike mezőgazda. Ha a bank likviditásával összeegyeztethető, lejáratkor e hathavi mezőgazdasági váltók

három óra tovább meghosszabbíttatnak, ami gyakorlatilag rendszerint az eset.

Mindenütt, ahol a mezőgazdasági hitelszükséglet kielégítése nehézségekbe ütközik, új intézmények létesítéséről gondoskodtak, amelyek a hitelezés új lehetőségeit nyitották meg. Így szervezték meg külföldön, több országban az úgynevezett ingó jelzálogkölcson jogintézményét. Ennek behozatalát sürgették nálunk is az érdekeltek, aminek következtében a kormány 1927. évi március hó 8-án a képviselőház elé terjesztette az ingójelzálogról szóló törvényjavaslatot, amely azonban törvénnyé nem vált.

Ha figyelembe vesszük, hogy a magyar mezőgazdaságban hasznosított élő leltár 1·537 milliárd pengő, a holt leltár 521·3 millió, az aratáskor a gabona- és tengerikészlet 217·5 millió, vagyis összesen 2·276 milliárd pengő,¹ akkor korántsem meglepő, ha ezt a hatalmas ingóértéket a gazdatársadalom, különösen a haszonbérlo-osztály, az üzemi hitel céljaira fedezet gyanánt kívánná felhasználni, ami azonban a jelenleg érvényben lévő jogrendszer keretében nem lehetséges, tehát különleges jogszabályok megalkotását feltételezi.

Ugyanis a mezőgazdaságban hasznosított ingó javak zálogul lekötése csak azok tényleges átadásával joghatályos, mert a kézizálogbaadás dologi szerződés, amelynek létrejöttéhez és érvényéhez a zálogtárgy átadása szükséges. De ez ingó javak nélkül a gazdálkodás nem folytatható és a hitelező sem volna képes azokat átvenni. Elengedhetetlen tehát ezeknek rövid úton való átadását (*traditio brevi manu*) lehetővé tenni, vagyis biztosítani azt, hogy az élő és holt leltár, a gabonakészlet az adósnál maradjon, de az mégis kézizálogul a hitelező javára legyen lekötvé. Ezért a törvényjavaslat 1. §-a szerint ingó dologon zálogjogot akként is lehet alapítani, hogy a zálogtárgy az elzálogosító (vagyis adós) birtokában marad és a záloghitelezőnek kielégítési jogát a zálog birtoka helyett a zálogjognak nyilvános jegyzékbe (jelzálogkönyvbe) bejegyzése s az elzálogosító rendelkezési

¹ Fellner Frigyes: *Csonka-Magyarország nemzeti vagyona*. Budapest, 1929. (51. és 54. lap.)

jogának korlátozása biztosítja. Ez az ingójelzálogjog. Szigorú büntető szankcióval kell gondoskodni ez intézménynél minden visszaélés ellen. Látható tehát, hogy a mezőgazdasági lombardhitel megvalósítása olyan különleges jogi, gazdasági és közigazgatási berendezéseket igényel, amelyek ma nálunk eredményesen alig valósíthatók meg. De a sokkal belterjesebb mezőgazdasági üzemmel rendelkező külföldi országok idevágó tapasztalatai sem biztatók. Az érdekeltség részéről tévedés azt hinni, hogy üzemi célokra azért nincs megfelelő hitel, mert az ingó készlet jogi lekötése nincs lehetővé téve. Nem a fedezet, nem a biztosíték hiányában szenved a magyar mezőgazdaság; hanem az a tőke hiányzik, amely kész hitel alakjában mezőgazdaságunk rendelkezésére állni. Az ingó jelzáloghitel intézményes megvalósítása nem lenne alkalmas eszköz arra, hogy tőkéket biztosítson a mezőgazdasági üzem céljaira.

De az ingó jelzáloghitel legnagyobb hátránya az, hogy egyszeriben megszüntetné a gazdák gondosan megóvandó személyhitelét, mert a váltóhitelek folyósítása válnék lehetetlenné, ha a gazdák ingóvagyonra külön kielégítésre jogosított hitelezők javára volna lekötve. E megfontolások vezették az illetékes tényezőket, amikor e céltévesztett törvényjavaslattal tervbevett intézménynek jogrendszerünkbe való felvételét a közhitel érdekében megakadályozták.

FELLNER FRIGYES.

EGY ISMERETLEN BÁNKBÁN-DRÁMA.

«Nékem a' minap, a' magyar színjátszó Társaságnak szükségét látván a' Teátrumi darabokban, kedvem duzzant egy eredeti, hazai szomorú játékot (*Bankó Nádrispányt*) írni : de részszerint azért, hogy meg nem tudtam határozni, melyik vers-nem lenne legalkalmasabb, és legkönnyebb a' Tragédiái nagy indulatoknak legtermészetesebb előadására, részszerint azért, hogy talán a' tárgy magában is botránkozást okozhatott volna — elnyomtam kedvemet.» Ezt írja Kisfaludy Sándor 1808 augusztus 22-én másik zalamegyei költőtársának, Batsányinak. (*Minden Munkái*. 1893. VIII. 152. l.) — Valkai András históriás éneke óta (1574), amely a XVI. század népszerű olvasmánya volt, a költészet figyelme most terelődött először e tárgyra. Talán most sem véletlenül : ebben az évben jelent meg Virág Benedek *Magyar Századainak* első kötete (az Árpád-ház kihaltáig) — úgy gondolom, ezt olvashatta Kisfaludy Sándor, aki később Virág adatait, a Kisfaludy-Társaság levéltárában őrzött tervrajz szerint (M. M. VI. 550. l.), fel is használta. Mert a Bankó Nádrispányból, mint ismeretes, mégis valóság lett. Az 1820. évnek megint augusztusában írja Gr. Majláth Jánosnak, hogy három szomorújátéka, köztük a *Bánk*, készen van. (M. M. VIII. 380). Ekkor már megjelenéséhez közeledett Katona Józsefnek 1815-ben írt s azóta átdolgozott remeke is. Egyikük sem tudott a másikról. Mindkét mű kéziratban volt.

Van egy harmadik Bánk bánunk is : Csery Péter *Ottó* c. regénye, az, amelyikből Katona Bánk hitvesének, az 1815-i kéziratban még Adelájd névvel szereplő *Melindának* nevét vette. Ez a regény «Pesten, Ns. Kiss József könyvárosnál», 1822-ben jelent meg. Heinrich Gusztáv már 1879-ben

észrevette azt a furcsaságot, hogy «hogyan idézhette Katona 1821-ben eme regényt, mely csak 1822-ben jelent meg! Vagy talán megjelent az elébb valamely folyóiratban vagy gyűjteményben! Vagy kéziratban látta és olvasta Katona a regényt!» (*Bánk bán a német költészetben.* 85. l.) Az utóbbi bizonyosan nem áll. Mert azóta még nagyobb furcsaság is derült ki. Előkerült a *Bánk bán* első kidolgozásának egy másolata (Kiadta Császár Elemér, *Irod. Közl.* 1913. 193. és köv. lk.), amely Katonáé volt, s amelybe Katona maga jegyzeteket is írt. Ebben még csúfolódik a Melinda néven — a kézirat tehát 1820-nál is régibb. S azt írja: «Ugyanazon gondolat két észtől, melyek a Gazdájikat egymással meg nem esmérítették! Cs... P... Ur, aki ezen Történetet mint Románt kiadta. Ottót veszi maszlagnak, mint én. A Könyv akkor akadt kezembe, midőn már e munka meg volt, meg fog tehát engedni, hogy Bánk Feleségit barátságtalanul nem az ő kereszt vizére tartom. Ha mindazonáltal ő, vagy valaki ezen Asszonynak hitest Keresztelő Levelére reá akad. — bátran igazítsa meg itten. Míg ez meg nem történik, nem látom által, miért nevezem inkább Melindának, mint Dinnye inda; Ugorka inda; vagy éppen Tökindának.» (Id. h. 227. l.) Igaz, hogy a keresztlevélnek nem kellett előkerülnie s a nyomtatásban Adelájdából mégis Melinda lett: az is igaz, hogy Csery Péter regénye, Gombocz Z. megállapítása szerint (*Budapesti Szemle* 1899.) már jóval előbb, 1812-ben is megjelent. De bizonyos, hogy itt van a harmadik *Bánk bán*, amely Katonáéval és Kisfaludy Sándoréval közel egykorú, s amelynek írója harmadikul kívánczik úgy a csoportba, hogy egyikük sem tudott a másik kettőről: a Bánk bán a fentiek szerint készen volt, mikor Csery regénye Katona kezébe akadt.

Nem eredeti munka. A forrását nem ismerjük, de tudjuk, hogy egy Müller nevű író írta, és Heinrich Gusztáv talpraesett megállapításából azt is tudjuk (id. m. 87. l.), hogy regényének *Leuthold, ein Fragment aus der Geschichte fürstlicher Leydenschaften, Bayreuth, 1782.* a címe. Leutholdban tudvalevően Bertholdnak nevét sejtik. S íme, a Bánk hitvesének merénylőjét Csery is, Katona is Ottóban nevezik meg egy-

mástól függetlenül — de talán nem függetlenül Fessleről, akinek ez a kötete éppen 1815-ben jelent meg s aki így ír: «Um diese Zeit waren auch Otto, Herzog von Meran, und Heinrich, Markgraf von Istrien, beyde der Königin jüngere Brüder, an dem Ungrischen Hoflager. Einer derselben verliebte sich in des Palatins Bank Gemahlin.» (II. Teil, 416. l.) Fessler ez adatának magyarázata: Pray György és Katona István, a XVIII. század két legnagyobb, jezsuita történetírója, akik egybehangzóan vallják, hogy a másik két testvérrel, Berchtoldról, a kalocsai érsekről, és Eckbertről, a bambergi püspökről rosszat föltenni nem lehet. Maga Katona József is így magyarázza — bár gúnyosan — az első fogalmazvány Előversengésének később kihagyott részében:

*Eckbertről ezt lehetetlen, ám de még
Feltenni vétek is, mivel hogy ő
Bambergi püspök . . .
. . . Hát de még
Berthold? ha! őtt belé keverni nem
Hagynám sokért, Kalocsa Érs'kje lett
Hiszen . . . Ez olly
Nagy csunyaságra nem vetem'dhetett.*

Ha Müller *Leuthold*-ja, mint Katona Lajos gondolta (*Egy olasz Bánk bán-novella*. Irodtk. Közl. 1901. 313. l.), csakhogy francia forráshoz vezet is, Vertot novellájához (*Histoire des Chevaliers hospitaliers*, 1726), az Ottó név Csery behelyettesítése, s a találkozás annál is érdekesebb, mert Kisfaludy Sándornál is Ottó a bűnös herceg.

Most pedig egy szombathelyi premontrei tanár buzgóságából előkerült egy negyedik Bánk bán is,¹ — egy harmadik eredeti színmű — amely egykorú a másik hárommal és egyikhez sincs semmi köze!

Kőmíves Kolos szombathelyi tanár gimnáziumának régi kéziratait rendezgetve bukkant rá egy — sajnos — címlap nélkül szűkölködő, háromfelvonásos szomorújátékra, egy eddig ismeretlen Bánk-tragédiára. A darab nem vetekszik

¹ *Bánk bán*. Háromfelvonásos tragédia a XIX. század elejéről. Bevezetéssel ellátta dr. Kőmíves Kolos. Szombathely. 1929. 8r. 80 l.

Katonáéval, sok naivság van benne, de helyenkint oroszlán-körmöket is árul el; kezdő munkája valakinek, de mind tárgyával, mind iratásának idejével irodalomtörténeti jelentősége van. Szerzőjét nem ismerjük, csak a másoló neve van meg: Hajós József, későbbi veszprémi kanonok írta le «pesti nevendék pap» korában. Kőmíves megállapította, hogy Hajós 1815—1819 volt a pesti központi papnevelő intézetben kispap, a dráma tehát, amelyet lemásolt, Katona tragédiájának átdolgozása és megjelenté, Kisfaludy Sándor drámájának meg éppen megírása előtt készült — de, ez talán megint nem véletlen, Fessler munkájának megjelenése után. Az *Ajánlás* egy «méltóságos Császári Királyi Kamarás Úr»-nak szól: «Ezen darab — mondja benne az ismeretlen szerző — tulajdonom: nem szívtam én azt idegen írásból, egyedül Magyar Ország történeteiből. Vagynak ezen darabban az értelmes embernek igaz és velős principiumok, de ártalmassak a pór-ságnak: azért is soha ezen darab a' mostani világ eleibe nem jöhet, a' melly éppen úgy útálja a szabad lelket, valamint kedvelli a' határtalan uraságot és a' rab elmét.» Kőmíves úgy véli, hogy ez a kamarás Gr. Erdődy Kajetán lehet, s a szerző az egyéb drámáiról már ismeretes Horváth József Elek (Szinnyei, *Magyar Írók*. IV. 1226. l.), aki Szombathelyt, 1825-ben megjelent költeményeit is ennek az Erdődynek ajánlotta. A darab Bitnicz nagyprépost hagyatékából kerülhetett a gimnázium levéltárába. Ez a megállapítás, ha nem kétség nélkül való is, valószínűnek látszik. Az *Ajánlás* szavai azért érdekesek, mert elárulják, hogy a szerző, mint Kisfaludy Sándor is, aggságoskodva foglalkozott a tárggyal, amelyre minden drámai adottsága ellenére harmadfélszázadon át senki sem gondolt s amelynek legkiválóbb feldolgozását a cenzúra a színháztól hosszú időre elvonta.

Horváth József Elek drámája — fogadjuk el Kőmíves valószínű föltevése alapján Horváthot a dráma szerzőjéül — három felvonásra terjed. Rövid tartalma a következő: Első felvonás. András király, bár Bánk és mások nem tartják az időt alkalmasnak, a Szentföldre indul és Bánk bánra ruhazza az ország kormányzását; Gertrudot és gyermekeit is rábízva: «erköltsős hittessed legyen feleségem mellett társ, hoz-

zad be őt.» Gertrudnak pedig meghagyja, hogy bátyjára ne hallgasson, szeresse a magyarokat. — Második felvonás. Bánk Zarába ment, a Dalmácia és Velence között kitört villongás elsimítása végett. Gertrudban föllázong a sértett asszonyi hiúság; beárulták a királynál, hogy bátyja vezeti cselekedeteit. Bosszút forral. Péter bihari főispánt, akire gyanúja elsősorban irányul, s utána a többieket is — éppen bátyja ravasz tanácsára — törbe akarja csalni, hogy eltegye láb alól. Eckbert, jutalmul eddigi szolgálataiért, a bánnét, Máriát kívánja, s a királyné az erőszakban kezére jár. Péter viszont Dienes tárnokmester segítségével megmenekül a néki készített csapdából, s most már nyílt lázadáshoz — az elégedetlenségnek az I. felvonásban is láttuk gyökereit, s ezek most továbbfejlődnek — csupán Bánk csatlakozását és segítségét várják. — Harmadik felvonás. A királyné és Eckbert rettegnek a lázadóktól s menekülésre gondolnak; Eckbert kétségbeesésében Máriát is el akarja tenni láb alól, de ebben is megátolják. Az összeesküvők ezalatt a hazaérkezett Bánkot tájékoztatják az eseményekről és a királyné ellen lázítják. Bánk ellenáll:

... Szent volt a' királyi vér
Mindég.

De mikor János érsek levele is megjön (az ismert: *Reginam occidere nolite timere* stb.) s feleségétől megtudja gyalázatát, magának követeli a cselekvést:

Az enyém a' bosszú!

s a királynét megöli.

... Bosszút

Kér a' sértett erkölcs! (közelebb megy, ki ragadja Bélát
Uramat nem bántom én. [anyja öléből])

Hanem te légy bosszúmnak áldozatja, halj
Meg vétkedben! (Által szúrja; a királyné le rogy.)

Eckbert öngyilkos lesz, «Győztetek, magyarok!» — Ottó is öngyilkosságra gondol Katonánál, — a bán pedig büntudattól összetörve megy a királyhoz.

A most fölfedezett Bánk bán, látnivaló, nem Bánk, hanem inkább Eckbert tragédiája. Bánk a darab derekán — az egész

II. felvonásban s a III.-nak felében — távol van. Eckbert a darab legeselekvőbb hőse, valóban a királyné spiritus rec-tora, akinek mindenre van talpraesett tanácsa, minden hely-zetben feltalálja magát — «próbáltam sokat 's mindent elvesz-tettem» mondja magáról. Mégsem igazi hős: gyáva és ingatag. Bánk maga az első felvonásban jól alakuló jellem. Erő mutat-kozik benne és méltóság, öntudatos szilárd hazaszeretet.

Érsek. ... Szent a' király szava.

Bán. Szent a' hazám kérése; már a' nép morog
'S dül a királyné ellen.

Király. Mit szólsz? Rettegek.

Bán. Miolta Berthold annyi fényre hága itt,
Nints tsendesség, meg vetve és ki zárva a'
Fellebb tisztségektől, sír a' magyar szive,
Nagyon szükséges a' te itthon léted (ó) király

Király. Jól mondd. Ó Gertrud! Gertrud, lásd!

Bán. Esmered

Már a'magyart, király! hidd, leg jobb nemzet ez.
Kész mindenét királyáért feláldozni, hogy
Ha látja magát becsületbe, szeretve, akkor — ó
Akkor mindenre ötet rá vehed(d); hanem
Mikor tulajdon országába nints betse
'S kül országi fennyen tekint rá 's nékie
Érdemeit nemtelenül ragadozza, búsul ő
'S mint megmégelt orosz lány, mindent feldúl, és
Áldoz méltó boszszújának.

Érdekes ez a Dugonits és Szentjóbi óta divatozó politikai célzatosság is: de Bánknak ez a határozottsága a III. felvonásban, mikorra újból találkozunk vele, már nem ilyen erővel teljes, s különösen a befejezésben — ahol még öngyilkosságra is gondol — színtelen, ellaposodik. Mégis, helyenkint van erő, sőt szépség a gyenge darabban. Midőn a királyné — az eseményektől felzaklatott lelkiállapotban — Béla királyfival öleiben rettegve várja a kifejlést, a künn tomboló vihar találó szimbolizmussal játszik bele lelkének viharába. Gertrud asszony, fivérét, rokonait nagyon szerető asszony, hiú és kicsinyes, de nőies. Dienes tárnokmester jól rajzolt egyéniség. Az egész drámának szemmelátható hibája, hogy Horváth nagyon ragaszkodik forrásaihoz és igazi drámai formálóereje nem volt.

Forrásairól Kőmíves azt tartja, hogy az író az egész történeti anyagot ismerte. Kétségtelennek tartom, hogy két főforrása Bonfini és Fessler volt, de forgatta Katona *Historia criticáját* is. Maga is papi ember volt, de a jezsuita historikusokra, Prayra és Katonára is támaszkodhatik, mikor a Személyek során hangoztatja, hogy «Eckbert hertzeg, ámbár bambergi püspök volt, a' játék színen nem mint püspök, hanem mint német lovag (Ritter) lép fel».

Fesslerből való a dráma magja. Ide utal, hogy a királynét nyíltan bűnösnek mutatja Mária meggyalázásában s hogy Bánkot határozottan ez állítja az összeesküvők táborába. «Die schändliche That wurde in dem Zimmer der Königin vollbracht. Da dort der Verfolgten alle Hülfe und Rettung abgeschnitten war — így van ez drámánkban is kiélezve — fiel der Verdacht einer Begünstigung des Verbrechens auf die Königin, und nun trat auch der längst schon unzufriedene Palatin zur Partey der Verbündeten.» Íme, a lényeg! De Fesslerre vall mindjárt az I. felvonás 2. jelenése is.

Dienes. Ugyan mit gondolsz, ki lett érsek Kalocsán?

Bán. Az érdemes váradi püspök, gondolom.

Dienes (nevelve). Királynénk öttse, Berthold.

Bán (komorul). Hát nem is magyar?

Dienes. 'S tudatlan gyermek. És Báts főispánnya ki?

Királynénk öttse, Berthold.

Hát Erdély Országnak vajdája?

Királynénk öttse, Berthold.

Fesslernél: «... dessen ungeachtet blieb er — t. i. Propst Berthold, Getraud's Bruder — durch Vermittlung des Königs Verwalter des Erzbisthumes . . . nach drey Jahren zum Woiwoden von Siebenbürgen, endlich noch zum Grafen des beträchtlichen Bätser und Bodrogher Gespänschaften.» Fessler-től vehette azt a felfogást is, hogy János érsek a királynéval «egy nemből» való. (II. Teil, 413. l. b. jegyzet.)

Bonfini tanulmányozásának legbiztosabb jele Bánknak és feleségének párbeszéde (III. felv. 7. jel.), ugyanaz a rész, amelyet Kisfaludy Sándor is, majdnem szó szerint, átvesz Bonfiniből. (Első tervében — id. kiad. VI. 563. l. — így: «Dialogus, melly Bonfiniban megírva, Bankó és Felesége

között.) — A csábító — Bonfini tudvalévően nem említi nevét — Horváthnál Eckbert; Egbert volt az Kisfaludy Sándornál is a tervezetben; később, a végleges kidolgozásban Ottó lett belőle. Érdekes, hogy a legrégebb források között Mügelni Henrik, a leobeni és a marchi évkönyvek is Eckbertet tudják a csábítónak. (Mátyás Flórián, *Századok*, 1907.) Katona, Pray és Fessler egyformán elvetik a két testvérnek ilyen szereplését.

Hogy Horváthnak a tragikum iránt volt érzéke, azt illusztrálja Bánk «nagy monológja», ha így nevezhetjük.

... Ezen karok, ezen *őt védő* karok tehát (*gondolkodva*)
 Legyenek vétkes lelkének rettentési? — *rám*
Bizta őt a 'király! és most meg öljem azt?
 ... Nem bánom! *Királynét nem ölök én,*
Nem, koronás fejet. —

Ez a monológ különben Schiller híres Tell-monológjára emlékeztet, nyilván annak a hatása alatt készült:

Vetve van a' sors' s bé tellyett a' mérték! — legyen
 Tehát meg! (*keseregre*) leg betsesb kintsem, 's minden örööm
 Hölgyemben letem. Mária vala életem!
 Szerelmem! A dühös sors tsendemet, 's vele
 Boldogságom meg zavará fene kigyók mirigy
 Tüzök által — és tigris verembe dobta őt
 Királyomhoz vonzó buzgóság!

Nemcsak a tragikum gondolatában találkozik Horváth darabja Katona halhatatlan remekével. Itt is Péterben keresik a gyilkost, s itt is Bánk mondja maga:

Kellett ennek meg lenni. Igy. Tedd el kardodat. —
Én vittem végbe e' hallatlan gyilkolást,
Én, országunknak kormányzója. Nem futom
Az ítéletet. . . . Lelkemen egy féreg ül,
Melly szörnyen mardos. A' királyné vérbe áll
Elöttem, és panaszt tesz: A' királyi vér
Szent . . .

Ez utóbbinak ismételt hangoztatása is találkozás Katona József gondolatával, bár Katona a Szent Korona tanához szorosabban simul. Bővebben foglalkozott e kérdéssel Badics Ferenc: *Adalékok Bánk bán történeti forrásaihoz és magyarázatához.* (Irod. Közl. 1925. 19. 1.)

Különös, hogy Horváthnál Bánk dalmátziai bán. Semmi-féle történelmi forrásunkban nem találom így. A nádor Miklós, csanádi gróf. Fesslernél mint «der Königin Hofrichter — viszont : Peter von Csanád» szerepel. A történelemben azonban 1213-ban csakugyan csanádi főispán és nádor. (L. Kőmíves, 29. l.) A darabban őt a király magával viszi. Dienesre, a tárnokmesterre akarja bízni «Halitsnak gonosz, vad népét engedelmességre hozni» — jöllehet Dienes itt marad, szem-melláthatóan mindezzel indokolni akarja az író, hogy András miért Bánkra hagyja az országot. S miért dalmátziai bán Bánk? (Fesslernél «der Presburger Graf»). A dráma kívánja, — mint Katonánál is, aki azonban természetesebb módját tudja — hogy Bánk egy darabig távol legyen az udvartól; csak így fejlődhetik az összeesküvés és csak így következhetik be Mária (=Melinda) tragédiája. Halicsba az író nem küldheti Bánkot (akkor Dienest itthon tudja a király és nem Bánk a helyettese), elküldi tehát Dalmáciába, Jadrába, hogy mint említettük, a Dalmácia és Velence között kitörő viszályt elcsendesítse — s e célból megteszi Dalmácia bánjának, mint aki erre a feladatra még akkor is hivatott, mikor az ország kormányzása van reá bízva.

Megemlítem még, hogy a darab nyelve, melyről Kőmíves is megmondja, hogy a nyelvújítás retortáját nem érzi, leginkább Berzsenyi hatására vall. Az ilyenféle szólások : «Mária, dicső Nagy Asszonyunk tsendességünket fel dülő Kigyóknak ádáz tsoportját széjjel veri», nemcsak bibliai kép, hanem Berzsenyi ódáinak szókapcsolása is. Péternek gyilkoló századját emlegeti Dienes s «a' visszavonás szikráját», meg azt, hogy nem soká idegenek leszünk vérrel nyert hazánkban. Kisfaludy Sándorra emlékeztet egy másik bibliai szövege; az érsek mondja : «Ó egek! készszen vagyok már a' halálra; mert szemem meg látta a' török hatalmának soká tartott végét.» (Tulajdonkép a török soká tartott hatalmának végét.)

A költői nyelv és a fölsorolt külső, de erőteljes indokolás mutatja, mennyi komoly tanulmánnyal és milyen gondosan készült ez a Bánk bánunk is, amely éppen csak drámának gyöngé. Irodalomtörténeti szempontból azonban van jelentősége. Ugyanabból az időből s egymástól függetlenül immár a

harmadik Bánk bánunk kerül elő. Más-más fölfogással készül mindenik, de az idegenek gyűlölete mindegyiknek megadja erős nemzeti bélyegét, a korszerűséget, azt a vonását, hogy a mult század elejének hangulata költőinknél éppen Bánk tragédiáján át szólal meg. Belső indokok tehát eléggé megmagyarázzák, miért írnak hárman is, egyidőben, egymástól függetlenül Bánk bán-drámát s — távolabbi kapcsolatban — miért fordítja ugyanakkor Csery éppen Müller *Ottó*-ját. Úgy érzem azonban, e belső indokolás nem elég. Kell valami külső okának, külső dinamikus erőnek is lennie. Ezt vagy nem ismerjük még, vagy — Fesslerben kell keresnünk. Katonára nézve Tolnai Vilmos, aki Fessler hatását Katonára kutatta (*Katona József és Fessler*. Irod. Közl. 1918. I. l.), Fessler kiadójára visszamenve kétségbevonhatatlanul igazolta, hogy a Bánk bán első fogalmazásakor Katona még nem is ismerhette Fessler könyveit (*Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*). Bár a nyomtatásban is megjelent átdolgozáson Fessler hatása már jócskán megmutatkozik. — a tárgyválasztás ezekután kétségtelenül Katona sajátja. Kisfaludy Sándornak nézetem szerint Virág Benedek történeti munkája adhatta a dráma ötletét. Akkoriban földolgozásra nem került a sor. A kidolgozáshoz (1818—1820 között) pedig már kaphatta Fessler könyvétől a lökést: ezt igazolja újabban egy doktori disszertáció. (Papp Zoltán: *Fessler és a magyar romantikusok*, 1927. 43 l.) A fentiek szerint Horváth József Elek most napfényre került munkájában is Fessler Ignác Aurél nagy hatása szól. Irodalomtörténeti jelentőségét ez a körülmény is gyarapítja; de ha más érdeme nem volna: bizonyos, hogy Katona nagyságát még jobban kiemeli és megtanít még jobban becsülnünk legjelesebb nemzeti tragédiánkat.

Már ezért is hálásak vagyunk e dráma kiadójának, Kőmíves Kolosnak, aki lelkiismeretes munkára valló, gondos bevezetéssel is ellátta a kiadást. Ehhez fűztük fenti gondolatainkat.

GÁLOS REZSŐ.

A TUDOMÁNY A SZÉPIRODALOMBAN: JULES VERNE.

— Első közlemény. —

Bevezetés.

I.

A régebbi századok ifjúsági irodalmáról túlzás nélkül el lehetne mondani azt, amit a népköltészetről s a népi muzsikáról. Rendesen «gesunkenes Kulturgut», uraságoktól — a mi esetünkben : felnőttektől — levetett művek és műfajok torkollottak a gyermekszobába, ahol nem volt számukra hely s ahol nem egyszer tragikomikus szerep várt rájuk. Még leginkább a Perrault ajánlásával belopakodott, kétes származású tündérmesék érezték magukat jól változott környezetükben, bár akkor is, azóta is nem egyszer rosszalóan néztek le rájuk a gyermekszoba faláról a nagy pedagógusok arcképei.¹ Viszont éppen a pedagógusok² voltak elragadtatva Robinson példátlan hódításától, mert ő minden különösebb felhatalmazás nélkül egyszerre birtokába vette a női szalont, a dolgozószobát és a kicsinyek szentélyét. De azért ne felejtsük el, hogy Defoe nem a gyermekszobára gondolt, hanem kora legirodalmibb köreire. Az, hogy Lafontaine érett élettapasztalatot föltételező mesekölteményei, Cervantes *Don Quijote*-ja vagy pláne az embergyűlölet paroxizmusáig ágaskodó swifti *Gulliver* egyidőben csak a gyerekek könyvespolcán ékeskedtek, nemcsak azt mutatja, hogy az apróságok a megelőző korszakok felnőttjeinek divatjamúlt lim-lomján élösködtek, hanem azt is, hogy mennyire nem gondoltak szüleik a határozott célú, autonóm ifjúsági irodalomra. Még akkor is, amikor földeregett az ifjúsági irodalom eszméje s

¹ A tündérmesék erkölcsi értékéről sok komoly vita folyt. A gyermekek véleményét világítja meg egy francia novella: *Paulette mesét javít*. Ford. Kertész Kálmán. *Napkelet*, 1928 dec. 15.

² Különösen Rousseau.

legalább mesék készültek közvetlenül a gyermekek számára, a céltudatosságon és a jószándékon felül rendesen semmit sem jegyezhetünk a fejlődés rovatába. Mert Andersen meséi vagy Bechstein meséi költemények, balladák, felnőtteknek való fantáziatáplálék.

Mindezt pedig nem azért mondtuk el, mintha az ifjúsági irodalom történetét akarnók vázolni. A «lesüllyedt» termékek históriájára mindössze egy következtetés kedvéért van szükségünk: abban az olvasmányanyagban, amelyet a felnőttek a gyermekszobába utasítanak, jogosan kereshetünk «maga-sabbrendű» irodalmat. «Nem minden gyermekolvasmány, amit annak tartanak», — mondaná a modern — sajnos, ritmustalan — közmondás.

Így aztán nem fog meglepni bennünket, ha az «ifjúsági» irodalomban lépten-nyomon találunk fölemelni, «rehabilitálni» való¹ könyveket; többé-kevésbé megcsontított, kócbélű, porlepte figurákat, amelyekről a szalónban eleinte nem szokták elhinni, hogy kis remekművek s megérdemlik a restaurálást.

Jules Verne sem volt mindig gyermekolvasmány. Azok közé a ritka írók közé tartozik, akik minden rendű, rangú és korú embert egyszerre tudnak magukkal ragadni. Az első regények megjelenésekor sokkal több volt a felnőtt olvasója; később az ifjúság percentje emelkedett a nagyokénak rovására. Itt is a felnőttek irodalma süllyedt volna le a gyermekek szintjére? És viszonylag nagyon hamar: pár évtized alatt...

Erre a kérdésre nem tudunk, de nem is akarunk sommásan válaszolni. Inkább más kérdőjeleket sorakoztatunk az előbbihez. Hogyan «szállt le» Verne, a modern tudomány és technika regényírója, éppen abban a korban, amely a tudománynak és a technikának középponti helyet jelölt ki? Talán azért, mert túlszárnyalta a valóság? Vagy sikerrel licitáltak rá tanítványai, a modern regényírók?

Ilyen kérdésekre is szeretnénk megfelelni ebben a tanul-

¹ Már tudniillik annyiban, amennyiben rangkülönbség van «irodalom» és ifjúsági irodalom között. De ha a különbséget nem az értékben, rangban, hanem a módszerben, célzatosságban látjuk, akkor nem beszélhetünk rehabilitálásról.

mányban. De hogy igazoljuk vállalkozásunkat azok előtt, akik Jules Verne-t másodrangú írónak tekintik, ide kell iktatnunk egy megállapítást meg egy választ a sok kérdés közül egyre.

Azok, akik az irodalmi műben csak finom lélekelemzést és művészi stílust keresnek,¹ nem fogják az első pillanatra átlátni Verne világirodalmi jelentőségét. De mindazok az írók és olvasók, akik évtizedek óta aggódva látják a lélektani fölfedezés forrásának apadását, s érzik, hogy kisebb és nagyobb írók a cselekvény, a mese újjászületésében² vagy a kollektív jellemzésben sejtik az új eredetiség forrását, Verne-ben elődöt és mintát köszöntenek, aki a múlt évtizedek lépcsőfokain magynak tartott utódai fölé emelkedik.

Hogy Verne-t ma kevesebb felnőtt olvassa, mint régen, nem az elévülés jele. Verne biztosabb utat választott a halhatatlanságra, mint nagy vetélytársai: átment egy nemzedék vérébe; álmai, eszméi valósággá váltak, tempója mások temperamentumában lüktet tovább. A mai nemzedéknek, amely tegnap Verne-t szívta magába, minden porcikája tele van Verne-nel, s maga éli azt a hőskölteményt, melynek heroikus eszményét a nagy francia író teremtette meg. A mai emberek azért olvassák — valamivel — kevesebbet Verne-t, amiért a nagy karmesterek könyv nélkül dirigálják azt az operát, amely a «vérükben van». És ebben az értelemben a

¹ L. A lírai költő fölfedező úton c. tanulmányt. *Napkelet*, 1928.

² Nemcsak a fantasztikus regény, a detektívregény, az exotikus kalandregény félponyvája jut itt eszünkbe, mert hiszen ezekre mindig rá lehet mondani, hogy «nem számítanak», csak mennyiségiileg uralkodnak az olvasmányok piacán. (Hogy ez az ellenvetés is felültes, megpróbáltuk igazolni. A *detektívregény* c. irodalomelméleti és irodalomtörténeti munkában. «GAFA», 4. sz. 1928.) Thomas Mann, a klasszikusan «komoly» regényíró, mint a *Romane der Welt* c. sorozat szerkesztője (Knaur, Berlin), egész csomó olyan regényt ad közre, amelyeknek magyar fordításai a legolcsóbb kalandregény-kiadásokban jelennek meg. A XIX. század ízlése szerint való analízis- és korrajzregény egyik mestere így elismeri az érdekes cselekvényre, a rendkívüli miliőre alapozott mai regény irodalmiságát. Egyébként dűskálni lehet példákban, amelyek a kalandregényt a ponyva és a «nagy» irodalom demarkációs vonalának mindkét oldalán mutatják.

«nagy» Verne egyúttal igazi ifjúsági író, olyan, amilyen nincsen több. Nem az ő regényeit éljük-e meg ma azok által, akik tegnap, gyermekkorukban, az ő lázasszemű olvasói voltak?!

Amikor Verne-t tanulmányozzuk, saját szellemi családfánk titkait kutatjuk.

11.

A Verne-kutatás egészen fiatal. Eddig mindössze két könyv jelent meg róla. Az elsőt Charles Lemire írta s rövid, de érdemes munkájában összegyűjtötte a Verne életére, műveire s különösen az amiens-i évekre vonatkozó adatokat, amnyit, amennyit az ilyen első úttörő tanulmányok összegyűjthetnek.¹ Nélkülözhetetlen kiindulópontokat ad minden vonatkozásban. Míg erre a munkára Verne halála s szobrának felállítása szolgáltatott aktualitást, a másik munkát a centenárium ünnepi levegője termelte. Allotte de la Fuÿe a nagy író rokona, s így könyve elsősorban biográfia, kiadatlan levelekkel és ismeretlen adatokkal. Címe ellenére, amely Verne életét és műveit ígéri,² emezekről, különösen a későbbi korszak alkotásairól, kevesebb érdemleges mondanivalója van.³

A két könyv között húsz év van. Közben semmi sem történt a Verne-kérdés tisztázására. Csak az idő végezte el a maga feladatát lassan, egykedvűen, de tökéletesen. Nem az emberek érdeme, hanem az időé, hogy a Verne-probléma ma érett, ízes gyümölcs. Csak le kell szakítani.

¹ Jules Verne, 1828—1905. *L'Homme, L'Ecrivain, Le Voyageur, Le Citoyen, Son Oeuvre, Sa Mémoire, Ses Monuments*. Paris, Berger—Lévrault, 1908. Előtte megemlítendő Verne barátjának, J. Claretie-nak Jules Verne c. füzete («La Quinzaine», 1883). A Thième-féle bibliográfiában felsorolt cikkekhez vegyük hozzá a Lemire művében (67 kk.) kivonatolt cikkeket, amelyeknek szerzői: J. Hetzel, aki oly közről ismerte Verne-t; A. Laurie, aki munkatársa volt; Mario Turiello, nápolyi professzor, De Amicis mellett a második olasz, aki érdeklődött iránta; A. Le Braz, a bretagne-i író és mások.

² Jules Verne. *Sa vie, son oeuvre*. 3e éd. Paris, Kra, 1928.

³ Adatanyagunk legnagyobb részét ebből a két munkából vesszük. Főképp ott idézzük őket, ahol nem adatokat, hanem szempontokat és megállapításokat fogadunk el tőlük.

III.

Milyen részt vállalhat magára ez a tanulmány a Verne-kutatásból? Addig, míg a nantes-i, de különösen az amiens-i adatok nincsenek feltárva, az irodalomtörténeti kutatás életrajzi része nem lehet hálás munka.

Nem vállalkozhatunk arra a feladatra sem, hogy a mai természettudomány világánál mérlegeljük írónk álmait és ötleteit. De ez igazában véve nem is fontos. A «tudományos» regények írója nem szabadalmazható tervek bocsát olvasója elé, hanem sokkal nagyobb szolgálatot tesz neki: tudományos gondolkozásra szoktatja s így képessé teszi arra, hogy saját tervei szülessenek. A tudományos fantázia, a tudománynak, mint hétköznapi célkitűzésnek és gondolatfókusznak népszerűsítése: ez a nagyszabású tudományos regény hivatása. Hogy számításai pontosak-e, hogy az Albatrost meg lehet-e építeni, hogy vezet-e út a Sneffelsből a Föld közép-pontja felé, mindez mellékes. Verne regényei előkészítik azokat a természettudósokat, utazókat és technikusokat, akik nemcsak meg tudják majd kritizálni az ő ötleteit, hanem be tudják helyettesíteni a végleges megoldásokat is.

Ami ezek után feladatul megmarad számunkra, az maga a lényeg: Verne műveinek, az egész Verne-nek tanulmányozása irodalomtörténeti, irodalomelméleti és szellemtörténeti szempontból. Hogyan jött létre a Verne-regény? mi a műfaji jelentősége? mennyiben jellemzi korát s a mienket?: ezekkel a kérdésekkel szoríthatjuk mederbe a kutatásnak sokfelől hömpölygő áramlatait.

Harmincnégy éves utazás a siker küszöbéig.

Jules Verne 1828 február 8-án látta meg a napvilágot Nantes-ban, annak is a szívében, a fursa ile Feydeau-n, melyet a város gazdag kereskedői cölöpökre állítottak a Loire vizébe. A bretagne-iak ennek a tengerparti környezetnek írják javára Verne géniuszának kifejlődését. Maga az ile Feydeau is izgatta a kisfiú képzeletét. Hajónak képzelte a szigetet s várta, mikor indul meg a Loire tavaszi áradatával

ki, a tengerre...¹ A tengerre, amelyről annyit beszéltek a város vitorlái, a halárusok és a fűszerszámosok, a rokonok és az ismerősök: hiszen minden jóra való nantes-i családban kellett egy-két tengerésznek lennie. (Verne öccse és életének leghívebb társa, Paul is gyermekkorától fogva erre a pályára készült.) Nagybátyja, Châteaubourg, az öreg festő unokatestvérééről, a nagy Chateaubriand-ról mesél a gyermeknek. S nem az író dicsősége ragadja meg a kis Jules képzeletét, hanem az, hogy Chateaubriand Amerikában járt, az irokézekenél, hogy az angolokat megelőzve fölfedezze az északnyugati átjárót. A romantizmus keresztapjának amerikai útja ma sem áll egészen tisztán előttünk, s nehéz megmondani, hogy mennyi benne a valóság s mennyi a fantázia része. De a vén festő jóhiszemű családi tódításai termékeny talajra hullottak. Allotte de la Fuÿe, aki Verne gyermekkoráról hangulatos képet varázsol elénk, gondosan összeszedeti a későbbi hivatás gyermekkori előjeleit. Nagynénjétől kis játéktelegráfot kér, megbámulja a Loire-on közlekedő első gőzhajókat, a «pyroscaphe»-okat, büszke Nantes specialitására, a fehértestű, fehér ló-vonta omnibuszra és az iskolában elefántalakú gőzvasutat rajzol.

Egy napon aztán el kell következnie a kikötővárosokban elkerülhetetlen szökésnek: a kis Verne elszegődik hajóinasnak a «Coralie»-ra, de mire aggódó apja megtalálja, már félig-meddig ki is ábrándult s könnyen ígérheti meg édesanyjának, hogy «ezentúl csak álmában fog utazni».²

Eddig minden gyönyörűen össze van hangolva: bretagne-i származás,³ tengerparti gyermekség, a technika vívmányai iránt való érdeklődés, sőt egy nagyon lényeges lé-

¹ A párizsi Citét is sokan hasonlították hajóhoz. Allotte de la Fuÿe az ile Feydeau-ban látja a milliomosok *Úszó szigetének* fantázia-alapját. Id. m. 250. l.

² Allotte, 19., 23., 24., 28. l.

³ A bretagne-i származás nem jelent bretagne-i (kelta) fajiságot. Jules apja, Pierre Verne, Provinsból (Ile-de-France) származott be Nantes-ba; anyja, Sophie Allotte de la Fuÿe, nantes-i hajótulajdonos-család gyermeke ugyan, de az ő ősei meg Poitouból vetődtek Bretagne-ba. Apja ügyvéd, nagybátyja szőlősgazda, anyjának rokonsága kereskedőpatriciusokból áll.

pés is: korai belátása annak, hogy minden valóságnál teljesebb kielégülést hoz a fantázia. De bármennyire csábító is ez a taine-i harmónia, nem szabad elhallgatnunk a másik Verne-t, aki első szerelmi csalódása után a bohózat lenggeruhájú műzsájához szegődik s azután sem mond soha búcsút a bohémeskedő humornak, de az ezzel hadilábon álló nyárs-polgári. örökölt józanságnak sem.

Amikor szerelmének tárgya férjhez megy, a húszéves Verne vidékre megy felejteni, majd leteszi első jogi vizsgáját és Párizsba költözik. (1848.) A jog mellett — és előtt — az irodalom kápráztatja el. Dumas père apródjainak sorában történeti drámát ír a Théâtre-Historique számára, de e helyett verses vígjátékát (*Les Pailles rompues*) adják elő, melyet szülővárosában is bemutatnak (1850).¹ Apja félti az elbohémesedéstől, s mikor a jogi vizsgákon túl van, szint kell vallania. Becsületesen bevallja, hogy nincs kedve a nantes-i irodához, s most sovány esztendők következnek, az irodalmi remények lassú lehervadásával. A *Colin-Maillard*² sikere nem elégíti ki s több mint három évi titkárkodása Séveste, a «Troisième Théâtre-Lyrique» igazgatója mellett csupa fáradságos útkeresés, jóformán elvesztett idő. Séveste hirtelen halála (1856) után feljogosítva érzi magát arra, hogy hátat fordítson az operának, amelynek ezután már csak messziről áldoz.³ És mégis tizenöt évi párizsi kísérletezésre volt szüksége, míg megtalálta önmagát.

Az első nyolc esztendőnek (1848—1856) alig volt érdemleges eredménye. A színházak körül forgolódó s apró pecsenyével beérő fiatal író a gyakorlati érzék a bevált műfajok

¹ Ezután még két előadatlan darab következik: *Les Savants* és *Qui me rit* bohózat. Az elsőnek a tárgya már a tudomány irodalmi kiaknázására készít elő.

² *Szembekötösdí*, egyfelvonásos «mimo-drame» vagy opéra-comique; munkatárs: Michel Carré. (Théâtre-Lyrique, 1853.)

³ Színpadra átdolgozott regényein kívül még a következő darabjait sorolja föl Lemire (id. m. 135—36. l.): *Pierre qui roule n'amasse pas mousse* (társszerző: Pitre-Chevallier; a *Musée des Familles* c. folyóiratban jelent meg 1852-ben); a címre nézve v. ö. Allotte de l. F. id. m. 62. l. Másiknak címe: *Les Châteaux en Californie*; *Les Compagnons de la Marjolaine* (opéra-comique, társszerző: M. Carré,

sablonjának gyors elsajátítására bírta. de rendkívüli fantáziája lázadozott minden sablon ellen. Hogy mégis többé-kevésbbé vidáman s több-kevesebb életfilozófiával élte át ezeket az éveket, annak két magyarázata is van. Az egyik Verne egészséges temperamentuma, mely a bohóckodástól és a szójátéktól a humoron keresztül a nemes méltóságig és az egyszerű hősiességig minden életnyilvánulásában benne van. A másik: önállósága. műfajokat repesztő eredetisége; ez mentette meg a hosszadalmas irodalmi iskolázástól. a romantikus és naturalista klikkektől. s ez engedte szabadon csapongani a nem mindig magasrendű műfajok színpadán. A Théâtre-Lyrique titkára pedig akkor sem fog megfélekezni a zenéről. amikor majd az *Úszó sziget* vonósnégyesét ereszti diadalútjára.

Sorsának fordulatot ad egy új szerelem. 1856 májusában Lelarge barátja esküvőjére Amiens-be utazik s beleszeret ennek sógornőjébe. Mme Morelbe.¹ S mert oly régóta szenved «szíve ürességétől», most mindent hajlandó feláldozni a gyors és biztos családalapításnak. Ráveszi apját, — aki már-már megszokta. hogy fia író lesz — hogy vásároljon számára egy börze-ügynöki jogosítványt. Ehhez a pályához leendő sógorától kapott kedvet. de ekkor már egy pillanatig sem mond le arról, hogy akármilyen foglalkozást fog űzni. igazi célja eredeti irodalmi terveinek megvalósítása lesz. Megnősül; fia születik. többé-kevésbbé jó üzleteket köt a börzén. de közben mindig arra az ötletre gondol. amely évekkal ezelőtt anyyira elragadta Dumas-t.²

Míg Dumas. a Théâtre-Historique igazgatója a történelem és a művelődéstörténet területeire szabadította be az

zeneszerző: Hignard, 1855); *Onze jours de siège* (háromfelv. vígjáték, Charles Wallut-vel mint társszerzővel, Vaudeville, 1861); *Monsieur de Chimpanzé* (Hignard zenéjével, Bouffes, 1861). Hosszabb szünet után: *Un Nerveu d'Amérique* (vígjáték. Théâtre Cluny, 1873); *Léonard de Vinci* (előadatlán, verses vígjáték; a szerző az amiens-i akadémiában olvasta fel, 1874); *Voyages à travers l'impossible*, pièce fantastique, Porte-Saint-Martin, 1882). A regényekből lett színdarabokról az illető regényekkel kapcsolatban emlékezünk meg.

¹ Leánynevé: Honorine du Fraysne de Viane.

² L. Allotte, 56. l.

ifjú írókat, addig Verne még váratlanabb aranyvidékeket akart felfedezni számukra. A *természettudomány regénye*¹ volt az ő életének nagy ötlete, mely lassan forrt, kavargott, tisztult képzeletében. A Tudomány és a Fantázia titokban ugyan régen, kezdettől fogva házasságra léptek, de ezt a frigyet Verne hozta nyilvánosságra s ő biztosított neki megbecsültetést.

Addig is, míg nagy terve érlelődött s helyet és alakot változtatott, a meggondolások és nehézségek szitáin, barátja Charles Wallut folyóiratába, a *Musée des Familles*-ba két hosszabb novellát írt. *Martin Paz-on* (1852) megérzik Jacques Arago, a vak utazó hatása, akit a fiatal Verne sokszor fölkeres s akinek társaságában annyi érdekes idegennel lehet találkozni, annyi exotikus kalandot lehet hallani. S bár a novella a romantikus szerelmi történetek banális formáiban feszeng, színhelye már Peru,² hőse indián, hősnője zsidó környezetben nevelkedett spanyol leány, intrikusa néprajzi patinát érdemlő félvér. A második novella, *Maître Zacharius* (1853) már inkább E. T. A. Hoffmann hatására vall.³ Zacharius mester, az ördöggel cimboráló, lángelméjű genfi órás rémülten veszi észre, hogy remekbe készült órái mind elromlanak. A romlás oka az, hogy az ő lelke, élete is lefelé hajlik, s eljön érte a démon, hogy az utolsó óra szabályszerű mozgásáért nagy árat kérjen: a mester lányát, aki pedig az órássegéd jegyese. Mikor a templomóra, Zacharius büszkesége is megáll, a mester éjnek idején az andernatti kastélyba rohan, Pittonaccióhoz, az ördögi törpéhez, akinél ott van az ő első remeke, az erkölcsi mondásokkal ékes vasóra. Amikor az órán ez a mondás jelenik meg: «Aki hasonló akar lenni Istenhez, elkárhozik», a gőgös tudós, Zacharius meghal, félreérthetetlen

¹ *Le Roman de la Science.*

² Illusztrációi is egy limai művésztől valók, aki Arago párizsi köréhez tartozott.

³ Kiindulópontja azonban Verne életének egy jelentéktelen epizódja. Elloppják az óráját s a rendőrtisztviselő az iránt érdeklődik, vajjon volt-e az órának ketyegője (échappement). Ez felkelti Verne érdeklődését az óra szerkezete iránt és így lesz novellájának hősebből órás, a ketyegő feltalálója. V. ö. Allotte, 69. kk. 1.

erkölcsi tanulságot hagyva hátra történetében. Hoffmann modorának hatása nyilvánvaló. Az ördöggel való cimborálás ; a félőrült lángész, aki emberfölötti gépet konstruál ; a Zacharius és a Pittonaccio név ¹ s az előadás hangja, mind rá emlékeztetnek. De azért mégis meg kell állnunk egy pillanatra ennél a nem közönséges romantikus novellánál.² Különös, hogy éppen a tudósgőggtől, az emberi természet sorompóit forgácsoló lázadástól óv az író, akinek egész élete a merész Tudás szolgálatába van állítva. A vallásos és harmonikus Verne leibnizi órás, aki sem most, sem később nem engedélyez egyenetlenséget a nagy emberi törekvések közt. Nemo. Robur, meg a többi vakmerők nem Istennel húznak ujjat, csak náluk korlátozottabb emberekkel. Zacharius mester volt az első és utolsó tudós, aki az ördöggel szövetkezett : a többiek mind Isten szövetségesei lesznek.

Egy hétvégi kirándulás az Északi-tengert láttatta meg a nagyon is szárazföldivé vált Verne-nel. Rajongásának gyümölcse a Hatteras kapitány előfutárja : *Un hiver dans les glaces, histoire de deux fiancés dunkerquois* (1855).³ A szép Marie, mint később Mrs. Branican, eltűnt vőlegénye, Louis Cornbutte keresésére indul. Vele megy Louis vetélytársa, a hollandi André Vasling is. Nagy szenvedések — jégrianás, behavazás, skorbut ⁴ — után megtalálják Louis-t s a két vetélytárs közt küzdelemre kerül a sor. Ennek — költői igazságszolgáltatásként — egy jegesmedve vet véget, aki a hollandust megöli. A többi medvék is megteszik kötelességüket a lázadó matrózok felkoncolásával.

A fiatal író egyre szűkebb körökben kering leendő mű-

¹ V. ö. : *Klein Zaches, Pittonaccio*.

² Az a gondolat, hogy az órák a mesterrel párhuzamosan romlanak meg, Hoffmannon kívül a *Szamárbőr* vagy a *Dorian Gray* íróját juttatják eszünkbe. Zacharius elve — mely szerint az ember is csak óra : a lélek az erő, de a test a szabályozó — a materializmus híján Leibnizre utalhatna.

³ *Telelés Grönlandban*. Pontosabb címe ez volna : *Telelés a jég alatt, egy dunkerque-i jegypár története*.

⁴ Itt felcsillan már egy-két «ismeret-ötlet» : a hó alatt fuldoklók borszeszlámpával égetnek maguknak utat ; a skorbutot citrommal kezelik stb.

faja körül s úgy közeledik hozzá, mint a Mefisztó-kutya céljához, Fauszthoz. Egyik novellája sem irányul egyenesen a cél felé, de mindegyikben van valami, ami rokonságot mutat a későbbi Verne-regényekkel. Két utazást is tesz : Skóciába, Glenarvan lord hazájába (1859), a *Fekete Indiák* és a *Zöld sugár* színhelyére, majd Norvégia partjaira (1861),¹ ahol az *Egy sorsjegy* izgalmas története játszik.

Megismerkedik Poe-val is Baudelaire fordítása alapján s a «Contes extraordinaires» műfaja annyira izgatja a «Voyages extraordinaires» jövőző írójának képzeletét, hogy a *Musée des Familles*-ba cikket ír a nagy amerikai fantasztáról, akivel annyi a bensőséges érintkezőpontja.² Csak azt kifogásolja, hogy Poe oly keveset törődik a természettudomány törvényeivel és eredményeivel s nem akarja valószínűvé tenni fantáziája termékeit. S ez volt a Poe-tanulmány legnagyobb értéke Verne eszméinek tisztulására. Poe fantáziája költői, művészi fantázia, mint Hoffmanné volt. Verne-é pozitív, tudósi fantázia. Neki a tudomány nem játékszer, hanem a jövő mezője, amelyet meg kell nyitni, amelyen tevékenykedni kell. Legelő, repülőtér, vagy csatamező : mindegy, de élet és halál egyetlen színtere, amelyet még tréfa közben is komolyan kell venni.

S talán éppen a Poe elleni visszahatás tisztította meg későbbi műveit attól a beteges, balladás elemtől, amelyet a késői romantika novellistái kötelezőnek tartottak magukra nézve. Verne — ismételjük — csupa egészség, és első novelláinak tragikus vagy szentimentális elemei úgy csökkennek erőteljes vérben, mint az utolsó baktériumok. Túlságosan bacillusmentes lesz ez a vér : emberfölötti immunitást kap, mely kizárja a mélyebb aggodalom lehetőségét, sőt a múltó «gyöngeségeket» is.³

¹ Íme, elég hosszú idő telik el, míg Verne úti emlékeit felhasználja!

² Allotte szerint (110. l.) érdeklődése a számok és a titkos írások iránt ; a transzcendens, fantasztikus vagy annak látszó problémák iránt ; a jövő lehetőségek megoldásának vágya. Már ekkor is izgatja Poe regényének, *Arthur Gordon Pym*nek befejezetlensége.

³ Különösen érdekes Verne viszonya a szerelemhez, halálhoz.

Poe egyik novellája (*Kacsa a léghajón*) a kormányozható léghajó eszméjét veti föl, de Verne nincs megelégedve az ő megoldásával. A levegőbeli közlekedés a XIX. század végének reprezentatív jövő-problémája. Még ma is félig-meddig az, bár a rádió komolyan veszélyezteti hegemoniáját. Verne még 1851-ben írt egy *Voyage en ballon* c. novellát. A 60-as évek elején megismerkedik Nadarral,¹ a «nap hőseivel», akiben megtestesült a vállalkozó szellem, a találékonyság és az elpusztíthatatlan önbizalom. Rokonszenves különbségét és viharzó népszerűségét a Holdba utazó Ardan Mihályban² fogja megörökíteni a hű barát. S ha kétséges is, hogy tőle, a *Géant* tervezőjétől indult-e ki Verne első regényének eszméje,³ annyi bizonyos, hogy a Cercle de la Presse scientifique termében együtt töltött órák meggyorsították Verne kiforrását, hozzászoktatták ahhoz a gondolathoz, hogy lehetlenség nincs. Nem Ardan talpraesettségének köszönhetjük-e azt a visszavágást, hogy: «Nem tudom, laknak-e a holdban, s minthogy nem tudom, felmegyek és megnézem»?⁴

S míg Nadar, férfiak és nők körülrajongott kedvence, a *Géant*-ra gyűjt, azalatt barátja elkezd írni első nagy művét, a *Cinq semaines en ballon*-t. A képzeletbeli léghajó nemcsak előbb készült el (1862 május), hanem szellemesebb konstrukciót is kapott. Hetzel kiadóé az érdem, hogy a nagyon tudományos anyagból valódi regényt gyúratott az íróval s ledöntötte azt a válaszfalat, amely eddig Verne nagyvonalú, tudományos érdeklődése és könnyűsúlyú irodalmi munkássága közt állt. Hetzel jó szeme és tapintatosága a legeslegutolsó pillanatban mentette meg a már-már végleg elkedvetlenedő író. Az átdolgozás bámulatos gyorsan megtörtént; Hetzel 20 évre lekötötte Verne munkásságát s a *Voyages extraordinaires* nagyszabású terve kialakult.

¹ Családi nevén: Félix Tournachon. L. Allotte, 113. kk. 1.

² Ardan a Nadar anagrammja.

³ Allotte azt hiszi, hogy inkább Verne-é volt a kezdeményezés, mert ő már tíz évvel korábban, a *Voyage en ballon* idejében foglalkozott a repülés kérdésével. De ha az övé lenne is az ötlet, sőt a szakismeret is, Nadar adja a hitet és a vállalkozási kedvet, s ezzel ő tölti meg először Verne tudományos fantáziájának ballonját.

⁴ *Utazás a Holdba*. XIX. fejezet. (Gaál Mózes ford.)

A nagy regények első ciklusa (1862–1875).

A későbbi heves angolgyűlölő ekkor még szinte természetesnek tartja, hogy angolokat válasszon nagy terve szereplőikül. Fergusson Sámuel, a «Victoria» feltalálója, aki léghajóval akarja legyőzni az Afrika-utazás leküzdhetetlen nehézségeit, bátor, hidegvérű, szívós angol, s mögötte alig állhatna impozánsabb dekoráció a brit földrajzi társaságnál. Titkát csak a léghajón mondja el társainak, a szenvedélyes vadásznak és a hűséges szolgának: a gáz melegítésével uralkodik a léghajó emelkedésén, ill. süllyedésén.¹ A széljárását nagyjában kiszámítják, mert a «Victoria» még nem kormányozható Zeppelin. A tudományos-kalandos alapötlet szerint ezzel az új típusú járművel repülik át Afrikát keletnyugati irányban, Zanzibartól a francia Szenegalig. (Így azután mégis csak jut valami szerep a franciáknak: ők helyezik biztonságba a minden segédeszközétől megfosztott, bennszülöttektől üldözött expedíciót.) Az út akadályai teszik a regényt: először Dick Kennedy ellenkezései, amelyeket Fergusson nem vesz komolyan; azután az út kalandjai: a kínczöclöphöz kötött francia misszionárius megmentése villanyos reflektorral, mely elvakítja a vadakat; kínczö szomjúság és szélsérend; oroszlanok; sáskafelhő; gyujtógató galambsereg és rivális sasok, amelyek megsértik a léghajó burkát. Innen kezdődik a ballon dekadenciája, az a pusztulás, amely minden képzeletbeli alkotást fenyeget az író realizmusa részéről. Joe, a derék szolga kétszer is leugrik, hogy megmentse a «Victoriát». De végső válság idején az ilyen romantikus, bármilyen regénybe illő kaland nem elégítene ki bennünket: tudományos ötletre áhítozunk s meg is kapjuk; az üldözők elől menekülő léghajósok gázavesztett léggömbjüket melegítve levegővel emelik utóljára a magasba, a Szenegál gouinai zuhatagja fölé.²

¹ Verne saját találmánya. Meunier kapitány újításait is felhasználta. V. ö. Allotte, 116. l.

² Ennek a szabadító trükknek «hideg» pendantját találjuk meg a *Prémek hazája* végén, ahol a tudós sűrített levegővel tartja fagyva a langyos tengerben már-már szétolvadó jégtáblát.

A tudományosság egyébként is túlteng még, az adagolás nem kifogástalan. Hosszú német és angol könyvcímeket idéz a regényíró; ¹ óriási névsort ad nyomatéknak az I. fejezet végére: az analitikus tudományosság (ötletek) mellé így a szintetikus járul (a tárgyra vonatkozó összes ismeretek egybefoglalása). De a tudománytól a regényhez vezető híd biztos és állandó: Fergusson doktor nemcsak tudós, felfedező és feltaláló, hanem utazó és «egy kissé Selkirk és Robinson Crusoe dicsőségéről is álmodozott, mivel ez utóbbiak előtte szintén nem látszottak kisebbeknek» a tudósoknál.

A regényes hangulat így nem marad hátrányban. Maga a tudományosság is szolgál pompás, ritka mozzanatokkal. Az angol földrajzi társaság ülése «in medias res» veti az olvasót, s nincs író, aki ennyi sajátos hangulatot tudna ledesztillálni egy közbeszólásokkal tarkított vitából vagy az újságok zajkoncertjéből. A doktor megjelenése szuggesztív: «A tetszészaj és éljenzés csak akkor szűnt meg, midőn Fergusson egy kedves kézmozdulattal csendet kért. A számára készített karszékhez lépett; ott megállott; erélyes tekintettel körülnézett, jobbkeze mutatóujját az égre emelé, felnyitá ajkait és csak ez egyetlen szót mondá: Excelsior!» Hogy Verne minden lelkesedése mellett mennyire nem elégszik meg a vaskalappal, kiviláglik ebből a kedvesen irónikus megfigyelésből: «Egy vén londoni hajóskapitány azt indítványozá, hogy... Fergusson doktor beszéde a londoni kir. földrajzi társaság közleményeibe egész terjedelmében felvétessék...»² Mély «hangulatot» kelt az a jelenség is, amit a valósággal való kapcsolásnak nevezhetnénk. Verne hősei abba a helyzetbe kerülnek, hogy egy tényleges tudományos vitában «döntenek»: a Nílus forrásai kérdésében. Mégis csak megdobogtatja az olvasó szívét, amikor a nagy titokról — ha képzeletben is — föllebben a fátyol!³

¹ «The source of the Nile, being a general survey of the bassin of that river and of its head stream with the history of the Nilotic discovery by Charles Beke Th. D.» «Atlas der neuesten Entdeckungen in Afrika, Petermann, Gotha», *Öt hét a léghajón*. XV. fejezet.

² U. o. I. fejezet.

³ Romantikus ellentétkultusz diktálja, hogy a misszionáriust,

És hangulat tömjéne száll fel abból a tényből is, hogy egy gondola szűk kuckójában húzódik meg három ember s öt héten át ez az ő világuk.¹ Nemcsak gyermekek tapsolnak az ilyen térlehetőségnek, hanem — ha ilyen rendkívüli kuckóról van szó — komoly felnőttek is. Az utazásnak két kifogyhatatlan hangulatforrása van: a hétköznapi lét határainak kitérítése a helyzetváltoztatás és az új miliók révén; s a közlekedési eszköz sajátos intérier-hangulata. Az első olyan banális, hogy nem is érdemes szót vesztegetni rá; a második azonban eleddig kevésbé méltányolt, pedig ugyancsak hatalmas a varázsa. Megint a gyermekek izalmát és extázisát kell tanúul hívni, mert ez nem a helyváltoztatásnak szól, hanem a vasúti fülkének és folyosónak, a hálókocsinak, a hajókabinnak, az autóbusz emeletének. A felnőttekre persze csak a ritka közlekedési eszközöknek van ilyen hatása, s Verne járművei sohasem fogtak ki a ritka impressziókból.²

De már ebben az első regényben összefonódik a földrajzi és a technikai érdeklődés, vagy — helyesebben — az utazás és a természettudományi ötlet. Ennek a frigynek a legegyszerűbb formája az, hogy az utazás újfajta közlekedési eszközökön történik. A helyváltoztatást nem igénylő vállalkozások száma Verne-nél elenyészően csekély...

*

Míg Verne első munkájáról fel lehetett tételezni, hogy eredeti fogalmazásában talán nem is volt regény,³ az *Utazás*

a szegénység szolgáját, aranyföldbe temetik (XXIII. fejezet). Joe-nak pedig, aki egy csomó aranyrögöt magával vitt a gondolába, vérző szívvel kell ledobálnia ezt a drága ballasztot.

¹ Sok gyermeket — talán valamennyit — kínoztak az a vágy, hogy ágyát a megszokott helyről más sarokba állítsák. A felnőtt fantáziája is élvezi a bolthajtást. Olvasás közben jóleső izgalommal gondol a különleges helyzetű és alakú szobákra, pincehelyiségekre, ahol megbújhatik.

² Még azoknak is, akik állandóan utaznak és végleg eltompultak útjuk szépségei iránt, sajátos és rendszerint kellemes hangulatot jelent a vonat belseje a maga különleges feltételeivel. Ez a hangulat a páthosz erejével árad Valéry-Larbaud híres *Ódájából* (1. *Széphalom*, 1928).

³ L. Allotte 119. l.

a Föld középpontja felé (1864) erősen elcsúszott a fantasztikum irányában és olyan értelemben lett «regényes», «valószínűtlen», mint Wells regényei. A technika itt alig játszik szerepet s a kiaknázandó tudomány: a geológia. Az előadás is könnyedebb, a felfogás játékosabb lett, hiszen Axel írja le, a szerelmes hamburgi diák, akit akarata és meggyőződése ellenére kényszerített a fantasztikus földalatti útra tudós nagybátyja.¹ Axel — szerencsétlenségére — megfejti azt a rúnaférfi kéziratot, amelyben Arne Saknussemm az izlandi Snæfells kráterén át a Föld középpontja felé nyíló utat írta le. Íme az első rejtvény Poe tanítványának műveiben. A meglepő az, hogy a rúnák mellett latinul van a kézirat és így a találékony francia író lehetővé teszi olvasóinak, hogy tevékeny részt vegyenek a rejtvény megfejtésében. A kopenhágai látnivalók² és Izland leírása után a két tudós Hans Bjelke, a rendületlen flegmájú izlandi kalauz társaságában leszáll a kráterbe, hogy minden vitás kérdést megoldjanak és minden akadállyal megküzdjenek.³ «Kiderül», hogy a hőmérséklet nem emelkedik egy bizonyos fokon túl; hogy a Föld kérge alatt tenger van s őszállatok élnek. A tengeren vihar tör ki. hőseink tutaját végtére láva ragadja a Föld felszíne felé. Nagy meglepetésükre a Stromboli veti ki őket, s így megtudják, hogy delejtűjük azóta rosszul működött, mióta a földalatti vihar villamos tűzgolyója a tutajra esett. A számadásba csúszó tévedések nagy szerepét fölösleges magyaráztatni: az ilyen «tévedések» nélkül vagy elérnék céljukat a vakmerő úttörők s ez mégis túlságosan valószínűtlen volna; vagy elpusztulnának s akkor odalenne a «happy end» s a hangulat

¹ Friss jellemzésbeli ötlet, hogy Axel szerelmének tárgya, akit természetesen Gretchennek hívnak, nem tartja vissza jegyesét, hanem éppen bátorítja a nagyszerű útra.

² Mulatságos, hogy Lidenbrock professzor a kopenhágai Frelseers-Kirk tornyán szédülés ellen trenírozza unokaöccsét.

³ Az akadályok: a vízhiány, amelyen geológiai tudásuk segít; az őszállatok; a vihar. A tudományos meglepetések közül kettőt emelünk ki. Amikor Axel eltéved, a Dionysos-fülnek nevezett akusztikai jelenség menti meg életét. S amikor embereink tanácstalanul állnak az útkeresztkezésnél s nem tudják, melyik irányban menjenek tovább, rájönnek, hogy legjobb kalauzuk lefelé: a mellettük csordogáló víz!

egysége. Az önző öreg professzor, a szerelmes diák, a férfilelkű Gretchen és a gépiesen hűséges kalauz, aki a Föld gyomrában sem feledkezik meg a bérfizetés napjáról, kitűnő emberi és nemzeti típusok, s a táj és helyzethangulatok közt sok a ritka csemege.¹

*

A technika és a fantasztikum első nagyszabású szövetése Verne harmadik regénye: *De la Terre à la Lune* (1865). Fergusson ballonja után ágyúgolyó, a legsötétebb Afrika beutazása után a Hold meghódítása: nagy, de logikus haladás. A mélységekből visszatért költő újra a magasságok felé fordul. Kitérja karjait a világegyetem felé s a legmodernebb líra feszíti lantját. Hipotézisek, egyenletek, tudományos viták és valószínűségi számítások nagyon bőven alkalmazott eszközei ennek a lírának, s mégis mennyi ihlet, mennyi egyéni meggyőződés, milyen — most már nemcsak képletesen alkalmazott — kozmikus páthosz tesz tanúságot a költeményről! A Hold és az ember viszonyának történetét már csak azért sem kell megírunk, mert a regény ezt is elvégzi helyettünk. De az ember idegrendszerére is úgy volt alkotva, hogy a holdat ne tudja csak a csillagász tudományos érdeklődésével, érzelmi hullámmás nélkül nézni. Ám nem volnánk méltók Verne iskolájához, ha a csillagász tudományos rajongását nem találnók legalább annyira érdekesnek és emberinek, mint a szerelmesek vagy a holdkórosok hódolatát.

A három legelső regény közt ennek az ötlete volt a leg-hatalmasabb. A lehetetlenségek közül ez volt az, amelyre még éppen felcsillanhatott a «Hátha mégis?» remény. S a megoldás eszköze oly eredeti, hogy Fergusson léggömbje nem versenyezhet vele. Az ilyen ötleteket, hatvan év múltán, «amerikai ötleteknek» szokás nevezni. Az amerikanizmus a világháború óta sok európai korlátot döntött le s nagy lépésekkel haladt előre hódító útján. De még ma is tapad hozzá valami lenézés, egy kis ironia: talán a gyengébb fél szerény bosszúja,

¹ Az első éjszaka a Sneffels kráterének mélyén, ahonnan még látni a csillagos ég egy csücskét; a földalatti út pihenői; az utolsó, féligmeddig önkívületben átélt út a Stromboli láváján stb.

talán a tapasztaltabb, élemedett kultúra óvása a mohó fiatal-ság túlzása ellen? Verne korában még inkább helyén való volt a bizalmatlanság az amerikanizmussal szemben. Ezt a fantasztikus ötletet csak amerikaiaknak lehetett tulajdonítani.¹ akiket a nemrég lefolyt szecessziós háború hozott divathá. Az amerikai háborúviselés minden komikus különössége ellenére is vetett fel nagyszerű mozzanatokat, különösen az ágyúgyártás terén és Verne a baltimore-i Gun-Clubnak a békét unó tagjaival taláztatja ki a Holdba irányítandó lövedék eszméjét. A komoly, okos és higgadt Barbicane, a fanatikusan lelkes J. T. Maston, az ágyúművészet vértanúja, akinek egyik kezét vaskampó pótolja, s ellenfelük, a páncélgvártó Nicholl őrnagy, megannyi pompás külön-portré. Angolokról vagy amerikaiakról lévén szó, a kontinentális szerző tolla akaratlanul is karrikatúrát rajzol. Ám az amerikaiakat mégis túlszárnyalja a még amerikaiabb francia: Ardan, akiben Nadar és Verne lelke egyesült. Nem szaktudós, de mindenhez ért; csupa fantázia és optimizmus; bűbájos egyéniség, akit minden tömeg előbb-utóbb a vállára vesz.² Ő egészíti ki a nehézsúlyú amerikai ötletet, amikor szobát vájat a lövedékbe s elviszi a Hold felé Barbicane-t és Nichollt, akiknek párbaját megakadályozta.

Ennek az utazásnak is az lett a sorsa, mint a megelőzőnek: a lövedék nem esett a Holdra, hanem keringeni kezdett körülötte. A regény folytatásában (*Autour de la Lune*, 1870) Verne mégis megtalálja a módját, hogy a bátor és oly rokon-szenves utasokat épségben visszahozza a földre.

¹ Az amerikaiakra azért is szüksége lesz szerzőnknek, hogy az angolszász fajnak az ő műfajához nélkülözhetetlen erényeit ne kelljen angolokban megtestesítenie. A greenwichi obszervatórium és az angol kormány irigyen elzárkóznak a nagy terv támogatása elől: Verne-ből hamar kitört az anglofóbia.

² Humora és szellemessége, szerénysége és vakmerősége mellett is vannak apró, kedves, franciás hibái. Szereti a tömjént, habár átlát rajta s tudja, hogy eloszlik a levegőbe. Bámulatosan közel áll Chanteclerhez és Cyranoéhoz, egy másik francia idealista író jellegzetes hőseihez, s ennek megvan a jelentősége. — Ardan népszerűsége Verne népszerűsége is volt: százszámra kapta az ajánlkozásokat férfiaktól és nőktől, akik el akarták kísérni a Holdba — őt. L. Allotte, 143—44. 1.

1929 július közepén Soddard amerikai professzor holdrakétája, amelyen tizenhét esztendeje dolgozott, nem tud megválni a Földtől. Soddard újabb tizenhét év múlva, 1946-ban meg akarja ismételni kísérletét . . .

*

Közben azonban két új témát dolgozott föl az író s két olyan regényt alkotott, amelyeknek mindegyike nélkülözhetetlen árnyalatot képvisel palettáján. «Hatteras kapitány kalandjai» (*Les Aventures du capitaine Hatteras*, 1866) a kutatói hősiesség legklasszikusabb célja : az északi sark felé törnek. De Hatteras nem hős-sablon, nem tudóseszmény, hanem a nemzeti önérzet hőse. Makacs és vakmerő célratörése nem ismer sem akadályt, sem jogos emberi érdeket. John Hatteras olyan veszedelmes hírű, hogy idegen név alatt kell összehozoznia hajója legénységét. Ő maga mint matróz húzódik meg a hajón, s mikor veszély idején átveszi a parancsnokságot ingadozó másodkapitányától, kuttyája igazolja kilétét. Az embertelen hidegben lázadás tör ki s a kapitány néhányadmagával továbbindul. Legnagyobb aggodalma : nem riválisa-e Altamont, az amerikai kapitány, akit megmentett. S a regény egyik hatásos jelenete, csattanója Altamont valótlomása : ő «csak» az északnyugati átjárót akarta fölfedezni. Végül Hatteras célt ér.¹ De Zacharius mesternek ez utódának, aki a lehetetlent akarta legyőzni, össze kell roppannia. Megőrül és, igazi verne-i «trouvaille» : az örültek házában is mindig észak felé megy . . .

Michel Ardan, a francia után John Hatteras az összehozozított ajkú, erős állú angol remekbekészült típusa. Az akarat paroxizmusában a tudományos cél szinte rögeszmévé torzul : Hatteras úgy magasodik ki a normális emberek közül, mint Balzac maniákusai.² Utódai : Nemo és Ro-

¹ Az északi sarkra Verne még vulkáni hegyeket képzelt.

² A mellékalakok közül a higgadtabb, bár ugyancsak önérzetes amerikai és különösen a hajóorvos, a derék Clawbonny érdemelnek említést. A doktor afféle «raisonneur» a drámában : elpusztíthatatlan a kedélye és kifogyhatatlan a tudománya. Ő magyaráz meg mindent s az ő vállára nehezedik a kissé túlságba vitt ismeretterjesztés feladata.

bur — mint nevük is mutatja — elvontabbak és nemzetközibbek nála.

*

Grant kapitány gyermekei (*Les Enfants du capitaine Grant*, 1866) az első Verne-regény, amelynek alapötlete nem nagyszabású, nem is tudományos jellegű. «Játékötletnek» nevezhetnők, mert nem földrajzi, tanulságos játék-e az, hogy Grant kapitányt a 37. párhuzamos körön kell keresni, mert a segélykérő okmányon a másik adat elmosódott? A jólelkű skót Glenarvan lord tehát elindul híres jachtjával, a «Duncan»-nel, hogy végigjárja a 37. kört.¹ Az eltűnt kapitány gyermekein kívül még egy idegen kerül a hajóra, de ez már véletlenül, foglalkozására valló szórakozottságból. Paganel, a híres francia tudós, nemcsak beletörődik sorsába, hanem tudományával és szórakozottságával támogatja is az expedíciót. Tudományával kevesebb sikert ér el, mert az okmányt tévesen fejtegeti s sem Patagóniában, sem Ausztráliában nem találják rá a hajótöröttekre. Sőt Ausztráliában egy gonosztevő, Ayrton² tönkre is teszi karavánjukat s levelet csikar ki, amellyel a «Duncan»-t kezébe kaparinthatja. De a szórakozott Paganel, aki előtt egy zélandi újság fekszik, a levélben tévedésből Zélandba dirigálja Glenarvan hajóját. Az áruló így nem ér célt, mert cinkosai az ausztráliai parton várnak. A zélandi bennszülöttek elől menekülő lord és hívei váratlanul hajójukra találják s ott, ahol nem is remélték. Ayrtont kívánságára kiteszik egy pusztaszigeten s ott megtalálják Grant kapitányt! A gonosz így válik akaratlanul a jó eszközévé.

Míg a regény váza jellegzetes kalandos ifjúsági regényé,³

¹ Íme a második nagyszabású rejtvényfejtés Verne műveiben. Ezúttal nyelvtanulásra is alkalmas, mert Grant kapitány franciául, angolul és németül fogalmazta meg írását s a háromféle szöveg más és más helyei maradtak épen.

² Másik nevén: Ben Joyce. Azelőtt Grant hajójának kvartélymestere volt.

³ Két különösen izgalmas mozzanata van: az ausztráliai út Ayrton árnyékában, az újjélandi veszedelem a «Duncan» váratlan

a részletek s a jellemzés megérdemelten helyezi a *Grant kapitányt* Verne legtöbbet olvasott könyvei közé. A földrajzi «feladat» három fő tétele : Délamerika, Ausztrália, Újzéland. A tételek kidolgozása méltó Paganelhez. A fölfedezések történetét itt már erőszakolás nélkül, pompás technikával illeszti be. Legklasszikusabb Paganel és Mac Nabbs fogadása, hogy történt-e 50 kísérlet Ausztrália fölfedezésére . . . Az akadályok jellemzőek. Délamerikában pl. elmaradhatatlan a gyermekrabló kondor ; a vörös farkasok ellen is megvédheti Grant Róbert jóltevőjét s az áradás előtt fára menekülő expedíció küzdelmes órái is jellegzetesek.

A jellemzés gyöngye ebben a regényben a «szórakozott tudós» elcsépelet alakjának eredeti kiadása. Az ösztövév Paganel ugyanis nem száraz, gőgös szobatudós, hanem eleven-eszű, udvarias, rokonszenves úr, akinek még a szórakozottság is jól áll. És mégis annyi baleset éri! A legnagyobb, amit ellenfele, a skót őrnagy nem is felejt el soha : Paganelnek, a francia tudósnek nem jutott eszébe, hogy a kézirat «abor» töredéke Tabor-szigetet jelentheti — hiszen éppen franciául hívják így Mária Terézia szigetét. Ezekután nem lehet csodálni «utolsó szórakozott tettét»: hogy feleségül veszi Mac Nabbs unokahúgát.¹

A szerelem különben itt üti föl fejét másodszor — félénken s a másodrendűség tudatában. John Mangles, a «Duncan» kapitánya és Mary Grant szeretik egymást, ezt mindenki tudja. De vallomásra csak a halál árnyékában, a maorik karmai között kerülhet a sor.²

*

megjelenésével. Az első mozzanat általános lesz Verne regényeiben : egy baljóslatú személy résztvesz a hős utazásában s végre veszélybe dönti az egész társaságot. Hatáseleme : a féligsejtett titok okozta izgalom. A másik momentum nyíltan folyó cselekvényét viszont egészen váratlan csattanó koronázza meg.

¹ Hát még mikor kiderül, hogy portugálul tanult meg spanyol helyett az *Os Lusíadas* alapján!

² Az epizódalakok közül biztos vonalú és rokonszenves a patagóniai Thalcave arcképe.

Könyveinek nagy sikere megengedi a «Rendkívüli utazások» álmodójának, hogy lelke után testét is részeltesse az utazás gyönyörűségében. Ezentúl már a saját hajója, az első «Saint Michel»¹ fedélzetén ábrándozik Nemo kapitány tengeralattjárójának az övénél sokkal, de sokkal különb utazásairól. Azután (1866) fivérével, Paullal megjárja Amerikát: mint Chateaubriand, ő is a Niagaráig jut el, amely három regényébe is belekívánczik.²

Míg a «Saint Michel» kapitánya a Somme torkolatánál levő kis kikötőjéből bejárja a partot, vagy Párizsig megy föl a félig kiszáradt folyókon,³ megszületik — Ardan Mihály és John Hatteras után — harmadik nagyszabású alakja: Nemo kapitány, a hindu Dakkar herceg, a legyőzött szabadsághős, az élőhalott. Romantikus névtelen, «magánbíró», «justicier», mint Sue Rodolphe-ja vagy Dumas *Monte-Cristo*ja. Csakhogy ő egy nemzet, sőt: a szabadságlázban megvonagló egész emberiség bajnoka, nem egyéni igazságtételé vagy bosszúállása — és ezen a ponton elválik az átlagromantikától. Tengeralattjárójáról megtorpedózza a zsarnok-nemzet büszke hadihajóját, de megmenti a szegény hindu gyöngyhalászt s a tengerfenék mesés kincseivel támogatja a szabadság minden megmozdulását. Romantikus alapszínezetű mizantrópiája sem ideges világfájdalom, vagy a szárazszívűség álcája. Az az ember, aki olyan mélyen el tud merülni a tenger vagy az orgonajáték szépségeibe, áhítozza az eszményi embert, de annyi csalódás érte, hogy nem mer többet kísérletezni a hétköznapi emberrel. Amikor Aronnax, a francia tudós és Ned Land, a szigonyvető a bálnának nézett «Nautilus» hátára kerül s Nemo a gentleman tökéletes udvariasságával kimondja a szentenciát: aki az ő hajója titkát megismerte, nem hagyhatja el többé, érezzük, hogy alapjában véve örül az emberi társaságnak s élvezi Aronnax csodálatát.

Mert Nemo másik, fontosabb fele: a csodálatraméltó

¹ Még két jachtja lesz, — mindig szebb és szebb — de a «Saint Michel» nevet öröklik egymástól.

² *Une Ville flottante* (1871), *Famille sans nom* (1889), *Le Maître du Monde* (1904).

³ V. ö. Allotte, 158. kk. 1.

feltaláló, aki megoldotta az ideális tengeralattjárót. A technikai megoldás leírása persze elnagyolt: Verne nem feltaláló, csak más feltalálók kitenyésztője. De ötletei és sugalmazásai sohasem játékos fantázia szüleményei, hanem hosszas tudománytörténeti és technikai tanulmányokból kipattanó szikrák, amelyeket érdemes felfogni, mert valamikor mindenestre hasznukat lehet venni. S a technika a regény tudományos töltésének csak egyik fele, a másik a tenger tudománya. S a két tudomány szövetsége annyi «hangulatot» termel, annyi felejthetetlen hatású helyzetet teremt! A «Nautilus»-szal át lehet surranni a még nem egészen kész Suezi-csatorna alatt s így belecsöppenni a legizgatóbb technikai aktualitásba;¹ Hatteras dicsőségét át lehet plántálni délre, ahol Nemo romantikus, aranynapos fekete zászlaja leng a déli sarkon.² De az aktualitás izgalmánál nem gyöngébb az az izgalom sem, mely a történelem, a megmagyarázatlan s befejezetlen múlt tapintására fut át rajtunk. Nemo és utasai hogyan is kerülhetnék ki a mesés Atlantiszt, vagy a Herkules-templom romjait?! Nagyobb ötletesség kellett ahhoz, hogy Verne hősét a szabadság ügyéért «öngyilkos» hajó, a Le Vengeur roncsának aranykészletéből lássa el pénzzel, vagy hogy megtaláltassa vele La Peyrouse, a nagy utazó ládikáját és iratcsomóját.

Komor, nagyszerű líra lengi át Nemo lelkét és homályos birodalmát. A regény romantikus váza ellenére is antik katharzissal szolgál, pedig Nemo tragédiájának csak az utolsó felvonását, vagy talán inkább: az epilógusát kapjuk, amikor a hős szívét már jégpáncél választja el a többi emberi szívektől. A szabadság, a tenger és a zene³ ennek az újfajta tra-

¹ Lesseps művét 1869-ben avatják fel. Egy év múlva Lesseps, Verne rajongója, ajánlja őt kitüntetésre a császárnak. L. Allotte, 168. k. l.

² Az északi sarkot még az angoloknak adta Verne képzelete; jellegzetes, hogy a déli pólusra a fanatikus angolgyűlölet zászlója került.

³ Ez volt Verne három szenvedélye — mondta fivére, Paul. és így Nemo a költő legmélyebb énjéből került a felszínre. Fekete gyöngy a «Nautilus» kagylóhéjában. Hogy mi hozhatta mozgásba a lélek komor mélyét a siker, a családi boldogság idején? Talán a rothadó császárság bugyborékolása, a vihar előszele. A másik, a mélyebb mizantró-

gikus lírának három főhúrja és zengésük elnémít minden kicsinyes emberi hangot.

A *Zártörök* (*Les Forceurs de blocus*, 1871) rövid kalandregény, minden verne-i nélkül. Még talán az teszi leginkább érdekessé, hogy a hajdani börzeügynök itt néz el legtöbbet az üzleti szellemnek. Persze nem teszi ezt ingyen: a gyapotkonjunktúraért életét kockáztató kereskedő ráadásul megmenti egy szép leány derék apját, a déliek fogságába került amerikai újságírót.¹ Ez az üzlet adója az eszménynek.²

*

A *Húszezer mérföld* mellett eltörpül az a regény, amelyet az amerikai utazás jegyzetanyagából formált ki Verne. Itt nincs tudományos programja, sem Nemóhoz méltó alakja. Hőse az *Úszó város* (*Une Ville flottante*, 1871), az a «Great Eastern», mely az első kábelt valóban lefektette az Atlanti-óceán alatt.³ De mert ezt a hajót nem Verne alkotta, hanem készen kapta, fantáziájának nem volt más tere, mint holmi romantikus, pláne szerelmi történetnek meglepő «ismeret-ötlettel» némi eredetiséget adni. F. Mac Elwin az óceánjáró fedélzetén kísértetkedő örült «fekete hölgy»-ben régi szerelmére ismer, akit a gonosz Harry Drake rabolt el

piától irtózó, optimista Verne is ott van Nemo mellett. Aronnaxban. 1869-ben szerzőnk modelt ül Riounak, aki regényét illusztrálja s ez a francia tudósnek Verne vonásait akarja adni.

¹ A szecessziós háborúban Verne szívvel-lélekkel az északiak pártján van. Halliburt előde a *Rejtelmes sziget* északi riporterének.

² A regény legeredetibb alakja Crockston, Miss Jenny hűséges szolgája, akinek sejtelve sincs az árbocokról s mégis matrónnak ajánlkozik, hogy férfiruhába bújt úrnőjével együtt eljuthasson az ostromolt Charlestonba.

³ Ezt az akkori fogalmak szerint óriási — kerek — gőzöst már skóciai útja alkalmával (1859) látta Londonban s már akkor elhatározta, hogy nem nyugszik, amíg ki nem tapasztalja. A regényben Anderson kapitány vetített képekkel illusztrált előadást is tart a kábel lefektetéséről s jelen van Cyrus Field, a mérnök is, akit megéljeneznek (XVII. fej.). A hajón alkalma volt Verne-nek beszélni azokkal, akik két évvel azelőtt a nagy művet végrehajtották s tapasztalataikat beledolgozhatta Nemo-regényébe. L. Allotte, 155. k. l.

tőle. A két rivális közt párbajra kerül a sor s a rokonszenves Mac Elwin helyzetét a «Cid»-re emlékeztető dilemma teszik kilátástalanná: vagy ő esik el, vagy megöli Drake-et, de akkor nem veheti el áldozata özvegyét! S most következik a «scientia ex machina»: Drake kardjába villám csap és így Fábián közbejötté nélkül hal meg. A fizikai meglepetésre szerzőnk lélektanival dupláz rá: a Niagara-zuhatag hatalmas látványa meggyógyítja Ellent.

Eddig a fikció. Körülötte jól-rosszul helyezkednek el az epizódok, többnyire az amerikai különtség képviselőinek karrikatúrái és anekdótái. Dean Pitserge doktor, aki hajótörést szeretne szenvedni, a hozzá hasonló különccokról vezet naplót: a mormonról, akinek csak egy felesége van, az amerikai papról, aki így kezdi prédikációját: «Kezdetben hat nap alatt teremte Isten Amerikát, s azután pihenőt tartott.»

*

A háború¹ és apja halála kettős gyászfátyollal vonja be Verne napjait. A hazafi fájdalmát megsokszorozta az idealista csalódása. Bánata sokkal szilárdabb, semhogy mindjárt, könnyed aktualitásként, tollba folyhatna. Csak burkoltan érvényesül a *Három orosz és három angol kalandjai* (*Aventures de trois Russes et de trois Anglais*) c. regényben (1872),² ahol a délkört mérő tudósok közé üszköt vet a hadüzenet: Szebasztopol ostroma. Elválnak, de azután belátják, hogy munkájuk befejezéséig egyesülniök kell.³ S amikor sok kaland és nehézség után készen vannak, megint berzenkedni kezdenek és «ellenségeknek tekintik egymást». Az embernek Voltaire

¹ A háború alatt Le Crotoyban volt parti őr. Családja közben Amiens-be költözött, ahol nemsokára a család feje is végleg megtelepszik.

² Legközelebbi regénye, amelyet a porosz-francia háború felhalmozott keserűségéből ír, 9 évvel később, 1879-ben készül. Addig nincs szó németekről.

³ Egy kis fantáziával elképzelhetjük, hogy békeidőben ezt az attitűdöt a nemesebb és gyakorlatibb oldaláról fogja fel az író: nem az a nevetséges, hogy a munka kedvéért felfüggesztették az ellenégeskedést.

jut eszébe,¹ különösen, ha hozzáveszi még a két vezető tudós féltékenykedését. Amikor az angol elnök jobbra, az orosz balra akarja megkerülni az erdőt, busmann kalauzok, Mokoum úgy segít a dolgon, hogy éjjel utat éget az erdő közepebe . . . A kalandok nagyobb része ismeretterjesztő és Dél-afrikát akarja jellemezni. De a kalandok ezúttal igazán csak fűszer: az étel — súlyos angol roastbeaf — a geodéziai munka, Verne tanárbarátja, a kitűnő Garcet jegyzetei alapján, akit egyébként az ostrom szenvedései sírba vittek. A három pár hasonló foglalkozású férfit nehéz volt művésziessen differenciálni. Munkafelosztásra volt szükség. A két elnöké a nagyképűség és a torzsalkodások; a két fiatal tudósé a szentimentális elem: a barátság; a középsőké az epizódok: Sir John Murray vadászkalandokat hoz terítékre,² Palander Miklós Paganeltől örökölt szórakozottságával szórakoztat.³

*

A kommün alatt egy pillanatra attól tart Verne, hogy írói pályájának is vége szakadhat, s megint benéz a bőrzére. Pedig már a kulissza mögött áll s jelenésére vár — vállán az új aranyzsákkal — leghálásabb hőse: Fogg Phileas. Egy sikerült Cook-plakát hatása alatt fogamzik meg az író agyában a Föld körüli utazás eszméje. A siker hallatlanul nagy. A *Temps* folytatásos regényét úgy lesi az egész világ, mint annak idején Sue *Párizsi rejtelseit*. Az amerikai lapok minden nap kábeltávíratot kapnak a már-már valósággá sűrűsödött utazás állásáról. A hajózási társaságok fantasztikus összegeket ajánlanak a szerzőnek, ha az ő hajójukon fejezteti be hőse útját. A könyvalakban megjelent regénynek (*Le Tour du*

¹ *Le Diatribe du docteur Akakia*, pl. «Akakia»=Maupertuis maga is délkört mért. Véletlen-e, hogy a neki szánt pamflet keserű ízéből maradt az új délkörmérők szatirikusának is?

² Bár Verne nem rokonszenvez a vadászattal, exotikus állattanának nélkülözhetetlen professzorai mégis csak vadászok.

³ Előbb majdnem krokodilusok áldozata lesz, annyira el van merülve fölfedezésébe: egy hibát talált a 100 logaritmusában. Később — ez az utolsó ijedség — majmoktól kell visszaszereznie az ellopott regisztereket.

Monde en quatre-vingts jours, 1873) is világsikere van. De mindent felülmúl az a revue, amelyet D'Ennery fabrikál a gyors színváltozásokra csábító regényből (1874), s amely két álló esztendeig foglalja el a Porte-Saint-Martin színház színpadát.¹

Sokak szerint az *Utazás a Föld körül 80 nap alatt* Verne remekműve. Pedig nincs könnyebben korhadó alap a gyorsasági rekordnál s e tekintetben Fogg Phileas még Verne életében túlszárnyalták.² S ha a regény ma, a repülés korában is friss, azt mutatja, hogy nem az utazás időtartama, hanem a mű hervadhatatlanabb értékei vonzották és vonzzák az olvasókat. Mi minden lett a Cook-plakát ötletéből! Molière-i ösztön kell ahhoz, hogy az eszeveszett utazást két olyan emberrel csináltassuk végig, akik közül az egyik a pontos kényelem kéjence, a whistjéhez nőtt klubtag; a másik — bizonyos mértékben ellentéte — ugyan «utcai énekes, cirkuszlovass, kötél-táncos, egyensúlyművész, testnevelőtanár és tűzoltó» is volt, az utazás napján állt be hozzá, hogy végre nyugalmat leljen! A szokás rabja és a nyugalom távoli bámolója egyszerre belesodródik a legkalandosabb, legfárasztóbb utazásba. De az, ami az elhatározás pillanatáig akadály lehetett, azontúl előnnyé válik. Fogg «azokhoz az angolokhoz tartozott, akik az országokat, melyeken átutaznak, inasaikkal nézetik meg»,³ s éppen az ilyen angolok fognak tudni gépies flegmával utazni. S amikor Passepartout beletörődött a változhatatlanba, előbújtak nagyszerű tulajdonságai: az ötletesség, a hűség, a bátorság és a jó kedély. Fogg Phileas az angol, Passepartout a francia erényeket testesíti meg sommásan, de finom egyéni árnyalással.

Passepartout jelleme nemcsak Foggéból következik,⁴

¹ Még előbb kap akadémiai jutalmat — nem ugyan műveiért, hanem mert Nemo kapitány egy kijelentése hallatlanul népszerűvé tette. A «Nautilus» parancsnoka úgy jellemzi gazdagságát, hogy minden nehézség nélkül ki tudná fizetni Franciaország adósságát. (L. Allotte, 178. l.)

² L. interwiewját Marcel Hutinnel (*Echo de Paris*, 1901 május) és Lemire id. m. 102. kk.

³ VII. fejezet.

⁴ Ez az antitézis ki van élezve a II. fejezetben, melynek már a címe is: «Passepartout megtalálta eszményképét.»

hanem a cselekvény szempontjából is jól használható. Mert nyilvánvaló, hogy Fogg programját sok helyütt veszély fenyegeti s ez csak ritkán lehet közlekedési akadály¹ és sohasem származhatik az ő pontatlanságából vagy szórakozottságából. Passepartout hol cipősen lép a templomba s ezért elfogják, hol le hagyja itatni magát,² s Fogg jószívűségére vall, hogy mások kedvéért késik s kockáztatja a nagy fogadás elvesztését. Hogy Aouda, az elégetésre ítélt özvegy megmentése is időt rabol tőle, az is nagylelkű lovagiasságára vall s végül elnyeri jutalmát.

Azonban akármilyen finom művészettel bogozódik ez az egy szál,³ mégis hasonlíthatatlanul gazdagabbá válik a szövődék azzal a második főfonállal, melyet a kriminalitás fonalának nevezhetünk. Fix, a rossz szimatú detektív a túlgyorsan utazó Foggban az Angol Bank gentleman-betörőjét sejti, s mivel az elfogatóparancs késik, az egész úton követnie kell. A kompozíció nagy szépsége, hogy az utolsó angol gyarmat elhagyása után Fix már nem akadályozza, hanem siettetí Fogg útját; az utolsó fordulat, hogy Foggot Angliában letartóztatja.⁴

A tudomány szerepe a fajok és tájak rövid jellemzésén kívül főképp a pompás végső csattanóban érvényesül: kelet felé utazva Fogg tudtán kívül megtakarított egy napot s így mégis megnyerte elveszettnek hitt fogadását.

*

¹ Pl. az indiai vasút befejezetlensége.

² Minden hibáját jóvá tesz azzal, hogy az indiánoktól megtámadott vonatot élete kockáztatásával megállítja. De nincs szerencséje: Fogg itt is késik miatta.

³ Az epizódok közül jellemző erő dolgában kimagaslik az a hajó, amelynek Fogg még a favázát is felfűtteti. Angol kíméletlenséggel tör célja felé, ha azt helyesnek érzi:] de mindenért fizet. A Pacific-vasúton megtett út az amerikaiakat ismét különbségeik révén, elszórt karrikatúrákkal jellemzi (v. ö. *Utazás a Holdba, Úszó város*).

⁴ Fogg angolsága részletekbe menő pontossággal áll előttünk: amikor Fix tévedése kiderül, nem kap tőle zokszót, csak egy ökölcsapást az arcába; a fogadást olyan komoly ügynek tekinti, amellyel «egy jó angol hazafi sohasem tréfál».

A *Prémek hazája* (*Le Pays des fourrures*, 1873) eredeti alapötlete: Észak-Kanada Bathurst-foka földrengés következtében elszakad a kontinenstől s jégsziget lesz belőle, mely a meleg tengerben egyre véresebben olvad szét a rajta rekedt kétségbeesett emberek lába alatt. A regényes izgalom oka eleinte a veszedelem sejtése; később a tisztán látott katasztrófa. Ennek kettős csúcspont felel meg: a kövér Black Tamás, aki a napfogyatkozás tanulmányozása végett csatlakozott a prémvadászokhoz, nem talál teljes napfogyatkozást s ekkor kiderül, hogy az erőd elmozdult helyéről; az ázsiai parthoz közeledő jégtábla szétmálló széleit az utolsó pillanatban sikerül megfagyasztani. A romlás principiumát tökéletesebb szemléltetéssel Verne egy regénye sem fejezi ki.

Ox doktor eszméje (*Le Docteur Ox*, 1874) élettani és vegytani játékötletet olt bele egy kis nyárspolgári szatírába. Ox doktor, Quiquendone flandriai falu békés, józan és lusta polgárain próbálja ki, mi lenne, ha a levegő oxigéntartalmát szaporítanók. A kísérlet nagyszerű eredményeket hoz: a város vezetői összevesznek, a lakosság egy tehén miatt háborúra készül, a jegvespár szíve gyorsabban dobog és a *Hugenották* IV. felvonását a szokott 6 óra helyett 46 perc alatt játssza el a zenekar; szóval: «az andante allegro lesz, az allegro pedig vivace». S a kis regény olyan humorral s olvan vervvel van megírva, mintha a szerző is a doktor gázával világítana. Meleg és kedves hangulata különbözteti meg Wellstől, aki pedig az ilyes témákat szereti.¹

Semmi sem lehet távolabb a szatírától, mint a következő regény, a robinzonádok gyöngye: *A rejtelmes sziget* (*L'Ile mystérieuse*, 1875). A magára hagyott ember, aki az élet leg-
elemibb szükségleteiért küzd, mélységesen komolynak érzi ezt az életet. Száz Robinzon közül kilencvenöt imádságból

¹ «À Virgamen! À Virgamen!» kiáltoznak a harcias quiquendoniak, nyilvánvaló célzással a végzetes «À Berlin»-re. És Ox doktor azzal is Wellset előlegezi, hogy a tudományos ötlet itt jóformán csak ürügy arra, hogy a társadalmi szatíra különlegesen kedvező megfigyelőhelyhez jusson. Lesage *Sánta ördöge* a tetőket emeli le, hogy belelásson az emberek benső életébe; a XIX. század végén más, korszerű lehetőségekkel rendelkezik az ördögös tudós.

épít palánkot elszigetelt élete köré. Lelke a végletek ünnepélyes csúcsai között lengő hinta. A védtelenségből eredő alázat és a «semmiből» teremtés büszkesége egyformán munkálják a «sursum corda» magasztos hangulatát. Ez a hangulat kizárja azt a cinizmust vagy azt a — bármily tiszta hőforrásból lövellő — elkeseredést, amelyre a szatirikusnak szüksége van. Az átlagos Robinzon misztikus és ösztönös optimista. Fájó honvágygal gondol a többi emberekre, a társadalomra és erőt érez magában minden utópia megvalósításához. A szatirikus süket fülekre találna annál, aki a messziségből jelentéktelennek látja az emberiség apró hibáit, következtelenségeit és gyöngeségeit s csak a nagyvonalú emberi tettek és vágyak emléke sugárzik el hozzá.¹ Robinzon úgy van a társadalommal, mint egy halottal az ismerősei : amíg élt, a gyöngeségek és erények összegezéséből próbálták megállapítani értékének mérlegét, s a gyöngeségeket, amelyek annyi surlódást idéztek elő, többnek látták, mint az erényeket. Abban a pillanatban, amikor meghal, a gyöngeségek lehervadnak a halál lehelletétől és az erények diadalmasan világítanak át a porhüvelyen.

A *Rejtelmes sziget* robinzonjai is csak nagy célkitűzésekre, szívós törekvésekre emlékeznek az emberiség életéből. Nem esoda : ők maguk is eszményi törekvések mártírjai és így a robinzoni lelket nem az elhagyatottságtól kapták, mint a kereskedő Robinzon, hanem magukkal hozták az emberek világából. Smith Cyrus, a mérnök, Spilett Gedeon, az újságíró és társaik a szecessziós háborúban a rabszolgatartó déliek foglyai és viharos éjjel léghajóra bízák életüket, hogy tovább küzdhessenek az emberszeretet ügyéért. Smith Cyrus, aki a puszta szigeten a civilizáció munkáját irányítja, istenes tudós. Teleologizmus talán összefügg célszerűségi érzékével is, amely a mérnöki pályára hajtotta. Komolysága természet dolga ugyan, de elmélyíti felelősségérzete : az ő vállain nyugszik a Lincoln-sziget kis kolóniájának sorsa.²

¹ Gondoljunk magára Robinson Crusoe-ra.

² A maradék öt sorsa is meg van oldva Verne regényében : Ayrton nagy szerepe arra vall, hogy a robinzonság erkölcsi oldala is megragadta írónk fantáziáját.

Minden új Robinzon-regényhez ez az első kérdésünk : «Mi újat hozott a helyzethez?» A *Rejtelmes sziget* első magyar átdolgozója, Szász Károly így jellemezte Verne regényének eredetiségét a Defoe-éval szemben : «Semmi nélkül jutnak a puszta szigetre»; igaz viszont, hogy ötven vannak és hogy a XIX. század gyermekei, ami nagy előnyt jelent. «Verne-nek e regényben célja volt bebizonyítani, hogy a tudomány nemcsak a társaságban élő embernek hasznos, hanem az egyedüllevőnek, a társaságtól elmeteszettnek is múlhatatlanul szükséges; s hogy ismeretek, tudomány, képesség : ez a kincs, melylyel az ember (mint mondani szokás) a jég hátán is megél.»¹

Az, hogy hőseink ötven vannak, annyira megkönnyíti helyzetüket, hogy a robinzoni problémákat már csak ezért is sokkal szélesebb skálára kell kiépíteni; másrészt, mivel így sem biztosítanak a regény eredetiségét, más, a robinzonádon kívül álló témát is be kell kapcsolni. Ez adja meg a regény hármass beosztását. A három kötet mindegyikén a három fő-probléma egyike uralkodik. «A lég hajótöröttjei» az expozíción kívül a robinzonád technikai részével foglalkozik (tűz, növényzet, lakás stb.). «Az elhagyatott» a Robinzon erkölcsi, lélektani problematikájára tereli figyelmünket, mert hőse Ayrton, Grant kapitány árulója, aki a szomszédos Tabor-szigeten elvadultan élt s Smith Cyrusek mentik meg s melegítik föl szívét. Már az első két rész felszínén is föl-fölbukkantak egy ismeretlen szál «rejtelmes» öltései : a tengerbe zuhant mérnök csodálatos menekülése; az Ayrton hollétéről tanuskodó palack, amely azonban nem tőle származik; az őrtűz, amelyet valaki más gyújtott a hajó irányítására stb. A harmadik rész címével is elárulja, hogy nem a robinzonáddhoz tartozik,² hanem a rejtelenregényhez : «A sziget titka» izgat bennünket³ s ennek már kevés köze van a tudományhoz.

¹ A *rejtelmes sziget*. Regény 3 részben. Verne Gyula után átdolgozta Szász Károly. Budapest. Franklin-Társulat, 1877. Előszó.

² A «semmitől» való teremtes technikai problémáját Verne is elejti. Nemo kapitány jól felszerelt hordókat tesz a partra, talán akkor, mikor a szerző már megunt a Robinzon-problémát s a Nemo-probléma felé fordult.

³ Fokozza a rejtély megfejtésének hatását az is, hogy a rejtelen-

Minden robinzoni idillben benne van a romlás csírája, mint a gyümölcsben a féreg. A *Rejtelmes sziget* második részének végén észreveszik a kalózhajót és ha a titokzatos protektor föl is robbantja, a kolónia pusztulását ő sem akadályozhatja meg. S azután ő maga is eltávozik az élők sorából: Nemo kapitány — mert ő volt — meghal, s az örökre elsüllyedt Nautilus, a sziget szíve, megszűnik dobogni. Mintha a természet is csak erre várna a sziget gyors feloszlásával. A vulkánba beömlik a víz, a Lincoln-sziget felrobban s csak az a pici szirt marad belőle, amelyen az Ayrtonért jött «Duncan» megtalálja Smith Cyrust és társait.¹

A regény harmadik részében mindig közelebb jön s végre — de csak a halál kényszerítésére — előlép az a valaki, aki a regénnyel a «rejtelmes» jelzőt megérdemelteti. A legelterjedtebb *Mystères* titokzatos hőse is herceg,² s ő is magánbíróként avatkozik mások ügyeibe, mint Nemo kapitány. De míg a fiatal Nemo, a *Húszezer mérföld* hőse, inkább büntet, mint jutalmaz, addig öregkorában jótevő remetévé változik. Régen harcbaszállt Angliával, a tengerek királynőjével; most alig hagyja el szigetét s megelégszik azzal, hogy gondviselése legyen öt derék embernek. Mint a középkori epikus hősök, ő is megéri a zajos «chevalerie» után a csöndes «moniage» korát, amely sohase lehet el a vezeklés fűszere nélkül. Aronnax nem tudta helyeselni a bosszúálló Dakkar vérengzését, s az öreg Nemo mintha már Aronnax szemével látná a multat: feloldozást vár utolsó látogatóitól és a fiatal Harbert hálája nyugtatja meg lelkét a fekete küszöbön. A «justicier» életének második felvonása ez, s így válik tökéletesen rokonszenvessé és mélyebben emberivé Verne egyik legjellegzetesebb alakja.³

mes segítség ismerősünk. Ez egyébként minden szabályszerű detektív-regénynél alapfeltétel; de Nemo annyival szerencsésebb megoldás, mert az ő neve nagyszerű emlékek hangulatraját röppenti szét s a *Rejtelmes sziget*nek is juttat a *Húszezer mérföld* varázslatából. (Mennyivel kevésbbé sikerült megoldás volna, pl. ha az öt szereplő egyike volna a titokzatos protektor.)

¹ V. ö. *A Prémek hazája* befejezését.

² Sue Rodolphe-ja.

³ Sándor Mátyás nem követi Nemót a tisztulásnak erre az útjára. Igaz, hogy őt nem kísérjük haláláig, s az is igaz, hogy ő személyes

A «justicier» elcsépeelt szerepkörét mégsem érezzük idegen ballasztnak a tudományos regény gondolájában. Hiszen Nemo kapitány maga is tudós és fölfedező, s közbelépése rendszerint alkalmas ürügy az ismeretterjesztésre. Egyébként a regénynek úgyszólván egységes tudományos alapötlete, hanem a robinzonád és Nemo bűvészmutatványai ontják a különböző tudományok népszerűsítésének bőséges alkalmait.¹

Érdemes megfigyelni, mennyire pontosan illenek egymásba az idealista regény fogaskerekei. A kalózok megtámadják Lincoln-szigetet.² Ayrton, aki kalózi multját csak egy nagy áldozattal moshatja le, odaúszik a kalózhajóhoz, hogy kikémlelje. S amikor a sziget katasztrófája egyetlen szirtre korlátozza a kis kolóniát, Ayrton révén menekülhetnek meg, aki-vel könyörületességet gyakoroltak. De hogyan került a «Duncan» ide? Úgy, hogy Nemo kapitány a Tabor-szigeten hagyott értesítéssel a Lincoln felé irányította Grant Róbertet; ez volt a legutolsó, poszthúmus jócselekedete.

HANKISS JÁNOS.

gazságokat bosszul meg s nem áll bosszút az ellenséges nemzet ártatlan fiaira. S legfőképpen: ő Monte-Cristo tanítványa, aki mesterét öntudatlanul is utánozza.

¹ Van itt minden: optika, matematika, csillagászat, állat- és növénytan, geológia stb.

² Ez az első kapcsolat Verne élete művének két pontja között. A Lincoln-sziget gránitsziklája: Nemo kapitány sírköve.

A HABSBURGOK ELSŐ SZTAMBULI REZIDENSE.

(Malvezzi János Mária.)

— Második és utolsó közlemény.¹ —

5. Malvezzi mint rezidens. Hivatalos működése.

Mint követnek, egyik főkötelessége volt a hírszerzés. Elődei csak titkon küldhettek haza tudósításokat, mert el voltak zárva, ő nyíltan fölhasználhatta a velencei bailo levélvivőit, futárjait, a ragúzai, flórenci kereskedőket és saját költségén akármikor küldhetett futárokat. Híreket pedig bőven kaphatott hivatalos úton is, meg házának úri vendégeitől is. Küldött is szaporán hosszú jelentéseket, beszámolt a portán sűrűn megforduló követjárásokról. Egyszer a lengyel király utasítja vissza az adófizetést, máskor Fráter György tagadja meg Becse vár kiadását. Ilyenkor Malvezzi mindig hozzáfűzi megjegyzéseit: a török nem fog ellene támadni, mert fél az erdélyiek és lengyelek szövetségétől, vagy mert el van foglalva a perzsa háborúval.

Jelenti, ha a velencei bailo vele tart a fegyverszünet védelmében, később azonban igazságosan megjelenti, hogy vagy a signoria változtatta meg utasítását, vagy utasítás nélkül teszi az új követ, de futárja mindig elmegy, mielőtt Malvezzi átadhatná a leveleit, sőt a bailo titkon Malvezzi ellen dolgozik a nagyvezér előtt.

Legnagyobb élvezettel a francia követek kellemetlenségeiről számol be. A francia követek elvesztették tekintélyüket a szultán előtt, mióta létrejött a béke 1547-ben császár és szultán között. Már az 1544-i különbéke is ingerelte a szultánt, aztán ingerelte, hogy őt is békekötésre unszolják, sőt engedelkenységre kérik, katonai támogatás helyett. A békekötés pedig fölöslegessé tette ránézve a francia barátságot.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1929. évi 622. számában.

Malvezzi ezt arra is föl szerette volna használni, hogy a francia követséget kizavartassa Sztambulból. Nagy örömmel újságolja, hogy a francia követ nem tud megélni, mert hazulról rég nem kapott pénzt, sőt levelet sem. Nem hoztak ajándékot Szolimánnak, e miatt ők sem kapnak semmit. Viszont Aramon szeretne eredménnyel dicsekedni, ezért lovakat vásárolt, megvásárolta azt az elefántot, amelyet a perzsa király adott szökevény öccsének, Elkhasnak. Ez a szökevény ingerelte háborúra Szolimánt Perzsia ellen könnyű diadalt jósolva. Mikor aztán látta, hogy még a szultán erejével sem tudja bátyját kiszorítani az uralomból, bosszújában gúnyos ajándékot küldött neki: szamarat, női ruhákat. Erre a gúnyos ajándékra válaszolt Tahmasp sah az elefánt küldésével. Az elefántot a szökevény továbbadta, így jutott hozzá Aramon, aki ezt akarta hazaküldeni Franciaországba, mintha a szultán ajándéka lett volna. A nagyvezér azonban Malvezzi nagy örömeire megtiltotta az elefánt elküldését, később még nagyobb lett Malvezzi öröme, mert a franciák pénz híján a lovakat sem tudták hazaküldeni, azok részint elpusztultak Szófiában, részint leromlottak. Törökül idézi a nagyvezér szavait, mikor ez a francia király egy régebbi ígéretére nem nagyon megtisztelő módon emlékeztette a követet. «Bre gyaur» (hé hitelen!), így szólította meg a régi szövetséges követét a nagyvezér.

Sokszor megemlíti Aramon adósságait: 35,000 arannyal tartozik sztambuli kereskedőknek, 5000 aranyat kért kölcsön a pasától, de nem kapott, sőt a pasa ki is kacagta. Mikor ugyanez az Aramon arról beszélt, hogy haza kell utaznia, mert a francia hajóhadat akarja elküldetni a szultán rendelkezésére, akkor Malvezzi fölvilágosítja a pasát, hogy ez csak hazugság, — ha Aramonnak valóban haza kellene mennie, keresztény szokás szerint hazahívó levelet tudna fölmutatni királyától, mivel pedig azt mutatni nem tudott, nyilvánvaló, hogy csak adósságai elől szökik.

Másik nevetséges esete a francia követnek Malvezzi szerint az, mikor Izabella özvegy királynét akarta feleségül venni.

A franciák kegyvesztettségét örömmel olvashatták Bécsben is, Malvezzi ezért igyekszik kiadásait a franciák letromfolásával indokolni, mint a házvételnél is tette. Egy másik

esetben a franciák szerint arra készültek, hogy Malvezzi kíséretének valamelyik tagját megverjék. Ő elment a pasá-hoz, előadta ezt a hírt és önérzetesen kijelentette, hogy ha a franciák verekedést kezdenek, ők fogják a rövidebbet húzni, mert a császár és a római király emberei nem veretik meg magukat senki által sem, de különösen nem franciák által. A várható verekedések miatt a felelősséget előre elhárítja magától, egyúttal pedig jelenti Ferdinándnak, hogy e miatt a veszedelem miatt kénytelen volt személyzetét megint szaporítani. Őfelsége be fogja látni, hogy ez tisztán őfelsége szolgálata érdekében történt, hiszen ő csakugyan nem tűrheti, hogy őfelsége embereit szégyenbe hozzák a franciák.

A törvényes hírszerzésen kívül foglalkozott kémkedéssel is. Kémeket tartott a szultán táborában a perzsa háborúk idején. Megvesztegette a tolmácsokat és azok révén megszerezte a portán megforduló követek írásainak másolatait, ezeket lelkiismeretesen beküldte Bécsbe. Valami nagyon fontos leveleket szereznie nem sikerült, hiszen a diplomáciai érintkezésben még a szövetségesek is csak általánosságokat mondó megbízó leveleket írtak egymásnak, a tárgyalás érdemi részét titkos utasításokba foglalták, s ezek a titkos utasítások a követ kezében maradtak.

Ilyen kevésbbé fontos levelet másoltatott a lengyel, francia és más követek irataiból, sok másolatot küldött Fráter György leveleiről is. Mivel Fráter György ezeket a leveleket másolatban maga is megküldte Ferdinándnak, a bécsi levéltárban ezek a levelek gyakran két példányban is megvannak. Később mégis panaszolnia kell Fráter Györgyre: «a vén róka» törökül iratja leveleit, azokat lemásoltatni nem lehet.

Fontosabbak azok a hírei és jóslatai, amelyek a szultán háborúiról, birodalmának belső küzdelmeiről szólnak. Ezek a jóslatok igazaknak bizonyultak, de csak évek, sőt évszázadok múlva. Szerinte belső háború készül: a szultán fiai közt viszály támadt, a legidősebbik, Musztafa, joggal tartott attól, hogy örökségi jogától el fogják ütni a kedvenc feleség, Khurrem fiának, Szelimnek kedvéért. Az örökösödési jogtól való megfosztás halálos ítélettel egyértelmű. A török szultánok ebben

a korban trónviszályok elkerülése végett testvéreiket és összes férfitörökonaikat ki szokták végeztetni trónraléptükkor. Szolimán kivégeztette legidősebbik fiát, Musztafát, a török nép és hadsereg kedvencét. Még rezidens volt Malvezzi, mikor fegyveresen állottak szemben a szultán fiai, de Musztafa végzete csak 1553-ban telt be.

Szintén nagynak és közelinek tüntette föl Malvezzi a perzsák felől fenyegető veszedelmet. Azt írja egy alkalommal, hogy boldog az a keresztény uralkodó, amelyik mostan támadja meg a törököt, mert bizonyára diadalt fog aratni fölöttük. Ezek a kedvező hírek, másrészt a császár németországi sikerei vérmes reményeket támasztottak Ferdinándban, és később Malvezzi nehezen küzdött éppen az ő jelentéseiből merített vérmes remények alapján alkotott tervek ellen.

Jelentéseiben aránylag kevés helyet foglalnak el az ú. n. folyó ügyek. Nagy diadallal újságolja, hogy őfelsége országából egy olajos hajó érkezett, ettől a velencei követ szerette volna behajtani a kikötői illetéket, de Malvezzi saját védelmébe fogadta a hajót. Úgy gondolta, hogy Ferdinánd országából származó hajók ezután vagy nem fizetnek semmit, vagy ha fizetnek, Ferdinánd követének fognak fizetni, aki az így befolyó összeget a követség kiadásaira fordíthatja. Egy másik alkalommal a francia követ karmaiból megmenti Ferdinándnak egyik alattvalóját, egy harmadik esetben egy flamand kereskedőért vállal felelősséget. Négy évnél tovább tartó rezidenssége idejéből mindössze ennyi kereskedelmi ügyről emlékszik meg.

Politikai vonatkozású beavatkozására többször is szükség volt.

Legfontosabb föladata volt a nagyvezér informálása a fegyverszünet-sértések ügyében és az európai helyzet tárgyában. Valamennyi informáló jelentésében arról számol be, hogy a császár öccsével, Ferdinánddal együtt legjobb egészségnek örvend, szeretik és támogatják egymást, alattvalóik mind hűséggel és szeretettel viseltetnek irányukban, ellenségeik pedig egymással háborúskodnak.

Hosszas tárgyalásokat folytatott V. Károly érdekében Torghud reisz török kalózkapitány ügyében. Barbarossa halála

után ennek északafrikai birtokait a szultán által kinevezett kormányzótól elfoglalta Torghud reisz és innen rabolta, pusztította a spanyol és olasz partokat, hajókat. Károly hajóhada hiába vadászott reá. A kalóz elleni harc miatt kettős aggodalom bántotta Malvezsit. Amíg a kalóz szabadon gázdálkodik, súlyos károkat okoz. Ha a keresztény hajóhad leveri, a szultán a fegyverszünet megsértésével vádolhatja a császárt. Ebben az ügyben a velencei követtel egy értelemben járt el; mindketten azt akarták biztosítani, hogy a nagyvezér kalóznak ismerje el Torghudot, akinek leverése nem sérti meg a fegyverszünetet. Másrészt panaszoltak ellene, kérdezték, miért engedélyezi a szultán Torghud rablásait; kártérítési követeléseiket emlegették. A nagyvezér eleinte lojálisan úgy nyilatkozott, hogy Torghud szabad kalóz, akinek megbüntetése jogosult akár Velence, akár a császár részéről. Később gúnyolódott a követtel, csak úgy, mint a bailóval: mit fél a velencei hajóraj, mit fél Doria herceg egy nyomorult kalóztól, hová lett a császári hajóraj?

A császári hajóraj nem bujkált, hanem készült és 1550-ben erős sereget szállítva az afrikai partra, ostrom alá vette Torghud sziklavárait. Torghud előre érezte a veszedelmet és hódolatát ajánlotta fel a szultánnak. A nagyvezér előbb fenyegetőzött, hogy Torghudot elutasítja kérésével, sőt elismerte, hogy a szultán kártérítéssel tartozik a Torghud által okozott károkért, ha Torghudot béke idején szolgálatába fogadja, később mégis megegyezett vele. A szultán zászlót küldött Torghudnak, elhatározásáról levélben értesítette Károlyt. Ebben megírta, hogy Torghud többé nem kalózkodik, tehát fölösleges Károlynak hajóhadat szerelnie ellene, de kártérítésről hallani sem akart.

A szultán levele elkésett, Károly hajóhada kivonult. A harc eredményét nagy izgalommal lesték Sztambulban.

A szultán a harc félbehagyására akarta bírni Károlyt, vagy legalább annyit akart elérni, hogy az elfoglalt várakat visszakapja. Károly természetesen egyik kívánságot sem teljesítette, e helyett előzékeny levelekben igyekezett a szultánt meggyőzni eljárásának jogosságáról. Ez az ügy függőben maradt Malvezzi letartóztatása után is.

Másik fontos tárgyalási anyaga volt Malvezzinek a magyarországi fegyverszünet-sértések ügye. A törökök sehogyszem akarták elhinni, hogy a fegyverszünet-sértésekben nemcsak a magyarok bűnösök. A nagyvezér azt kívánta, hogy ha török rablót, vagy kalandozó katonát fognak el a királyi csapatok, küldjék el Budára, a budai pasa majd elküldi Sztambulba, hogy ott intézzék el az ügyet; viszont a törökök panasztak különösen az egriek ellen, akik Szegedig, Péterváradig, Karlócéig kalandoznak rabolva. Erről a vidékről Sztambulba érkezett panaszos magyarokat is mutattak Malvezzinek. Malvezzi igyekezett a kalandozásokat szabad hajdúk és rablók terhére iratni, másfelől pontosan tájékoztatta Ferdinándot a panaszokról, hogy segíthessen rajtuk. Ezeknek és más vitás kérdéseknek elintézése végett az uralkodók kölcsönösen biztosok kiküldésében állapodtak meg. A biztosok össze is jöttek, de a török biztosok nem fogadták el a keresztény tanúkat, sőt, amint Ferdinánd megbotráncozva írta, annyira gyalázták a keresztény vallást is, hogy a király biztosai jobbnak látták a tárgyalások félbeszakítását. A nagyvezér először arra az álláspontra helyezkedett, hogy igazhívó muzulmánokkal szemben keresztények tanuságát elfogadni csakugyan nem lehet, ezt Mohammed törvénye tiltja. Malvezzi ügyesen hivatkozott arra, hogy itt nem vallási ügyekről van szó, és ha keresztény tanút elfogadni nem lehet, akkor fölösleges volt biztosok kiküldése. A szultán végül úgy rendelkezett, hogy biztosai szigorú igazsággal járjanak el.

Súlyosabb összeütközésre adott alkalmat néhány várépítés. A budai pasa fegyverszünet idején várat építtetett Zsámbokon és Válon, cölöpöket és más építőanyagot vitetett Szolnokra. Ferdinánd elnézte a váli és zsámboki várépítést, pedig azok is az ő birtokán épültek, a szolnoki várépítést eltűrni azonban nem akarta. Tiltakozott a budai pasánál, tiltakozott Malvezzi útján a nagyvezérnél és a szultánnál, aki elrendelte, vizsgálják meg, hova tartozik Szolnok. A budai pasa azzal mentegette eljárását, hogy ő csak az adószedők részére akart menedéket emeltetni, Ferdinánd azonban ezt sem fogadta el és megrendelte főkapitányának, Salmnak, hogy ő építtessen várat Szolnokon.

6. Az erdélyi és magyarországi bonyodalom.

Az 1551. év derekán a kifakadásig megért Erdély átadásának bonyodalma.

Erdély és Magyarország ügyében Ferdinánd király kezében többirányú tárgyalás szálai futottak össze.

A magyar rendek V. Károly németországi diadalainak hírére abban bíztak, hogy a császár most egész erejével a török ellen fordul. e miatt rótták volt meg az 1547-i békekötés szerzőjét, Veltwycket Bécsben is. Unszolták Ferdinándot, követséget küldtek Károlyhoz, hogy szabadítsák föl az országot a török alól. Egyfelől Károly diadalaiba vetett bizalom, másfelől a török követelkezés, végül saját törődöttsége miatt kezdett Fráter György Erdély átadása ügyében tárgyalást Ferdinánddal.

A magyar nemzetnek így egyértelműen nyilatkozó óhaj-tását látva, Ferdinándnak számba kellett vennie a külső tényezőket: a török részéről fenyegető veszélyt s a császár részéről remélhető segílyt.

A török veszélyt elháríthatónak képzelte Malvezzi jelentéseiből. — a későbbi jelentések sem annyira a török nagy hatalmát rajzolták, mint inkább Rusztán csökönyösségét, ezek tehát nem segíthettek azon az elvakultságon, melyet Ferdinándnál a szép remény és főleg magyar híveinek nógatása idézett elő.

Egyetlen tényező ellenezte a gondolatot: V. Károly császár. Ferdinánd megkísérelte az ő meggyőzését is személyes beszélgetésben 1550 végén. A beszélgetés rosszul végződött amint Ferdinándnak Károlyhoz dec. 14-én írott leveléből olvashatjuk (Lanz, Korresp. Karls V. III. köt. 11. l.): «Mult hó 22-én este, mikor Magyarországról beszéltem. Felséged haragra gyúladt e miatt, és mivel Felséged engem több ízben félbeszakított, inkább levélben írom meg gondolataimat.» Erdélyt el akarja foglalni a szultán, a budai pasa már odament, ugyanerre kapott rendeletet a moldvai és havasalföldi vajda.

Ha ez a támadás nem sikerülne, Rusztán újat kezd a jövő nyáron, hacsak a szófi (= a perzsa sah) meg nem akadályozza.

Erdélyből könnyebb Magyarországot elfoglalni, mint megfordítva. Erdély gazdag, saját védelmére 40,000 lovast és gyalogost bír kiállítani, támadó háborúra 16—20 ezernyi. Ha a török Erdélyre támad, azzal megsérti a fegyverszünetet, melyből már csak egy év van hátra. Magyarország után közvetlenül a német birodalmat érinti az ügy, e miatt kéri Ferdinánd, hogy a birodalmi gyűlés elé terjeszthesse az ügyet. «Azonkívül tudja Felséged, hogy a magyarok, mióta itt vagyok, két ízben küldtek Felségedhez és a birodalmi rendekhez, hogy tárgyaljanak erről az üggyről. Ugyanígy tett a barát (Fráter György) is az erdélyiekkel együtt. Különben is valószínű, hogy a török megszegi a fegyverszünetet.» «A kereszténységnek tartozom azzal, hogy szót emeljek ezért a szép tartományért, melynek annyi jövedelme, kincse, haszna és élelmi-szere van. Miután szóltam, nem én leszek a hibás, szólásom Isten, világ és alattvalóim előtt mentségem lesz. Felségednek kötelessége segítnie; ha törekvésemben meg fog akadályozni, — amit nem hiszek és nem is gondolok — akkor inkább köt engem Isten, lelkiismeretem és becsületem, mint a Felséged iránti hűség.»

Fölemlíti azt is Ferdinánd, hogy Torghud várait Károly is fegyverszünet idején foglalta el, ez igen dicséretes tény volt, pedig lakossága nem keresztény s a terület nem olyan fontos, mint Erdély. «Látta Felséged, hogy mindig engedelmeskedtem, most is engedelmeskedném, ha nem volna becsületem és lelkiismeretem ellen.» Tiltakozik az ellen a gyanú ellen, hogy csak birtokát akarja gyarapítani: amíg keresztények kezében volt Erdély, addig nem igyekezett Erdély megszerzésére (itt bizony elfelejtette Ferdinánd, hogy 1526 óta állandóan Magyarország és Erdély meghódítására igyekezett), mentségül megemlíti, hogy nem akarja késleltetni Magdeburg ostromát, amely «Isten és a császári felség szolgálata, a birodalom és Ferdinánd országainak jóléte és nyugalma érdekében fontos és tökéletesen szükséges.»

Károlyt bántotta Ferdinánd levele. II. Lajos özvegyének, Máriának panaszolta el az ügyet. Megküldte neki Ferdinánd levelét és leírta a november 22-i nevezetes beszélgetést (Lanz, Korrespondenz III. 16. 1.). A beszélgetés folyamán

Károly emlékeztette Ferdinándot, milyen fontos a magdeburgi ügy és Németország lecsöndesítése, — a rendek megbotránkoznának, ha egyszerre annyit kérnének tőlük; Ferdinánd is tudhatja, mennyit adtak már Magyarorszáért, és éppen most, Istennek hála, nincs olyan nagy szükség erre. Emlékeztette Ferdinándot, hogy ami mozgalom volt Magyarország felől, arra mindig ő adott okot a császár tanácsa vagy ellenzése ellenére. «Mióta császár vagyok, ő vette igénybe az összes birodalmi segélyeket, amelyek igen nagy összegre rugnak; nekem sohasem volt hasznom belőlük, csak az 1544-i segély felét kaptam meg Franciaország ellen, ő mindent saját magának kíván, — végre is vagy ő legyen a császár, vagy én.» Fenyegetőzött Károly, hogy nyíltan leleplezi az ügyet a rendek előtt. Erre csöndesült le Ferdinánd és ezután írta dec. 14-i levelét. A közügy elhanyagolásával vádolja őt a császár Mária előtt, és azzal, hogy alattvalóinak rábeszélésére Magyarországról saját érdekében költött híreket terjeszt. Levele végén mondja el az összeütközésnek az erdélyi ügynél is fontosabb, de egyelőre titkoltabbik okát: Ferdinánd fia, Miksa mondta valakinek, hogy császárválasztás esetére hétből három szavazatot már biztosított magának. Károly ezt szőszegésnek tekinti, mert a megegyezés az volt a testvérek közt, hogy kölcsönös megállapodás nélkül erről nem tárgyalnak, ő pedig saját fiát, Fülöpöt szerette volna a császári trónra juttatni. Ez az ellentét minket csak távolabbról érint, nekünk fontos az, hogy a császár Erdély megszerzésére segélyt adni nem akart.

A testvérek viszályáról Malvezzi nem tudhatott, de sokáig nem ismerte a Ferdinánd és Fráter György közt folyó tárgyalásokat sem.

Még ezeknek a tárgyalásoknak komolyra fordulta előtt viszonylagos tétlensége belevitte a miniszterek egyik legnagyobb hibájába. Úgy látszik, nem érezte eléggé, hogy a folyóügyek helyes intézése a legfontosabb kötelessége a miniszternek. Érdemeket akart szerezni, igazi nagy ügyet akart tárgyalni. Ezért a perzsa háború idején azzal lepte meg Ferdinándot, hogy ő a szultántól Ferdinánd részére akarja kérni ajándékba egész Magyarországot. A perzsa háború olyan

súlyos, hogy a szultán ott fogja veszíteni seregének javát, lehet, hogy ő maga is odavész, akár fogságba jut, akár elesik. Az így vagy másként előálló zavar kitűnő alkalmat fog nyújtani Magyarország visszakérésére.

Malvezzi nem sejtette, mennyire eltalálta ezzel Ferdinánd titkos vágyát. Ferdinánd felesége Budán született, Ferdinánd azóta cseh és magyar király lett, maga is lakott a budai várban, majd elnyerte a római királyságot is, de nem feledhette, mi volt a magyar királyság akár a cseh királysággal, akár az osztrák főhercegséggel szemben. Egyszerre bőkezűvé lett Malvezzivel szemben és hevesen kívánta, hogy Malvezzi indítsa meg a tárgyalást Magyarország megszerzése végett.

Az utasítás vétele kijózanította Malvezzit. Rögtön számos ürügyet talált a tárgyalások megkezdésének elhalasztására: a szultán messze van, meg kell várni, amíg csakugyan komoly vereséget szenved, meg kell várni, amíg a nagyvezér bizalmas beszélgetésben panaszol Malvezzinek a háború nehézségeiről, ilyen beszélgetés közben lehetne előállani a kéréssel, akkor majd el lehet mondani, hogy a korona jogosan Ferdinándot illeti, a szultán nagy hatalmához méltó eljárás volna, ha egész országot adna olyan nagy királynak, mint Ferdinánd. El lehet mondani, hogy Ferdinánd hatalma nem lesz szükségképpen nagy, hiszen adhatja a szultán az országot Ferdinánd egyik fiának. A mecsetekről való lemondás nem sérti a mohamedán vallást, hiszen az 1543/44-i háborúban a Barbarossának átengedett Tulon városban szintén volt mecset, mégis visszaadták a franciáknak. Aztán a mecseteket le is lehet rombolni, ha átadásuk másként bántaná a vallási érzékenységet. Előnyös lesz, ha a császár erélyesen lép föl Torghud ellen, ez jó rekompenzációs anyag lesz Magyarorszáért. Mindezt előadná Malvezzi a nagyvezérnek, de azt meg kell várni, hogy ők kezdjék a panaszolást, ami alkalmat adna a tárgyalásra.

Malvezzi elkésett aggodalmaival. Ferdinánd újabb sürgető utasításaira meg kellett indulnia Aleppóba a nagyvezér után és ott elő kellett adnia a király kívánságát. Malvezzi először a Ferdinánddal rokonszenvező portai tolmáccsal,

Jonus béggel beszélte meg az ügyet. Jonus bég meghökkent a nagy kívánság hallatára. Húzódózott a válaszadástól, végül engedett a rábeszélésnek és belenyugodott: kísérelje meg Malvezzi az alkut a nagyvezérrel. Malvezzi erre nagy készüléttel elindult Aleppóba. Erről az útról természetesen megint derekas számlát küldött Ferdinándnak, de ezt feledtette a siker reménye.

A nagyvezér Aleppóban nem ütközött meg Malvezzi kérésén, bár a jelentésekből nem lehet egészen biztosan ki-venni, vajjon nyíltan megmondta-e megbízatásának egész tartalmát a követ. Azt válaszolta a nagyvezér, hogy Ferdinánd írhat a szultánnak levelet ilyen kéréssel, hiszen ők barátok és barátnak szabad barátjától barátságosan kérnie mindazt, amire szüksége van.

Ferdinánd ebben az ígéretben bízva küldte Sztambulba Sinkmoser Márkust. Ez vitte az évi ajándékot is 1550 május első napjaira. Május negyedikén jelentkezett a két követ a nagyvezér, Rusztán pasa előtt. A pasa jóindulattal hallgatta meg kérésüket. Másnap átadták a 30,000 arany évi adót, átadták az ajándékokat az egyes pasák részére. Az ajándékok átvétele után megváltozott a helyzet. Május 7-én újabb kihallgatáson jelentek meg a követek Rusztán előtt. Malvezzi újból előadta a kérést, amely most teljesen kihozta sodrából a nagyvezért. Nem akart tudni arról, hogy ezt Malvezzi már előadta neki Aleppóban is. Kérdezte, hogyan akar Ferdinánd békében élni a szultánnal, ha Magyarországot kéri. Malvezzi hiába mondta, hogy barátságosan kéri, és hogy barátnak szabad barátjától barátságosan kérnie azt, amire szüksége van. Rusztán azt parancsolta nekik, hogy keljenek föl és menjenek el. Sinkmoser attól tartott, hogy a nagyvezér haragja miatt az ő hazatérése nagyon sokáig fog késni, de ebben tévedett. A nagyvezér megengedte, hogy kihallgatáson jelenjék meg a szultán előtt, csak azt tiltotta el, hogy bármiféle említést tegyen Magyarország ügyéről.

Malvezzi többféleképpen próbálta csillapítani Ferdinánd hevesességét. Mióta észrevette, hogy lehetetlen javaslatot tett, azóta nem győzte Rusztán pasát gyalázó jelzőkkel elhalmozni. Barbár gőg, dölýf, esztelenség, hencegés lett úrrá a

nagyvezéren, romlásba viszi a török birodalmat, miatta nem lehet a szultánhoz férni, Jónus bég egy alkalommal otthon földhöz vágta turbánját és szinte sírt a miatt, hogy ilyen időt kellett megélnie.

Ferdinándot ez nem térítette el szándékától, a kérés ismételt előadását rendelte mindenáron. Sürgetésére Malvezzi újabb és újabb módok kieszelésén fáradozott. Egyszer Ahmed pasával akart beszélni az ügyről. Ahmed nagy jóindulatot mutatott, de előre tudva, hogy Malvezzi mit akar mondani. általános ígéretekkel ütötte el a tárgyalást, Magyarország ügyéről szót sem lehetett tenni előtte. Malvezzi megvesztegette a szultán főorvosát, megvesztegette a szultán nénjének fiát, egy öreg törököt, aki a szultánt vadászataiban kísérni szokta. A két bizalmi ember nem tudott egymásról, mégis egyértelműen azt jelentette Malvezzinek mindkettő, hogy a szultán előtt a Habsburg-testvérek érdekében semmi kérést említeni nem lehet, mert a szultánt szertelenül fölháborította Torghud várainak elfoglalása.

Ez azért érdekes, mert Malvezzi érvei között éppen egyik legfontosabb lett volna, hogy a császár esetleg visszaadja az elfoglalt várakat Magyarország fejében. Most a szultán háborúval fenyegetőzött, ha ezeket a várakat a császár föltétlenül vissza nem adja, ezek visszaadása előtt nemhogy Magyarországról, de semmiről sem lehet vele beszélni.

Ebben az időben kezdtek zavaros hírek jönni Erdélyből. Híre jött, hogy Ferdinánd erős sereget küldött Erdélybe. hogy a magyarok Erdélyben is Miksát akarják királyul választani. Végre Petrovics Péter 1551 tavaszán pontosan bejelentette, hogy tárgyalás folyik Ferdinánd, Fráter György és Izabella között Erdély átadásáról. A nagyvezér 1551 június 10-én felelősségre vonta Malvezzit. Malvezzi olyan értelmet adott Petrovics levelének, mintha az átadás Izabellának és Fráter Györgynek kedve ellen volna, és kérdezte a nagyvezértől, mit panaszol ebben az ügyben Fráter György. A nagyvezér valóban feltűnőnek találta, hogy Fráter Györgytől nem jött panaszos levél, és nem hitte el Petrovics jelentését. Nemsokára levél jött Fráter Györgytől, aki jelentette, hogy ő, Petrovicsal és Izabellával együtt hűséges

alattvalója a szultánnak. A törökök mégis gyanakodtak, háborúra készültek és már 1551 július 21-én azt jelenthette Malvezzi, hogy Bécsből legújabbán érkezett leveleit a nagyvezér elfogatta, fölbontatta, a levélhozó futárt sem engedte hozzá. Ezeket a titkosírási leveleket a törökök elolvasni nem tudták, hiába kísérelték meg a jelírás megfejtését a francia és a velencei követségen. Malvezzi sorsa néhány nap múlva mégis eldőlt.

7. Malvezzi fogsága és halála.

1551 tavaszán azt remélhette Malvezzi, hogy nemsokára hazatér. Sokat betegeskedett, e miatt a szolgálatot sem tudta kellően ellátni, a pasánál több ízben el kellett mulasztania a szükséges látogatásokat. Orvosai nem nagyon értettek betegségéhez, egyik azt mondta, hogy árt neki a konstantinápolyi víz és levegő. Bizonyára sokszor jutott eszébe Adurno, akit ő temettetett volt el Drinápolyban, — messze az olasz hazától, német uralkodó szolgálatában, magyar érdekből tett úton, török földön, a nyugati kereszténységet védve, keleti környezetben. Fölváltást kért Ferdinánd királytól, — ezt meg is érdemelte, 1543 óta ismételten megjárta Sztambult, ide s tova összesen hét évet töltött ottan.

Fölváltás helyett török rabság jutott osztályrészéül.

Július utolsó napjaiban Erdélyből egy francia kalandor érkezett, aki az ottani eseményekről pontosan beszámolt a portán. Malvezzi nem tudott megnyugtató nyilatkozatot adni, e miatt vetették fogságba. Fogságbaesése után a Turciában fennmaradt első levele 1551 október 12-éről kelt: ezt már megint nem titkár írta. Nemcsak a «minimo servitore» származik az ő kezétől, ő írta az egészet elejétől végig. Megírja, hogy újabb kihallgatáson volt a nagyvezérnél, és ez azt mondta, hogy fogságát senki másnak nem tulajdoníthatja, mint Ferdinánd királynak. Ígéri, hogy továbbra is a béke érdekében fog dolgozni. Ez a fáradozása természetesen céltalan volt: az erdélyi bonyodalom Fráter György halálára vezetett, ez pedig lánggra lobbantotta az afrikai partoktól Szolnokig főlhalmozott gyulékony anyagot. Temesvár, Szol-

nok, Drégely, Eger ostromát Malvezzi fogságban élte át, s amint Busbequius írja : amilyen jámbor a török jóindulatában, olyan kegyetlen tud lenni haragjában, még orvost sem engedtek a beteg rabhoz.

Letartóztatásának körülményeit megírta Kropf Lajos, egy francia követségi tisztviselő, Phébus jelentése alapján (Századok. 1896. 389. 1. Phébus jelentése Ribier-nél, Lettres d'Estat stb. II. 300), de ismerjük ezeket és a fogság első idejét Malvezzi titkárának, Angelo Rachaninak keltezetlen jelentéséből is (Turcica, 8. III. 80—94). Rachani vitte Bécsbe Malvezzi október 12-i levelét, Bécsben írta a következő jelentést : Rusztán ingerült volt Malvezzivel szemben már korábban is, különösen pedig 1551 júliusában. Ingerültségre oka volt egyébként is, mert Rachani értesülése szerint néhány nappal azelőtt a szultán megbotoztatta Rusztánt bizonyos igazságtalanságok miatt, melyeket szegény emberekkel szemben követett el, és «ha nem lett volna Kaszekhi és a szultán lánya, rosszul járt volna, de a két asszony kegyéből azt tehet, amit akar. Nehány napig eszénél volt, azután hirtelen visszatért barbár dühöngéséhez».

Július 30-án Malvezzi kissé jobban érezte magát, elment a pasához egy futár — Tót Pál — útraindítása ügyében és választ kérni Ferdinánd kérésére.

Rusztán nagy haraggal kérdezte : miféle válasz kell neked, és mi dolga van Ferdinándnak a szultán birtokán?, mert elfoglalta Erdélyt és úgy tesz, mint a szultán ellensége.

Malvezzi azt felelte, hogy a pasa ő excellenciája bölcs, és miután fölnyitotta és látta az összes leveleket, tudhatja, mit akar válaszolni a szultán. Rusztán fölkel, hogy Tót ügyében a szultánnal fog beszélni, majd megint leült és így szólt a követhoz : ne gondold azzal, hogy haragszom, mert te nem vagy hibás, és jól tudjuk, hogy te itt nem tudhatsz mindent.

Ugyanaz nap elküldte a követet kiszolgáló csauszt, ismét biztosította a követet arról, hogy őt nem tartják hibásnak : majd a fejedelmek eligazítják a dolgot egymás között.

A nagyvezér és a pasák igen rossz néven vették, hogy a császár nem küldött követet és Ferdinánd nem küldte meg a szokásos ajándékot.

Augusztus 1-én reggel Rusztán a szultán jelenlétében tartott diván elé hivatta Malvezzit, aki még ágyban volt. A diván előtt hosszasan várakoztatták, ami szokatlan volt azelőtt, azután behívatva, Rusztán kérdezte tőle, miért küldött Ferdinánd sereget Erdélybe, és hogy Ferdinánd talán a szultán akarata ellenére akarja megtartani Erdélyt, — nagyon csodálkozott, hogy ő felségének tanácsa ilyesmit ajánlott.

Malvezzi válaszolni akart, de a nagyvezér elhallgattatta és behívatott egy franciát, aki akkor érkezett Erdélyből. (Phébus jelentéséből tudjuk, hogy ez St. Aubin, egy gascon nemes kalandor volt.)

Rusztán magánkívül kérdezte ettől a franciától, hogyan állanak az erdélyi ügyek és mekkora sereget küldött oda Ferdinánd, fölszólította, mondjon el mindent, amit tud.

A francia azt válaszolta, hogy a sereg 14,000 főnyi, a többi már elmondta Rusztán lakásán, különben az egészet legjobban tudhatja Ferdinánd követe. Rusztán erre a követ jelenlétében 10 vagy 12 aranyat érő ruhát (*veste di quelli loro veluti di piu colori chiamati alti et bassi*) adott a franciának és elbocsátotta.

Malvezzi teljes tisztelettel és alázattal kezdett beszélni Rusztánhoz, kérte, hogy ne adjon hitelt mindenkinek; ez a francia bizonyára valami rosszat követett el a kereszténységben és most szökevényként idejött Konstantinápolyba, kérte Tót Pál elbocsátását.

Rusztán nem akart szólni sem a franciáról, sem Tót Pálról, hanem haragosan a követre kiáltott: Te nem hiszel nekem? Ugyanabban az órában hívatott egy magyart, akit szintén Petrovics küldött Konstantinápolyba. Ez elmondta, hogy Ferdinánd mintegy 27,000-nyi jó sereget küldött Erdélybe.

Ekkor már nem engedte szóhoz jutni Malvezzit Rusztán, hanem fölkiáltott: «Oh mennyire megbántam, hogy nem vittelek magammal a perzsa háborúba, de vigyázz jól, hogy ha az esztergomi baziliskus nem ölt meg,» — itt szünetet tartott, aztán hirtelen folytatta: «azt hiszed, hogy a szultánnak nincs pénze és serege, de csalódsz, és ha rajtam állna, levágatnám a fejedet».

Ezután hosszasan tanácskoztak a pasák a szultánnal. A tanácskozás végeztével Rusztán 15—20 csauszt küldött Malvezzi szállására, akik azt kifosztották, nagy dühvel és barbár heveséssel hajtva végre Rusztán parancsát. Velük volt egy defterdár, aki fölírta a házban talált dolgokat. Megkötözték Malvezzinek hat szolgáját, akik ekkor a házban voltak és fogságba vetették őket.

Másik 12 csausz elfogta Malvezzit és Rachanit s a Fekete-tengerparti toronyba zárták őket, kifosztották mindenükből. még a ruhát is lehúzták volna róluk, ha Malvezzi föl nem szólal ez ellen. Rossz szobába (in una crudelissima stantia) zárták őket néhány napra, de «Isten dicsőségére, a kereszténység javára és ő felsége szolgálatára mindent szívesen tűrtek».

15 nap múlva Rachanit Rusztán parancsára vasraverték.

Egy hónapig tűrtek minden nélkülözést, még enni sem kaptak egy darabig. Rusztán szigorú parancsot adott ki a porkolábnak, hogy a követ szolgálai közül senkit a torony közelébe ne engedjen. Szeptember 2-án Malvezzi beszélt a porkolábbal, kérte, hogy engedje hozzá a követségi bevásárlót. A porkoláb nagyon megsajnálta őket, szidta Rusztán pasát. Elment Rusztánhoz, ez azonban ráförmedt: hagyja őket ottveszni (lassa che crepano la dentro tutti due). De a porkoláb unszolására végül Rusztán napi 5 aszpert rendelt élelmükre fejenként.

15-én Malvezzi orvost kért, a porkoláb ezt beengedte.

21-én Rusztán Malvezzihez küldött egy csauszt a főtölmáccsal, megparancsolta, hogy Malvezzi írja föl, amire szüksége van. Rachanit megszabadította a bilincsektől. Az engedékenységek oka az volt, hogy Erdélyből megjött Ali csausz és jelentette Rusztánnak, hogy ott jól bántak vele. Kérte Malvezzi szabadonbocsáttatását is, különben nem mer Erdélybe visszatérni. Erről az Aliról terjesztették a franciák azt a hírt, hogy Ferdinánd levágatta fülét, orrát és fogságba vettette. A pasa napi 15 aszpert rendelt Malvezzi részére.

27-én átvitték őket a Héttoronyba, szép szobákat adtak, megengedték a követségi bevásárlónak, hogy hozzájuk menjen és mindennel ellássa őket. A Héttorony udvarán sétálhat-

tak is, «nagy épülettömb az, van benne valami száz ház. «egészen alkalmas börtönnek».

Október 10-én a diván foglalkozott a Malvezzi ügyével. napi 30 aszpert rendeltek neki, holmijának visszaadását is elrendelték. Igyekeztek, hogy visszaadják ezeket még Rachani távozása előtt, de nem sikerült olyan gyorsan. A kihallgatáson Rusztán barátságosan kérdezte Malvezzitől, hogy meggyógyult-e, Malvezzi azt válaszolta, hogy a Héttoronyba költözés óta jobban van.

Rachaninak ebből a jelentéséből ismerjük részletesen ezt az október 10-i kihallgatást is. Malvezzi kérte, hogy küldje őt a pasa Ferdinándhoz, vagy legalább bocsáttassa szabadon. Rusztán elutasította a kérést: nem ő tartja fogságban Malvezzit, hanem Ferdinánd, aki nem küldte meg az évdíjat és sereget tart Erdélyben. Ha Ferdinánd megküldi a 30,000 aranyat és kivonja seregét Erdélyből, akkor Malvezzi is kiszabadul, addig fogságban marad, nem mint követ, hanem mint tús. Azt is mondta Rusztán, hogy nem ő akarja Malvezzit fogva tartani, hanem a szultán, aki a nagyvezér kérése ellenére is haragszik.

Malvezzi azt tanácsolta Rachani útján Ferdinándnak, hogy ajándékkal nyerje meg Rusztánt, aki «pénzért mindenre képes, nem ismer sem törvényt, sem hitet». A szultán békét kíván, Konstantinápolyban akar maradni, mert félnie kell Musztafa lázadásától, különben is beteges, betegsége leghevesebben február- és márciusban gyötri minden évben, ilyenkor nagyon fél a haláltól.

Október 12-én Rusztán megint dühösen hívatta maga elé Rachanit és Rachani kénytelen volt sürgősen levelet íratni Malvezzivel a tolmács jelenlétében. Ezután barátságos kihallgatáson fogadta Rachanit a pasa, ajándékot ígért neki, ha jó hírrel tér vissza. Elmondta, hogy a szultán mindenáron háborút akar, de ő lebeszélte erről, és ha Ferdinánd teljesíti a föltételeket, akkor béke lesz továbbra is. Malvezzi szabadonbocsátását is Rachani visszatérése utánra ígérte a pasa.

A közben kitört háború miatt két évig sínylődött fogságban Malvezzi, Verancsicsék követsége szabadította ki 1553-ban.

Még 1553 végén Ferdinánd újból Sztambulba akarta küldeni, nem nagyon hitte el neki, hogy betegsége miatt nem meri vállalni az újabb megbízatást. Kitartó vonakodása miatt mégis mást küldött a király, Busbequiust. Ezt utasította arra, hogy Sztambulba indulása előtt a török ügyekben járatos Malvezzitől kérjen tanácsokat. Busbequius valóban fölkereste Malvezzit, két napig tárgyalt vele, úgy ment Sztambulba. Az ő első leveléből tudjuk, hogy az ő indulása után pár hónapra Malvezzi halálával bizonyította be betegségének őszinteségét.¹

TÖRÖK PÁL.

¹ A szövegben említett egyik francia követ : Gabriel Luetz seigneur et baron d'Aramon et de Valabregues, bővebben l. róla : *Recueil de Voyages VIII. Le voyage de M. D'Aramon par Chesneau*, publié par M. Ch. Schefer et Henri, nevét Malvezzi rendesen Aramonnak írja, többször Haramont stb. formában. A másik francia követ Jean de Monluc, valence-i püspök (Malvezzinél gyakran Montluc, róla l. Monluc, Blaise : *Commentaires*, éd. Courteault, Paris, 1911, a Collection de Textes c. gyűjteményben).

TESTVÉREK.

Itt vagyok falusi házamban, az idő október vége felé jár. Esik. Házam mögött erdő sötétlik, előtte út visz el s az út túlsó oldalán nyílt mezőség húzódik. A környék dombos táj, amely hirtelen fensíkká lapul. Húsz egynéhány mérföldnyire a sík vidék mögött fekszik az óriás Chicago.

Ilyen esős napon ablakom előtt kinn az út két oldalán úgy hullnak a fákról a levelek, mint az esőcseppek, a sárga, vörös és aranylevelek sebesen és súlyosan hullnak a földre. Az eső durva erőszakkal veri le őket. Mint utolsó csalóka arany csillogás hullnak a téren át. Októberben, úgy hiszem, messze kellene sodornia a szélnek a leveleket a fensík fölött. Táncolva kellene az élettől válniok.

Tegnap reggel virradatkor keltem és sétálni indultam. Nehéz köd ült kinn, amelybe egész belevesztem. Kimentem a fensíkra és visszatértem a dombok közé és mindenütt úgy állt előttem a köd, mint valami fal. Hirtelen, groteszk kuszaságban ugrottak ki belőle a fák, mint ahogyan a városok utcáin éjjel a sötétből hirtelen emberi alakok bukkannak ki egy-egy lámpa fénykörébe. Az egész fölött ott derengett a napvilág, amely lassan nyomult be a ködbe. A köd lomhán húzódott tova. Resten mozdultak a fák koronái. A fák alatt sűrűn és sötét bíborban ült a köd. Olyan volt, mint a füst, amely egy gyárváros utcáin tanyázik.

Öreg ember jött felém a ködből. Jól ismertem. Az emberek itt ütdööttnek tartják. «Nincs ki mind a négy kereke» — mondják róla. Egvedül él egy kis házikóban az erdő mélyén s van egy kis kutyája, amelyet mindig a karján visz. Időnkint találkozom vele reggel az országúton s ilyenkor emberekről és asszonyokról beszél nekem, akik mind fivérei, nővérei,

rokonai, nagynénjei, nagybátyjai, sógorai. Bele lehet ebbe bolondulni. Itt a környéken már senkinek sem férközhet a közelébe, kiválaszt hát egy nevet az újságból és képzelete ezzel a névvel játszik. Egy reggel azt beszélte nekem, hogy rokona valami Cox nevű embernek, aki ezidőtájt, mikor ezeket írom, az elnökségre pályázik. Más alkalommal azt mesélte, hogy Caruso, a híres énekes, az ő sógornőjét vette el. «A feleségem testvérét» — mondta és szorosan magához ölelte a kis kutyát. Szürke, víztiszta szeme könnyögőn pillantott rám, azt akarta, hogy higgyek neki. «Feleségem gyönyörű karcsú lány volt» — mondotta. — «Egymás mellett laktunk egy nagy házban és reggel mindig karonfogva távoztunk hazulról. Hát a testvére Carusóhoz ment nőül. A nagy énekes most családomhoz tartozik.»

Mivel azt hallottam valakitől, hogy az öreg sohasem volt házas, csodálkozva mentem tovább. Szeptember elején egy reggel megint találkoztam vele, házam közelében üldögélt egy fa alatt az úton. Kutyája megugatott, de elszaladt előlem s gazdája karjába bújt. A chicagói lapok tele voltak akkor egy milliomos botránytörténetével, akinek viszonya volt valami színésznővel s e miatt nagy háborúság tört ki közte és a felesége közt. Az öreg mindjárt azzal fogadott, hogy az a színésznő testvére. Ő hatvan éves és a színésznő, akiről annyit írnak az újságok, húsz, de azért folyton arról beszélt, hogyan töltötték együtt a gyermekkorukat. «El nem hinné, ha egymás mellett látna bennünket, — no de akkor nagyon szegény emberek voltunk. Úgy van, ahogy mondom. Kis házban laktunk, amely domboldal mellett állt. Egy napon, mikor nagyon rossz idő volt, a vihar majdnem elsöpörte házunkat. Apánk ácsmester volt s igen szilárd házakat épített, de a mi házunkat nem nagyon jól építette meg.» Elszomorodva ingatta fejét. «Testvérem, a színésznő, szégyent hozott a fejünkre. Bizony nem nagyon szilárd alapokon állt a házunk» — hajtotta még egyre, mikor már továbbmentem az erdei ösvényen.

Egy vagy talán két hónapja már állandóan tele vannak a chicagói újságok, amelyek reggelenként érkeznek falunkba, egy gyilkosság történetével. Egy ember megölte

a feleségét, a nélkül, hogy tudnák, mi volt az oka tet-tének. De járja holmi szóbeszéd, amely így adja elő az esetet :

Az az ember, aki most vizsgálati fogságban van és akit kétségkívül fel fognák akasztani, mint művezető volt alkalmazva egy kerékpár-gyárban, bérelt lakásban éldegélt feleségével és annak anyjával a harminckettedik utcában. Beleszeretett egy lányba, aki a kerékpár-gyár irodájában dolgozott. Ez a lány Jowa egyik városkájából való volt, és mikor Chicagóba került, először nagynénjénél lakott, aki azonban már nem él. A művezető, ez az otromba, bambanézésű, szürkeszemű ember azt tartotta, hogy ez a lány a legszebb nő a világon. A lány dolgozóasztala ott állt a gyárepület egyik kis zugában, valami oldalszárnyfélében az ablak mellett és a művezetőnek a főműhelyben szintén az ablaknál volt a pultja. Itt ült s itt írta alá az osztályához tartozó emberek mindegyikének munkateljesítményi táblázatát. Ha felpillantott, jól láthatta a lányt munkája közben. A koponyájában makacsul megfészkelte magát az a meggyőződés, hogy ebben a lányban valami rendkívüli szeretetreméltóság lakik. Az nem jutott eszébe, hogy közeledjék hozzá, vagy hogy a szerelmét megnyerni próbálja. Valahogy úgy nézett rá, mint ahogy az ember a csillagra felnéz, vagy ahogy egy szelíd dombsorra bámul októberben, mikor a fák levelei rőt és sárgáló aranyfényben csillognak. «Tiszta, szűzies lény ez, — rémlett fel benne homályosan. — Ugyan mi is járhat a fejében, mikor az ablak mellett munkájánál ül?»

A művezető elképzelte magában, hogy' is volna az, ha elvinné magával a jowai lányt lakásába a harminckettedik utcába feleségéhez és anyósához. Egész álló nap a gyárban és odahaza egész este ott lebegett képzeletében a lány arca. Lakásában az ablaknál állt és az Illinois Central Railroad sínjeit nézte vagy a síneken túl a tóra pillantott, s közben ott állt mögötte a leány. Lenn az utcán nők jártak-keltek, és ő valamennyin felfedezett egy-egy vonást, amely a jowai lányra emlékeztette. Az egyik úgy járt, mint ő, a másik olyan mozdulatot tett a kezével, amely őt juttatta eszébe. Valamennyi nő, akit csak látott, hasonlított ahhoz a leányhoz,

akinek a képe lényge legbelsejében fészkelte meg magát, — kivéve feleségét és anyósát.

A két asszony a háztartásában valami zavaró hatással volt rá, egészen összekuszálta érzéseit. Egyszerre rútaknak és közönségeseknek találta őket. Különösen a felesége tűnt fel neki olyannak, mint valami idegen, undok dudva, amely a testén burjánzott fel.

Este, napi munkája után a gyárban, hazatért és megette vacsoráját. Világéletében hallgatag ember volt, és ha nem beszélt, rá se hederített senki. Evés után moziba ment a feleségével. Már két gyermekük volt és felesége éppen a harmadikat várta. Mikor felérkeztek a lakásba, leültek. A két emelet megmászása kifárasztotta feleségét. Ez ott ült anyja mellett és kimerülten nyögött.

A művezető anyósa maga volt a megtestesült jószág. Egy cseléd munkáját végezte a háznál és nem kapott érte bért. Ha lánya moziba akart menni, elhárító kézmozdulatot tett. «Nem megyek. Szívesebben üldögelek itthon.» Könyvet fogott és olvasott. A kilencéves fiú fölébredt és sírni kezdett. Az anyós ment és elcsitította.

Mikor a művezető és felesége hazatértek, még együtt üldögéltek egy vagy két óra hosszat, míg a lefekvés ideje el nem jött. Az ember úgy tett, mintha újságot olvasott volna. De csak a kezét nézte. Bár gondosan megmosta kezét, a kerékpárvázak festéke mint fekete sáv ragadt a körme alatt. A jowai lányra gondolt, a lány fürgé fehér kezére, amely játékosan táncolt az írógép billentyűin. Pizkosnak és esetlennek érezte magát.

A lány a gyárban tudta, hogy a művezető belészeretett és ez a gondolat izgatta kissé. Nagynénje halála után penzióba költözött, és este nem volt semmi dolga. Bár a művezető semmit sem jelentett számára, mégis hasznát tudta venni valamiképpen. Jelképpé vált számára. A művezető olykor bement az irodába és egy pillanatra megállt az ajtóban. Ormótlan keze maszatos volt a fekete festéktől. A lány ránézett, de nem őt látta. Képzeletében magas, karcsú fiatal-embert pillantott meg azon a helyen, ahol a művezető állt. A művezetőnek csak szürke szemét látta, amelyben különös

tűz lobogott fel. Vágy égett ebben a szemben, bensőséges, alázatos sóvárgás. Ilyen embernél mitől sem kellett félnie, ezt jól érezte a lány.

Azt szerette volna, ha kedvese van, aki így közeledik hozzá, ilyen tekintettel a szemében. Olykor, talán minden két hétben egyszer, kissé tovább maradt az irodában, mintha valami munkája akadt volna, amelyet még el kellett végeznie. Ilyenkor látta az ablakon keresztül, hogy vár kinn a művezető. Mikor már mindenki elment, lezárta íróasztalát és kilépett az utcára. Ugyanebben a pillanatban jött ki a művezető a gyárkapun.

Együtt mentek végig az utcán, végig vagy féltucat háztömb mellett, míg a villamos-megállóhoz nem értek, ahol a lány fel szokott szállni. A gyár a külvárosban volt, amelyet South Chicagónak hívtak. Miközben a villamoshoz mentek, leszállt az este. Az utcákat kis, festetlen munkásházak szegélyezték, piszkos arcú gyerekek hancúroztak nagy zsisvajjal a kociút porában össze-vissza. Egy hídon kellett átmenniök. Két elhagyott szénszállító bárka poshadozott a folyón.

A művezető súlyos lépteivel kopogva haladt a lány mellett és azon igyekezett, hogy kezét elrejtse. Mielőtt a gyárat elhagyta, gondosan lesúrolta a kezét, mégis úgy érezte, hogy mint valami durva anyagból gyúrt, piszkos kolonc lóg a testén. Csak nagy ritkán történt, hogy így együtt mentek és mindössze egy nyáron át tartott. «Nagy forróság van ma, — mondta a művezető, mert sohasem beszélt a lánnyal másról, mint az időről — nagy a forróság, azt hiszem, eső lesz.»

A lány kedveséről álmodozott, aki egy napon majd megjelenik előtte : magas, szép fiatalember lesz ; gazdag, akinek házai és földjei vannak. Ennek a munkásnak itt mellette semmi köze nem volt a szerelemről táplált fogalomhoz. Csak azért ment vele, csak azért maradt az irodában, míg a többiek eltávoztak, hogy észrevétlenül mehessen vele, mert a szemét szerette, különös tekintetét, amely egyben vágyakozó és alázatosan, hódolón könyörgő volt. A társasága nem járt semmi veszedelemmel, nem járhatott semmi veszedelemmel. Ez az ember sohasem fogja meg-

kísérlni, hogy közelebb férkőzzék hozzá, hogy kezével érintse. Teljes biztonságban volt mellette.

Este, lakásában, ott ült a munkavezető feleségével és anyósával az elektromos lámpa mellett. A szomszéd szobában aludt a két gyermek. Nemsokára harmadik is lesz. Moziban volt a feleségével, s most mindjárt nyugvóra térnek együtt.

De ő álomtalan hever majd és gondolkozik, hallja, hogy nyikorognak a rugók az ágyában: mellette bebújik dunnái közé az anyósa is. Túlközel zsúfolódtak egymáshoz ebben a mindennapi életben. S ő ébren hever a csöndben, tele vágygal, tele várakozással. — Mire?

Semmire. Mindjárt felsír az egyik gyermek s anyósának föl kell kelni, hogy elcsitítsa. Semmi különös vagy szokatlan vagy kedves nem történhetett itt. Az élet nagyon sűrű volt, nagyon szűkre szorult. Nem hozhatta a legkisebb izgalomba semmi, ami itt történhetett ebben a lakásban: sem az, amit a felesége mondott, sem az asszonynak alkalomadtán támadt, lagymatag gyöngédsége, sem anyósának jó szíve, aki cselédmunkát végzett, a nélkül, hogy bért kapott volna érte.

Csak ült a művezető a lakásban a villamos lámpa mellett és úgy tett, mintha olvasott volna, de csak magában töprengett. A kezét nézte. Nagy, esetlen kéz volt: munkáskéz.

A jowai lány alakja ide-oda imbolygott a szobában. Vele hagyta el a lakást és mérföldnyi távolságban némán járta vele az utcákat. Egy szót se kellett szólniok. Tengerparton mentek, zord hegység gerincén haladtak. Az éjszaka tiszta volt és csendes, a csillagok ragyogtak. A lány is csillag volt. Nem kellett ide beszéd, egy árva szó sem.

A lány szeme olyan volt, mint a csillag, s az ajka lágymokhoz hasonlított, amelyek csillagfényes derengésben fürdő síkokon emelkednek. «Olyan elérhetetlen, olyan messze van tőlem, mint a csillag, — gondolta magában a művezető — elérhetetlen, mint a csillag, és mégsem hasonlított hozzá, mert él, mert lélezkzik, itt van, mint én.»

Egy este, hat hete lehet most vagy talán több is, megölte feleségét az ember, aki mint művezető dolgozott a kerék-

pár-gyárban, és most gyilkosság gyanúja miatt vizsgálati fogságban ült. Mindennap tele vannak az újságok a történetével. Akkor este, amikor a gyilkosság történt, mint rendesen moziba ment a feleségével és kilenc órakor tértek haza. A harminckettedik utcában, a ház sarkánál, amelyben laktak, a mellékutcából hirtelen egy férfi alakja bukkant elő és éppen olyan hirtelen megint eltűnt a homályban. Ez a véletlen ébreszthette azt a gondolatot a művezető fejében, hogy megölje a feleségét.

Odaértek a bérház bejáratához, amelyben laktak és beléptek a homályos kapualjba. Itt, egészen hirtelen és nyilván határozott szándék nélkül, kést húzott elő zsebéből a művezető. «Az az ember, aki a mellékutcából előbukkant, alighanem el akart bennünket pusztítani» — gondolta magában. Közben kinyitotta kését, megcsóválta karját a levegőben és lesujtott feleségére. Egyszer, kétszer... aztán vagy tízszer döfött egymásután, mint valami tébolyodott. Egy sikoly, és felesége teste a földre roskadt.

A kapus elfelejtette meggyújtani a gázlámpát a folyosón. Ez volt az oka, gondolta később a művezető, hogy tettét elkövette. Ez, meg az a körülmény, hogy hirtelen egy férfi surranó alakja bukkant fel a mellékutcából és tünt el megint a homályban. «Bizonyos, hogy soha nem tettem volna. — mondta magában — ha a gáz égett volna.»

Ott állt a sötét kapu alatt és átvillant az agyán, mit tett. Hátról a homályos folyosón ismét zsebredugta a kést, amint később nyilvánvalóvá vált, sem a keze, sem a ruhája nem lett véres. A kést azután gondosan megtisztogatta a fürdőszobában, mikor izgalma kissé elcsitult. Mindenkinek ugyanazt a történetet mesélte el. «Egy férfi surrant elő a mellékutcából s követett engem meg a feleségemet egész a házig. Utánunk jött a folyosóra is és itt sötét volt. A kapus elfelejtette meggyújtani a gázt.» Ekkor dulakodás támadt, és a sötétben megölték az asszonyt. Nem tudta pontosan elmondani, hogy eshetett a dolog. «Sötét volt, a portás elfelejtette meggyújtani a gázt» — ismételte újra meg újra.

Egy-két napig nem intéztek hozzá közelebbi kérdéseket, és volt ideje, hogy késétől megszabaduljon. Hosszabb sétára

indult és bedobta a kést South Chicagóban a folyóba ott, ahol a két elhagyott szenesbárka poshadt a híd alatt. Ugyanaz a híd volt ez, amelyen akkor haladt át, mikor nyári estén a villamos-megállóhoz kísérte a jowai lányt, a tiszta szüzi lánykát, aki olyan távoli és elérhetetlen volt, mint a csillag, és mégis egészen más, mint a csillagok.

Azután letartóztatták és mindjárt beismert mindent. Azt nem tudja, mért ölte meg a feleségét, és jól vigyázott arra, hogy egy árva szót se ejtsen el az irodai lányról. Az újságok megpróbálták a bűntény indító okait kibogozni. Még most is próbálgatják. Valaki látta a művezetőt a ritka esték egyikén, mikor a lánnyal ment. A lányt is belekeverték az esetben, az újságok az arcképét is hozták. Nagyon kellemetlen volt neki, de természetesen igazolni tudta, hogy semmi köze sem volt a munkavezetőhöz.

Tegnap reggel sűrű köd ült falunkon itt a nagyváros szélén és én hosszabb reggeli sétára indultam. Mikor a síkságról dombjaink közé visszakerültem, találkoztam az öreg emberrel, akinek olyan sokfelé ágazó és kiterjedt családja volt. Egy darabig szótlanul haladt mellettem karján a kis kutyával. Hideg volt, a kutya szűkölt és reszketett a csípős ködben. A ködben csak homályosan látszott az öreg arca. Lassan roskadozva dülöngélt ide-oda, mint a ködgomolyagok a magasabb levegőrétegekben és mint a fák koronái a ködben. A művezetőről beszélt, aki megölte feleségét s akinek nevét ordítva hirdették az újságok, amelyeket a reggeli posta hozott falunkba. S miközben ott haladt mellettem, hosszú történetbe bonyolódott: Hogy' éltek valamikor régen ő meg a fivére, akiből íme gyilkos lett. «A bátyám» — mondta újra meg újra és bólogatott hozzá a fejével. Olyan volt, mintha félne, hogy nem hiszem el neki. Közelebbről meg kellett világítania a dolgot. «Együtt töltöttük gyermekkorunkat a művezető meg én, — kezdte újra — sokat játszottunk együtt, kérem, egy nagy csűrben apánk háza mögött. Apánk ezután hajóra szállt és eltűnt a tengeren. Így kerültünk el egymástól és ezért különböző a nevünk. Tetszik engem érteni? Különböző a nevünk, de azért testvérek vagyunk. Egy apa gyermekei. Együtt játszottunk

egy nagy csűrben apánk háza mögött. Órák hosszat heverész-tünk együtt a szénában, ó, milyen jó meleg volt!»

A ködben, úgy rémlett nekem, olyan volt az öreg ember teste, mint valami ösztövérfé. Majd hirtelen bizonytalan lénnyé vált, amely szabadon lebeg a térben. Ide-oda himbálódzott, mint az akasztott ember a bitófán. Az arca könnyörgőn nézett rám, hogy higgyem el a történetet, amelyet dadogva próbált előadni az ajka. Agyamban összekuszálódott minden emberi vonatkozás és kibogozhatatlan zűrzavarrá vált. Annak az embernek a lelke, aki feleségét megölte, beköltözött ennek a kis öregnek a testébe, aki itt kalimpált az útszélen. És azzal gyötörte magát, hogy elbeszélje nekem a történetet, amelyet a nagyvárosban, a tárgyalóteremben, a bíró előtt soha nem fog elmondani: a történetet az ember határtalan egyedülvalóságáról s lebírhatatlan vágyáról elérhetetlen szépségek után. Ez a történet próbált elszabadulni egy fogatlanul sepegő s a magánosságtól csodálatossá fitorult vénember ajkáról, aki ködös reggeleken ott ácsorgott az országot szélén és kiskutyát szorongatott a karjában.

Az öreg karja olyan erősen szorította a kutyát, hogy szegény állat szűkölni kezdett fájdalmában. Valami görcsféle rázta az öreg testét. Olyan volt, mintha lelke erőszakkal akarna szabadulni testéből, hogy tovaszárnyaljon a ködben a síkon át a nagyvárosba, az ünnepelt énekeshez, a hatalmas politikushoz, a milliomoshoz, a gyilkoshoz, testvéreihez, rokonaihoz a nagyvárosban. A vágy indulata, amelytől szinte reszketett a vén ember, félelmetes volt, és részvét rázta meg az én testemet is. Az öreg karja olyan keményen szorította a kiskutya testét, hogy az állat vonított fájdalmában. Odaléptem és szétfeszítettem a karját, a kutya földre esett. Ott hevert és szűkölt. Bizonyára megsérült. Talán betört a bordája. Az öreg ember úgy meredt rá a lábánál heverő kutyára, mint a bérház folyosóján a kerékpárgyári munkás halott feleségére. «Testvérek vagyunk» — mondta újra meg újra az öreg — különböző nevet viselünk, de azért testvérek vagyunk. Apánk tengerre szállt . . . hiszen tetszik érteni».

Falusi házamban üldögelek, kinn esik. A dombvidékre

bámulok, amely hirtelen ellapul, aztán jön a messze síkság s a síkság mögött ott a nagyváros. Egy órával ezelőtt ment el házam előtt az öreg, de a kiskutya nem volt vele. Talán, mikor a ködben beszélgettünk, olyan erősen szorította magához az öreg kísérőjét, hogy az élet elszállt testéből. Talán halott a kutya most, akár a munkás felesége és meg nem született gyermeke. A fák levelei kinn az út két oldalán ablakom előtt úgy hullnak, mint az esőcseppek, a sárga, rótv és aranylevelek gyorsan és súlyosan hullnak a földre. Az eső durva erővel veri le őket. Mint utolsó, aranyos csillám surrannak a levegőben. Októberben, úgy érzem, a szélnek messze kellene sodornia a leveleket a síkság fölött. Táncolva kellene válniok az élettől.

Sherwood Anderson után, angolból.

KÁLLAY MIKLÓS.

CADORE.¹

I.

Oh Tizián! te nagy vagy. A színeid
Az embereknek vígasza ; mosolyog
A nagy természet is, ha látja,
Mily örökifju a képeidben,

Hol rózsafényben feltűnedeztének
A látomásid. Durva korod fia
Nem csörgeté tovább a fegyvert,
És ahelyett a magasba nézett ;

S ki Róma földjét és az olasz hazát
Hidegszivűen dúlta, a Caesar is
Feledte trónusát s a porból
Az ecsetet fölemelte néked.

¹ Carduccinak ez egyik legszebb hazafias ódája, miként e nemi versei legnagyobb része, tele van kortörténeti célzásokkal, melyek ma már az olasz olvasóra nézve is magyarázatot igényelnek. Annál szükségesebbek e magyarázatok az idegen olvasó szempontjából, aki előtt ezeken kívül egyéb vonatkozásokat is meg kell világosítani.

Carducci 1892-ben írta e költeményt, miután meglátogatta a Piave-folyó felső medencéjének, a Cadore nevű tájéknak Pieve di Cadore nevű kies helységét. Ennek a helységnek piacán két szobornű van : az egyik Tiziáné, aki itt született, a másik Pietro Calvi kapitányé, aki 1848 májusában e helység védelmében ütközött meg az osztrákokkal. Mikor ugyanis 1848 március 22-én a velenceiek elkergették az osztrák helyőrséget és kikiáltották a köztársaságot, az új kormány képviselőjeként Calvit küldték a Cadore-tájra. A hadi szerencse azonban hamar megfordult : az osztrákok benyomultak Friaulba és április 22-én kapitulációra kényszerítették Udine városát. Az osztrák sereg vezére, magával vive a kapitulációra vonatkozó írást,

Oh monddjad, alszol? Alszol-e mostan is
 A szürke csöndű Frári homályiban,
 Hol osztrák márvány nyomja hamvad?
 Vagy a hegyekbe' bolyong a lelked,

Hol szép olimpi homlokodat, melyet
 Babérlevéllel díszíte századod,
 Fehér felhők közül mosolygón
 Kékszemű menny földi csóközönnel?

Nagy vagy ; de inkább vonja a szívemet,
 Hatalmasabban kéri az énekem'
 Amott az a szegényes emlék,
 Az a merész, dacoló tekintet!

Kivel dacolsz te, isteni ifju te?
 A sors dühével, harcosok ezrivel,
 Akikkel egy mer szembeszállni —
 Egy, de ki hős, de ki Pietro Calvi!

ezt bemutatattatta az olasz vezérnek, megadásra szólítva fel őt is. Ez azonban az osztrákokkal való tárgyalásra Calvi kapitányt küldte ki, aki aztán az udinei írást kitűzte kardja hegyére és balkezában vörös kendőt lobogtatva, ezzel adta meg a választ. Ugyanakkor a völgy minden falvában megkondultak a harangok, s mikor az osztrák hírvivő azt kérdezte Calvitól, mit jelent e harangzúgás, ez azt felelte: a ti halálotokat, vagy a miénket. Az ütközet aztán az osztrákok visszavonulásával végződött. Később tudvalevőleg az olaszok elvesztették a háborút és sok más hazafival együtt Calvinak is menekülnie kellett. Hét esztendő múlva be tudott újra lopózni a Cadore-völgybe, hogy új fölkelést próbáljon szítani. Ekkor azonban elfogták az osztrákok és 1855 július 4-én Mantua Belfiore nevű erődjében, ahol előtte sok más olasz vértanu is kiszenvedett, ő is bitóra került.

Az óda második részében célzás van a századokkal azelőtt, 1508-ban, ugyancsak azon a vidéken lefolyt ütközetre, melyben az olasz csapatok az osztrák Miksa császár seregein győzedelmeskedtek, a Rusecco patak mentén. Az ugyane részben említett «hősök» pajzsai, melyekről dalt szerze a költő, Ariosto *Őrjöngő Lórántjának* egyik epizódjára vonatkozik. (IV. ének, 24.)

Az óda első és harmadik része alkáji strófákban, második része pedig négyes jambussal váltakozó hexameterekben van írva.

Míg századokra tűnnek a századok,
 Míg a Piave zöld szakadékon át
 Az Ádriába hordja zúgva
 Büszke fenýőit az ős vadonnak,

Mikből Velence árbocokat csinált,
 Tornyos hajókkal győzni török hadon,
 Amíg a dolomit tetőkön
 Rezg a hunyó nap arany sugára,

Hogy rózsaszínben égnek a hegycsucok
 S a Marmarólák közete tündököl,
 Álmok varázsos palotája,
 Szellemek édene mintha volna :

Oh addig éljen, Calvi, a híred is,
 S míg elleninknek réme legyen neved,
 Hadd lelkesítse ifjainkat,
 Rontsanak ők is a küzdelembe!

II.

Most ne a pásztori síp zengjen rólad susogóan,
 Mint csermely habja meg zefir :
 Hős vers, mely mint puska ropog, szóljon ma felőled,
 Dicső cadorei vidék!

Oh szép májusi nap, melyen Ausztria földje határán
 Előtört Calvi kapitány,
 S míg körülötte golyók rúttól fűtyörésztek a légben,
 Megállott, büszkén, délcegen

S Udine írását feltűzve a kardja hegyére,
 Merően nézte ellenit,
 S balja a meg-nem-adás, az elszánt harc izenetjét,
 A piros kendőt lengeté!

...S szürke fejét a fehér felhőktől megszabadítja
 A Pelmo- s Antelao-hegy,
 Mint két vén gígas, tarajos fővegét ki leoldja,
 Hogy jobban lássa a tusát.

Hősök pajzsaiként, mikről dalt szerze a költő,
 Mit késő század is csudál,
 Ugy szikráznak a nagy havasok, fényében a napnak,
 Mely feljebb hág a menny ivén.

Régi dicsőségünk nap-gömbje! mi hév öleléssel
 Fogsz át hegyet, folyót, falut!
 Még a fenyők alján pihenő sok régi halott is
 Feltámad tőle s szólni kezd :

«Hamvunkból sarjadt fiaink! sujtsátok az ellent,
 Az örök barbár gyűlevészt!
 Zúgjon az ormokról, melyeket befeste a vérünk.
 Lavína rá és sziklakő!»

Béretől bércefalig így dördül a halottak igéje,
 A ruseccói hősöké,
 És a szelek, szilajúl fokozódó forгатagukkal
 Falvaktól falvakig viszik.

S fegyvert fognak mind a sudár tiziáni legények
 S Itáliáról zeng daluk,
 Míg a gerániumos meg szegfűs ablakaikból
 Leintenek az asszonyok.

S Pieve, amely nevető halmok közt ül s a Piave
 Halk csobbanásira figyel,
 És Auronzo, amely a zordon Ajarnola alján
 Nyulik el a vizek között,

S büszke Lorenzago, mely a lejtős rét magasából
 Uralkodik a völgyeken,
 És a Comélico is, teli falvakkal, majorokkal,
 Mik fenyvesek közt bujnak el,

S más faluk is, legelők s ligetek közt idemosolygók,
Elküldenek apát s fiút,
S egyiknél karabély, a másiknál kasza, lándsa.
És minden pásztor-kürt riong!

Oltár háta mögül kikerül az az ős lobogó is,
Mely látott már osztrák futást,
S rajt a velencei bős arszlán uj harera hevíti
Cadore bajnok héroszit.

Hallga! a távolból most hang kél s egyre dagadva
Zúg, árad, egyre közeleg,
Hang, mely sír, kiabál, könyörög, majd szórja az átkot,
Meg nem szünőn, borzalmasan.

Szétnéz rémulten s «Mi e zúgás?» kérdi az ellen,
Ki a találkozóra jött.
«Mi? Olaszország népe harangszava hirdeti ekként
A *mi* vesztünk' vagy vesztetek!»

Ah, kapitány, a halál csak hét év múlva jön érted
Bús Mantova vesztőhelyén!
Ugy kereséd, mint titkon jó a menyasszonyi házhoz
A vőlegény, ki számüzött.

Ausztria! oly derüsen nézé a bitódat is akkor.
Mint egykor nézte szuronyid;
Sőt hálát érzett, amiért elküldi parancsod
Holt szentjeink soraiba!

Még a jövőnkért szebb lélek nem szállt tova rólad.
Oh Belfiore gyásztere,
Osztrák szégyenfák helye, zord s mégis tele fénnel,
Mert mártiroknak temploma!

Oh, kit Itália szült s nevedet keblébe' nem őrzi,
Annak legyen oly fattya csak,
Kit — nyomorult, nyimnyám korcsot — hona tűzhelye
A nép a sárba ebrudal! [mellől

Ocsmány mételytől fertőzött légyen a szíve,
 A vére és az agya is,
 S undok szájából, amely piszkolja a multunk,
 Varangyok bujjanak elő!

III.

Mint sas, ha kígyót falt fel a fák alatt,
 Szélesre tárva szárnyait, elrepül,
 Hogy újra süssön rá a napfény,
 Újra elérje a bérci fészket :

Úgy tér, Cadore, vissza a honfidal
 Tájékaidra. Fenyveseid felül
 Az újhold sápadt fénye mellett
 Valami halk moraj indul útnak,

S cirógatóan száll le az álmodó
 Hullám-tükörrre. Erre is, arra is
 Szép szőke gyermekek mulatnak,
 Fenn a hegyoldalakon leányok

— Fekete kendő fürtjeik aranyán —
 Szénát kaszálnak, s nóta kel ajkukon
 És jókedv csillog kék szemökben.
 S meredek úton itt is, ott is

Fuvaros ember hajtja a szekerét
 S három lovával jószagu fenyveket
 Szállít a völgybe. Úsztatott fát
 Fog ki a nép Perarólo mellett.

A hegytetőkön füstöl a köd, s dörög
 A puszkacsó, s a zerge a földre rogy —
 Mint összerogy majd ellenünk is,
 Harcra ha szólít a honnak üdve!

Oh Calvi lelkét hadd vigyem innen el,
Cadore! Lantom hangja repítse szét
A félsziget minden zugába
Hírnökül! . . . Oh ma e hon nem éber ;

Vajon az Alpes lehet-e vánkosunk,
Min álmodozunk hűtlenül, álnokul?
Oh kelj fel, népem — nem vigadni :
Kakasa Marsnak az, ami szólít!

S uj Marius ha lészen ez Alpokon,
S két tenger árján lészen az úr megint
Egy uj Duilius : Cadore,
Adj te nekünk tiziáni lángészt :

A Campidoglion, a hadi préda közt,
A jog s a törvény fényibe' fesse le
Triumfusát Itáliának,
Hogy' magasúl fel a nemzetek közt!

Carducci után, olaszból,

RADÓ ANTAL.

SZEMLE.

Benedek Elek.

(1859—1929.)

Önéletrajza egyik helyén elmondja Benedek Elek, hogy amint először járja be ifjú feleségével imádott szülőföldjét, mindkettejük szívéből felsóhajt a vágy: «Újra meg újra visszatérni az édes anyaföldre, azután egyszerre csak itt maradni, szép öregség napjait itt átszenderegni és — csendesen itt aludni el.» Vágyuk teljesült, de amit mosolygó idillnek képzeltek el, tragikusra fordította nemzetünk balvégzete.

A halál angyala mégis kegyes volt Benedek Elekhez. Örök álmára abban a földben nyugtatta el, amelyhez szíve válthatatlan hűséggel ragaszkodott egész hosszú, munkás életén át. S mikor íróasztala mellé halkán odasuhanva az ősz író szemét csöndesen lezárta s fájdalom nélkül leroskadt testét szeliden karjába emelte: kézen fogta s vele együtt elvezette azt is, aki egy életnek minden örömét és bánatát híven megosztotta vele. «Testben-lélekben velem-egy Mária! Együtt álmodjuk át a Végtelen éjszakát!» — írta önéletrajza befejezéseül egy évtizeddel e jóslatnak tragikus beteljesedése előtt az író. A római lelkű feleség egy nappal sem akarta túlélni férjét s hűséges társa maradt nemcsak az életben, hanem a halálban is. A hitvesi hűségnek ez az életre-halálra szólóan végletes érzése tragikus bizonyoságtétel volt a mellett is, hogy Benedek Elek az ember egy volt az íróval; szívéből környezetére is az a jóság, hűség és szeretet áradt, amely az író munkáiban hangot nyer.

Az a lélek, mely Benedek Elek szépirodalmi műveiben feltárul előttünk, szinte nőiesen érzékeny s visszahúzódo az életnek minden durvább érintése és minden csúnya jelensége elől. Kevésszavú, méléző külseje mögött egy álmodozó lelkű, eleven mesélő kedvű nagy gyermek rejtőzött. Eszményi világban élünk nála; az embereket nem olyanoknak írja le, amilyenek a valóságban, hanem amilyeneknek lenniök kellene. Nála csodatevő hatalma van a szív tisztaságának. Egyik alakja, a pór származású Bándi Miklós, nemcsak feleségül nyer, hanem egészen át is formál lelki nemességével egy büszke báró-

kisasszonyt. A jóság és patriarchális szeretet igéi csendülnek ki történeteiből s jellemképző, parainesis-szerű dolgozataiból, melyek közül különösen *Testamentuma* vettegette sok ifjú szívbe a jóság magvait. «A szeretet volt alapigéje minden egy könyvemnek» — írja magáról.

Már első irodalmi kísérleteinél elhatározza, hogy úgy ír, mintha mindent édesapjának írna. «Valahányszor tollat fogok a kezembe, — folytatja vallomását — fölöttem lebeg az ő tiszta, becsületes lelke, őrá gondolok, neki írok, az ő szívét-lelkét gyönyörködtetőt. Így sohasem fog a tollam félresiklani; az ő lelkét megzavarót, az ő érzését megbotránykoztatót nem fogok írni.» Egy alkalommal nyugodt lélekkel hivatkozik arra, hogy felnőtteknek sem írt soha olyasmit, amit növendékleányok is el ne olvashatnának. Tiszta erkölcsi levegőben nőtt fel s ennek nyomait az élet sem tudta lemosni lelkéről. Gyermekkorának, ennek a «csodaszép világ»-nak emlékeiből él lelke mindvégig; álomszerű, finom hangulataiban, érzéseinek lágy hullámlásában mintha a székely rengetegek halk zúgása visszhangzanék. Múzsáinak édes szüleit s édes anyaföldét vallja: «A mező, az erdő, a falu, az erdőzúgásos, vadgalambbúgásos Erdővidék: itt gyökeredzik minden történetem, innét csendül szét a hangja minden mesémnek; nekem éppen elég halálíg, mit e föld lelkembe plántált.»

Talán egyetlen írónk sincs, ki annyira csitíthatatlan vággyódással sóvárogna vissza szülőföldre s annyira idegenül érezné magát a fővárosban, mint Benedek Elek. Pest őneki öregségére is csak «testet s különösképpen lelkét fertőztető Babylon»; unokáinak vidám zsvaja se tudja feledtetni vele, hogy csak «hontalan» a fővárosban, éppen olyan kivándorolt, mint aki Amerikában próbál szerencsét s lesivárja, hogy visszatérhessen az édes anyaföldre, házat építhessen rá, földet szerezhessen s végül az édes anyaföld porával vegyülhessen el pora.

A szülőföldjétől s ifjúságától elválasztó térbeli és időbeli távolság eszményítő hatása megszépíti azt a kis székely világot, mely regényeinek és elbeszéléseinek tárgyait és alakjait szolgáltatja. Egészen közelről ismeri ezt a világot, de festésében nem téved néprajzi különösségekbe. Nem keresi témáit sem; költőinek talál mindent, amin az érzés csillámát megvillanthatja. «Írd le azt, — mondja egy helyt — amit érzesz, ha a kislányod beteg, ha a családi fészekbe belépsz, ha gyermekeiddel csevegsz, ha azokat testben-lélekben növekedni látod, ha faludba visszakerülsz az ősi fészekbe.» Ő igazán a szülőföld szeretetének lírikusa s a családi élet költője.

Nemcsak emlékeit, hanem ábrándjait és álmait is meg tudta őrizni egész életén át. Hitt az emberi jóságban s egyik legszebb

feladatát abban találta, hogy nevelje embertársait erre a jóságra, nemesítse lelköket. Ahogy kertjében s falujában ezerszámra oltotta, nemesítette a gyümölcsfákat, úgy akart kertészkedni Istennek nagy gyümölcsös kertjében, a lelkek közt is. Láttá ő is az emberek fogyatkozásait, de gyöngeségeiket megmosolyogta, rosszaságaiktól elfordult. Az életben erős akaratú, szívós székely volt, de mint író egészen passzív érzékenységgel, könnyen vonult vissza a rezignáció sáncai mögé, ha az élet gonosz erőivel, gyötrelmes kérdéseivel vagy tragikus vívódásaival találta magát szemben. El-elröppen ajkáról egy-egy halk sóhaj, szomorúsága néha eljut a méla humornak egy-egy mosolyáig, de egészben világa derűs, felhőtlen egű. Bizonyára csak egy optimizmussal telt lélek láthatja ennyire valószínűtlenül tisztának és háborgástól mentesnek a viharzó életnek még ily kicsiny zugát is, de néha, rövid pihenőre nekünk is jól esik meghúzódnunk ilyen biztos révben. Hosszabb időre már aligha tudná lekötni lelkünket s alighanem egyhangúvá válnék, de még mai zaklatott világunkban is egy-egy nemes megindulással vagy szép érzéssel gazdagabban tesszük le könyveit.

Írói értékére vonatkozólag maga teszi azt a vallomást, hogy az arany középszeren felül soha nem emelkedett. Egy téren azonban kétségtelenül az első sorba jutott: ifjúsági irataival. Mint országgyűlési képviselő szűzbeszédében megdöbbenő adatokkal eszméltette képviselőtársait arra, hogy nincs ifjúsági irodalmunk, csupa idegenből szedett-vedett, rossz magyarságú, együgyű könyvekkel rontják az ifjúságot. Övé a legnagyobb érdem abban, hogy kiadókink lassanként kidobták az idegen szemetet s magyar írókkal írtak ifjúsági könyveket. Mint író és szerkesztő is nagy buzgósággal vette ki részét ebből az áldásos munkából, s pályája végén jogos önérzéssel hivatkozhatott arra, hogy népiskolai és népkönyvtárakban az ő könyveit olvassák legtöbben. Kitűnő ifjúsági lapot szerkesztett, megírta az ifjúság s a nép számára nemzetünk történetét és nagy embereink életrajzát s átformálta számukra mese- és mondavilágunk termékeit, majd a külföld mesekincsének válogatott remekeit. *Magyar mese- és mondavilága*, mely mintegy a nép mesemondó hangjára írta át s művészibb formába öntötte népköltési gyűjteményeink anyagát, kirostálva belőle mindazt, ami ártalmas a gyermeki lélekre, több mint harmincezer példányban forog közkézen. Eredeti ifjúsági iratainak száma is igen nagy s ritka kedveltségre jutott velük kis olvasóinak táborában. Magával hozta székely népének kitűnő mesemondó kedvét s ehhez járult gazdag kedélye s jóízű humora. A gyermeket közvetlen közelből ismeri s megbecsüli. Mindig úgy ír kis olvasóinak, mintha csak a maga gyermekei számára írna.

Ez munkásságának legértékesebb oldala. Erdélyi irodalmi tevékenységének is az összeomlás után ifjúsági lapja, a *Cimbora*, igazán áldásos eredménye. Megérezte, hogy az irodalom számára ott mindenél fontosabb feladat a gyermekeknek magyarságukban való megtartása az idegen iskolák gyilkos támadásával szemben. Erre a nagy feladatra készséggel szentelte munkakedvét és tehetségét a hetven esztendő felé járó író. Irodalmi vezérkedésébe bizonyára inkább az emberek ragadták, mint saját becsvágya. E mellett bizonyított leghangosabb vezéri megnyilatkozása is: nyersen személyeskedő, szenvedélyes támadása egy Ady-könyvnek tárgyilagos ismertetése ellen. Ezt a szerepét csak ez a vallomása enyhítheti: «Átok a mi nemzetségünkön a hirtelen harag s a szókimondás.»

Emlékét a legfogékonyabb szívekbe írta be: a gyermekekébe. E tiszta szívek még bizonyára sokáig megőrzik a kedves mesemondó emlékét s érzésük a messze távolból is friss virágokkal árasztja el a kisbaconi sírt.

Kékyl Lajos.

A boroszlói magyar tudományos hét.

A budapesti Pázmány Péter tudomány-egyetemhez ez év telén hivatalos irat érkezett a boroszlói egyetem rektorától: egyetemének tanácsa nevében arra kérte a budapesti egyetemet, hogy látogasson el egy hétre Boroszlóba, s tanárai, mint egyetemük vendégei, tartsanak előadásokat az ő hallgatóiknak, számoljanak be kutatásaik eredményeiről. Az a készség, hogy a boroszlói egyetem megnyitja tantermeit a magyar tanárok előtt, nemcsak a budapesti egyetemre, hanem az egész magyar tudományosságra nézve nagy kitüntetés volt. Azt jelentette, hogy a német tudósvilág ismeri azt a széleskörű és mélyreható szellemi munkát, amelyet a magyar tudósok végeznek; tudja azt is, hogy ennek a munkának vannak értékes eredményei s jelentőségük nemzetközi viszonylatban is számottevő: a magyar tudomány belekapcsolódott a tudomány egyetemes világába, ott van szerepe és súlya. De nyilvánvaló volt az is, hogy a boroszlói egyetem tanácsa ezzel a meghívással nem pusztán elismerését, megbecsülését akarta kifejezni a magyar tudósvilággal szemben, s a magyar tanárok boroszlói látogatásától többet várt, mint tudományos eredményeik közlését. Egyfelől meg akarták ismerni a boroszlói professzorok budapesti társaikat. A tanár tudományos egyénisége a maga igazi valójában a katedrán bontakozik ki, — s még teljesebben a szemináriumában, hallgatóival együtt dolgozva, — de ennek

a munkának bemutatásáról természetesen Boroszlóban nem lehetett szó — emberi valója a személyes érintkezés során: itt is, ott is az élőszó közvetlensége az, amelyen keresztül föltáruznak a lélek mélységei és kivillannak jellemző vonásai. Milyen előadók a magyar kollégák, hogyan fogják meg a tárgyukat, hogyan fűzik föl gondolataikat a logika fonalára, milyen eszközökkel és fogásokkal iparkodnak lekötni hallgatóságukat; milyenek, ha letéve a tanári maszkot és levetve a koturnust, önmagukat adják, milyen az ismeretviláguk és az érdeklődési körük, milyen gazdag a lelkük és milyen mozgékony a szellemük: ezeket a kérdéseket tesszük föl, ha idegen egyéniségeket vet elénk a sors, s ezekre akartak feleletet kapni, magyar társaikat illetőleg, a boroszlói tanárok. De ezen az emberi természetben gyökerező személyes mozzanaton túl egy magasabb pontra irányuló cél is vezette a boroszlói egyetem tanácsát: az a gondolat, hogy a két egyetem tanári karának találkozása személyes kapcsolatokat teremtsen köztük, s az egymást megismerő tanárok, egymást megbecsülő tudósok, egymást megszerető emberek érintkezéséből kihajtsa a német és magyar tudományos világ együttműködésének vágya, s az előbb-utóbb testet öltve jelentős lépéssel továbbviszi a tudományokat.¹

Egyetemünk nagy örömmel vette a boroszlói meghívás hírért, annál inkább, mert nemcsak a meghívás ténye lepte meg, hanem a tartalma is. Hogy két egyetem meghívja kölcsönösen a másik egyetem egy-egy tanárát előadás tartására — ez a csere-tanárságnak nevezett szokás — külföldön nem ismeretlen, kivált a német és amerikai egyetemek körében divatos. magyar tudóst azonban német egyetem tudtunkkal csak egy ízben hívott meg előadóul (Gombocz Zoltánt, s az tartott is az 1927/28. tanévben Berlinben rendszeresen előadást a magyar nyelvtudomány köréből). A német tudományos világ felénk hajlása tehát már önmagában, szokatlansága által, értékes volt, de még értékesebbé tette önzetlensége és az, hogy a meghívás az egész egyetemnek szólt. Helyesen állapította meg a boroszlói magyar napok egyik krónikása²: «Arra még nem volt példa az egyetemek történetében, hogy valamely egyetem egy másik külföldi egyetem egész tanári karát hívja meg előadások megtartására.» S a meghívás nemcsak önként jött, hanem egészen önzetlen volt: nem kívánt ellenszolgáltatást, nem kötötte ki föltétlenül a

¹ Ez a gondolat, határozott remény formájában, kicsendült a *Schlesische Zeitung*nak abból a terjedelmes cikkéből, amely 1929 jún. 30-án közönlötte a Boroszlóba érkezett magyar tanárokat.

² *Nemzeti Ujság*, 1929 júl. 11.

viszonzást. Jöjjetek, szívesen várunk benneteket — csak ennyi hangzott ki belőle.

Hogy a budapesti egyetem elfogadja a meghívást, s tanárai vállalják a boroszlói előadásokat, az egy pillanatig sem volt kétséges, csak a tanulmányút megszervezése és vezetése látszott igen nehéz feladatnak. Az volt-e, nem tudjuk, mert a bölcsészeti kar dékánja, Hekler Antal, akit a tanács a rendezéssel megbízott, olyan kitűnően végezte dolgát. --- cselekedett és nem beszélt — hogy nekünk, a kirándulás résztvevőinek, sejtelmünk sem volt arról, került-e vesződésébe, s mennyibe, a nagy kérdés sima lebonyolítása. Mi csak kezünkbe kaptuk június közepén a boroszlói egyetemtől a boroszlói hétnek utolsó pontig kidolgozott tervrajzát (*Ungarisch-deutsche Gelehrtenwoche in Breslau*), s ebből tudtuk meg, hogy Hekler, hátunk mögött összeköttetésbe lépve a boroszlóiakkal, mindent elrendezett. A 22 budapesti tanárhoz, akik Boroszlóba készültünk, csatlakozott a debreceni és a pécsi egyetemnek egy-egy tanára, s 25-ikül Farkass Gyula, a berlini egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára. A tudománynak majd minden ága megtalálta köztünk képviselőjét. Íme a tudomány magyar argonautáinak névsora: Martin Aurél és Iványi János teológusok, Szladits Károly a magánjog, Heller Farkas a nemzetgazdaságtan tanára, báró Korányi Sándor, Grósz Emil, Kenyeres Balázs, Tóth István, Balogh Ernő, Blaskovics László, Heim Pál orvosok, báró Brandenstein Béla filozófus, Németh Gyula, Hornyánszky Gyula, Thienemann Tivadar, Farkass Gyula, Császár Elemér filológusok, Hekler Antal műtörténész, Lukinich Imre és Alföldi András történetírók, Chohnoky Jenő és gróf Teleki Pál földrajztudósok, Mauritz Béla és Zemplén Géza természettudósok. Fejér Lipót matematikus. Mindannyian azt a megbízást kaptuk, hogy a boroszlói rendes egyetemi előadások keretében egy- vagy kétórás előadást tartsunk a magunk tudományszakából, mintegy helyettesítve arra az órára a német professzort.

Június 29-én indultunk útnak, derült hangulatban, de egyikünk-másikunk, akiket a természet nem vértezett föl az életre oly szükséges önbizalommal, tagadhatatlanul szívszorongva. A fejlettség magas, talán éppen legmagasabb fokán álló német tudomány képviselői előtt kellett bizonyosságot tennünk a magunk tudományáról, mégpedig idegen nyelven: megálljuk-e a nagy próbát, nem hozunk-e szégyent magunkra, s ami felelősségünket még súlyosabbá tette, a magyar nemzetre? Mi végeztük-e jól munkánkat, vagy a boroszlói egyetem tanárai, akik bennünket maguk közé hívtak, voltak-e irántunk jóindulattal, nem kutatom, de az elismerés, amely osztály-

részünkül jutott, minden reményünket meghaladta. Ilyen méltánylásról, ekkora lelkesedésről még álmodni sem mertünk.

De ne előzzük meg az idők sodrát, hiszen csak éppen elindultunk s jó félnapos utazás után megérkeztünk Boroszlóba. Másnap, vasárnap délelőtt fölvonultunk az egyetemre, mely Frigyes Vilmos porosz király nevét viseli. Valamivel fiatalabb intézmény, mint a mienk, — 1702-ben emelték egyetemi rangra — de éppúgy jezsuita alapítás, mint a budapesti, s eleinte csak teológiai és filozófiai fakultása volt. Főépülete azonban — 1728-ban tették le az alapkövét — díszes, stílusos barokk homlokzatával méltóbb otthona a tudományoknak; ünnepi nagy terme, az Aula Leopoldina, amelyben a bársonytalárba öltözött tanács a tanári kar élén fogadott, arányaiban nem olyan hatalmas, mint a Pázmány Péter egyetem díszterme, de gazdagon kiképzett: freskók borítják a falakat és a mennyezetet, s ez a sok élénk színű kép, Christoph Handke művei (1731—1732), szinte színpadi hatásra számítva tudatosan abban a gondolatban csendül ki, melyet a középső nagy freskó érzékit meg: az isteni bölcsesség előtt meghódol az egyház és a világi hatalom. Mikor beléptünk ebbe a derült, meleg hangulatú terembe, megszólalt az aula emporiumán elhelyezett egyetemi zenekar — s a muzsikában nagy örömeinkre Bartók Béla kompozícióját ismertük föl. Utána a boroszlói magyar tudományos hét ünnepies megnyitása következett. Sorban üdvözöltek bennünket az egyetem rektora, Ehrenberg Pál, és Hönigswald, a filozófiai kar dékánja, ez utóbbi magyar beszéddel (hazánkban, Sopron vármegyében született), majd Kornemann Ernő, az egyetem volt rektora, akinek elméjéből meghívásunk gondolata kipattant, ennek a gondolatnak foganását és kifejlését beszélte el a maga páratlanul közvetlen modorában; azután a berlini egyetem magyar intézetének igazgatója, Farkass Gyula, és a greifswaldi egyetem prorektora tolmácsolták egyetemük üdvözlését. A budapestiek részéről, illő szerénységgel, csak egy fölszólalás hangzott el: Martin Aurél köszönte meg nemes méltósággal a boroszlói kartársaknak mind a meghívást, mind az üdvözléseket.

A tudományos munkát még aznap, ünnepi keretben, megkezdte kis társaságunk. A Schlesische Gesellschaft für vaterländische Cultur dísztermében, Boroszló egész tudományos világának jelenlétében, Hekler Antal vetített képekkel kísért előadást tartott *Michelangelo és az antik művészet* cím alatt.

A Michelangelo életidejében már ismert szobrok mellett kivált az eddig figyelemre alig méltatott kisművészeti emlékek (érmek és gemmák) bevonásával igyekezett kimutatni, milyen fontos szerep jutott Michelangelo magára-

ismerésében és fejlődésében az antik művészetnek. A tömegmozgás mint plasztikai probléma ezek szemléletén érlelődött lelkében, s a fájdalmas, lázadó szenvedély ábrázolásához is innen kapta az ösztönt (Laocoon, Pasquino-csoport). Amíg azonban az antik művészetben a szenvedély és fájdalom, mely az alakokat átjárja, mindig tárgyilag indokolt és szabadon tör elő, addig Michelangelo minden alakjában a maga lelkének fájdalmát és szenvedélyét tördelte márványba, s az emberfölötti testekben vívódó heroikus akarás útját a rájuk nehezedő kéllehetetlen végzet súlyával eltorlaszolta. Ez a határtalan szubjektivizmus s a szűk keretbe fojtott tömegmozgásnak a félelmes feszültsége az, ami Michelangelo műveiben már a kortársakat is megdöbbsentette, s ami által az egyéni érzés és intuiciójának fenségjogát proklamáló újabbkori művészet úttörője lett.

Az előadás, amely *Michelangelo und die Antike* címmel a *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*-ben jelenik meg, egészen magával ragadta a közönséget. Ebben a hatásban volt része annak a verve- nek és annak a ragyogó dialektikának is, amely Hekler tudósaink sorában egyik legkiválóbb előadóvá teszi, de alapja mégis azok a tudományos fölfedezésszámba menő megegyezések voltak, amelyeket az előadó az antik kislasztika emlékei és Michelangelo szobrai között fölismert. Valóban frappáns hasonlóságokat láttunk az egymás mellett bemutatott kettős képeken, meggyőző erejük elől nem lehetett kitérni, de éppoly érdekes volt Hekler előadásában annak a lelki munkának föltárása, amellyel Michelangelo az antik indítékot a maga emberi és művészi valója szerint eredetivé formálta. Az előadás hatása azonban nem korlátozódott a hatalmas teremre, még Boroszló falain is messze túlterjedt: az utrechti Bevoording der Kennis van de Antieke Beschaving meghívta Hekler-t, hogy ismételje meg ott előadását.

Volt még egy ilyen külön, meghívott közönség előtt tartott előadásunk, Heller Farkasé, a boroszlói Ipar- és Kereskedelmi Kamara nagytermében. Ez a széleskörű, nagy érdeklődésre számot tartó előadás *Magyarország hitelpolitikáját* ismertette.

Magyarország, a kiegyezés után eszközözlendő nagy nemzeti beruházások kedvéért, céltudatosan törekedett minden vonatkozásban a hitelezők, de kivált az értékpapírbirtokosok biztosítására. Törekvésének eredményei abban mutatkoztak, hogy mind a mezőgazdaság, mind a közlekedés és az ipar fejlesztése ez úton megtalálta a szükséges hitelforrásokat. Az ország így áthidalta a nehéz időszakot: később aztán, a fokozódó vagyonosodás folytán, a nemzet saját tőkéjéből is meríthetett. Hitelszövetkezetünk, a hitelbank típusában, a német fejlődésből merített ugyan eszméket, de számos eredeti alkotást mutathat fel, kivált a magyar alapítási típusban (üzletrészek alkalmazása). A Pénzügyi Központtal is oly típust teremtett, melyet később egyes bennünket környező államok is átvettek, a

háború után pedig nemzetünk kitartó szívóssággal igyekezett enyhíteni a nehéz hitelviszonyokat, kivált a Magyar Nemzeti Bank útján. A magyar ipari jelzálogintézet is új utakon, a külföldtől eltérően oldja meg az ipar hosszúlejáratú hitelének kérdését.

A többi előadást az egyetem tantermeiben tartottuk, mégpedig, amint említettem, olymódon, hogy előadásainkat beleillesztették az egyetem munkarendjébe: minden magyar tanár átvette egy-egy órára az ő szaktudományát művelő boroszlói tanárnak szerepét — a két árván maradt tanárt, a magyar irodalomtörténet tanárait, a germanisták vették pártfogásukba. Különös érzés volt, mikor német tanártársunk kíséretében fölléptünk a katedrára, s az bejelentette hallgatóinak, hogy a mai előadást helyette az ő kedves budapesti kollégája tartja meg, s mi, akárcsak a magunk hallgatói előtt, szokott modorunkban elkezdtünk beszélni a német hallgatóknak. Csak annyi volt a különbség, hogy az első padosorokban magyar és német tanárok s boroszlói társaink feleségei ültek, a többi padokat meg sűrűn ellepték a német diákok. Ha valóban a rendes hallgatóságot láttuk magunk előtt, akkor a boroszlói egyetem meg lehet elégedve diákjainak szorgalmával: előadásaink alatt a terem mindig tele voltak, mindannyian 200—300 hallgató előtt beszéltünk.

Az elhangzott előadások értékéről és jelentőségéről majd ítélni a külföldi tudomány, — mind megjelenik németül vagy valamilyen más nyugati nyelven — itt pusztán a krónikás szerepére vállalkozhatunk, ismertetve az előadások gondolatmenetét. Kezdjük a sort a teológusokkal, — így kívánja az illendőség, hiszen a szállóige szerint is az egyházé az elsőség, de meg egyetemünknek a történeti fejlődés rendjében is legrégebb fakultása a teológiai.

Martin Aurél igen szerencsés kézzel választotta meg előadása tárgyát. Olyan kérdésről beszélt: *Az apostoli király főkegyúri joga történeti kifejlődésében*, mely sajátosan nemzeti jellegű ugyan, — királyaink főkegyúri joga külföldön ismeretlen kiváltság — de éppen azért általános érdekű.

Ismertette és az okiratok meg a források vizsgálatával megvilágította mindazokat a vitás kérdéseket, melyek e tárgy körül a magyar történettudósokat és egyházjogászokat foglalkoztatták. Kivált a következő kérdéseket tárgyalta behatóan: vajjon Szt. István nyert-e szélesebbkörű jogosítványokat egyházak alapítására, igazgatására és egyházi méltóságok betöltésére, mint korának más egyházalapító uralkodója; továbbá, hogy mennyiben gyakoroltak Szent István utódai ilyen jogosítványokat, s mi volt a római szentszék állásfoglalása ezzel szemben a pápai hatalom nagyobb érvényesü-

lése s az egyházi kormányzat központosítására irányuló törekvések növekedése és hanyatlása idejében egész a mohácsi vészig. Kritikai vizsgálat alá vette a mondat a Zsigmond királynak állítólag adott jogosítványról, Verbőczynek, majd Pázmánynak elméletét a magyar királyok főkegyúri jogairól. Érintve az 1855-i concordatum Magyarországon való érvényességének a kérdését, rámutatott azokra az előnyökre, melyek a főkegyúri jogból a magyar királyokra és a magyar katolikus egyházra származtak.

Az érdeklődést Martin különösen azzal keltette fel, hogy ezeket a kérdéseket nem kiszakítottan, mint a magyar egyháztörténelem kérdéseit tárgyalta, hanem beleállította őket az egyetemes egyház fejlődési folyamatába. Az előadást épp ennek következtében ismételt megheszélések követték a szaktanárokkal.

Iványi János előadása, *Az ószír egyháztörténelem egyes adatai új megvilágításban*, elsősorban az ősi sumér-babilon-asszír kultúra jelentőségének megállapításával foglalkozott.

Ez a kultúra Adiabenében (szírül: Hadjab, a régi Asszíria területén) jutott először érintkezésbe a kereszténységgel. A kis államon és városon Kr. u. az I. században parthus eredetű dinasztia uralkodott, s az röviddel a kereszténységnek Mezopotámiában való megjelenése előtt (Kr. u. 40) zsidó vallásra tért át. A lakosság zöme arám és zsidó volt. Nem Edessa, mint általánosságban tanítottuk, hanem Adiabene emelkedett az aramul (szírül) beszélő keresztények első egyházi, művelődési és irodalmi központjává. Itt, nem pedig Edessában, született meg az ószír egyház kedvelt legendája, az Abgar-legenda; Adiabene néprajzi és vallási viszonyai magyarázzák meg legvilágosabban, miért kellett a Szentírást oly korán átültetni szír nyelvre, mégpedig oly olvasóközönség számára, mely többé-kevésbé zsidó művelődési körben élt (Pécsittő). Tatian Diatessaron-jának születési helye sem kereshető alkalmasabb helyen, mint Adiabenében. A szír egyháztörténelemnek középkori művelőivel szemben (Barhebraeus, Amr-Mâri-Saliba) a még eléggé ki nem aknázott, de az előbbieknél sokkal régibb és megbízhatóbb szír történetíró: Mšiha Zka krónikája szintén igazolja Iványi tételeit.

Az értekezés fölkelte az előadáson jelen volt Dölger, azelőtt boroszlói, most bozeni professzor figyelmét, s az ő ajánlatára legközelebb megjelenik egy német egyháztörténeti folyóiratban.

Jogi előadást csak Szladits Károly tartott: *A magánjog fejlődése Magyarországon a háború után*.

A háború s Trianon nyomán támadt jogi és gazdasági bonyodalmakat bíróságaink joggyakorlatukkal le tudták győzni — a régi jogelvekből véve hozzá a fegyvereket. Igyekeztek egyrészt enyhíteni a magánjog formalizmusán, másrészt szélesebb utat törni a forgalmi jóhiszeműségnek és méltányosság-nak, s ez a jogeszmé kimélyítésére vezetett. Ez a törekvés csak részjelensége annak az újjáébredt idealizmusnak, amelyet a gondviselés az erőszak áldo-

zatául esett népekben igazságos kiegyenlítésként új erőforrásul fakaszt. A német jogászközönséget az előadásban főleg kir. Kúriánknak valóban bátor és bölcs jogfejlesztő gyakorlata érdekelte, amely a jogi formalizmus bilincsein gyakran ott is túlteszi magát, ahol a lassúbb mozgású német ítélkezés habozva fennakad.

Közgazdasági előadás kettő volt, mindegyiket Heller Farkas tartotta. Egyik Heller nyilvános előadása, — erről az imént szoltam — a másik *A hitelemélet terén jelentkező újabb áramlatokkal* foglalkozott.

A bankhitel lényege körül újabban az angol irodalomból kiindulva új szempontok merültek fel, melyek a német irodalomba Hahntól bevezetve heves vitákra adtak alkalmat. Heller szerint nem lehet a kérdés felett oly egyszerűen napirendre térni, mint különösen Diehl, de mások is hiszik, bár az új hitelemélet kétségtelenül jelentős tényre hivatkozik, midőn arra utal, hogy a girális pénz a bankoknak oly hitelezési lehetőségeket nyit meg, melyek a passzív üzletágakban felszívott tőkemennyiséghez való szoros kötöttséget meglazítják. Ezáltal mind a jegy-, mind a hitelbankok sokkal nagyobb mértékben tudnak igazodni a tőkeszükséglethez, mint amennyire ezt a ma uralkodó elmélet megengedi. Ez a bankot a nála letétbe helyezett tőke közvetítőjének tartván, elfelejti a hitelnek a fizetési forgalommal való szoros összefüggését: így okvetlenül helyesbítésre, illetőleg kibővítésre szorul. Mivel azonban a hitel és a fizetési forgalom közötti szoros összefüggés csupán a szűkebb értelemben vett bankhitelnél áll fenn: a hitelemélet csak ebben az irányban kíván bizonyos helyesbítést, s elhibázott törekvés volna, amint egyes túlzók kívánják, az egész hiteleméletet újraépíteni.

Az orvostudományok köréből hat előadás hangzott el. Megnyitotta sorukat báró Korányi Sándor előadása, az *Individualizáló vesediagnózisok*.

Előadásában bevezetésül megállapította, hogy a diffus kétoldali vesebetegségek diagnózisát a vese funkcionális vizsgálata nagymértékben tökéletesítette, s e vizsgálati módszer alapjait nagyrészt a magyar iskola vetette meg. A vesebajok compensáltak vagy decompensáltak. A compensatio renalis vagy cardialis. A decompensatio formái a compensatio formáiból következnek. A renalis decompensatio glomerularis vagy tubularis. A glomerularis nitrogén-, a tubularis só- és vízretentióhoz vezet. A vízretentió a sóretentióhoz alkalmazkodik. Az latens vagy vízkóros. A vízkór a vérplasma onkotikus nyomása és a capillaris nyomás közti egyensúly zavarának, mégpedig vagy az első csökkenésének vagy az utóbbi emelkedésének vagy vegyesen e kettőnek következménye. Első esetben renalis, a másodikban cardialis, a harmadikban cardiorenalis decompensatio folyamánya. A therapiának a decompensatio formája szerint szívtherapiának vagy diétásnak kell lennie. A diéta alkalmazása a vese funkciózavaránál a vesebajok kezelésében lényeges haladást jelent.

A gyermekgyógyászat köréből Heim Pál tartott előadást, mégpedig *A csecsemőkori tüdőgyulladásról*.

A csecsemőkorbán a tüdőgyulladás kórokozója éppen úgy, mint a későbbi korokban a pneumococcus. Csodálatosképpen azonban a csecsemőkorbán ez a kórokozó lassan kifejlődő, lebenykékre szorítókozó, szabálytalan lefolyású tüdőgyuladást okoz, a későbbi korokban pedig hirtelen fellépő, egy egész lebenyt elfoglaló, ciklusos lefolyásút. Ennek oka az, hogy a pneumococcus igen elterjedt baktérium, amely egészségesek légutaiban is tartózkodik és kisebb, gyakori banális infekciókat is okoz. Ezek az infekciók változtatják meg a tüdő reakcióképességét, mégpedig úgy, hogy hiperergias lesz — ezért reagál másképp a gyermek és a felnőtt a pneumococcus infekcióra, mint a csecsemő. A tüdőgyulladásnál a kórokozó nem közvetlenül kerül be a tüdő szövetébe, hanem a felsőbb légutakból a hilusmirigyekbe kerül és innen viszi bele a nyirkásan retrográd áramlást a tüdő szövetébe.

A következő napon Heim Stolte német professzor klinikáján vele együtt átvizsgálta a betegeket, és a diagnózis felállítása után együtt beszéltek meg a követendő gyógyító eljárást.

A szülészeti köréből Tóth István tartott előadást, *A szűk-medencés szülésekről*.

Jórészüik lefolyik magától, türelmes megfigyelés meghozza az eredményt. Ha azonban a véraránytalanságot a szülőerők nem képesek leküzdeni, mesterséges módon kell a szülést befejezni, de nem úgy, mint régebben, a magzat feláldozásával, fejének megfúrásával, hanem sebészi módon, nagyobb műtét esetén a szülőcsatorna megkerülésével, a has, a méh felmetészése útján — ezt nevezik «császármetszés»-nek. Így megmenthető a magzat is, s ma már annyira tökéletesedett ez az eljárás, hogy az anya sem jut nagyobb veszedelembe. Ismertette azután az egyes műtéti módokat s ezeknek alkalmazási körét.

Az előadás a *Berliner klin. Wochenschrift*-ben jelenik meg.

A szemészet köréből ketten is tartottak előadást, Grósz Emil és Blaskovics László, s mindkettőjük meghallgatására az egyetemi hallgatóságon kívül nagyszámú szemorvos gyűlt össze, nemcsak Boroszlóból, hanem az egész Sziléziából. Grósz az egyetemi hallgatóság kedvéért a trachoma aetológiájáról beszélt, ismertetve a trachoma kórokozójára vonatkozó vizsgálatokat és kifejtve a betegségnek a tüszős kötőhártyagyulladásához, az uszoda kötőhártyagyulladásához s az újszülöttek szemgyulladásához való viszonyát.

A szemorvosokhoz szólt az előadásnak második, szintén vetített képekkel kísért fele a glaucoma pathológiájáról és operálásáról. Befejezésül ismertette Grósz a trachomaellenes küzdelmet, melyet az 1886. V. tc. alapján

folytat a magyar orvosi kar — ez szolgált mintául a porosz akció megindításakor. (Sziléziában a trachomának nagy jelentősége van, mert egyes területein endémiás.)

Blaskovics a trachomások *Forradásos szemhéjbefordulása* kérdésében saját felfogását fejtette ki.

A forradás a szemhéjporcogót csak begörbítve tartja, de felszabadítva egyenes lesz. A befordulás ellen nagyszámú műtétmóddal próbálkoznak; leghasználatosabbak: a porcogó előrehajlítása, újjáalakítása, görbe részének eltávolítása és összeköttetéseinek felszabadítása, egybekötve a porcogó megfordításával. Az első két mód nem ad állandó eredményt, a harmadik csonkítás; az utolsó, az előadónak saját módszere, a szemhéjből semmit sem távolít el és végkép megszünteti a «vad szőrök» kínos és veszedelmes állapotát. Ez a műtétmód igen elmés: senki sem gondolt arra az egyszerű fogásra, hogy a hátrafelé görbült pillaporcogót megfordítsák, vagyis a hátrafelé görbüléséből előre való görbülést csináljanak; ez egyúttal tökéletes biztosítéknak bizonyult a megújulás ellen, mert minden forradásos összeköttetés a környezettel megszűnik. Maga a műtét külföldön is ismertté vált, tárgyalják a kézikönyvek, de az orvosok nehéznek tartják s leírás után nem igen merik elvégezni. Ezért volt szerencsésnek mondható, hogy ilyen műtetre való eset éppen volt a boroszlói szemklinikán, és a beteget Blaskovics meg is operálta. Azonkívül felkérték a szemhéjcsüngés egy esetének operálására. Ez már régi probléma, nehezen oldható meg, mert a szemhéj emelő izmának hiányos fejlődéséről vagy bénulásáról van szó, s ezt műtét helyre nem állíthatja, csak pótlásáról gondoskodhatik. Erre is megvan Blaskovicsnak saját módszere, ezért kívánták Boroszlóban is látni Blaskovicstól s mesterfogásait iparkodtak eltanulni. (Mind a két műtét kitűnően sikerült s jó eredménnyel járt.)

Kenyeres Balázs a *Törvényszéki orvosi gyakorlatban előforduló hibákkal és tévedésekkel* foglalkozott, 40 évet meghaladó működésének tapasztalatai alapján.

A példák tömegével feltárta azt a veszedelmet, amellyel meg nem felelő orvosszakértői vélemények az igazságszolgáltatást fenyegetik. A veszély azért különösen nagy, mert a bíró a szakértői bizonyítással szemben csak nagyon korlátolt mértékben alkalmazhatja a szabad mérlegelés jogát, szakismeretei nem lévén, többnyire egészen ki van szolgáltatva a szakértőnek, kénytelen elfogadni véleményét, — el is fogadja, mert nem is sejtheti, hogy a tudomány embere, aki mint teljesen érdektelen fél lép be a perbe, a tudomány fegyvereivel az igazságnak meg nem felelő megállapításokhoz juthatna. Ilyen módon meg nem felelő orvosszakértői bizonyítás pedig igen könnyen megесik. Szerepel a hibák okai között a szakértőként igénybevett orvos általános orvosi ismereteinek fogyatékossága, törvényszéki orvosi ismereteinek hiányossága, az elfogultság, a körülmények általi befolyásolás és még sok egyéb is.

Különösen nagy jelentősége van a törvényszéki orvosi ismeretek hiá-

nyosságának : gyakori ez azért, mert azok a kérdések, amelyek az igazságszolgáltatás szempontjából nagy jelentőségűek, a gyógyító gyakorlatot folytató orvos számára nagyrészt teljesen feleslegesek.

Hogy pedig a körülmények befolyásának milyen nagy lehet a jelentősége, bizonyítja a rózsahegy-i eset, amelyben a közvélemény befolyásának nyomása alatt az eljáró szakértők azt állapították meg, hogy a Vág folyóból kihúzott medvehulla atlétatermetű, meggyilkolt férfinak a holtteste.¹

Balogh Ernő *Az emberi malleusos fertőzések kórbonctani és laboratóriumi diagnosztikájáról* tartott előadást.

A művelt népek közösségén belül ritkán előforduló egy-egy malleusos megbetegedést nagyon sokszor félreismerik, ill. fel sem ismerik a betegágyon. Pedig a minden más fertőző betegségnek felette álló rendkívül magas mortalitás (heveny kórformák esetén 100%!) a legnagyobb elővigyázatosságot követelné meg. Az előadó az utolsó tíz év alatt igen tekintélyes klinikai és járványkórházi gyakorlatában csupán két esettel találkozott — a világháborúban azonban, mint a Böhm Ermolli-hadsereg pathológusa, az 1917. esztendőben ötten. Ezeknek az eseteknek részletekre menő feldolgozásából leszűrt megállapításait ismerteti. Így : kórbonctani szempontból színes dia-
pozitíveken szemlélteti a bőrelváltozásokat, valamint az izomtályogok eddig figyelemre nem méltatott, két egymástól jól külön állítható pathogenetikai típusát. Kórszövettanilag megvilágítja azt a különleges bőrupeciót, amelyet csak makroszkópiájában tárgyaltak eddig külföldi kutatók (Babes stb.). A légürcsék hámjának viselkedését elemezvén egy idevágó esetének mikroszkópiumos átvizsgálása alapján revízió alá veszi Hecht felfogását is, mert az ú. n. óriássejtes tüdőlobot (Riesenzellenpneumonie) felnőttben is kimutathatta. Megvilágította azt is, hogy a malleus-baktériumok szeszélyes, sőt magasan differenciálódó fonáalakjai nem éppen és nem pusztán a talaj vegyi és anyagbeli összetételétől függően alakulnak ki, mint Kut era professzor közölte, hanem észlelései szerint még emberi fehérvérben is akkor, ha O₂ kizárása mellett tenyésztetnek. Kísérleti, kórtani szempontból a tengerimalacokon végezhető Straus-reakciónak a könyvek megadása helyett jóval rövidebb időn belül kifejlődő példái közül vetít fényképfelvételeket. Serologiai tapasztalása szerint óva int attól, hogy az állatorvosi viszonylatban közkeletűvé vált szabályokat az emberorvostanra vakon alkalmazzuk.

A bölcsészeti kar humanistái közül a filozófus báró Brandenstein Béla *A szerves élet metafizikai problémáit* világította meg kétórás előadásban.

Driesch, Uexküll, Kleinschmidt, André, Troll, Buytendijk, Bleuler és Becher biológiai kutatásainak ill. természethölcséleti megfontolásainak

¹ Az eset a közelmúltban történt, akkor, amikor a Fölvidék már az ú. n. „Cseh-Szlovákia”-hoz tartozott, s a szakértő orvosok „csehszlovákok” voltak!

eredményein elindulva, a szerves világ alapvető szerkezetét iparkodott feltárni. Megállapította a szerves világnak a szervetlentől való függését, de azzal szemben való különbségeit is, sajátos törvények szerint való felépülését és működését. Vázolta a növény- és állatvilág lényeges különbözőségét. Végül a szerves lények és a szerves élet ható okait törekedett megtalálni és elkülöníteni. Kimutatta, hogy ezek az okok nem magukban a szerves jelenségekben rejlenek, nem is a szerves anyagban, hanem a szerves jelenségek és testek «mögött» vannak, velük szemben transzcendensek. Működésük feltételül értelmes, azaz szellemi természetűre vall. Egy-egy ilyen végső ható ok a szerves világban nem az egész szerves világgal, nem is az egész növény-, ill. állatvilággal kapcsolatban, de nem is egy szerves egyeddel, hanem egy-egy természetes állat-, ill. növényfajjal kapcsolatban kereshető leginkább: működési köre egy egész természetes faj. Kivétel csak az ember; ennél minden emberi egyénnel egy-egy külön szellemi ok is kapcsolatos: az emberi lélek. Az embernek ez az alkata azonban alaposabb szemléletre teljes összhangban illeszkedik bele az egész szerves, sőt az egész testi világba.

Az előadást, bővebb kidolgozásban a *Budapesti Szemle* ez évi júliusi és augusztusi füzete közölte; németül a *Bücher der neuen Biologie und Anthropologie* füzetek során jelenik meg.

A szélesebb értelemben vett filológia köréből Hornyánszky Gyula *Hippokratesstől Tacitusig* c. alatt tartott dolgozatában Nordennek abból a megállapításából kiindulva, hogy Tacitus a *Germaniában* hippokratesi kifejezésekkel beszél a germánoknak egymáshoz való hasonlóságáról és más népektől való különbségéről, vizsgálat tárgyává teszi a görög-római etnográfiában a hasonlóság-különbség toposát.

A hippokratesi irat, amely «a levegőről, helyekről és vizekről» szól, egész individualisztikus bölcsészetet épít fel arra az elméletére, hogy az emberek egymáshoz hasonlóak ott, ahol az időjárás egyforma, míg ellenkezőleg: a váratlan változások az időjárásban különbözőkké teszik az embereket (a barbár és görög ellentéte). A milió-elmélet folytatódó fejlődésében a külső tényezők mellett a fajok keveredésének szempontja is mindnagyobb szerepet játszik. Az úgynevezett *euxpatia* tanának kialakításában Poseidonios áll a középpontban. Őt láthatólag szír származása erősen befolyásolta annak a nézetnek hirdetésében, hogy a kultúrának előfeltétele a népek keveredése, s hogy az izoláltság kultúrátlan egyformaságot teremt. Tacitus, aki ismeri a poseidonioszi tant, de a római nép körében végbemenő faji keveredésnek ellensége, nyomatékos szándékossággal emeli ki, hogy a germán egyének mennyire egy és ugyanazon faji típusnak a kifejezői.

A dolgozat azóta megjelent önállóan *Von Hippokrates bis Tacitus* c. alatt.

Németh Gyula előadása, *Török népvnek mint a régi török műveltség emlékei*, a török régiségtan egyik fejezete volt.

Először azokról a népnevekről szólt, amelyek a régi török népek föl-
osztásával és kormányzatával függenek össze; ezek között legfontosabb az
ok és *oguz* név — ennek eredetileg ,nyíl', később ,törzs' a jelentése; a magyar-
ság *on-ogur* — *ungar* nevében is megvan e szó, az *on-ogur* név eredeti jelen-
tése, *tíz nyíl* = ,tíz törzs'. Beszélt azután a méltóságnévből keletkezett
törzsnevekről s egyebekről; bizonyította, hogy a török régiségben személy
névből keletkezett népnevek nem voltak, s ilyenek csak később, arab és mongol
hatás alatt keletkeztek, végül azt fejtette ki, hogy a törökségben totemisz-
tikus eredetű népnevek nincsenek, bár totemisztikus jelenségekkel a régi
törököknél találkozunk.

Farkass Gyula *A személyes motívum jelentősége a német-magyar
kapcsolatok történetében a német romantika korában* c. dolgozatában
abból a megállapításból indul ki, hogy a magyar gondolatnak min-
denkor szüksége volt — kifejezési formájának izoláltsága miatt —
a személyes közvetítésre, hogy Európában ismertté váljék.

A XVII. század elején Németországban semmit sem tudtak a magyar
kultúráról, amint ezt Reimman irodalomtörténete is mutatja. Reimmannak a
magyarokat elítélő nyilatkozataiból született meg az első német-magyar iro-
dalmi vita, melyben magyar részről Czvittinger és Rotarides vettek részt —
ennek az irodalmi vitának köszönhető a magyar irodalomtörténetírás meg-
indulása. Kazinczy egész személyiségének latbavetésével folytatta a Német-
országban tanuló magyar diákok felvilágosító munkáját, levelezett német
írókkal, ismertetéseket írt német folyóiratokban, és így jórészt az ő személyes
kapcsolatainak köszönhető, hogy a XIX. század elején a német tudomány
és irodalom behatóan érdeklődött Magyarország iránt. A német művelődés
számára ezáltal egy eddig ismeretlen világ nyílt meg, a magyar fejlődés pedig
új tartalmat és irányt nyert.

Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmak* címen tar-
tott előadást.

Arról szólt, hogy az irodalom egy örök emberi vágyódásból keletkezett :
le akarja győzni a mulandóságot, és legalább szellemben a földi halhatatlanság
egy formáját akarja biztosítani a halandó ember számára. Ez a végtelen-
ségre irányuló törekvés nyilvánul meg az irodalom minden alapjelenségében.
Kezdetleges fokon a szóhagyomány primitív szövegrögzítő képletei, ismét-
lései, alliterációi és variációi, magasabb fokon a monumentalizáló epigráfia,
a kódex-szövegek állandósulása, a legmagasabb fokon a nyomtatott betűnek
ércnél maradandóbb szövegállandósága, mind-mind az időnek ellentálló
formába önti a mulandó emberi szellemet. A szellem fennmaradásáért harcol
minden író több-kevesebb sikerrel: innen fakad az író felelősségérzete és
gyorsan emelkedő önérzete. A halál és mulandóság elleni küzdelem jegyében
keletkezik az írói életrajz, az önéletrajz, az ,összes munkák' kiadása, de min-
denekfelett a művészi alkotás fölülmúlhatatlan teljessége és abszolút tökéle-

tessége az, ami az alkotó szellem fennmaradását biztosítja. Az irodalmi forma tehát objektív állandóságot és ezzel publicitást ad az emberi szellemnek: ez az irodalom társas vonatkozásainak végső alapja.

Császár Elemér a *Budapesti Szemle* ez évi májusi füzetében megjelent dolgozata alapján *A magyar irodalom jellemző vonásairól* beszélt. Irodalmunkat egységes organizmusnak tekintve, hossz-metszést csinált rajta, végig irodalmunk évezredes életén, s azután a metszési fölületek tükréről leolvasta irodalmunk jellemző vonásait, olyan rendben, amint azok a fejlődés során láthatóvá válnak. Amint sorjában elénk tűntek ezek a vonások, belőlük észrevétlenül kialakult egy egyéni kép: a történeti magyar irodalom a maga sajátosságában. A dolgozat azóta megjelent franciául a *Hongrie et la civilisation* c. munka II. kötetében, *Les traits caractéristiques de la littérature hongroise* c. alatt.

Lukinich Imre előadásában — címe: *Nagy Péter császári címe és a bécsi udvar* — a bécsi állami levéltár anyaga alapján annak a diplomáciai szóharcnak történetét adta elő, mely Nagy Péter és a bécsi udvar közt kivált I. Józsefnek 1711 április 17-én történt halála óta öltött nagyobb méreteket a címzés körül.

Nagy Péter ugyanis «császár» és «felség» címet követelt magának I. Józseftől, mint német császártól, az azonban, a bécsi udvar eddigi álláspontjához híven, megtagadta a cár kívánságát. Halála után anyja, Eleonóra császárné, mint ideiglenes régens vezettén az államügyeket, a Nagy Péterrel való írásbeli érintkezés alkalmával természetesen az eddigi gyakorlatot követte. E miatt a cár nagyon megnehezített és megtorlásképpen Eleonóra császárnétól megtagadta a «felség» és a «császárné» címzést és a levelezésben csak «fenség»-nek címezte. Ez viszont a császári miniszterek körében keltett nagy megütközést; hosszas tanácskozások után abban állapodtak meg, hogy a jövőben nem fogadják el a cár leveleit, ha sérelmes a címzésük, sőt az első ilyen sértő levelet vissza is küldik. Az ugyanakkor folyó orosz-török háború miatt a címkérdés lekerülvén a napirendről, a cár levelének visszaküldéséből nem származott nagyobb bonyodalom, később pedig maga a cár sem erőszakolta a kérdés rendezését — egyszerűen 1723-ban önkényesen felvette a császári címet.

A boroszlói egyetemen a keleteurópai, illetőleg a lengyel-orosz történelemnek művelésére különös nagy gondot fordítanak. Lukinich előadása ennek következtében az egyetem programjába teljesen beleillett és így nagyobb érdeklődést is keltett. Az előadás megjelent a *Jahresberichte für Kultur und Geschichte der Slaven* c. folyóiratban.

Hekler Antal másik, egy tudományos részletkérdést tárgyaló dolgozatában — *Módszertani kérdések a római portrait-művészet köré-*

ből — bevezetésül rámutatott a történelmi domborművek nagy jelentőségére a portrait-művészeti kutatások szempontjából.

Nemcsak a viselet és stílusfejlődés történetéhez szolgáltatnak biztos támasztó pontokat, hanem ikonográfiai problémák megoldását is lehetővé teszik. Róluk nemcsak a császár, hanem a környezetében szereplő történeti ismert személyiségek vonásait is megismerjük, s e révén biztos alapot nyerünk, hogy ezeknek a személyiségeknek egyéb ránk maradt arcképeit az emléanyagban felkutassuk. Hogy ez a módszer mennyi eredménnyel biztat, azt előadó saját kutatásai köréből vett néhány példával igazolta, melyek lehetővé tették eddig névtelen portrait-knek történeti személyiségekkel való azonosítását. Így ismerte fel Hekler eddig még meg nem határozott emlékekben Vetulonium Civicát (a 136. év egyik konzulja), Marcius Turbót (a 118. évi dák háborúk győzelmes hadvezére), Claudius Pompeianust (Marcus Aurelius császár vezérkari főnöke).

A földrajz köréből gróf Teleki Pál egy, Cholnoky Jenő két előadást tartott. Gróf Teleki Pál előadása — *A politikai földrajz és a világpolitika időszerű kérdései* — arról szólt, hogy a régi államismeszerű politikai földrajz helyét elfoglalt és ma divatos geopolitika mellett van-e jogosultsága egy oly politikai földrajznak, amely a földrajztudomány modern felfogásának, a szintétikus tájfelfogásnak megfelel. A válasz igenlő.

A földrajz a földfelszín élettana. Élet alatt Teleki nem biológiai életet, hanem mindennek létének állandó folyamatát érti. Ez az élet emberi szemünk előtt anyagoknak és immateriálisoknak egyéni koncentrációiban folyik. Ilyen egyéni koncentráció földünk felszíne is, rajta minden közös életességbe tartozik. Ez az életesség a földrajz tárgya. Az ember gazdasági munkája, gazdaságpolitikai törekvései és politikai eszméi beletartoznak ebbe az életbe. A politikai földrajz, amely ezeket előtérben tartva foglalkozik a földfelszín életével, jogosult és szükséges is. Szükséges nemcsak elméletileg, az érdeklődés növekedése folytán, de szükséges a földfelszíni élet jelenségeinek jelenlegi fejlődése folytán is. A földfelszín erőit, jelenségeit kategória-csoportokba foglaljuk (felszín, klíma, víz, növényzet, állatok, ember). A földfelszín különböző tájain egyik vagy másik tényező erősebben dominál (őserdőben a vegetáció, sivatagban a felszín stb.). Az ember a cerebráció és a szocializáció, valamint ezek integrálódása és mind több földi anyag és erő felhasználása folytán a domináló tényezők közé emelkedett és mind több tájban az élre kerül. Organikus fejlődésének öntudatára ébredve, azt céltudatosan, organizatorikusan irányítja, fejleszti. Megszületik a politikum, és a politikai földrajz nem más, mint a politikailag társadalmasodott emberiségnek mint a földfelszíni élet élettényezőjének élettana.

Annak illusztrálására, hogy praktikus kérdésekkel ezen szintétikus politikai földrajz hogyan foglalkozik, Teleki a nagy nemzetközi problémákat

választotta. Kezdte azzal, hogy a földet tengerek és hegységek nagy (szubkontinentális) kamarákra osztják. A klíma egyesekben különösen kedvező (nyugati szél, monszun), ezek népsűrűsége nagy. Ritka területek, tengerek egymástól izolálják őket: önállóan fejlődnek (pl. Európa, India, Kína, Közép-amerika stb.) és mindeniken belül az államfejlődés is típusában egységes. Az izoláció és a világtávolságok csökkenésével az egyes kamarák államainak közös érdekei kidomborodnak. Az emberiség gazdasági kapcsolatait által a politikaiaknak is szaporodniuk kell. Mindez, organikus fejlődésben, a politikai világkapcsolatok gondolatához vezet: ebből az öntudatból fakad mint organizatórikus próbálkozás a Nemzetek Szövetsége. Paneurópa az európai életkamara érdekközösségeiből kelő gondolat. A leszerelés a társadalmasodási folyamat jelenségeként tekinthető, s mivel az erőnek a gazdasági oldalra való koncentrációját eredményezi, az emberi tényezőnek mint domináns földfelszíni élettényezőnek szempontjából vizsgálható. Az imperializmus vizsgálendő mint különböző földfelszíni életkamarak egy nemzet (hegemónia) által való kapcsolatának, tehát sajátos földfelszíni életegységeknek fejlődése. Az autarchia és a gazdasági határok kérdésében küzdő szabadkereskedelem és védővám gondolatok a geográfus szemében annak az integrációs fejlődés-folyamatnak a részei, amely a részeknek és az egésznek váltakozó fejlődéséből keletkezik. Kisebbség háromféle van: tradicionális, önkéntes és kényszerkisebbség. A geográfus szemében az önkéntes kisebbség: vándor (bodenvag), a tradicionális és kényszerkisebbség földhöz kötött (bodenständig). Tehát a földrajz bizonyossága szerint különböző jellegű és anyagú egyéniségek. Nép és föld együtt szerves kapcsolatban más, mint egyszerűen nép, föld nélkül. A nép-föld kapcsolat a műveltség növekedésével mindjobban elmélyül.

Cholnoky Jenő első előadásában *A folyóvölgyekről* beszélt, második előadása *Bécs földrajzi helyzetét* értette meg.

A folyók munkaképességének és az elvégzendő munkának összehasonlítása megadja a folyó jellegét, hogy bevágódik-e, vagy kanyarog-e? vagy pedig zátonyos és szerteágazó lesz-e? Ezzel szigorú mechanikai értelmezést kapott sok, eddig megfejtetlen hidrológiai jelenség. — Az eddigi felfogásokkal szemben kimutatható, hogy Bécs az iparos dél-német medencék és a mezőgazdaságos magyar medence közt típusos vásárhely. A rómaiak idejében ilyenforma jelentősége volt Carnuntumnak, de akkor Pannonia volt műveltebb, az újkorban pedig a nyugati medencék voltak műveltebbek.

Matematikai előadás egy volt, Fejér Lipóté. Előadásának — *A Weierstrass-féle közelítésről, különösen Hermite-féle interpoláció útján* — gondolatmenete a következő:

Ha az adott folytonos függvény Weierstrass-féle közelítő polinomjait a „legkisebb négyzetek elve” szerint keressük, mégpedig ennek „ismételt” alkalmazásával, akkor a Legendre-, illetőleg a Fourier-féle sor arithmetikai közepéhez jutunk. E régiebb eredményeinek érintése után áttért a Weierstrass-

féle közelítési feladat ama megoldásának részletes kifejtésére, melyet újabban talált, ez az ú. n. interpoláción nyugszik. Úgy ért a célhoz, hogy nem szorított az ú. n. Lagrange-féle interpolációs-polynomokra, hanem ezek helyett magasabbfokú, ú. n. Hermite-féle polynomokat alkotott. Lényeges az, hogy ezeket a Hermite-féle interpolációs-polynomokat nemcsak fokszámban, hanem a csomópontokban föllépő esés tekintetében is korlátozza. E korlátozás sokkal általánosabb, mint az, melyet 1915-ben talált és több helyütt közölt.

A természettudományok köréből csak két előadás hangzott el, az egyik Mauritz Béláé.

Magyarország és Erdély tellurérceiről beszélt, mert ezeknek az érceknek hazánk a klasszikus földje. (A németek nem nagyon foglalkoznak ezzel a tárggyal.)

Előadása első felében kiemelte a tellur-elem felfedezésének történetét. Minden tankönyv a német Klaprothnak tulajdonítja a tellur-elem felfedezését, pedig a valóság az, hogy a felfedezésben a legnagyobb érdeme Müller Ferenc erdélyi bányaigazgatónak és még inkább Kitaibel Pál pesti egyetemi tanárnak volt. Müller ismerte fel, hogy valami új anyaggal van dolga, és Kitaibel pontosan meg is határozta; kéziratát, mely erre vonatkozott, de nyomtatásban meg nem jelent, Kitaibel Bécsbe küldötte, ahol Klaproth olvasta és csak azután ejtette meg saját vizsgálatait, melyek Kitaibel mindenben igazolták. Azután rátért a tizenegy magyarországi és erdélyi tellur-érc ismertetésére; közülük tizet legelőször nálunk ismertek fel, csak a hessit-ércet találták legelőször az Urálban, később legszebb példányai azonban Erdélyből kerültek elő. Végül adta az egyes lelőhelyeknek rövid geológiai leírását.

A másik előadást Zemplén Géza tartotta, a maga vizsgálatai alapján ismertetve *A szénhidrát-kutatás újabb eredményeit*. A beavatottak tudták, hogy ezek az újabb eredmények magának az előadónak eredményei s igen nagy tudományos és gyakorlati jelentőségük lesz: ezért igen nagy számmal jöttek meghallgatására gyárosok és gyakorlati kémikusok is.

Zemplén beszámolt azokról a módszerekről, melyeket az utóbbi években kidolgozott; ezek lehetővé tették neki a legfontosabb összetett cukroknak, kivált a cellobióznak és a máltóznak szerkezeti felderítését. E két összetett cukor fontosságát annak köszöni, hogy építőkövekként szerepelnek a keményítőben, illetőleg a cellulózban. Ennek következtében Zemplén eredményei további kutatások alapjául fognak szolgálni mind neki, mind másoknak.

Zemplén előadása pénteken lezárta a sorozatot, szerepünk a boroszlói egyetemen véget ért. Krónikás tisztemhez hiven nem térek ki munkánk értékének fölmérésére, csak azt a tényt állapítom meg,

hogy előadásainkról sok szó esett mind a boroszlói tanárok, mind az egyetem hallgatói körében, s azokkal a hangokkal, melyek kicsendültek belőlük, Madách Lucifere nem lett volna megelégedve, mert a boroszlói kritikusok «mindent dicsértek, rossznak mitse tartottak». Nem illenék, hogy akár letompítva is, közöljem azt a sok szépet, amit társaim tudományos készültségéről, gondolatgazdagságáról, felfogásuk önállóságáról, megállapításaik eredetiségéről és meggyőző voltáról hallottam, de arról a bámulatról nem hallgathatok, amelyet kollégáinkban s általában a boroszlói társaságban a magyar tudós-csapat német nyelvkészsége keltett. Nem akarták elhinni, hogy a magyar tanárok hazájukban csak magyarul adnak elő. Az lehetetlen, mondták újra meg újra, hogy állandó gyakorlat nélkül valaki ilyen könnyen, közvetlenül, biztosan fejezze ki magát idegen nyelven! Egy tanár-asszony meg szemrehányást tett egyikünknek, miért nem kevert szándékosan egypár hibás kifejezést előadásába, hiszen így a hallgatók azt hiszik, hogy Budapest német város, és mi német tanárok vagyunk!

Fordítsunk most egyet az események rendjén és szempontot változtatva ne azt kutassuk, mit adtunk mi a Friedrich Wilhelm egyetemnek és a boroszlói társaságnak, — erről eleget beszéltem eddig, talán többet is, mint illetet volna — hanem azt, mit kaptunk mi tőlük. Sokat, nemcsak többet, hanem mást is, mint amit vártunk. Udvariasságra, figyelemre el voltunk készülve, hiszen művelt emberek jól fogadják azt, akit maguk közé hívnak, de meglepett, sőt valósággal elbűvölt bennünket az a melegség és közvetlenség, amellyel mindenfelé találkoztunk a hidegnek tartott németek s gőgösnek tudott poroszok körében — Boroszló földrajzilag Sziléziában fekszik, de politikailag Poroszországhoz tartozik! És a vendégszeretetük! Rólunk azt tartják, hogy a legvendégszeretőbb nép vagyunk a művelt Európában — nos, a németek ugyancsak megszegyenítették bennünket. Azok a bizonyos mentoraink, akik bennünket a katedrára fölvezettek, kiterjesztették pártfogásukat reánk az emberekre is, bevezettek családjuk körébe s otthonuk bizalmas miliőjében elhalmoztak szeretetük változatos nyilvánulásaival. De volt részünk hivatalos ünneplésben is, mindennap, néha kétszer is. Kezdte a vendéglátást, mindjárt az első napon, Boroszló városa. a városháza nagytermében — a szomszéd szoba faláról Mátyás király hollós címere nézett le ránk, beszédes emléke nagy királyunk hódító hadjáratának. Utalt is reá beszédében a város szellemes főpolgármestere, hálásan emlékezve meg arról a szolgál-

latról, amelyet a magyar király Boroszló városának tett, amikor elkergette a rabló cseheket — igaz, hogy hozzátette finom iróniával: persze, a fölszabadító magyar sereg tovább tartózkodott a városban, mintsem a boroszlóiak szerették volna, s viselkedésével sem voltak mindenben megelégedve. Másnap a porosz kultuszminiszter nevében, akinek tervét megzavarta hivatalos elfoglaltsága s így le kellett mondania boroszlói útjáról, Richter államtitkár adott tiszteletünkre ebédet, este meg az Ipar- és Kereskedelmi Kamara terítettett nekünk és meghívott tagjainak 23 kerek asztalt a Börze nagy csarnokában. Ahol nappal ügynökök és alkuszok fürge serege ugrált és ágált, s izgatottan kiabálta az értékpapírok árfolyamát és az „adok-veszek“-et, ott most tanárok, gyárosok és kereskedők csevegtek kedélyesen és koccintgattak sűrűn! Kedden két előadást is rendeztek nekünk: az egyetem Német Intézetében egy énekeszenés jelenet keretében bemutatták a sziléziai népviseletet, utána nyomban a Városi Színház díszelőadására siettünk és d'Albert *Hegyek alján* című operáját hallgattuk meg, majd meg a boroszlói magyar konzul, dr. Heimann látott vendégül valóságos virágerdőben. Figyelme erre az éjjelre magyar színt, magyar hangulatot vitt a Hétel Monopol fényes termeibe: az asztalokon zöld levelek és ágak között csupa piros és fehér virág, az első felköszöntőt a gazda Magyarország kormányzójára mondotta, s utána a Rákóczi-induló hangjai csendültek föl! Szerdán a rektor adott családi vacsorát — ezt úgy kell érteni, hogy meghívta az egész egyetemet, a tanárokat családjukkal: voltunk vagy 300-an az óriási teremben, s az estély csakhamar bállá fejlett. Csütörtökön Boroszló Városligetében, a Scheitniger Parkban, a boroszlói Messegeseellschaft vezetősége rendezett számunkra gyönyörű estét. A koncertjük hangjait csakhamar elnyomta az égi orchester fonszéges zenéje, de ott ragyogott előttünk továbbra is a fényesen kivilágított tó, majd egyszerre elsötétedett minden, hogy a következő pillanatban előbb piros, azután fehér, végül zöld fényben tündököljön. A pénteki este az előbbieknél szerényebb keretben, egyszerűbben folyt le, s mégis ez volt a legmelegebb esténk. A diákokkal voltunk együtt, az ő Mensa academicájukon, s elvegyülve közéjük nemcsak a tanár és tanítvány közös problémáit, meg a német és magyar műveltség érintkező pontjait vitattuk meg, hanem bennünket is magával ragadott a hevülékeny ifjúság magasrakapó lelkesedése, s visszafiatalodva egypár órára, vagy két-három évtizedet leráztunk görnyedt vállunkról.

Hányféle helyen, hányféle társaságban fordultunk meg! Min-

denütt a legnagyobb szeretettel fogadtak, az egyetemi körökön kívül éppúgy, mint belül: látszik, a város egynek érzi magát egyetemével s barátait a magáéinak tekinti. Bennünket tüntetve ki, a maguk tudományos intézményét becsülték meg. De megbecsülték bennünk a magyarságot is — ez volt minden megnyilatkozásuknak vezérgondolata. S a szóval nem fukarkodtak boroszlói barátaink. Annyi volt a pohárköszöntő és a beszéd, — a fényes éttermekben és a családi asztaloknál, előadások előtt és után, ha valahol megjelenünk és valahonnan eltávoztunk — hogy szinte azt hittük: Magyarországon vagyunk. Alig győztünk válaszolni az üdvözlésekre!

Nagy készséggel, de bizonyos tartózkodó szerénységgel mutogatták meg nekünk városuk és tartományuk értékeit. A múzeumokba és könyvtárakba csak küldtek, de nem vittek: nézzük meg, ha érdekel, de olyan kincseket, amilyenek a mi gyűjteményeinkben vannak, náluk nem találunk! S mikor végigvezettek városukon, akkor is sajnálkoztak, hogy nem tudnak elég érdekeset nyújtani a mi Budapest szépségeitől elkényeztetett szemünknek. «Nem találunk nálunk mást, csak egy csomó ócskaságot» — mondták a boroszlóiak, Németország egyik legódonabb városának polgárai! Mi meg nem győztük eleget dicsérni, — s meggyőződésből, nem pusztán udvariaságból — ami szépet velünk az óvárosban fölfödöztettek. Egy hosszú mult nemes patinájától bevont régi épületek sorakoznak egymás mellé, háromszögű „Giebel“-be végződő magas, keskeny házak, sűrűn megszakítva a XVII—XVIII. század pompás barokk palotáival és a késő középkor jellemző vöröstéglás csúcsíves templomaival. A város közepén a négyszögletes piac, a sziléziai városoknak ú. n. Ring-je, s rajta a XIV—XVI. században épült városháza, Németország világi építészetének egyik legszebb emléke: csúcsosívv ablakaival, finom csipkedíszével, sajátos, a renaissance-ba átjátszó formáival valójában nem egyéb, mint egy tipikus boroszlói magánház, középület méreteibe áttéve. Közéleben a tímárok híres utcája (Weissgerberohle), ez a festői városnegyed: az egykori folyammederben egymás hátára épült műhelyházak, emeletes facorridorjaikkal s négy-öt sorban egymás fölé helyezett padlásablakaikkal beszédes emlékei a letűnt századok műveltségi viszonyainak. (Itt pörgeti le Freytag Gusztáv népszerű regénye, a *Soll und Haben* cselekvényének egy részét.) Odébb az Odera szigetén a hatalmas dóm; művészi formáinál és gazdag kincseinél is jobban érdekelték bennünket magyar vonatkozásai: itt van eltemetve, vonásait megörökítő márványemlék alatt, Boroszló magyar származású püspöke, Thurzó János (†1520), s ugyanő ké-

szíttette a dóm déli hajójából a sekrestyébe vezető díszes renaissance-portált, míg a Ferenc Lajos választófejedelem barokk kápolnáját a templom északkeleti sarkán ugyanaz a Fischer von Erlach építette a XVIII. században, aki a bécsi magyar testőrpálotát. Mi, a «modern» Budapest lakói, nemcsak csodáltuk, hanem a magunk szegénységében és kifosztottságában irigyeltük is a történelmi emlékekben, a mult gondosan megőrzött hagyományaiban gazdag Boroszlót. Szép azonban Boroszlóban az is, ami új. Ami lehetőséget a város kedvező fekvése nyújt, azt kitűnő érzékkel aknázza ki a vezetőség: fékbe törve az Oderát és a városon keresztül-kasul kanyargó mellékágait, szinte Velencére emlékeztető városrészeket teremtettek; a belvárost körülölelő lankákat parkokká képezték ki s zöldelő erdők lombsátorát meg tarka virágsznyegetek varázsolvá az új város széleire, vidám, bájos keretbe foglalták az ódon Boroszlót.

Boroszlói barátaink figyelme és vendégszeretete nem korlátozódott városuk területére, még a vidéket is, Szilézia délnyugati részét, fölhangolták a magyar tanárok fogadására. Így mikor utolsó tudományos előadásunk lezajlása után elvittek egy 250 km-es autóra, a Riesengebirge előhegységeibe, Zobten és Waldenburg hegyvidékére: mindenütt tárt karral és terített asztallal vártak — és természetesen dikciókkal. Tizenkét óra alatt valóban sokat láttunk. városokat és bányákat, erdőkoszorúzza hegyeket és pataköntözte réteket — az egyik szélén tilalomfa s rajta zománcablába égetve ez a fölírás: *Das Betreten der Wiese ist nur Rindviehern gestattet!* Legérdekesebb állomásaink voltak Schweidnitz városa, Németország legrégibb luteránus templomával — még a város területén kívül s egészen fából épült, mint a mi késmárki templomunk, szintén centrális elrendezéssel, de hatalmas méreteivel és élénk színével egészen más, szinte imponáló hatású — azután Salzbrunn, Szilézia legszebb fürdőhelye, és Landeshut, a betegtüdejű gyermekeknek ez az ideális otthona.

De mindennél jobban megkapott bennünket Grüssau és Fürstenstein vára. Az előbbi bencés apátság két érdekes barokk templommal, s az egyiket egy magyarországi mester építette, az utóbbi 1509 óta a Hochberg grófi család birtoka. Óriási, sok száz holdas hegyi parkban meredek sziklatömbön emelkedik a vár — maga a park a legnagyobb-szerű egész Németországban. Lent a mélyben, vagy száz méternyire a vár alatt, könyökbe tört völgyben, egy hegyi patak vize ömlik szirtról-szirtre, szemben egymásnak fordulva két őserdővel borított, mélyre zuhanó hegylejtő; mi a várat körülövező bástya peremén

állunk : alattunk a szökőkutakkal, virágágyakkal díszített teraszok végláthatatlan sora vezet le a völgybe, fölöttünk a várkastély, 50 méter magas tornyával. A vár alapját még a XIII. században rakta le Bolko, Szilézia hercege, s tovább építettek rajta, az eredeti román stílusát csúcsíves, majd renaissance stílusává fejlesztve, utódai : a Hohenbergerek, a XVII. században, a kor ízléséhez simulva, barokká formálták a várat, s ugyanebben a stílben építette át 1907—1915-ben jelenlegi birtokosa, XV. Hans Heinrich herceg. (A család 1848 óta Fürst von Plesz címet visel.) Megilletődéssel álltunk a vár felső keleti teraszán az épület Mátyás-szárnya alatt. Ez a középkori épületrész ugyanis a mi Mátyás királyunkról kapta nevét : a király sziléziai helytartója, Stein György építtette 1483-ban s nevezte el uráról. A várat Mátyás magyar katonasággal rakta meg, s az vitézül tartotta magát a sziklafészekben Mátyás halála után is. Az egész Szilézia már a lengyel Ulászló kezén volt, de Fürstenstein várát hiába ostromolta vezére, Kázmérnak, Teschen és Plesz urának minden rohama megtört a magyar őrség ellenállásán. Végre mikor fogytán volt az élelmük, átadták a magyarok a várat, de súlyos váltságdíjat fizettettek a lengyelekkel és zárt sorokban, fegyveresen vonultak ki a várból. Emelkedett lélekkel szálltunk le a völgybe a régi magyar dicsőségnek erről a nevezetes emlékeről, és hálásan köszöntük német barátaink figyelmét, hogy elhoztak ide, Mátyás király egykori várába.

Valóban nem a véletlen ejtette velünk útba a fürstensteini várkastélyt. Tanártársaink lelkük finomságával megéreztek, mi az, ami a legnagyobb örömet okozhatja nekünk, s megszerezték számunkra. De nemcsak ők. Mindenki, akivel kapcsolatba kerültünk, hivatalos körök és magánemberek egyaránt, iparkodtak minél kedvesebbé tenni nekünk a német földön való tartózkodást, s mindig éreztük, hogy ez a törekvés nemcsak az elménk, hanem a szívünk ügye is. S ugyanez a törekvés hangzott ki szavaikból. Azokban a beszédekben, amelyeket a német közélet vezető egyéniségeitől — a közoktatásügyi államtitkártól és a rektortól, Boroszló főpolgármesterétől és a sziléziai népjóléti intézmények vezetőjétől, a kereskedelmi és iparkamara elnökétől és a grüssaui apáttól — vagy tanártársainktól hallottunk, de a fesztelen beszélgetésekben is a szeretetnek és megbecsülésnek olyan hangjai csendültek meg, amelyek hozzánk voltak ugyan intézve, de rajtunk keresztül az egész nemzetnek szóltak. Kíérzett belőlük, hogy ezek a német férfiak, tudósok és politikusok, kereskedők és papok egyformán, egy

70 milliónyi hatalmas nemzet fiai, a maroknyi, tizedrészákkora magyarságot magukhoz minden tekintetben méltónak tartják. Nemzetünkben még mindig a régi szövetséges társat, a hű fegyverbarátot látják, s a két népet összetartó kötelek éppen a sziléziai németiség körében erős, mert hiszen itt a németek és magyarok már ötödfél évszázaddal ezelőtt vállvetve küzdöttek a közös ellenségek ellen, s a jelen közös szenvedéseiben, a közénk ékelődött méltatlan ellenség gyűlöletében is összedobban a szívünk. Azzal a tudattal néznek le reánk, hogy életsorsunk örökre, fölbonthatatlanul összeforrott a németiséggel, s amint a múltban együtt harcolt a magyarság a németiséggel a félvilág ellen, a jövőben is egymás oldalán küzd majd a felszabadulásért. De méltó szövetségesnek ismertek el német barátaink a tudomány terén is. A magyar tudományt odaemelték a maguké mellé, — nem kedveskedésből, hanem meggyőződésből — a magyar tudósokat magukkal egyenrangú munkásoknak tartják, tőlük nemcsak az egyetemes tudomány gyarapodását látták és várják, hanem éppen ők, egyben-másban tanulhatnak is.

Mi, akik különböző tehetséggel, de ugyanazzal a lelkesedéssel, egy élet munkáját szenteljük a magyar tudomány emelésére, a németiségnek ebben az elismerésében láttuk a boroszlói hét legjelentősebb eredményét. A legmeglepőbb azonban boroszlói barátainknak politikai tájékozottsága volt. Közismert, hogy a magyarságot mint politikai egységet, céljait és eszközeit a legújabb időkig mindig és mindenütt félreismerték, még Németországban is! Ezzel szemben a boroszlóiak politikai helyzetünket és törekvéseinket teljesen megértették, magukat ezen a téren mindenben azonosították velünk, úgyhogy egyik szónokuk a városháza nagytermében százak hallatára azt mondta: ha Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Temesvár nevét hallja, éppúgy vérzik a szíve, mint minden magyaré. Elgondolható, milyen lelki gyönyörűséget okoztak mindannyiunknak ezek az érzésben fogant kijelentések, hogy' fölvillanyozott bennünket német társainknak nemzetünk iránt nyilvánuló lelkesedése.

Valóban, az a kedvesség és szívesség, amelyet német társaink irántunk tanúsítottak, az az elismerés és tisztelet, amelyet nemzetünknek juttattak, mély, soha el nem múló hálára kötelezte a boroszlói magyar tanár-kolóniát. És említsük meg különös hálával Kornemann tanár nevét, de tegyük mindjárt hozzá a magunk emberei közül Hekler Antalét, filozófiai karunk dékánját. Hogy ez a magyar hét Boroszlóban megvalósult, s így valósult meg, az elsősorban kettejük érdeme. Ők voltak azok, akiknek elméjéből a boroszlói látogatás

terve kipattant, ők voltak azok, akik a meghívás megtörténte után előkészítették az ünnepi hetet, s az ő páratlan agilitásuk és ötletességük, figyelmük és szeretetreméltóságuk tette olyan bensővé, meleggé, minden vonatkozásában sikerülté.

A boroszlói feledhetetlen hét lezajlott, de hullámai nem csendesedtek le s talán sokkal messzebb gyűrűznek, mintsem előre gondoltuk. Az az érzésünk, hogy ez a Németországban lefolyt egyetemi hét sokkal többet jelent, mint két egyetem tanári karának baráti és tudományos kapcsolatát. Ebben a találkozóban — amelynek folytatása lesz Pesten ősszel, amikor a boroszlói tanárok jönnek el hozzánk, s azután más német egyetemi városokban — sokkal nagyobb jelentőségű események foghatnak meg: két nemzet tudományának és két nemzet politikájának kapcsolata.

Császár Elemér.

IRODALOM.

Erdős Renée önéletrajzi regényének befejező kötete.

Ave Roma! Regény, az *Ősök és ivadékok* negyedik része. Írta Erdős Renée. I—II. kötet. Révai Testvérek irod. int. kiadása, Budapest (1929.) 256 és 210 l.

Az *Ave Roma!* egy négykötetes regényciklus záróköve, de a méreteiben hatalmas épület egyes elemei olyan lazán vannak egymáshoz illesztve, hogy a befejező rész megértése kedvéért nem kell messze visszanyúlnunk — egypár mondattal elintézhethetjük előzményeit. Egy fiatal zsidó leány, Érseki Benoite, akit egy derék öreg bencés szerzetes oktatott (*Az új sarj*), miután átélte egy viharos érzéki szerelem gyönyörűségeit (*Az élet királynője*), érzületben elszakad őseinek hitétől s az élet csapásai, az emberek aljassága az igaz út felé, Krisztus urunkhoz fordítják. Amint térben egyre közelebb kerül a megváltását szimbolizáló örök városhoz, akként nő a vágya a keresztség után, hogy zaklatott, bűnös szívét elárassza Jézus kegyelme a megnyugvás, a kiengesztelődés és a lemondás boldogságával. Firenzében mardosó önvádjai a kikerülhetetlen kényszer erejével eléje varázsolják Krisztus képét, s az Evangéliumtól meg Assisi Szt. Ferenc *Fioretti*jétől megihletve még csak jelre vár, hogy Isten akarja őt. Végre több figyelmeztető jel után megkapja az igazít, egy kis púpos assisi-i leány álmában. A leány előbb a Paradicsomban látja őt, aztán pedig, amint az innenső partról átmegy a túlsóra, a folyó sodrát áthidaló kereszten. Benoite tehát megkapta az égi jelt, de a keresztség szentségét még mindig nem meri fölvenni — nyilván mert lelke, amellyel belép Rómába, még nem tisztult kereszténnyé, büszke és dacos, gyönyörködik a fényben és a pompában s nem tud lemondani a világ hiúságairól. (*Berekesztett utak*.)

Itt veszi föl a fonalat az *Ave Roma!* Az új regényben megoldandó költői feladatot meghatározzák az előzmények: nem lehet más, mint annak a tisztulási folyamatnak rajza, amely a hős lelkében végbemegy, míg kiveti magából a világi salakot s a kereszténység utáni vágya lelki szükségletté fejlődik. A keresztény Róma, vallásos életének színességével, egyházi szertartásainak fényével, „Krisztus helytartó”-jának misztikus varázsával, majd kétezeréves történetének hangulatával még a hitetlenek kedélyéletére is mély hatást tesz:

milyen nagy lelki rezdüléseket és fölindulásokat kelt majd a megtérést szomjazó Érseki Benoite lelkében! Azt várjuk, hogy az *Ave Roma!* nem is lesz egyéb, mint lélek-elemzés, a hős vallásos színezetű lelki élményeinek rajza: nem mozgalmas eseményekre vagyunk beidegezve, hanem belső történésekre.

Olvasva a regényt, egyik reményünk a másik után omlik össze. Legelőször megtudjuk, hogy Érseki Benoite lelki fejlődésének ebben az új szakaszában sokkal messzebb került céljától, mint amennyire az előbbi szakaszban megközelítette. Akkor azt láttuk, hogy az égi jel teljesen megérlelte lelkében a készséget, most megütődötten halljuk, hogy még egyre vívódik, nemcsak magában nincs bizalma, hanem a hitben sem, amelyet föl akar venni, s most már nem elégednék meg egy újabb jellel, hanem nyíltan és határozottan csodát követel az Úrtól: menjen el hozzá személyesen és jelentse ki neki: «Akarlak, várlak, kiválasztottalak». Ne törődjünk ezzel a kívánsággal, melynek logikátlanságánál csak a benne nyilvánuló elbizakodottság nagyobb, — mert hiszen az Úr természetesen nem méltatta Sion leányát arra, hogy megjelenjék neki. De azért a hősnő a regény végén mégis megkeresztelkedik, fölveszi, minden isteni beavatkozás nélkül is, a kereszténységet. Csakhogy ezáltal kiderül, hogy az a vallásos misztikum, amely a mese természetfölötti jellegét volt hivatva megadni, pusztá játék volt, afféle bűvészi hókusz-pókusz — annak is nagyon átlátszó vagy éppen üres.

De a regény költői földadata nem is erre, hanem a lelki tisztulás folyamatának rajzára irányult. Itt is súlyos csalódás vár reánk. Benoite leányasszony — milyen szerencse, hogy a magyar nyelv az egyetlen, amely egy szóval ki tudja fejezni ezt a Benoite-ra szabott fogalmat! — szorgalmasan járja a templomokat, s az író bennünket meg is hat a szertartások áhítatának éreztetésével, a hősnőre azonban mindez csak annyi hatással van, hogy minden alkalommal elsírja magát — lelki átalakulásának azonban semmi nyomát sem látjuk. Mint azelőtt, él továbbra is a világ örömeinek, főpassziója jómodban, kényelemben verseket írni s a maga és mások szívügye iránt érdeklődni. Abban a pillanatban, amikor fölveszi a szentséget, semmivel sem tisztább, mint mikor a regény első lapjain találkozunk vele — sőt most már egy félszerem emléke nyomja a lelkét. Így nevezem ezt az érzését, mert aligha volt az több pusztá érzéki föllángolásnál, ami — kicsi híja — majdnem odalökte egy élv sóvár kalandor karjába. Hogy elkerülte az újabb bukást, nem rajta múlt, hanem egy kolerás betegen, akit Benoite útjába éppen megszádulése pillanatában vetett a szerencsés véletlen. Egyébként is a hősnő még mindig

a régi hiú, öntelt, egocentrikus világnézetű, magát imádó és imádatni vágyó nő.

Szóval a költői föladat a regény folyamán elsikkadt. De talán nem is a regényben, hanem bennünk van a hiba: hátha az írónak esze ágában sem volt egy magasabb eszmét átsugároztatni a cselekvényen, s nem akart egyebet, mint érdekes, jellemző események egymásbaszövésével egy emberi sorsot elénk rajzolni s így művészi hatást elérni. Nézzük, hogyan fest ebből a szempontból az *Ave Roma!*

A hőst ismerjük. Ő a regény tengelye, minden, ami történik, körülötte forog. De mi történik vele? A regény első, nagyobbik felében sok minden. Ott él a hős egy kis római penzióban, mint a vendégek bálványa s prezideál a választottak asztalánál. Ez a nyolctíz ember — jobbára leányok és nőtlen urak: szerényen s nem tudni, mi jogon, Olympusnak nevezik magukat — különös társaság. Legtalálóbban egyikük jellemzi:

--- Micsoda alakok! [Vajon] nem olyanok, — ahogy beszélnek, mozognak, járnak-kelnek, — mintha egy régi regényből léptek volna elő? A világon semmi, de semmi valószínűség sincs bennük. (I. k. 212. l.) Mennyire igaza van a szerző szócsövének! Valóban ezek az alakok, az elsőtől az utolsóig, erősen papirosízűek, s ha nincsenek is éppen régiebb regényekből kiszabva, bátran oda illenének, kivált az epedő troubadour, Cyrano torzképe meg ellenlábasa, a dán atléta, aki mást sem tud, mint ölelni. Ezek az emberek bölcselkednek, ábrándoznak vagy tértitgetnek, tesznek is néha valamit, de rendszerint csak beszélnek, mindig, közvetve vagy közvetlenül, Érseki Benoite-tal vagy róla, vagy vele kapcsolatban, s mindig a lelkesedés és az elragadtatás, a csodálat hangján — a szegény olvasó átkozza a sorsot, hogy megfosztotta attól a szerencsétől, hogy szemtől-szembe lássa ezt a páratlan asszonyt, a szépségnek és a tehetségnek ezt a inkarnációját. Csakhogy egy kis baj van. Ezeknek a mellékszereplőknek minden szava és minden mozdulata epizódikus jellegű, nem következik belőle semmi, azok az apró történetek, melyeknek központjába a hősnő mellé fölváltva kerülnek partnerül, megmaradnak a maguk különállásukban, nem rendeződnek szerves mesévé. Szerkezeti jelentőség híján pusztá novellák, csak a hős azonossága révén fűződnek föl lazán valami fonalra, nem tartja őket össze az érdek egysége — hiszen nem látjuk, milyen cél felé viszik a cselekvényt: nem is láthatjuk, mert önmagukban bírván céljukat, más, magasabb cél szolgálatára nem vállalkoznak. Külön-külön nézve nem érdektelenek; van bennük, jobbára, valami romantikus hangulat vagy finomság a párbeszéd szövésében, néha egy

darab költőivé idealizált életet kapunk — de mégis csak pusztá betétek s betétekből nem lehet cselekvényt kerekíteni!

Az I. kötet után, abba az ürbe, amely a két kötet között tátong, eltűnik, mint valami színpadi sülyesztőbe, az egész társaság. A II. kötetben végre megkezdődik a mese, új céllal, új alakokkal, — mindent, ami eddig történt, bátran elfelejthetünk. A tárgy: a hősnő előkészítése a keresztség fölvetelére. Önmagában sovány tárgy, nem is igen alkalmas regény főcselekvényéül, de Erdős Renée ért ahhoz, hogy fölkeltse iránta a figyelmet. Egy fiatal magyar papot léptet föl, s az nem kisebb föladataira vállalkozik, mint szentet, valóságos szentet faragni Érseki Benoite-ból. Van-e pszichológiai gyökere a hősnő jellemében ennek a vállalkozásnak, ne kutassuk, az bizonyos, hogy az ifjú pap lelkiismeretesen végzi dolgát. Benoite-tal foglalkozik ébren és alva, hónapokon keresztül nincs más gondolata, mint ez a csodálatos nő, a szépség, a szellem, az erkölcs inkarnációja. Órákon keresztül szaval neki, a hitről is, de még inkább Érseki Benoite költészetének, a magyar költészet zenitjének gyönyörűségéről, s noha lelkesedése a költőnőnek és a szellemnek szól, mi azonban a kritikus és a pap szavaiból ki véljük hallani a szerelmes ember szíve dobbanását. Még az egyház szentjei is rendszerint csak haláluk után szokták megkapni azt a hódolatot, azt a rajongást, azt a teljes odaadást, amellyel ez a naiv pap elárasztja a világ hiúságain csüngő asszonyt, egy elviharzott szenvedélyes érzéki szerelem hősét — pedig ez akkor még nem hagyta el ősei hitét s lelkében sokat megőrzött a zsidó erkölcs és szellem hagyományaiból. S mikor higgadtabb társai megelégtelve ezt az ábrándos extázist és a convertendával való intenzív foglalkozást, elmarják hősnője mellől: csúnyán összevész velük s halálos nyavalyába esik. Szegény mártírja a kötelességteljesítésnek!

Az árván maradt lelket egy belga bencés veszi most gondozásba. Módszere drasztikus, de ostoba: ráerőszakolja a 800 lapos tridenti katekizmus elolvasását. Ez a lapos, száraz, rideg egyházjogi könyv, a tridenti zsinat határozatainak gyűjteménye, a hit nagy lelki élményeire sóvárgó költőnőt annyira leszállítja a misztikus érzések világából, hogy egészen megcsömörlik és már megírja a lemondólevelét a páternek, amelynek az a veleje: köszönöm, most már inkább megmaradok zsidónak! (Talán éppen ezt akarta a kánonjog bölcs tanára? Akkor nem is volt olyan ostoba!) De a költőnő mégis előveszi jobbik esztét és odaáll a kereszttelőmedence elé. Ennek öröme a bencésrend ablas primas-a a clausurában (!) ünnepi «déjeuner»-t ad, a pápa ő szentsége külön kihallgatáson fogadja az új catholicát s

megajándékozza sajátkezüleg dedikált arcképével — mi meg tesszük a regényt.

Letehetjük a kritikusi tollat is. Az anorganikusan két részre való regény első kötetéről elmondtuk véleményünket, a második kötetéről sem kell sokat beszelnünk. Lelki mozgalmak rajzát kapjuk benne, de igazságukról nem tud a szerző meggyőzni. Félre nem érthető utalásokkal tudtunkra adja, hogy a hősnőjében önmagát rajzolja — s a külső körülmények részben igazolják is. Vajjon a lelki folyamatok, amelyeket bemutat, igazak-e, átélte-e magában mindazt az író, amit elbeszél: művészi szempontból egészen mellékes. Az olvasónak nincs hozzá köze, igaz-e, amit eléje ad az író; az ő kérdése, s ezen fordul meg minden regény sorsa: el tudja-e fogadtatni valóságul. Ezzel a földattal az *Ave Roma!* nem tud megbirkózni. Pszichognózisunk csődöt mond, ha a második kötet három főszereplőjét reális, lélektanilag egységes jellemeknek akarjuk fölfogni, mert szemre ugyan emberek, de lelkükben nincsen más, csak amit oda a szerző mesterségesen belevitt, s az egész: az érzelmek romantikája. Ez pedig a romantikának legkevésbé egészséges faja. Így a regény második fele pusztá érzelgés, másfél századdal megkéssett Wertheriáda, nekünk, a XX. század embereinek vontatott és fárasztó. Akinek drága az ideje, érje be az első kötettel — ott legalább novellákat kap.

r. r.

I. Ferenc József levelei.

Franz Joseph I. in seinen Briefen auf Grund von Forschungen im Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. Herausgegeben von dr. Otto Ernst. 1924. Rikola Verlag. 8° 340 l.

Ferenc József korának történelmét meg lehet ismerni Ferenc József levelezésének ismerete nélkül is. A legfontosabb, legtitkoltabb ügyekről is hivatalos akták készültek, emlékiratok szólnak, és bármilyen hosszú ideig, bármilyen nagy hatalommal rendelkezett a császár és király, csak egyetlen ember volt ő is. Ernst Ottó nem is Ferenc József korának történelmét akarta megírni ebben a kötetben, sőt még Ferenc Józsefét sem. Élete folyamán Ferenc József annyi bonyolult kérdésben volt kénytelen állást foglalni, hogy szerepének tisztázására, indokainak kiderítésére másfél esztendei kutató munka nagyon kevés volna, pedig előszava szerint Ernst Ottó ennyit fordított e szemelvény-kötet előkészítésére. Szűkebb határok közt mozgó, de kényesebb földadatot választott: jellemezni akarta Ferenc Józsefet

a bécsi állami levéltárban őrzött roppant tömegű sajátkezű levele alapján.

Az első levelek előtti időből más források alapján ismerjük meg azt a környezetet, amelynek hatását késő koráig megérezte Ferenc József. Amikor még nem ismerte a betűvetés tudományát, akkor egyik kedvenc mulatsága volt nagybátyjának, Ferenc császárkirálynak dolgozószobájában nézegetni a szorgalmas öreg fáradhatatlan munkáját. Micsoda történeti távlat: XVI. Lajos kivégzése előtt császár volt ez a Ferenc és ugyancsak ő játszadozott egy öt éves kis gyermekkel, aki szinte interregnumnak nevezhető 13 év után trónralépve, megsejthette a napoleoni háborúkat béka-egérharccá lefokozó viláégéssel járó pusztulást...

Az öreg Ferenc császár örökre behúnyta már szemét, mikor a hatéves Ferenc elkezdte a rendes iskolai tanulást. A gondos részletességgel kidolgozott tantervet nem közli Ernst, csak az órabeosztást. Ebből kiderül, hogy Ferenc Józsefet hatéves korában heti 13—18 órai iskolai munka terhelte, 10 éves korára az elfoglaltság 40, később 58 órára emelkedett föl. Első hallásra megdöbbenhetünk ezektől a számoktól, hiszen mi a heti 30 órán fölülemelkedő iskolai munkát túlterhelésnek tekintjük, — figyelmesebb vizsgálattal észrevesszük az enyhítő körülményeket: az íjesztő óraszámba be van számítva a «magánfoglalkozás» is, ez pedig fokozatosan heti 11 óráig emelkedik. A mai gyermekek iskolán kívül tanulnak táncolni, vívni, úszni, a gyermek Ferenc József órabeosztása ezekre — tornával és katonai gyakorlatozással, lovaglással együtt — heti hat órán kezdve, fokozatosan heti 19 órára emelkedő időt szán. A mai gyermeknél az iskolai munkától elkülönítjük a zene és az idegen nyelvek tanulását, ezek pedig Ferenc József tanrendjébe szintén föl voltak véve: magyar, cseh, francia már a hatodik életévtől, később az olasz, latin, görög is. Ha tehát a külön tárgyakra és a magánfoglalkozásra szánt időt leszámítjuk, rájövünk, hogy Ferenc Józseftől sem követeltek hosszabb időt iskolai munkára, mint a mai gyermekektől. Az átlag-gyermekkel szemben ott van a nagy különbség, hogy a nyilvános iskolába járó gyermek agyveleje pihenhet addig, amíg a tanár a többieket kérdezi vagy fegyelmezi, Ferenc József egyedül ült tanítóival szemben, az ő gondolatai nem kalandozhattak el a tárgytól észrevétlenül.

Ebből a korból már vannak levelei, a Miksa öccséhez írottakból kapunk mutatót. Gyermekkézből feltűnő rajzok tarkítják a leveleket, egyébként az ozsonnák élvezete, gyermeki tréfás kedv csendül ki belőlük és — először egy 14 éves korából származó levélben — jelentkezik

a különbségtétel a «magy, sovány, már nem fiatal» és a szintén nagy, de «fiatal, csinos és vidám» nő között.

A gyermekszobára úgyszólván átmenet nélkül következik a trónralépés, a levelek közlésében ezzel megszűnik az időrend. Ernst Ottó arra törekedett, hogy Ferenc József életéből a személyes motívumot emelje ki: milyen volt hozzátartozóival, milyen alattvalóival, uralkodókkal szemben, ezt pedig külön-külön csak a kronológikus rendből kiszakított levélcsoportokkal jellemezhetette. Eljárása jogosult, mert életrajzi teljességre nem törekedett. A levelek világosabb megértése végett mások válaszoló és kérdőlevelei is bekerültek a sorozatba, így a szövegekből Ferenc Józsefen kívül megismerkedünk családjának tagjaival, elsősorban szerencsétlen végű öccsével, Miksával, azután parancsoló édesanyjával, Zsófia főhercegnővel, aki miatt nem költözhetett Bécsbe Ferenc császár özvegye, Mária Karolina. Zsófia t. i. első akart lenni az udvarban, de ő férjének lemondása miatt nem lett császárné, tehát ceremóniáknál az első helyet át kellett volna engednie a nagymamának. Nemcsak az öreg asszonynak szerzett egy bánattal többet, hanem ő okozta a boldog ifjú párnak, Ferenc Józsefnek és Erzsébetnek életében az első keserű órákat, amelyek bevezették a házastársak későbbi végleges elidegenedését.

Megjelenik a levelezésben a jó barát: Albert szász herceg, később (1873-tól) király, az ischli vadászatoknak szinte egyetlen igazán szívesen látott vendége, Ferenc József életében az egyetlen igazi barát. Neki tilos a császárt Felségnek szólítania, neki az olympusi uralkodó őszintén megírhatja, mennyire bosszantja őt a német császár látogatása, milyen kevéssé örvendetes Edvárd angol trónörökös ismételt látogatásának reménye, ő nyíltan megírja, — elismerten eltalálva Ferenc József gondolatát — hogy nem volt «szívbeli gyász» (Herzenstrauer) a Ferenc József javára lemondott V. Ferdinánd temetésekor.

Megjelennek a főhercegek, köztük természetesen az uralkodó gyermekei. Nincs levél, sem távirat Erzsébettől, de van hozzá szóló. Ezek közül egyik azt jelenti be, hogy Schratt Katalin el fog jönni a császári pár hívására. Táviratok követik az álnéven bolyongó Erzsébetet az egész Európán végig, a kisázsiai partokig. A táviratok szövegezésére használt egyik íven vízszintes vonás választja el az Erzsébethez intézett távirat szövegét attól, amelyet ugyancsak sajátkezűleg fogalmazott a király — Schratt Katalinhoz.

Miután így megismerkedtünk Ferenc József környezetével, sorát ejti Ernst Ottó a levelek olyan csoportosításának, amelyből főjellemvonásait, elfoglaltságának természetét ismerhetjük meg. Előre-

bocsátja a kiadó a foglalkozások közül a legkellemesebbiket, a szórakoztatót. Ez a vadászat, Ferenc József főszenvedélye. Nem medvére, farkasra megy a hajtás, nem is vaddisznóra, hanem apróvadra. Őzre, szarvasra, zergére, fajdra rendesen cserkészve vadászik a király. Különösen barátjához, Alberthez írott levelei vannak tele vadász-hírekkel, ezek a levelek fiatalabb korban néha a bizalmas vadász-üdvözléssel végződnek: «mit Weidmannsheil». Vadászaton érintkezett legközvetlenebbül az emberekkel, ő maga is, úgy látszik, itt volt leginkább emberi. Öccsének, Miksának halála fölött érzett fájdalomát is egy vadásatról szóló levélben fejezi ki, — igaz, hogy akkor is óvatosan, a személy megnevezése nélkül: álomnak tűnik föl előtte a gyászeset, mindig úgy érzi, hogy meg kell jelennie az elvesztettnek újra a megszokott vadászhelyeken. — A vadászat idejéről igyekszik elhárítani a nem szívesen látott vendégségeket: a német császárt nem értesíti ezirányú terveiről, hogy mint a «régi jó időkben» kedvére vadászgathasson barátjának, Albertnek meghitt társaságában.

A vadásatról szóló levelek magyarázatául különös sorokat kapunk. Ferenc Józsefet nem érdekelte semmiféle művészet. Kötelességéhez tartozott a kiállítások, színházak látogatása, sőt pártolása is, ő kötelességét lelkiismeretesen teljesítette, de a modern, bonyolult lelkekhez nem tartozott, őt a kormányzás és a vadászat tökéletesen kielégítette, talán a vadászat magában is teljesen betölthette volna lelkét, további vágyakat nem ismert volna. Gondolkozva állunk meg Ernst Ottónak óriási anyag alapján, gúnyos megfigyeléssel írt jellemzésében ilyen föltevések előtt, annál inkább gondolkoznunk kell, mert pl. egyetlen kegyelmi kérvényt közöl, egy olyant, amelyet Ferenc József elutasított, ezt száraznak látszó, mégis hangulatos «ad acta» címmel látja el. Ferenc József életében bizonyára sokszor adott kegyelmet, a hivatott tényezők javaslatára. Miért kellett ezt az egyet kiválasztani?

Kapunk mutatóványt a király mindenre kiterjedő figyelméről: bármiféle csapás hírért hallja, azonnal tájékozódik, mivel segíthetne a szerencsétleneken, érdeklődik a hatósági intézkedések felől. Ugyanilyen gondot fordít arra, hogy udvariasság és figyelem elmulasztásával senkit meg ne sértsen. Családjának ügyei: szerencsekívánások, részvéttáviratok, kedveskedő ajándékok, rendelkezések, engedélyadások — bizony gyakran fegyelmi ügyek — annyi idejét és annyi gondját veszik igénybe, hogy Ernst Ottó nem ok nélkül írja: «Ferenc József két birodalom fölött uralkodott, egyik az osztrák-magyar monarchia, másik a Habsburg-dinasztia.

Nagyon élénken törődik a kormányzati ügyekkel, bámulatra

méltóan aprólékos részletekre kiterjedő ismeretei vannak. Pedig aki mindenről tud, az mindenbe bele is szól, ha teheti, és ő tehette. Nem is alkotmányos uralkodó volt ő a szónak szoros értelmében, reá jobban illik egy korrelát jelző: korrekt uralkodó, mondja Ernst Ottó. Alkotmányos uralkodó aligha küldött volna parancsokat minisztereinek, amint Ferenc József tette, mégis tőle ezt a legalkotmányosabb miniszterek is eltűrhatték volna, mert ő mindent megtárgyalt, megbeszélte a miniszterekkel és azután a megállapodáshoz ragaszkodott; nem volt kiszámíthatatlan, mint II. Vilmos, sem ingadozó, mint IV. Károly.

Ha egy kötet címlapján császár vagy király nevét olvassuk, azt hisszük, hogy bőven kapunk benne diplomáciai vonatkozásokat, hiszen a diplomáciára még alkotmányos országokban is döntő befolyást gyakorolnak az államfők. Ernst Ottó kötetének valóban csaknem valamennyi levélsorozatában találunk diplomáciai érdekű iratokat, külön levélsorozatot szentel a kiadó a császár diplomáciai munkálkodásának ismertetésére, mégis kevésnek érezzük az ilyen irányú levelet. A takarékossgot az magyarázza, hogy Ernst Ottó nem történelmet akart írni, hanem csak jellemezni akarta Ferenc Józsefet. A közölt anyag alapján fő vonásokban megrajzolja Ernst a császár és király diplomatai arcképét. Föfölmúlhatatlan az udvariasság formuláinak ismeretében, senki többet vagy kevesebbet nem kap annál, ami jár, azonban a nagypolitikát pusztán udvariassági formulákkal elintézni nem lehet. Ebben kevés szerencséje volt Ferenc Józsefnek. Trónra léptének korában az osztrák birodalmon kívül vezetőhatalma volt Olaszországban és a német birodalomban. Uralmának első évtizede elvitte az olasz hegemoniát, a második a német császárság reményét. 1870-ben föléledt reménye, félt, hogy Beust igen barátságos a poroszokkal szemben és a túlzott barátság miatt nehéz lesz háborút indítani a bitorló parvenü ellen, ha annak sorsa rosszra talál fordulni a franciákkal való mérkőzésben, de aztán megjött a nagy csalódás, a hallatlan gyorsaságú és hallatlan méretű német győzelem. A német császári korona örökre elveszett a Habsburgokra nézve. És a gyásznak ezekben az óráiban Bécs németsege ujjongott. «Az újságokból látom, hogy a tilalom dacára mégis nyilvános diadalümepek vannak. Igaz-e ez és lehet-e túrni a tekintélynek ilyen semmibebevését?» — kérdi az osztrák miniszterelnöktől 1871 márciusában az elkomorult uralkodó. A következő év augusztusában pedig rezignáltan köszöni a jó barát gratulációját: «Az aggkor kezdetén születésnapunk többé nem örömnappá. Ekkor volt ő negyvenkét éves...

Nagy elismeréssel kell adóznunk Ernst Ottónak az anyag meg-

választásáért. Természetes, hogy nem ölelheti az föl Ferenc Józsefnek sem uralmát, sem életrajzát teljességében, a legnagyobb nehézséggel kell megküzdenie így is, mikor pusztán az ember jellemzésére szorítkozik. Ezen a téren kitűnő segítő Ernst Ottó nagy tárgyismerete. A levelek megválasztása, a kihagyott levelek és táviratok rövid jellemzése sokszor pótolja a hiányokat. Ugyanezt a célt szolgálják a magyarázatok, amelyek Ferenc József érzelem- és gondolatvilágát elemzik.

Eredmény szempontjából a lélekelemzés sokban egyező Ferenc Józsefnek eddig ismert legkiválóbb jellemzésével, azzal, amelyet Oswald Redlich írt a *Neue Österreichische Biographie* I. kötetébe. Ernst Ottó leírásában a szempontok és fölfogás erre emlékeztetnek, az ő könyve azonban hidegebb Redlich elsőrangú tájékozottsággal és mesteri biztossággal alkotott művénel, sőt sokszor elnéző gúny érzik ki belőle. Mintha tökéletlen bálványképről írna Ernst: nem fél attól, hogy veszélyessé válik a bálvány, tehát nincs miért tiszteltet hazudnia, a földi istenek hatalma régen, nagyon régen megszűnt már, nincs miért gyűlölködni velük szemben...

«Minden egy pontra koncentrálódott, minden egy pontra irányult: a kormányzásra, a kormányzásra belső kényszerből, a kormányzásra ösztönszerű művészetből... kicsinyessége, korlátoltsága, egyszerűsége éppúgy javára vált uralkodói tevékenységének, mint tehetsége és előnyei. Virtuóz volt a kormánygépezet fölötti uralomban. Saját levelei átlagembernek mutatják, aki előtt magasabb törekvés, bonyolult lelki élet ismeretlen fogalom, de mint uralkodó sokkal önállóbb és meggondoltabb volt, mint közönségesen képzelik.» (2. l.)

Aktagyártó készülék volt a milliók csodálatának és hódolatának tárgya, kormányzógép, amely reggel 5—6 órától kezdve működött este 7-ig, 8-ig, hatvannyolc éven át. Gép volt, amely robotolt, a nélkül, hogy értette volna működésének titkait. Egy tekintetben volt nagy: az udvariassági formulák ismeretében. Ha még valami nagyságot lehet találni benne, az a közepszerűség nagysága. Hiába járt olyan szívesen katonaruhában, hiába járta olyan szenvedéllyel a hadgyakorlatokat, katonai ügyekből nem értett többet annál, amennyi egy alattas tisztnek szükséges. Hiába értette mindenkinél jobban azt, hogy milyen sűrűn illik tudakozódni egy király, egy miniszter vagy más úr betegsége esetén, milyen hosszú és milyen szavakból álló távirat illeti meg a hercegnőt lakodalmakor, nevenapján, születésnapján, milyen jár egy uralkodónak gyászeset alkalmával, hiába ismerte a diplomáciai nyelv finomságait, a diplomáciahoz nem értett többet, mint amennyit egy kezdő tisztviselőnek kell

értenie. És végül: külsőség volt egész udvariassága. Ugyanaz a lovagias császár, aki ülve nem maradt nő előtt, helyeselte az úrinők botoztatását, ugyanaz a férj, apa, gyermek és rokon, aki el nem mulasztott volna egyetlen alkalmat sem, amikor hozzátartozói tőle valami figyelmet várhattak, nem érzett szeretetet egyikükkel, senkivel szemben sem. Szívtelensége «monumentális». «Nagy magányosságban ült a trónon és teljesítette kötelességét. Sem felesége, sem fia nem állott igazán közel hozzá, fivérei nyugtalanították. Tisztelte anyját, egyik leányát jobban kedvelte, csaknem összes rokonait kevésre becsülte és nem szeretett senkit. Bár leveleiben gyakran találjuk a legtapintatosabb udvariasságnak szinte gyöngéd hangját: igazán gyöngéd, szívélyes és meleg érzelmeket csak két emberrel szemben táplált: a szász Alberttel és Schratt Katalinnal szemben.» (151. l.)

Ferenc József történeti alak volt már életében, a tárgyilagosság vele szemben jogosult, a történeti kritika szabadon vizsgálhatja hibáit, erőnyeit. Ernst Ottónak tehát kétségtelen joga volt véleményének előadására, szigorú ítéletét visszautasítani csak tárgyi bizonyítékok kíséretében szabad. A visszautasítást nehezíti Redlich Oswald tekintélye; diplomáciai, katonai tehetséget ő sem tulajdonít Ferenc Józsefnek. Amit ő elismerésre méltónak tart benne, a nagy kötelességtudást, a kiváló emlékezőtehetséget, a hosszú uralomnak köszönhető tapasztaltságot és emberismeretet, azt megállapítja róla Ernst is, — a szeretet hiányát Redlich nem élezi ki, ennek föltevése nem is látszik eléggé megalapozottnak. Leveleinek írásakor uralkodnia kellett érzelmein. A rokonszenvet kifejező szavak frázisokká válnak az ő szemében. Nem ez az oka annak, hogy leveleiben érzelmek kifejezésére alig találunk ott, ahol elsősorban várhatnók, a családi levelezésben. A táviratok keltének korábban nem érezhette mindenik címzett a császár ellenszenvét, de az most világosan kitűnik a különböző személyekhez küldött üzenetek összehasonlításából. «Minisztertanács elnökletem alatt holnap délután 2-kor lesz. Előtte miniszteri megbeszélés gróf Kálnokynál» — csattan, mint az idomító ostora, a Tisza Kálmánhoz szóló távirat. — «Mivel önnel beszélni óhajtanék, kérem önt (ersuche sie), egészen saját kényelme szerint (ganz nach Ihrer Bequemlichkeit) jöjjön ide valamelyik következő napon» — mint udvarias helyetkínálás, hangzik a gróf Taafféhoz szóló meghívás. Vajjon elég a különbség magyarázatául annyi, hogy Tiszát ki nem állhatta és Taaffe rokonszenves volt előtte? Vajjon tisztán a kornak lehet tulajdonítani, hogy száraz humora is elmarad halála előtt mintegy harminc évvel, Rudolf halálá-

nak évével? Vajjon mi jelent többet, az Erzsébethez intézett táviratok rövidsége, «meteorológiai jelentésszerűsége», vagy a fájdalomnak az a heves kitörése, amelyről Erzsébet halálhírének bejelentője tanuskodott?

Az előíráson kívüleső érzelemnyilvánítást mástól el nem fogadta, önmagának meg nem engedte a császár és király, amíg élt. És ugyan ki merészelt volna az ő szemében útságírókra emlékeztető kérdéssel tolamakodni hozzá? A halál titoktartóvá teszi a fecsegőt is, örök titoktartóvá tette őt is. Szeretett-e valakit? Erre a kérdésre Ferenc József már csak ott felel, ahol megmondják mindenkinek: «Ha jövődöt tudok is mondani és ha egész hitem van is ugyanannyira, hogy a hegyeket elvinném helyükről, szeretet pedig nincs bennem, semmi vagyok».

—k —l.

Hibaigazítás.

Utolsó, szeptemberi számunkba a szerkesztő javításai során súlyos hiba csúszott be. A 370. lap jegyzetében ez olvasható: *Vlah* = *oláh*. A kéziratban így volt: *Vlah* = *szerb*. A közlemény szerzője helyreigazítja, hogy a kézirat volt helyes; a *vlah* szó, melyből a magyar *oláh* elnevezés eredt, a Balkán nyugati részén, nem oláht jelent, hanem a szerbek csúfneve; az említett helyen tehát *vlah* = *szerb*.

NAGY SÁNDOR NYOMDOKAIN AZ INDUSHOZ.

Ázsiának az a tája, amelyről most szólni kívánok, része annak a nagy határszéli területnek, amely India északnyugati vidéke és Afghanistan között húzódik s a Hindu-kus hatalmas hegybástyájától vonul lefelé délnek, egészen az Arab-tengerig. Ennek az óriási határvidéknek csak egyik zugába hívom meg olvasóimat. De éppen ehhez fűződik a legtöbb történelmi és politikai érdekesség. Ezúttal ez volt az, ami 1926-i kutató utamra indított. (Térképet l. 190. l.)

Ezt a határszéli vidéket nagyjában így jelölhetnők meg : az a terület, amely a nagy Indus folyótól nyugatra vonuló hegységben van. A mai Balucsisztán és Makránnak, az ősi Gedrosiának területére eső déli része rendkívül száraz és sívár. Jóformán csak nomád pásztorkodásra alkalmas ez a föld. Ez az oka, hogy ősidők óta valamennyi nép, amely csak eljutott oda vagy odaszorult Perzsia felől, rákényszerült, hogy India szomszédos, északnyugati határvidékeire függessze vágyó tekintetét. Az volt kalandozásaik természetadta célja. Maiglan ugyanaz a helyzet, mint a történelemelőtti korban, amikor az árja törzsek, amelyek arra voltak hivatva, hogy egykor egész Indiát meghódítsák, egy ideig megszorultak a mai Vazirisztán szegényes völgyeiben.

Ennek a területnek is, bármily kevésbé vonzó is a fizikai jellege, megvan a maga történelmi és régészeti érdekessége. Örültem, hogy az indiai kormány archeológiai szolgálatában töltött két utolsó téli időszakot az e területen nagyszámban található történelemelőtti korú emlékek felkutatásának szentelhettem.

Ha elhagyjuk Vazirisztánt, ahol mostanában brit és indiai csapatok kénytelenek őrizni a római limes-ekre emlé-

keztető határvonalat, észak felé termékeny vidékre jutunk : az északnyugati határtartomány Pesávar kerületébe. Nagy kiterjedésű, szép és gazdasági tekintetben is viruló vidék ez. A történelmi korokon át tág kapuja volt ez a hatalmas völgy a nyugatról és északról beözönlő hódító törzseknek.

Mindnyájan hallották hírét bizonyára a Khyber-szorosnak és a rajta keresztül beözönlő népek egymást követő hullámainak : Nagy Sándor macedón hadai, baktriai görögök, indo-szittyák, fehér húnok, nyugati törökök, a pathánok és mogulok népe, mind a Pesávári-völgy termékeny síkságán keresztül hatolt be a Pandzsáb, azaz «öt folyó» országába és Észak-India többi részébe.

Ennek a hatalmas völgynek ősi neve Gandhára volt. Virágzó központja egykoron a buddhista civilizációnak. Buddhista szentélyeinek és kolostorainak szobrászati emlékeit átlengi a hellén művészet. Ezek a görög buddhista szobrok és domborművek minden más emléknél jobban illusztrálják a hellénisztikus kultúra messze behatolását Ázsia belsejébe. Érthető, mennyire vonzották felfedezésük óta az India régi-ségeivel foglalkozó nyugati tudósokat.

Hozzá nem értők ásatásai a multban és rendszeres ásatások a jelenben sokat hoztak napfényre ezekből az emlékekből olyan híres romhelyeken, mint Taxila, Takht-i-Báhi és a többi. Régente nekem is volt részem e régészeti munkában. De őszintén megvallom, kutató ízlésem már itten is hosszú évek óta távolabb eső és eddig ismeretlen munkatérre vágódott.

Az indo-iráni határszélnek északi végvidéke már csak azért is csalogatott mindig, mert geográfus vagyok és szeretem a magas hegyeket. Három belsőázsiai expedícióm útjai észak felé Csitrál, Masztudzs, Gilgit, Hunza, Darél és Tangiron át vezettek. Hálás vagyok a sorsnak, hogy gyönyörködhettem a Hindu-kus hó- és jégborította hatalmas hegyláncában a Pámirokról — a «világ tetejéről» — és láthattam azokat a csodálatos, mélyen bevágódó szurdokokat, amelyeken át a Hindu-kus jégárjaiból eredő folyók utat vájtak maguknak lefelé az Indushoz.

De azok a szűk szurdokok nagyon is kevés teret nyuj-

tanak a civilizált élet számára. Ez a körülmény és a hozzáférés nehézsége magyarázza, hogy itt bizony kevés a kutatni valója a historikusnak és a régésznek, bárha az ősi életformák és szokások jórészt maiglan is fennmaradtak azokon az elszigetelt hegyi vidékeken.

De a Hindu-kus hegysége és Pesávar nyílt síksága között jókora terület maradt még uttörő kutatásra. Annál inkább vonzott ez a tájék, mert természeti és történelmi érdekessége mellett is a legutóbbi időkig tökéletesen el volt zárva az európai tudomány elől. Ez a terület a Szvát-folyónak, az Indus nagy nyugati mellékfolyójának völgye, meg az a hegyvidék, amely tőle keletre az Indusig terjed.

Amióta csak elsőízben partraszálltam Indiában 1887-ben, erre a Szvát-vidékre vágyódtam, talán éppen, mert akkoriban olyannyira megközelíthetetlen volt még.

Bőséges bizonyosság volt róla, hogy Szvát egyik fő székhelye volt a buddhista kultúrának a Krisztus utáni első századokban és valószínűleg már annakelőtte is.

Sok szép görög-buddhista dombormű került innét a gyűjtők kezébe a határ melletti brit helyőrségekben. Tudjuk, hogy ezeket az emlékeket Szvát buddhista szentélyeinek romjai közül zsákmányolták a pathán bennszülöttek.

A történelmi feljegyzésekben oly sajnálatosan szegény indiai irodalom vajmi keveset tud Szvátról. De ősi nevét — Szuvásztu — a Rigveda egyik himnuszából ismerjük. Szerencsére azonban fennmaradtak azoknak a kegyes kínai zárándokoknak a jelentései, akiket a buddhista szent helyek híre vezetett ide Belső-Ázsiából Indiába vivő útukon.

Elsőnek közülük Fa-hszen járt erre Kr. u. 400 körül. Szvátot látogatta meg a híres Hszüan-cang is, minden idők legnagyobb kínai zárándoka, akit «pártfogó kínai szentem»-nek fogadtam belsőázsiai vándorlásaimban. De még későbbi időkben is jártak erre jámbor kínai utazók. Feljegyzéseikben sokszor emlegetik ennek a földnek csodálatos termékenységét, kellemes éghajlatát, a buddhista kolostorok százait. Mindez bizonyossága annak, hogy milyen magas kultúrája volt Szvátnak a buddhista időkben.

Szvátot mostanában pathán törzsek lakják, harcias és fanatikus mohamedánok. Ebben rejlik az oka, hogy Szvát hosszú idővel azután is, hogy a Pandzsábot és az északnyugati határszélét meghódította Brit-India hatalma, hermetikusan elzárt vidék maradt minden európai vállalkozás elől.

A csitráli hadjárat 1895-ben és a két évre rá fellázadt törzsek ellen küldött katonai expedíciók nyitották meg először az utat a Szvát alsó völgyének egy részébe. Akkortájt szűkre szabott szabad időmben is felkerestem a buddhista romokat azon a keskeny övön, amely a Csitrálba északnak vivő hadi út biztosítása folytán hozzáférhetővé vált. Midőn pedig 1898 telén csatlakoztam a Bunér fellázadt törzsei ellen indított katonai expedícióhoz, sikerült bejárnom a középső Szvát-völgy és a Pesávar-síkság között elterülő dombvidék jórészét. Sebtében el is végeztem ennek terepfelvételét régészeti szempontból.

A Felső-Szvát-vidék, annak a földnek legnagyobb és legfontosabb tájéka azonban a katonai expedíciók után is hozzáférhetetlen maradt. Már pedig éppen itt játszódott le a legnevezetesebb történelmi esemény, amelynek csak tanuja volt az indiai északnyugati határszél: Nagy Sándornak az a hadjárata, amely megelőzte a Pandzsáb meghódítását.

Nagy Sándor haditettei közül ezen a hegyvidéken legkimagaslóbb és legnevezetesebb Aornos sziklavárának bevétele. Tudósok és mások régóta vitatták Aornos fekvését. De mindaddig, amíg ez a vidék megközelíthetetlen volt, csak merő találgatásról lehetett szó.

1904-ben történt, hogy régi főnököm és barátom, Sir Harold Deane ezredes, az Északnyugati Határtartomány első kormányzója segítségével eljutottam a Mahában hegyhez. Ez a hegytömeg az Indus jobbpartján emelkedik, ott, ahol a nagy folyó eléri a pesávari síkságot. Sok éven át azt hitték, hogy a Mahában-hegy a pesávari síkság északi szélén azonos Aornossal. Ez a feltevés főként Abbott tábornok véleményén alapult, aki persze csak nagy távolságból, messzelátón vizsgálta a hegyet, a múlt század közepén. Midőn 1904-ben a szomszédos pathán törzsek védelme alatt mint első európainak sikerült megmásznom e hegyet, a

megfigyelt topográfiai tények megdöntötték Abbott tábornok feltevését.

1906-ban, amikor második belsőázsiai expedícióra indultam, Alsó-Szvátot át vitt utam északra. Már akkor bizonyosra vehettem, hogy a Csakdara-erőd és a Pandzskóra folyó között oly földön járok, amelyen át egykor Nagy Sándor seregei haladtak. De évek múltak, mielőtt eljött annak lehetősége, hogy megkísérlejem azoknak a helyeknek a megállapítását, amelyekről Nagy Sándor történetírói szólnak e hadjáratral kapcsolatban.

1921-ben megpróbáltam, hogy legalább az Indus balpartján angol fennhatóság alatt álló területről megközelítsem az Indus-mellékének azt a részét, ahol sejteni lehetett Aornos valószínű fekvését. Szvátban akkoriban nagy forrongás volt kitorófélben. Dir navábja északról, egy másik határszéli hatalmasság, Amb navábja délről készült betörni Szvátba, hogy birtokába kerítse ezt a termékeny földet.

A helyzet nem engedte akkor, hogy felhatoljak az Indus völgyében. De szerencsés véletlen megismertetett Abdul Dzsabár Khánnal, egy régentén nagybefolyású szvái főnök száműzött leszármazottjával. Amb navábja éppen arra készült, hogy kiküldje őt Szvát meghódítására.

Elég érdekes volt találkozásunk, de persze mint a brit kormány tisztviselője nem vehettem részt új ismerősöm kalandos vállalkozásában.

A rákövetkező években Szvátot és Bunért a szokottnál is jobban felkavarták a belső forrongások és a két vetélkedő fejedelem hódító törekvései. Az ország szerencséjére — és tervezett kutatásaim szerencséjére — ekkoriban egy igen tehetséges személyiség jutott hatalomra Szvátban: a szvái Ákhundnak, az egykor messze távolban is híres szentnek és egyházi főnöknek az unokája. Az Ákhund csaknem félévszázadon át vallási vezére volt Szvát és Bunér valamennyi törzsének. Főképpen az ő hatalmas befolyásának tulajdonítható, hogy megőrizték függetlenségüket a szikh és az angol uralomtól egyaránt. Fiai nem tudták fenntartani ezt a hatalmi állást, de idősebbik unokája, Miángul Abdul Vaháb Gul-Sáhzáda, végre hosszú küzdelmek után felülkerekedett

és mindkét hódító szomszédot kiverte az országból. Így azután 1923-ban feltétlen urává lett Felső-Szvátnak, Bunérnak és a Szvát vízválasztója és az Indus között húzóód völgyeknek.

Uralmának békés megszilárdulása meghozta végre a régóta várt alkalmat, hogy eljuthassak arra a vidékre és felkutassam régi romhelyeit. Az új uralkodóban, akit népe most már a jellemző bádsáh (uralkodó) cím alatt ismer, megvolt a kellő bölcsesség, hogy barátságos viszonyt igyekezzék teremteni az Északnyugati Határtartomány hatóságaival. Ezek szívesen egyengették az útját ennek a békés törekvésnek. Ez tette lehetővé régi készséges barátomnak, James ezredesnek, aki akkortájt a politikai ügyeket Szvát, Dir és Csitrállal vezette, hogy 1925 késő őszén megszerezze az uralkodó hozzájárulását a területére tervezett utazáshoz. Nem is vesztegettem sok időt és megnyervén a központi indiai kormány beleegyezését, 1926 március elején útrakeltem régóta sóvárgott expedíciómra. Nem is indulhattam volna ennél korábban, tél idején, amikor magas hó fedte az egész hegyvidéket a bádsáh országának határain.

Olyan terület nyílt meg előttem, amelyen nem járt még európai. Nem csoda, ha fűtött a lelkesedés, amikor elindultam utamra. Tudtam, hogy sok buddhista romra és enlékre fogok találni. De bocsássák meg jámbor kínai zárándok-elődeim és elsősorban pártfogó-szentem, Hszüan-cang, hogy ezúttal nem annyira a régi buddhista kegyhelyek hevítették képzeletemet, hanem az a remény, hogy világot vethetek Nagy Sándor hódító hadjáratának útvonalára és hírneves eseményeire.

Lehetetlen részletesen kiterjeszkednem azokra a földrajzi és történelmi tanúságokra, amelyek világosan bizonyítják, hogy Nagy Sándor derékhada, mielőtt átkelt az Indus folyón, Szvát területén vonult keresztül. Meg kell elégednem vele ez alkalmammal, hogy röviden összefoglaljam a lényeges adatokat, amelyeket Nagy Sándor történetíróinak, elsősorban a valamennyinél megbízhatóbb Arrianosnak feljegyzései nyújtanak. Tudjuk, hogy Nagy Sándor a mai Orosz-Turkesztánban viselt kemény hadjáratairól visszatérőben

Kr. e. 327-ben, tavasszal, átkelt a Hindu-kus láncán, Kábul felé vivő útjában.

Két éve múlt akkor, hogy a mai Afghanisztánt meghódította. Most csak még jobban megszilárdította uralmát Kábulban és onnan nyomult tovább India felé.

Az Industól nyugat felé terjedő vidék már a nagy Dárius ideje óta ama hatalmas perzsa birodalomhoz tartozott, amely most Nagy Sándort uralta, mint a «Királyok királyá»-nak hódító utódját. De az Indus melletti hegyvidéken a perzsa hatalom bizonyára nagyon is gyengült vala az utolsó erélytelen Akhaemenid uralkodók alatt.

Főserégét Nagy Sándor a Kábul-folyó mentén küldte a Pesávar-völgybe. Ennek fővárosa Peukelaotis volt abban az időben, a mai Pesávar városától északkeletre. A másik sereget ő maga vezette a Kábul-folyótól északra elterülő hegyek közé. Hadműveletei kezdetben a Kúnar-folyó mentén folytak, a mai Afghanisztán földjén. Ez a vidék, úgyszintén Badzsaur területe kelet felé, amelybe azután nyomult be a Kúnar mellől, maiglan is hozzáférhetetlen a régészeti kutatás számára. Ott tehát hiába is igyekeznénk megállapítani azoknak a helyeknek a fekvését, amelyekről Nagy Sándor hadjáraitak történetírói megemlékeznek. De semmi kétség, hogy a Guraios-folyó, amelyen a macedónok átkeltek, mielőtt Nagy Sándor megtámadta velük az asszakénokat, azonos a Badzsaurt Szváltól elválasztó Pandzskóra-folyóval. És itt megérkeztünk arra a területre, ahol kutató utam megkezdődött.

Pesávarból elindulva széles, jól épített hadiúton értem el az 1895-ben kemény harcok árán meghódított Malakand-hágót. Két évvel később megint súlyos küzdelmek színhelye volt ez a fontos hágó a határmenti pathán törzsek nagy felkelése idején. Most oly erődítmények védik, amelyeken megtörne minden pathán támadás.

Ott, a brit politikai ügyvivő vendégszerető hajlékából örömmel pillantottam le ismét annyi év után a Szvát-folyó széles alsó völgyébe. Hatalmas kép tárult szemem elé. Északkeletnek a messze távolban megcsillantak azok a magas hó- és jégfedte hegyormok, amelyek mintha csak őrt állanának a Szvát-folyó forrásvidéke felett.

Másnap reggel még a hadiúton haladva eljutottam a Csakdara-erődhöz, majd pedig a jókora Thána faluhoz, amely már közel van Alsó-Szvát politikai ellenőrzés alatt álló részének keleti határához.

Thánából tettem első kirándulásaimat azokhoz a buddhista szentélyekhez, amelyek bármily omlatag romokban hevernek is, tanuskodnak az ország régi lakóinak gazdagságáról és kegyességéről. A tóp-darai sztúpa jellegzetes példája azoknak a szilárd kőkupoláknak, amelyek Buddha szent személyének ereklyéit őrzik belsejükben. Az ilyen sztúpák mellé mindig buddhista kolostorok épültek, lakóhelyekül kegyes kolduló barátoknak. Hszüan-cang feljegyzéseiben olvassuk, hogy egykor ezernégyszáz ilyen kolostor volt a Szvát-folyó partjain. Sejdíthető ebből, milyen sűrű lehetett akkor a népesség és milyen gazdag az ország. A Szvát kolostoraiban egykor élt szerzetesek számát Hszüan-cang körülbelül tizenhatalézerre becsülte. Egy másik kínai zarándok, Szong Jün pedig azt írja, hogy éjnek idején a szentélyek harangjainak zúgása betöltötte az egész országot. A fővölgy tágas síkságán beljebb és beljebb hatolva. romhelyről-romhelyre, megértettem ennek a leírásnak az igazságát.

A meredek Landakai hegynyulványon átkelve, március 12-én megérkeztem a Miángul területére. Nagyon jólesett, amikor a határon Rádzsa Sáh Álam üdvözölt, régi meghitt útitársam harmadik belsőázsiai expedícióm idején. Húsz év körüli ifjú volt akkor, 1913-ban. Nagybátyja, Darél és Tangir fejedelme, bízta meg, hogy vezessen és védjen ottani utamban, a Hindu-kus oly völgyeiben, amelyeket európai ember lába nem taposott még.

Rádzsa Pakhtun Váli új királyságot szerzett volt magának azon a földön, sok eréllyel és még több gonoszszággal, amint ez illett a Khusvaktok nemzetségéből való származásához. Nem csoda, hogy néhány évvel ottjártam után összeesküvő alattvalói meggyilkolták, királysága pedig megint csak széthullott apró törzsi köztársaságokká.

Sáh Álam elmenekült és számkivetésbe került Szvát uralkodójának a védelme alatt. Most újra kitűnő vezetőm,

megbízható utitársam lett. Bárcsak segítségére lehetnék kísérleteiben, hogy nagybátyja királyságának örökébe lépjen!

Nem emlékezhetem meg sorjában mindazokról a régi buddhista szenthelyekről és egykorú lakóhelyekről, amelyeknek romjait felkutattam a nagy folyó mentén és a délfelőli hegység viruló völgyeiben. Be kell érnem vele, hogy bemutassam néhány jellegzetes példáját e nagyszámú építményeknek. Így például a Kandag völgyében egy érdekes kupolás épületre akadtam. Tekintélyes magasságából ítélve, óriási Buddha-szobor lehetett benne valamikor. Most egy hegyi pásztorcsalád tanyázott benne bivalyaival.

A Nadzsigrám-völgy festői, erdőfedte oldalában egy hatalmas sztúpa romjára találtam. Mögötte fák és cserjék buja növényzete fedte a kolostornak terjedelmes romjait. A sztúpa alatt nagy kőtömbökből épített duzzasztó gát tömör falai húzódtak. Nyilván arra szolgált ez, hogy gyűjtőmedencéje legyen egy kis forrás vizének. Ott jártamkor már a forrás vize nem hatolt le odáig; régentén bővebb lehetett. De bizonyos ügyesen megszerkesztett vezetékek arra vallottak, hogy a medence egyúttal a nyári esőzések idején lezúduló víz meggyűjtésére is szolgált, hogy később legyen mivel öntözni az alatt elterülő földeket.

De talán a legmegkapóbb és valamennyi buddhista emlék közül legjobb állapotban maradt rom az Amlukdara falucska fölött emelkedő nagy sztúpa. Ez is, mint a többi mind, hármاس talapzaton nyugszik. Alapterülete több mint 1100 négyzetméter és szilárd kupolájának átmérője 21 és fél méter. E sztúpa félreesik a járt úttól; alighanem ez mentette meg érintetlenül a nagy kötömeg belsejében elhelyezett ereklyéket. Az egykor a kupola teteje fölött egymás fölött emelkedő nagy környők (*csattra*) régen lehullottak. Négy közülük ott hever egyrakáson a talapzaton; egyiknek az átmérője nagyobb négy méternél.

Csaknem ugyanekkorának bizonyult a *Sankardár* néven ismert nagy ereklye-torony a völgyön fölfelé vivő út mellett. Ez a hatalmas sztúpa száználmas romokban hevert. Kincskeresők nagy üreget vájtak a kupolába, két alsó talapzatának kőcsozáiból pedig egész falvakat építettek az ott lakók.

De még így is nagyon impozáns építmény ez a sztúpa. Huszonnyolc méter magasra nyúlik a lábánál elhaladó út szintje fölé.

Különösen érdekes ez a rom, mert kétségtelenül azonos azzal a sztúpával, amelyet egy ősi hagyomány szerint Uttaraszéna, Szvát régi királya építtetett. Hszüan-cang elbeszéli ezt a tradíciót és megemlíti, hogy a sztúpa közelében a folyó partján hatalmas elefántalakú szikla volt látható. A hagyomány ebben a sziklában annak a fehér elefántnak a testét látta, amelynek a hátán egykoron Buddha testének egyes szent ereklvéit hozatta el Szvát kegyes királya. Amikor ideért a fehér elefánt, holtan rogyott össze és csodamódon kővé változott. Kínai szent patrónusom ezúttal is jó megfigyelőnek bizonyult. A Sankardár-sztúpán túl alig ezer lépésnyire meredek sziklabérc emelkedik az út felett s a bérc formája csakugyan feltűnően hasonlít valami ormányos elefántfejhez. Mintha csak arról a hódolatról akarna tanubizonytságot tenni, amellyel kegyeletes szemek tekintettek fel egykor erre a sziklára. A sziklafal tövében egy kis természetes barlang nyílik, benne egy érdekes dombormű. Középen áll egy szakállas alak, szentek dicsfényével feje körül, királyi személyiség az indo-szittya fejedelmek jellegzetes belsőázsiai viseletében. Kétségtelen, hogy az ájtatos Uttaraszéna királyt ábrázolja.

Ott, ahol a buddhista emlékekben leggazdagabb oldalgölgyek egybetorkollanak, a folyó balpartján akadtam rá az első erősségre azok közül, amelyek különös szerepet játszottak Nagy Sándornak e vidéken viselt hadjáratában. Arról a romokban heverő régi várról szólok, amely a folyó felett csaknem kétszáz méter magasságba emelkedő sziklás és meredélyes Bír-kót-hegy tetejét koronázza. A Bír-kót név jelentése : Bír vára. Ugyanígy hívják a közeli lapályon elterülő nagy falut.

Ez a teljességgel elszigetelt sziklás hegy messziről szembezőkö tájjelző a völgyben. Szorosan alatta halad el Szvát fő útvonala. A hegy északi oldalának nehezen megmászható, itt-ott járhatatlan sziklalejtője a folyóba szeg alá meredeken. Homorú oldalát, a délit, közepén megmászhatatlan sziklaormok szegélyezik. Nyugaton és Keleten kopár sziklahátakba

megy át a hegy. Ott, ahol a keleti hegyoldal Bír-kót falu felé hajlik le, a lejtő szűk lépcsőzeteit régi kőfalak omladéakai borítják.

A legmagasabb terrasza fölött nagy kőkockákból gondosan épített tizenöt méter magas tömör kőfal vonul végig. Ez a fal ugyanebben a magasságban folytatódik észak felé. Ahol a fal eléri a hegytető keskeny nyugati oldalát, apró tornyok vagy bástyák romjai láthatók. Ezek az itt lenyúló sziklahát felől netán megkísérelt támadás elhárítására épültek. Túl rajta a hegyoldal olyan hozzáférhetetlenül meredélyes, hogy teljességgel megviharthatatlan. Védni sem kellett. A körülkerített sík területet, fenn a hegytetőn, omladozó lakóházak romfalai és a mohamedánságot megelőző korból való edények cserepei borítják.

Tekintettel a kikutatásra váró terület nagyságára, sem itt, sem egyebütt nem is próbálkozhattam meg a rendszeres ásatással. De hadd említsem meg legalább, milyen furcsa ősi védőeszközök maradványaira bukkantam a fal nyugati vonalán. Gömbölyűre kopott köveket találtunk ott, jókora számban és nagyságban. Kétségtelenül a folyó medréből szedték össze őket, parittyá vagy egyéb hajítófegyverrel való használatra. Az egyik rombadőlt torony alatt kaparászva egy rakáson találtunk egy egész kis gúlát, valami 38 lövésre valót ebből az antik lőszerből.

Bír-kót védett biztonságát nagymértékben fokozta az, hogy volt vize. A part felett emelkedő szirtek oly meredek, hogy mindaddig, amíg a hegytető védve volt, az ellenség semmiképpen sem vághatta el az utat a folyóhoz. De a védőknek gondjuk volt rá, hogy még ezenfelül is biztosítsák a vízhez való lejutásukat. Mutattak nekem két sziklába vájt folyosót, amely a folyó felül vitt be a hegy belsejébe. Régi építőkövel voltak kibélelve egészen odáig, ahol a leomlott szikla eltemette őket. A helyi hagyomány azt tartja, és igaz is, hogy ezek is a vízhezjutás biztosítását szolgálták.

Sok ősrégi rézpenz található a Bír-kót-hegy tetején és lejtőin, kivált eső után. Hoztak is nekem belőlük nagy számban, amíg a Bír-kóton táboroztam, Baktria és az indiai határszél görög fejedelmeinek szép érmeitől kezdve az indo-

szittyá királyok és kábuli török sáhik által vert pénzekig. Már ezek magukban is eléggé tanuskodnak róla, hogy milyen régi az erősség.

Hogy ez a vár már Nagy Sándor diadalmas hadjárata idején állott, arról végleg meggyőzött topográfiai és régészeti megfigyeléseim összevetése azokkal az adatokkal, amelyeket Nagy Sándor történetírói közölnek a Bazira vagy Beirának nevezett erősség ostromáról.

Klasszikus forrásaink egybevágó jelentéséből tudjuk, hogy Nagy Sándor átkelven a Guraios vagy Pandzskórafolyón, a hatalmas «asszakénói» nemzet földjére lépett. A térképből kitűnik, hogy ez nem lehetett más, mint Szvát. Az asszakénói nemzet nagy haderőt gyűjtött egybe, hogy Nagy Sándor előnyomulásának gátat vessen. De nem mertek nyíltan szembeszállni vele, elszéledtek megerősített városaikban. Más helyütt kifejtettem földrajzi bizonyítékait annak, hogy a Nagy Sándornak sorjában meghódolt városok egytől-egyig a fő Szvát-völgyben voltak. A völgy alsó részében, csakúgy mint most, gazdagabb volt a föld és sűrűbb a népesség. Alig kétséges, hogy Nagy Sándor a közvetlen és legalkalmasabb úton vonult ide. Ez az út akkor is, mint ma, a folyónak azon hadászati tekintetben fontos átkelő helyéhez vezetett, amelyet most a Csakdara-erősség véd.

Okunk van hinni, hogy az elsőnek meghódított fontos Maszaga városa Alsó-Szvátban volt. Az Indiában addig ismeretlen hadigépek félelmetes hatásának a város nem állhatott ellen. Arrianos, Nagy Sándor legmegbízhatóbb történetírója, Maszagát illetőleg nem nyújt pontos topográfiai adatokat, s így ma még nem tudjuk véglegesen megjelölni e városnak a helyét.

Bazira város tekintetében szerencsére jobb helyzetben vagyunk. Maszaga elfoglalása után Nagy Sándor sereget küldött Koinos vezetésével Bazira ellen. Ugyanekkor más csapatokat, részben lovasságot, előreküldött Óra város megostromlására addig is, amíg ő maga megérkezik. Koinos nem tett sikerre szert. Bazira lakói, mint Arrianos beszéli, «bízta mindenfelől megerősített városuk kedvező magas fekvésében».

Az a veszedelem fenyegetett, hogy Óra városának védői segítséget kapnak a szomszédos barbároktól. Abisares, az Industól keletre fekvő mai Hazára, hatalmas főnöke serkentette őket erre. Amikor Nagy Sándor ezt észrevette, elhatározta, hogy ő maga nyomul előre Óra ellen és Koinos csapatának nagyobb részét is magával viszi. A többi hátrahagyta megerősített táborban. azzal a paranccsal. akadályozzák meg, hogy Bazira lakói kijuthassanak földjeikhez. Bazira népe erre felbátorodva megtámadta ezt a maroknyi macedón csapatot, de ez véresen visszaverte őket. Csakhamar elesett Óra. Amikor Bazira védői ezt megtudták, elvesztették bátorságukat és az éjszaka leple alatt kiürítették városukat.

A hely fekvése, a régészeti bizonyságok és a név mind együttesen arra a következtetésre utalnak, hogy Bazira azonos Bír-kót várával. Ez utóbbi teljesen uralkodik a Szvát völgyének legfontosabb útvonalán. A Bír-kót-hegy természetes erőssége pontosan megfelel Bazira leírásának, amint azt Arrianosnál találjuk. Ily erős várnak közvetlen ostrommal való gyors megvívására bizony kevés volt a remény. Másrészt pedig innét könnyű lett volna az ellenségnek elzárnia a Felső-Szvátba vivő főútvonalat és ekkép megzavarni Nagy Sándor ottani hadműveleteit. Így tehát érthetővé válik, miért állt el Nagy Sándor Bazira ostromától, megelégedve avval, hogy Koinos csapatainak egy részével «maszkírozza» a várat.

Bazira és Bír-kót azonosítását erősen támogatja a nevek tanúsága. Más helyütt részletesen kifejtettem azt a filológiai bizonytságot, hogy a modern név, Bír, egyenesen hangtani lezármazottja az ősi ind vagy dard helyi elnevezésnek, Bayira vagy Bairának. A görög Bazira pedig ennek a névnek egyszerű átírása.

Jelentős e tekintetben, hogy Curtius ugyanennek a várnak a nevét történetében Beirának írja. A kót szó pedig északnyugati India valamennyi nyelvén egyszerűen várat jelent.

Miután itt szilárdan megvettem a lábamat, könnyebbé vált számomra a Nagy Sándor hadjáratában említett többi

helyeknek felkutatása és meghatározása. A völgyben felfelé haladva fél nap alatt elértem Ude-grám falut. Közvetlen a falu felett dél felé magas hegylánc emelkedik. Ennek meredek lejtőin nagykiterjedésű és szemmel láthatólag nagyon régi erősségre bukkantam. Az odaváló pathánok Girá király várának nevezik. A vár romjainak átkutatása kétnapi küzdelmes mászásba került meredek sziklalejtőkön, mert a vár falai és bástyái itt-ott csaknem teljességgel járhatatlan hegyoldalakon épültek. Egy sűrű erdőborította kis völgy fölött meredek sziklás taréjok félköre húzódik. A félkört hátul a hegylánc szaggatott gerince zárja be. Magassága Ude-grám felett jó 600 méter. Ez a keskeny szaggatott gerinc függőleges sziklafallal bukik alá a Szaidu termékeny oldalvölgyébe. Bevehetetlen védőbástyát emelt itt a természet. De azért az ősi várfal még itt sem szakad meg.

A gerinc két végétől kis tornyokkal erősített tömör körfalakat vontak 250—300 méterrel lejjebb fekvő pontokig. Ahol szakadékok homorúvá vájták a sziklás lejtőt, a körbástya ívalakban ott is folytatódik. Itt egyhelyütt keskeny sziklás meder szeli keresztül az erősített vonalat. A meder mély fenekén állandó és bővizű forrás fakad a hatalmas kőtömbök között. Máskülönben száraz a meder. Ezt a forrást, a megerősített terület féltve őrzött egyetlen vizét, vakmerő építésű védőfalakkal biztosították. Ahol csak kínálkozott arravaló térség a meredek hegyoldalon, mindenütt rábukkantam az egykori lakóhelyek omladozó falaira. A romok állapota világosan rávallott a telep ősrégiségére.

Az alsó kis völgy sűrű cserjésében és annak a hegygerincnek a lábánál, amelyen az erősség bástyafalának délnyugati oldalvédje épült, ugyancsak sok épület omladozó maradványai rejtőztek. Erről az oldalról volt legkönnyebben megközelíthető a megerősített terület az egymás fölé emelkedő terraszok során. Éppen azért itt épült egy különösen tömör és szilárd védőbástya.

Nem terjeszkedhetem ki bővebben mindama romantikus részletekre, amelyek Rádzsa Girá várának átkutatása folyamán elébem tárultak. Az archeológiai bizonyítékokkal sem foglalkozhatom ezúttal: a régi kőfaragványokkal, érmekkel

és egyéb leletekkel, amelyek támpontokat szolgáltatnak arra a feltevésre, hogy a várban és az alatta kinyomozott romhelyeken kereshetjük Óra városát.

Arrianos csak röviden említi Órát. Annyit mond róla, hogy amikor Nagy Sándor előreküldött serege részben megszállta a környéket, lakói kirohantak. «A macedónok nehézség nélkül visszaverték a támadást és visszaűzték a kirohanókat falaik közé.» Amikor később Nagy Sándor maga érkezett meg Óra alá, győzelmről ezt olvassuk Arrianos leírásában: «Bevette a várost a falak első megostromlásakor és hatalmába kerítette az ott hátrahagyott elefántokat».

Abból, amit Arrianos Maszaga elfoglalása után felemlít, kitűnik annyi, hogy Óra feljebb volt a Szvát fővölgyében, mint Bazira. Felső-Szvátban ma ugyan több oly hely van még Bír-kót fölött, amely városnak nevezhető, de ezek közül sehol másutt nem sikerült régi erődítések határozott nyomaira bukkannom, csakis Ude-grámban. Ez a körülmény egymagában is elég, hogy figyelmünket ráterelje Ude-grámra, mint Óra valószínű helyére.

De még valószínűbbé teszi ezt a feltevésünket maga a név: Ude-grám. Bizonyos, hogy összetett név ez. Második fele, grám, egyszerűen falut jelent. A legtöbb dard és indo-árja nyelvben megvan ez a szó és igen gyakran jelzőül szolgál szvát helynevekben is. A név első felének, az Ude szónak d betűje cerebrális mássalhangzó és ezt az európai fül mindig r-nek hallja, aminthogy a modern indiai és dard nyelvekben is gyakran r-ré módosul. Ilyen módon Arrianos Óra helynevében felismerhető az Ude név korábbi alakjának görög átírása.

Arrianos elbeszéli, milyen mély hatást tett az asszakénokra Óra eleste. Ez is rávall a hely jelentőségére. Bazira lakói elhagyták a maguk várát és ugyanúgy cselekedtek a többi barbárok — írja Arrianos — «elhagyták városaikat és valamennyien elmenekültek az Aornos sziklához.» Arrianos ugyanott leírja a hatalmas sziklavárat. Azt is jelzi, hogy a szikla bevehetetlenségének a híre heves vágyat ébresztett Nagy Sándorban, hogy meghódítsa. Erre még majd rátérek, amikor elbeszélem, hogyan kutattam fel ezt a helyet az Indus partján.

A Szvát völgyében magában Óra elfoglalása után Nagy Sándor hadműveletei diadalmasan véget értek. Kitűnik ez Arrianos elbeszéléséből. A hódító vezér macedón helyőrséget hagyott hátra Maszagában, Bazirában és Órában, aztán délnek fordult a Pesávar-völgy felé. Ott egyesült azzal a sereggel, amelyet előreküldött volt lefelé a Kábul-folyó mentén. Az egyesült sereggel elindult azután kelet felé az Indushoz, Aornos elfoglalására.

Ennek megvívása koronázta meg Nagy Sándornak India megszállását megelőző hadjáratát. Kövessük őt erre az útjára. Előbb azonban hadd szóljak még néhány szót vándorlásaimról a Szvát magas völgyében, ebben a gyönyörű alpi világban, amelyet «Bádsáh» Miángul Abdul Vaháb hatalomra jutása nyitott meg előttem, hogy jó szerencsémre én legyek az első európai, aki erre a földre lép.

Szaiduban, nem messze Mingaora városától, ahol a folyó nagy kanyarulata van, meglátogattam az uralkodót ősi székhelyén. Sorra ellátogattam a termékeny oldalvölgyekben elszórt buddhista romokhoz. De mégis módját ejtettem, hogy elegendő időt tölthessek a fejedelem társaságában. Nemesak azért, mert oly érdekes és kiváló ember, hanem mert tőle sok mindent megtudhattam küzdelmes multjáról és arról, hogy miképpen kormányozza országát felvilágosodott, de érthetően nagyon óvatos politikával.

Szaiduban csatlakozott hozzánk az uralkodó parancsára Ahmad Ali Khán, csapatainak erélyes vezére, testőreivel és más fegyveresekkel, hogy gondoskodjék biztonságunkról, szükségleteinkről stb.

Az itt még széles és termékeny fővölgyön felfelé vivő utamban kinyomoztam néhányat azokból a buddhista romhelyekből, amelyeket Hszüan-cang, kínai patrónus-szentem, és más kegyes kínai zarándokok láttak itt és leírtak. Ezek egyike az a hely a folyó jobbpartján, ahol a régi hagyomány szerint az erre járó Buddha egykor kimosta szerzetesi ruháját. Van ott egy jókora sziklatömb. A rajta látható furcsa vonalakból azt hitték, hogy otthagytá nyomait Buddha ruhája, midőn a sziklára teregette ki száradni.

Tirát falu közelében megtaláltam azt a nagy követ, ame-

lyen — amint azt a régi kínai zarándokok megemlítik — két emberfölötti nagyságú «lábnym» látható a kőbe vésve, alattuk pedig régi indiai nyelvű és írású felirat hirdeti, hogy e csodálatos lábnymok Buddhától erednek, csak úgy, mint azt a kínai zarándokok feljegyezték. Ők még azt is jelentik, hogy «a lábnymok nagysága azoknak a vallásos érdemeihez igazodik, akik megmériük őket».

Ezen a helyen túljutva, a bádsáh területének legfelső részébe : Tórválba érkeztünk. Szvát pre-mohamedán népének maradéka itt talált menedéket a hódító pathánok elől. Megtartották itt régi dard nyelvüket és fajuk fizikai jellegét. Ez a legutóbbi évekig független köztársaságban élő hegyi nép a maga alpi elszigeteltségében megőrizte egy és más nyomát egy régebbi civilizációnak. Tanuskodnak erről a mecsetek és a főbb emberek házaiban látható szép faragások. Ezeknek motívumaiban tisztán felismerhető az egykor Gandhárában és Udyánában uralkodó hellénisztikus művészet stílusa.

De még jobban lebilincsel a tájkép nagyszerűsége. A Szvát-folyó szűk szurdokaiban haladtunk felfelé, pompás fenyőkkel benőtt meredek hegyoldalak között. Mankiál fölé érve kéznyújtásra közelinek tetszettek azok a hó- és jégfedte hatalmas hegycsúcsok, amelyeket a Malakand hágójáról pillantottam volt meg először. Ez az 5800 méter magasságot elérő hegység a vízvásztó a Szvát-folyó és az Indus Kohisztán vízgyűjtő területe között.

Pésmál felett elértem a bádsáh királyságának legészakibb határát. Túl rajta ott terült el előttem Kalám tágas alpi medencéje. Körötte emelkednek a nagy havas hegyláncok, amelyek elválasztják a Szvát-folyó forrásait a Hindu-kusban fekvő Csitrál, Masztudzs és Kandia területeitől. Megragadó volt a panoráma. Senki sem járt itt előttem. De bármennyire vágytam is kikutatni ezt a teljesen ismeretlen hegyvidéket, nem léphettem át a bádsáh túlsó határszélét. A kora tavaszi időszakban nem is lett volna tanácsos továbbhatolni a hegyek közé. Politikai tekintetből sem volt szabad ezt megkockáztatnom.

Elindultam tehát visszafelé, a Szvát völgyén lefelé, Tórvál alá, onnan az Indus vízvásztóján át a Ghórband-folyó

völgyébe. Ez a terület az Indus Kohisztánhoz tartozik, és törzsei csak nemrég hódoltak meg Szvát urának. Érdekes megfigyelések kínálkoztak itt is, kivált azokon a helyeken, ahol uralma biztosítására erődöket emelt csapatai számára. De sietnem kell, hogy visszatérjek utam elsősorban való céljához: az «Aornos sziklájának» felkutatásához.

Ezt a nagy, természetes erősséget, Nagy Sándor egyik legnevezetesebb hadi tettének színhelyét kellett kinyomoznom. Fölötte vonzó volt e feladat, de nehéz is. Amióta csak 1904-ben eljutottam a Mahában-hegyhez és helyszíni megfigyeléseim megdöntötték azt a sokáig elfogadott, de merőben kockázatos feltevést, hogy Aornos azonos a Mahában-heggyel, — türelmetlenül vártam az alkalomra, hogy folytathassam nyomozó utamat feljebb az Indus mentén.

Arrianos elbeszéléséből tudjuk, hogy Óra eleste után az asszakénok népe elhagyta városait és «az Aornos sziklájához» menekült. Erre Nagy Sándor a menekülők üldözése helyett elindult a Pesávar-völgybe; ott egyesült a Kábul-folyó mentén már korábban előreküldött derékhadával és megszervezte a macedón uralmat e fontos terület felett. Mindezek után nyomult csak kelet felé az Indushoz.

Arrianos utal egy Heraklesről keringő mondára, amely szerint még ez a félisten is kudarcot vallott szemben azzal a hatalmas szikla-erősséggel. Ez a legenda állítólag olyannyira izgatta Nagy Sándor becsvágát, hogy nem nyugodott, míg el nem foglalta. Aligha tévedünk abban a feltevésünkben, hogy Nagy Sándort nem csupán efféle becsvág vezetete elhatározásában, hanem alighanem még sokkal inkább az a sztratégiai elv, amely mindig szeme előtt lebegett, hogy sohase tűrjön maga mögött ellenséget, amíg teljességgel össze nem morzsolta. Arrianos nem mondja meg kifejezetten, hogy Aornos az Indus jobbpartján volt. De Diodorus és Curtius egybehangzóan az Indus jobbpartjára helyezik ezt a sziklavárat. Egyéb okok is tőlük függetlenül e mellett a feltevés mellett szólnak.

Ha megnézzük a térképet, látjuk, hogy az asszakénok népére igen fontos előnyt jelenthetett ez a mentsvár az Indus mellett. A fő Szvát-völgyet megszállották a macedón

őrségek és így dél és nyugat felé el volt zárva az útja a menekülő lakosságnak. Észak felé is hiába kerestek volna menedéket az ellenség elől. A tél szigorúsága magában is visszaretentette volna őket ebben az időszakban, hogy ilyen magasra húzódjanak a hegyek közé. De meg Tórvál, meg a Szvát és Pandzskórába ömlő folyók völgyeinek felső szakaszai nem is fogadhattak volna be ennyi menekültöt. Nem is lett volna ottan miből fenntartaniok magukat.

Sokkal kedvezőbb volt a visszavonulás útja kelet felé. Arrafelé könnyen járható hágókon keresztül juthattak el nagykiterjedésű és jobbára termékeny területekre. A Szvát és az Indus vízválasztó láncja természetes védőbástyát nyújtott a hódítók üldözése ellen. És végül, ha a visszavonuló, részben még veretlen nép még eléri az Indust, reménye lehetett rá, hogy segítséget kap Hazára felől, vagy ő maga biztos menedékre talál ottan a folyón túl.

Így hát könnyű megérteni, miért vonult vissza Felső-Szvát népe kelet felé az Indus mellé. De egyúttal felismerjük azt a helyes hadászati okot is, amely arra indította Nagy Sándort, hogy Aornos megostromlása előtt előbb délnek forduljon a Pesávar-völgybe. Annak a területnek a biztosítása után nyugodtan vonulhatott felfelé az Indus jobbpartján és ostromolhatta meg dél felől a szváti menekülőknek hegyi mentsvárát. Ilyen módon az Indus völgyének és a pesávari kerület széles síkságának minden termékével szabadon rendelkezett. És e mellett megvolt az az előnye, hogy a védők seregét elvághatta az Induson túl, kelet felé való visszavonulástól és attól, hogy segítséget kaphassanak Abiszáresztől, a folyóntúli területnek, a mai Hazárának fejedelmétől.

Ennyit azokról az okokról, amelyek igazolják feltevé-sünket, hogy Aornost valahol az Indus jobbpartja közelében kell keresnünk. Igen ám, de hol? Nem volt remény a probléma megfejtésére, amíg a független törzs lakta vidékek az Indus jobbpartján továbbra is zárva maradtak európai ember előtt, csakúgy mint régentén, amikor sóvárgó pillantást vetettem feléje a Mahában magaslatáról 1904-ben. De a Hazára határszélén élő pathán törzsek ellen 1892-ben indított katonai expedíció idején egyes térképezők nagy távolságból ugyan,

de mégis láttak valamit az Indus túlsó partján elterülő hegyvidékből és nagyjából meg is rajzolták vázlatos térképét.

1919-ben beszélgettem Aornos problémájáról az azóta elhunyt Wauhope ezredes barátommal, India topográfiai hivatalának egyik érdemes tisztjével. Az ezredes az 1892-i megfigyelésekre való utalással felhívta figyelmemet annak a hosszú és magas hegyláncnak a végére, amely a Ghórband-völgy fejétől húzódik kelet felé az Indushoz és amelynek végső lábát a folyó megkerüli Thákót melletti nagy kanyarulatával. Ezen utalás alapján igyekezett később James ezredes barátom további adatokat szerezni a Malakandról, helyben lakó pathánoktól. Ekkor került szóba a Pír-szar hegygerinc, az említett hegyláncnak egyik keleti nyúlványa, hogy talán ennek a fekvése megfelelne a görög történetírók Aornosának. De az ilyen jelentések nem nyújthattak biztos útmutatást. Csak a helyszínén végzett vizsgálat deríthetett világosságot arra a kérdésre, megfelelne-e ennek a hegyláncnak valamelyik nyúlványa Aornosnak.

Ez a cél lebegett szemem előtt, amikor április 25-én elértem a mintegy másfél ezer méter magasságban fekvő kis Upal falut. Ezen át vezet egy ösvény arra a hágóra, amely a Ghórband-völgyből ama hegyláncon keresztül átvisz Csakészerbe. Másnap reggel gyalogszerrel elindultunk a hegylánc gerincére. Kezdetén egy teljes napi fárasztó hegymászásnak egy Csat nevű kis megművelt fennsíkra értem. A fennsíkon rombadőlt régi körfal maradványaira bukkan-tam. Építőanyaga és a cseréptöredékek világosan rávallottak, hogy már régi időkben lakott volt a hely. De sokkal inkább felkeltette figyelmemet, amikor gudzsar vezetőnk a hegylánc legmagasabbnak hitt csúcsát Űnra-hegy néven említette, közvetlenül alatta pedig a Pír-szar nevű nagy alpi legelőt.

Könnyű volt felismernem az Űnra és Aornos nevek közti esetleges összefüggést. Mert az Űnra nevet éppen azzal a cerebrális n-nel ejtik, amelyet a pastu nyelv akkor használ, ha elébb az orrhang mellett r hangzó volt. Így tehát az Űnra névben egyenes fonetikai leszármazóját láthatnók annak a dard vagy szanszkrit névnek, amelyet a görögök az

Aornos szóval igyekeztek megközelíteni. De természetesen ez a nyelvészeti indicium csak akkor eshetnék latba, ha a Pír-szar topográfiája a helyszínen megfigyelve valósággal összevágónak bizonyulna az Aornosról szóló részletes és megbízható adatokkal.

Fölérve az erdőborította hegylánc gerincére, mintegy harmadfél ezer méter magasságban bájos alpi tájra jutottunk. De fáradalmas volt itt az utunk, mert az ösvény a hegylánc meredek sziklás déli homlokzatán vezetett, követve a szaggatott hegygerinc ormát. Örvendtem, amikor végre mélyen alattunk felcsillant az Indus a sűrű fenyők között. De még ezután is sokáig kellett másznunk, míg egy fátlan hegytetőről szemünkbe tűnt az Únra-hegynek kopár, sziklás orma. Magasságát a fentemlített expedíció alkalmával jó messziről végrehajtott háromszögelés 2660 méterben állapította meg.

Az Únra-csúcsból lapos hegyhát ágazik el délnek. Ez a Pír-szar. Megkapó kép. Köröskörül csupa sziklaszirt. Alatta meredek vízmosásos szakadékok buknak alá az Indus-folyóhoz, másfél ezer méternél nagyobb mélységbe. A Pír-szar így a tőle elválasztó mély völgyön át nézve elég közelnek tetszett. De további három órába telt, a míg feljutottunk reá.

Először a meredek középső hegytetőt kellett megkerülnünk, az Únra-szart (az Únra fejét). Az egyszerű Únra név az egész hegytömeg neve, hozzáértve a legmagasabb hegyhátakat, közöttük a Pír-szart is. Az Únra-szar déli homlokzata meredek sziklaszirtekben szeg le a mélybe. Ezért aztán fel kellett előbb kapaszkodnunk csaknem a főcsúcs magasságába, míg átmehettünk a hegy erdős északi oldalára. Onnan meredek, hóval telt árkok mentén értünk le a fákkal körülvett kis Burimár alpi tisztásra.

Messziről úgy tűnt fel, mintha Burimár összefüggésben volna azzal a kúpalakú erdős magaslattal, amelyben a Pír-szar hosszú hegyháta észak felé végződik. A szelíd lejtésű alpi rét alsó szélére érve vettem csak észre, hogy mély, meredek szakadék választ el attól a magaslattól. Ugyancsak kellemtelen meglepetés volt ez nekünk, fáradt embereknek, annál is inkább, mert rohamosan alkonyodott.

Lefelé botorkálva a sziklák és fenyők között a mintegy 200 méter mélységű szűk szakadék alá, egy gondolat ragadott meg. Nem ez-e az Aornosnak az a mélységes szakadéka, amely első alkalommal meghiusította a macedónok támadását, azután, hogy Nagy Sándor egyesült Ptolemaiosznak előreküldött csapatával a hegytető közelében? Amikor lejutottunk végre a szakadék fenekére, kiderült, hogy egy alig 40 lépés hosszú, 10 lépés széles kis nyergen állunk. Ledőlt fatörzsek heverték rajta keresztül-kasul és a nyereg két oldalán alászálló vízmosást is vastagon borították a heverő fatörzsek. Eszembe jutott ekkor Aornos ostromának a leírásában az a részlet, hogy Nagy Sándor tömérdek fát és cserjét vágatott ki, hogy magas gátat emelve a szakadékon át, megindíthassa az ostromot.

Megérkeztünk a Pír-szar magas északi vége alá. Fárasztó volt a mászás a Bar-szar vagyis a «tető domb» lejtőinek meredek szirtjein. Szerencsére magasabbra jutva, a hold fénye mellett biztosabban haladhattunk. De azért jól esett, amikor végre sík térségre értünk, a Bar-szarhoz csatlakozó lapos hegyhátra. Jó másfél kilométernyire tökéletes sík terepen vitt az út, míg tanyát nem ütöttünk a hosszan elnyúló fennsík közepén. A teli hold világánál láttuk, hogy mindenütt zöldelő búza- és árpavetés borítja. Ez a látvány is eszembe juttatta, mily kedvező lehetett ez a termékeny hegyhát a régi időkben hegyi menedéknek.

Aornos felkutatása volt a célom, amikor a Pír-szar felé vettem utamat és az ottani háromnapos tartózkodásom gondos megfigyelései és terepfelvételei meggyőztek róla, hogy megtaláltam Aornost. Ez a véleményem topográfiai bizonyításon alapult. Részletesen kifejtettem ezt *On Alexander's Track to the Indus* című angol munkámban.¹ Ez alkalommal éppen csak utalok rá. De mielőtt rátérek erre, helyénvaló, hogy, ha még oly röviden is, összegezzem itt a Nagy Sándor hadműveleteinek főbb mozgulatait, amelyek a sziklavár elfoglalására vezettek. Leghelyesebb, ha Arrianos jelentésére

¹ Most fordítja magyarra Halász Gyula. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárában jelenik meg a Franklin-Társulat kiadásában.

támaszkodunk. Ez egészen világos és hasznos topográfiai adatokat szolgáltat. Annál is inkább bizalmat érdemel, mert Ptolemaios, Lagos fia, — Nagy Sándor bizalmas generálisa, az egyiptomi Ptolemaiosok őse — akinek könyvére Arrianos mint saját műve főforrására hivatkozik, igen nevezetes szerepet vitt Aornos elfoglalásában.

Nagy Sándor néhány Indus-melléki város elfoglalása után megérkezett Embolimába. Ezt a helyet, főként a név hasonlósága alapján, a mai Amb-nál keresték az Indus jobb-partján, jóval túl a pesávari kerület határán. Ott élelmiszert gyűjtetett, arra az esetre, ha Aornos megszállása sokáig húzódnék. Egyúttal seregének egy részét is hátrahagyta ott. Ő maga válogatott könnyű fegyveres haddal vonult tovább a «Szikla» felé. Mondják, hogy a Szikla magassága megvolt 11 stadion, vagyis körülbelül 2000 méter. Tetején sok erdő volt és termékeny szántóföld. Vízet egy forrás szolgáltatott bőségesen. Egyetlen nehezen járható ösvény vitt fel a tetőre.

A «Szikla» közelébe érve kétnapi menet után előreküldte Ptolemaios, odaváló vezetőikkel, hogy foglaljon el egy magaslatot, amelyről elzárhassa a visszavonulókat a meneküléstől. Ptolemaios «fárasztó, nehéz útvonalon haladva» megszállta ezt a magaslatot a nélkül, hogy a védők észrevették volna. A hely megerősítése után egy kimagasló ponton máglyát gyújtott, hogy jelt adjon királyának. Nagy Sándor másnap megindult seregével, de a terep nehézségei és a védők derekas ellenállása meghiusították a közvetlen rohamot. Ekkor azután a barbárok Ptolemaios ellen fordultak. A vezér azonban helytállott. Nagy Sándor éjjel kém segítségével hírül adta Ptolemaiosnak, hogy haditervét megváltoztatta. Csapatait reggel azon az úton vezette, amelyen Ptolemaios nyomult volt fel ő előtte. Hajnaltól délutánig tartott a kemény harc a meredek hegyoldalban. Végül is elfoglalta a hágót s a hágón túl egyesítette haderejét Ptolemaioséval. Azonnal folytatódott az előnyomulás a Sziklavár felé, de ostromra még nem kerülhetett a sor.

A magaslatot, amelyen az egyesült macedón had tábort ütött, mély szakadék választotta el a «Sziklavár»-tól. Nagy Sándor erre parancsot adott, építsenek fatörzsekből gátat

keresztül a szakadékon, úgyhogy lehetővé váljék nyilakkal és hajítógépek lövedékeivel elérni a védőket. «Első nap teljes erőmegfeszítéssel egy stadion-nyira épült meg a gát. Az indusok másnap megtámadták a gátépítésen foglalatосkodókat, de a hajítógépek lövedékei visszakergették őket.»

A gátépítést szakadatlanul folytatták három nap. Negyednapra néhány elszánt macedón felkapaszkodott és elfoglalt egy, a Sziklával egymagasságú sík kiszögellést. Nagy Sándor szüntelen munkával előretolatta a gátat, hogy elérje azt a kiszögellést. Curtius szerint hét nap, hét éjjel tartó fáradozásba került ennek elérése.

A macedónok vakmerő előnyomulása rémületbe ejtette a védőket. Lemondtak a további ellenállásról és tárgyalásokba bocsátkoztak, hogy átadják az erősséget. Valójában pedig az volt a szándékuk, hogy az éj leple alatt szétszélednek. Nagy Sándor észrevette ezt. Időt adott nekik, hogy megkezdjék visszavonulásukat. Akkor azután 700 válogatott emberrel megmászta a Sziklát, arról felől, ahonnan a vár védői elvonultak. «Előre megállapított jelre rávetették magukat a visszavonuló barbárokra és sokat közülök levágtak menekülés közben. Mások pedig rémületükben levetették magukat a meredélyeken és úgy haltak meg. Nagy Sándor ilyen módon urává lett a Sziklának.»

Arrianosnak ezzel a világos, higgadt leírásával minden lényeges pontban megegyezik Nagy Sándor többi történetírójának, Diodorusnak és Curtiusnak a jelentése. Vessünk már most gyors pillantást magára a térszínre, a Pír-szar és környékének topográfiájára, hogy meggyőződjunk, mennyire egybevág ez mindazzal, amit Aornos elestéről írnak a történetírók.

A Pír-szar a legnagyobb és legszembeeszköbb gerinc azok közül a hegynyúlványok közül, amelyek az Űnra-hegy törzséből ágaznak ki délnek és meredeken buknak alá a Maira alacsony fennsíkjára, amelynek a lábát már az Indus vize mossa. Közülök a Pír-szar gerinc a leghosszabb, harmadfél kilométer hosszban tartja meg egyenletes, átlagosan mintegy 2100—2200 méternyi magasságát. A sík hegyháton tágas térség kínálkozik nemcsak legeltetésre, hanem földművelésre is.

Talaja igen termékeny. Nagy magassága és a körülötte elterülő völgyek mélysége folytán a Pír-szar hegyháta uralkodik a messze környék felett. Minthogy a többi hegygerincen túl emelkedik a magasba, nagykiterjedésű csodálatos panoráma nyílik róla köröskörül, a Kandia és a Szvát-folyó forrásvidékeinek jégfedte csúcsaitól le egészen az Indus síkjára, Attock felett.

A Pír-szar név azt jelenti: «a szent ember magaslata». A név onnan ered, hogy a magaslat közepe táján van egy kis szentély, állítólag egy szent nyugvóhelye. A hegyhát mentén elszórt 20—25 kezdetleges kunyhóban gudzsar családok laknak tavasztól kora őszig. Mivelik földjeiket és legeltetik nyájaikat az északi lejtőkön. Keleten és nyugaton nagyon meredek a sziklás hegyoldal. Helyenkint kopár függőleges sziklafalként bukik le a mélybe, másutt egy-egy fenyő kapaszkodik meg a meredélyeken. Délen nem nagy magasságú, de szembeszökő oromban végződik a plató. Ennek a neve Kuz-szar, «az alacsonyabbik domb». Alatta három hegysarkantyú nyújtja előre sziklaszirtjeit. A bástya módjára kinyúló nyugati sarkantyú körül kígyózik fel egy nehezen járható ösvény a tetőre.

A Pír-szar nyugati lejtője igen meredeken száll alá, mintegy 600 méternyire egy szűk völgyfenékre. A völgy alja helyenkint hozzáférhetetlen szakadékká mélyül. A völgy szembenső oldalán emelkednek a kis Balai hegygerinc kopár sziklafalai. Ezt a gerincet mély szakadék választja el a sokkal hosszabb Danda-Nurdai-gerinctől. Ennek keskeny megszabdalt taréját két hágó szeli át. Az alacsonyabbikon, a mintegy 1200 méter magasságú Pézal-Kandao-hágón keresztül eljuthatunk abba a völgybe, amelyből az említett nehéz ösvény kapaszkodik a Pír-szar déli végére. A másik hágón át — 2000 méter magasságban — valamivel könnyebb út vezet a Danda-Nurdai-gerinc mögött egy füves alpi lejtőre, a Kis-Únrára, és onnan arra az ösvényre, amely a főlánc teteje mentén visz végig.

A Pír-szar keletnek néző lejtője is igen meredek. De túl rajta nyitottabb a térszín. Ott ugyanis gyorsan alászáll a főlánc vonala és kopár, fátlan és víztelen magaslatok során végleg feloldódik.

Északi végén a Pír-szar platója fölött a Bar-szar — a «felső magaslat» — kúpja mered a magasba. Viszonylagos magassága a plató fölött mintegy harmadfél-száz méter. A kúp teteje nagyon meredek és sziklás. Ugyancsak meredek a nyugati lejtő, ahol a Bar-szar megközelíti az Űnra-csúcsot a főlánc tengelyében. De éppen itt szakítja meg a lánc folytonosságát az a mély és meredek szakadék, amelyen át vezetett utunk, midőn először közeledtünk a Pír-szar felé. Elbeszéltem már fáradalmas leszállásunkat Burimárból ennek a szakadéknak a fenekére.

Az a keskeny sziklás borda, amely a Bar-szar tetejéről szeg le a mélybe, még meredekebb. A sziklabércek sorát csak egy helyütt szakítja meg egy kis vállszerű kiszögellés: a Máslnun. Ennek sík a felszíne. Magassága a szakadék feneké fölött mintegy 140 méter. Mögötte nehezen megmászható meredek sziklafalak emelkednek újabb 100 méter magasságba, a Bar-szar tetejére. Ott a tetőn egy régi erőd romjait fedeztem föl. Ennek és a Máslnunnak régészeti jelentőségére még visszatérek.

Ez a futólagos áttekintés is megérteti velünk, miért volt oly kivételesen alkalmas a Pír-szar hegyháta, hogy természetes menedéke és erőssége legyen a messze környék egykori lakóinak. Másfélezer méternél magasabb kiemelkedése az Indus fölé már egymaga megnehezíti megtámadását. A hegytető sík térségén nagy tömegek gyülekezhetnek. A lejtők magassága és meredeksége könnyűvé tette a védelmet, különösen a régi időkben, amikor a kezdetleges fegyverek oly nagy előnyt nyújtottak annak a félnek, amelyik felülről harcolt. Végül hadászati tekintetben fontos tényező volt az általános fekvés, mert hiszen több mint kétharmadát védi az Indus nagy kanyarulata.

A Pír-szar és környéke topográfiájában könnyen ráismerünk Aornos topográfiai jelenségeire, amiként az Nagy Sándor műveleteinek leírásából kiviláglik. Fekvése az Indus mellett és nagy magassága pontosan megegyezik a leírással. Az az uralkodó magaslat, amelynek elfoglalására Nagy Sándor előreküldte Ptolemaios könnyű fegyverzetű különítményét, könnyen felismerhető az Űnra-szar egyik vagy

másik oldalán fekvő kis fennsíkban. Többféle indicium arra utal, hogy a szelídlejtésű Kis-Űnra alpi rétségen keressük Ptolemaios megerősített táborát. Az Indus mellől odavivő úton terelik ma is csordáikat tavaszkor az odavaló gudzsar pásztorok a főlánc legelőjére. Minthogy ez az út a Danda-Nurdai-gerinc mögött a völgyben vezet lefelé, megértjük, hogy Ptolemaios előnyomulását eleinte nem vették észre Aornos védői.

Azt is megértjük, milyen könnyű volt a Pír-szaron egybegyűlt ellenségnek megakasztani Nagy Sándor előnyomulását ugyane völgyön lefelé, midőn már tudomást szereztek Ptolemaios megelőző mozdulatáról. Nagy Sándor első közvetlen támadásának a kísérletét, valószínűleg a Pézal-Kandao-hágón át, megállította a magasabb ponton álló ellenség. Csak amikor másnap a főhad elfoglalta a völgy fejen lévő hágót, vált lehetővé az egyesülés Ptolemaios csapatával. A hágó magassága és a Danda-Nurdai-hegygerinc meredeksége arra vall, hogy Arrianos leírása nem túlozza a hágóért vívott küzdelem hevességét.

Mihelyt azonban egyesült a macedón sereg az Űnra-szar uralkodó magaslatán, a további előnyomulás a «Szikla» felé nem okozhatott többé nagy nehézséget. Arrianos leírása mutatja, hogy ez meg is történt még ugyanazon a napon, amikor ezt a kemény diadalt megvívták az ostromlók. Hogy azután megakadt az előnyomulás, megint teljesen érthető, ha a Burimár-szakadék nagy természeti akadályára gondolunk.

Ennek a szakadéknak nagy mélysége, oldalfalainak meredeksége magyarázza, miért szorult Nagy Sándor arra, hogy gátat építtessen a célból, hogy az ostromlók megközelíthessék Aornost. A Bar-szarról a szakadékba lenyúló igen meredek és sziklás lejtőket nem támadhatta meg a siker reményével, amíg meg nem közelítheti annyira, hogy a hajítógépek «lőtávolóba» essenek. Az akkori görög tűzéréség ballistái és kaptáinak lőtávola pedig csak valami 300 méter lehetett. Már pedig a távolság a Bar-szar Mászun nevű kiszögellése és a Burimár alatti szemközti lejtő között bizonyára megvan 500 méter. Az, hogy fatörzsekkel építette meg a gátat, megint

csak természetes, hiszen ma is sűrű erdő borítja a lejtőket a Burimár plató fölött és alatt.

Az a kis terras, amelyre néhány macedón kierőszakolta az előnyomulást a negyedik napon, bátran azonosítható a Máslunnal. E fölött pedig, amint Arrianos leírásából tudjuk, még egy másik meredek magaslatot kellett megmásznia Nagy Sándornak 700 emberével, hogy följérjen a Szikla tetejére. Ez teljességgel összevág a valósággal. A Máslun több mint 100 méterrel alacsonyabb a Bar-szar tetejénél. Élénken emlékszem, milyen fárasztó kapaszkodásba került a meredek sziklákon, amíg a Máslunról feljutottam a Bar-szar tetejére. Nyilvánvaló, hogy a Bar-szar nagyon alkalmas hely volt a macedónoknak a gyülekezésre, hogy azután az előre megbeszélt jeladásra rajtaüssenek a visszavonuló barbárokon. amiként azt Arrianos elbeszéli. Ugyanígy megértjük itt a helyszínén, hogy a menekülők közül egyesek rémült futásukban nekirohantak a meredek sziklafalaknak és ott vesztették életüket a Pír-szar alatt.

Láttuk tehát, mily pontosan megfelel a Pír-szar minden topográfiai részlete annak, amit klasszikus feljegyzésekből tudunk Aornosról és Nagy Sándor ottani hadműveletéről. De ezenkívül régészeti és nyelvészeti bizonyságok is megerősítik ezt az azonosítást. Történeti szövegeink nem tesznek semmiféle említést arról, hogy ember keze is közreműködött volna, hogy megerősítse ezt a természetadta sziklavárat. Kútforrásaink egyszerűen petrának nevezik, vagyis «szikla»-nak, ekkép is jelezve, hogy tisztán természetadta erősségről van szó. De Arrianos azt is elmondja, hogy Nagy Sándor Aornos bevétele után erődöt emelt rajta és parancsnokságát rábízta az indiai Sisikottosra, aki Baktrában csatlakozott volt hozzá.

Ezt tudva, különösen felkeltették érdeklődésem azok a romok, amelyekre a Bar-szar hegytetőn akadtam. Egy kis erődítmény földbe temetett maradványait réges régen benőtte itt az erdő. Rövid ásatás mutatta, hogy a rombadőlt erőd falai bekerítik, ami sík térség csak van a hegytetőn. Az is kétségtelenül kiderült, hogy igen régi eredetű romokról van szó. Hogy ezek a maradványok csakugyan a Nagy Sándor rendeletére épült erődítmény romjai-e, olyan kérdés, amelyre

csak további kutatások adhatnának választ. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a rombadőlt erőd éppen azt a hegytetőt védelmezi, amely tanuja volt Nagy Sándor végső ostromának.

A Pír-szar alatti kis telepekről felhozattam a legöregebb gudzsar pásztorokat. Itt is, mint másutt a vidéken, a régi helyi hagyományok legmegbízhatóbb őrzői a pásztorok. A földbe temetett romokról nem tudtak semmit sem mondani. Természetesen nem is hallottak róla semmit, hogy a nagy «Szikandar» itt járt valaha. Csak arról tudtak elődeik révén, hogy a Pír-szar nyári lakóhelye volt valamikor bizonyos Szirkap nevű rádzsának. Ezt a nevet «Rádza Szirkap» más ősi helyekkel kapcsolatban is elég gyakran emlegetik az Indus mindkét partján.

A nyelvészeti bizonyítékról szólottam már. Ezt az Únra szóból merítjük. Ebben az Únra névben határozottan felismerhető egy régebbi Avarna szóalak egyenes fonetikai lezármazottja. Alig lehet kétség, hogy az ilyen névalakot igyekeztek reprodukálni a görög Aornosszal. A név alakjában végbement változás pontosan összhangzásban van a dard és az indo-árja nyelvek hangtani fejlődésével.

A Pír-szar szélsőpörte magaslatain töltött fáradalmas, de boldog napok alatt csodálattal gondoltam arra a határtalan energiára és becsvágyra, amely kellett hozzá, hogy a macedón hódító ennek a bevehetetlennek tetsző hegyi erőségnek az elfoglalására vállalkozzék és győzedelmeskedjék ennyi nehézség fölött. De nemcsak a vezér diadala volt ez a győzelem. Nem kevésbbé mély megindulással gondoltam arra az odaadó önfeláldozásra és el nem lankadó kitartásra, amelynek próbáját adták itt Nagy Sándor macedónjai. Már maga az irdatlan távolság, amit megjártak az Aegei-tenger partjaitól idáig, India határáig fiatal királyuk vezérletével, elég lett volna arra, hogy dícsfénnyel övezze az itt szerzett hatalmas hadi sikerük színhelyét. Szemtől-szemben állva a természetadta óriási nehézségekkel, amelyek itt a hódítók elé meredtek, váltig csodáltam, hogy Aornos történetét legendának nem minősítették már a régi korban!

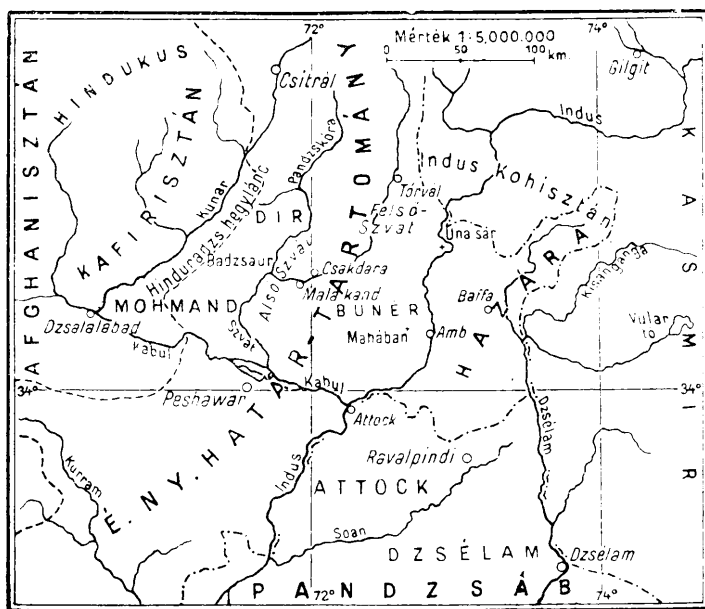
Nehezemre esett megválnom ettől a történelmi színhelytől és a nagyszerű hegyi tájak gyönyörködtető szépségétől.

Utam Bunérbe vitt tovább, ugyancsak még ki nem kutatott tájakon keresztül. Alapos okunk van hinnünk, hogy ennek a földnek egyes részeit szintén végigjárta Nagy Sándor az ő szívós macedónjaival Aornos eleste után. De adataink az itt végzett hadműveleteiről már sokkal bizonytalanabbak, hogyszem azonosíthatnók ezeknek színhelyeit.

Tudjuk történelmi forrásainkból, hogy tizenhatodik táborhelye után Nagy Sándor elérte azt a helyet lejjebb az Induson, ahol már jóelőre hidat veretett seregének egy másik részével az átkelésre.

Itt, ahonnét kiindult benyomulása a tulajdonképpeni Indiába, el kell búcsúznunk a nagy hódítótól. Itt véget is ér beszámolóom arról, miképpen nyomoztam ki színhelyeit annak a hadjáratnak, amely megelőzte Nagy Sándor indiai diadalútját és amely, ha a leküzdött természeti nehézségeket tekintjük, még fényesebb bizonyítékát adta hadvezéri géniuszának.

STEIN AURÉL.

Stein Aurél 1926-i kutató útjának színtere.

AZ UDVARI KÉMEK, A MEGBIZOTTAK ÉS A TITKOS RENDŐRÖK AZ 1807. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS ALATT.

— Első közlemény. —

I.

József nádornak gróf Illésházy Istvánhoz intézett leveleiből tudjuk, hogy az országgyűlést már 1806-ban ki akarták hirdetni. Azonban Illésházy egy terjedelmes politikai tanulmányban kifejtette, hogy sokkal helyesebb lesz, ha az országgyűlést 1807-re hívják össze. Illésházy e tanulmányban alaposan kifejtette azokat a sérelmeket, amelyek az ország minden gondolkozó fiát aggodalommal töltik el. Az uralkodó udvari háborúkat visel a franciák ellen. Rengeteg pénz- és emberáldozatot hozott az ország e célra az udvarnak, de semmi méltánylásban sem lett része. «Fáj — írja Illésházy — s fájni fog a magyar nemzetnek, hogy megkérdezése nélkül szerencsétlen háborúba keverték s e háborúk minden terhéért úgyszólván egyedül Magyarországnak kellett viselnie.»

Illésházy ezután az ország akkori romlásának okait tárta fel s követelte, hogy a békekötésekben magyar tanácsosok is résztvegyenek s hadügyekben is meghallgassák a magyarokat. A magyar nemzet — írja Illésházy — joggal követelheti, hogy a miniszterek és a titkos tanácsosok között az ő fiai is szerepeljenek. A kormánynak az insurrectio állandósítását illető követelését Illésházy alkotmányellenesnek írta. A portális felkelésről pedig azt jelentette, hogy az csak nagy veszedelem idején vehető igénybe. A toborzás mértékét szerinte csakis az országgyűlések szabhatják meg. Az insurrectio katonasága idegenek vezetése alá nem adható.¹ Illés-

¹ Äusserung des Grafen Illésházy an den Palatin, Dubnicza, den 9. Sept. 1806. (A volt titkos rendőrségnek immár elégett levéltárából való az itt felhasznált anyag legnagyobb része. A más levéltárakból vett anyagot külön idézem.)

házy végül a bankócédulák apasztását s a hipotéka emelését sürgette.

Mindaz, amit Illésházy e hosszú felterjesztésében a nádornak írt volt, az ország sérelmeit s az ország követeléseit tárta fel. Ezek a tárgyak szerepeltek azután az 1807. évi országgyűlésen, s mivel az uralkodó és a kormány a sérelmeket orvosolni s a követeléseket teljesíteni nem akarta, az országgyűlés eredmény nélkül oszlott fel.

Érdemes megemlítenünk, hogy Stahl Fülöp, aki oly nagy-szerűen nyilatkozott e kor magyar politikusairól s helyet követelt részükre a kormányban, szintén írt egy előterjesztést az országgyűlés dolgában.¹ Ezt azonban nem a nádorhoz, hanem a bécsi kormányhoz intézte. Tudott dolog, hogy Stahl Fülöp a kormány szerencsétlen pénzügyi politikájának határozott ellensége volt. Előterjesztése tehát főleg financiaiális szempontból figyelemreméltó. Ha — írja Stahl — a magyar országgyűlés két év alatt hatvan milliót szavazna meg, a bankócédulákat nem kellene szaporítani. Ha azonban ez idő alatt háborúra vagy demonstrációra kerülne a sor, ismét nagy kiadás hárulna a monarchiára. A lunéville-i békességtől a pozsonyi egyességig az adót évi huszonöt millióval kellett emelni s mégis minden esztendő deficittel végződött. A pozsonyi békekötés óta az adót ötévi tartamra ötven millióval emelték, s a kincstárnak még annyi pénze sem volt, hogy egyik vagy másik ezredet más tartományba helyezhette volna át. Lehetetlenség az adók folytonos emelésével a bankócédulák szaporítását megszüntetni. Hiszen ez úton az adóalanyok mennek tönkre. De ha Magyarország képes volna is két év alatt hatvan milliót adni, az árak rettentően emelkednének s két év alatt rákszerű betegség² szállná meg az államot. Aztán a magyarok ez adó fejében olyan dolgokat követelnének, ami az osztrák császárságra káros volna. Ha közben háború ütne ki, százhusz millió új bankócédula jönne forgalomba, a pénz értéke tehát rémítően

¹ Bécsi állami levéltár, 1807 márc. 25. Bécs. «Über den Nutzen und Erfolg des bevorstehenden ungarischen Landtags in finanzieller und politischer Hinsicht.»

² «Eine krebsartige Krankheit.»

esnék. A francia háborúk a legtöbb országot úgy kiszípolyozták, hogy betegség, éhség és kétségbeesés van mindenütt napirenden. Ha az országot meg akarjuk menteni, a tévutakat azonnal el kell hagynunk. Céltudatlan, minden elmélettel és tapasztalattal ellentétben álló pénzügyi politikát követtünk eddig. Mi valóban az örvény szélén állunk, s mi lesz velünk, ha háborúba keveredünk?

Sem Illésházy, sem Stahl jól meggondolt felterjesztése nem volt hatással az uralkodóra és a kormányra. Ferenc császár titokban háborúra készült Napoleon ellen. Tehát pénzre és katonára volt szüksége. Ezért hívatta össze az országgyűlést. Mindaz, amit a két dolgon kívül a királyi előterjesztések mondtak, csak mézesmadzag volt a rejtett cél elérésére.

Bár így állott a dolog, az uralkodó mindent tudni akart az országgyűlési tárgyalásokról, valamint az országban megnyilatkozó hangulatról is. E célra a titkos rendőrségen kívül udvari kémeket s megbízottakat nevezett ki az országgyűlés tartamára.¹ Ezek az udvari kémek természetesen az udvar szájaíze szerint írták jelentéseiket, azaz hogy egekig magasztalták Ferenc császár hallatlan érdemeit, elmondták őt a világ legjobb uralkodójának, a népek legkegyesebb atyjának stb. Az országgyűlés azon hazafias tagjait pedig, akik Ferenc császár követeléseit teljesíthetetleneknek hirdették, akik az úgynevezett «udvari háborúk» ellen küzdöttek s akik a tizenöt év óta összegyűlt sérelmek orvoslását követelték, teljesen hamis színben tüntették fel az uralkodó előtt s forradalmi szellemmel stb. vádolták őket. Az udvari kémek például Vay tábornoknak a főrendi táblán elmondott beszédjét elferdítve adták a király elébe s Ferenc megfosztotta

¹ Az 1807. évi március 7-én írta Sumeraw ő excellenciája Ferenc császárnak: «A legutóbbi kegyelmes kihallgatásom alkalmával Felséged meghagyta, hogy jelentést tegyek, kik azok a megbízható emberek, akiket a közeledő magyar országgyűlésen a rendek érzéseinek és gondolkodásmódjának megfigyelésére használni lehetne». (Én Ratoliska tanácsost és Ley rendőrségi főigazgatót kértem meg s ők következőket ajánlották: Radichevichet, Leurs-t, Tröschert Kőszegről, báró Karlovitzot, Sehustek generálist stb.).

Vayt tábornoki rangjától. Ez a dolog nagy mozgalmat keltett az országgyűlés mindkét tábláján. Maga a nádor írta Ferenc császárnak, hogy ne higgyen az udvari kémek hamis jelentéseinek. S Ferenc császár kénytelen volt Vay generálisnak a rangját visszaadni. Nem ok nélkül mondta tehát Dessewffy József a rendi táblán az udvari kémeket az emberi nem legútálatosabb s legaljasabb fajtájának! S vajjon kik voltak ezek?¹ Első helyen kell említenünk a zágrábi születésű Radichevich ügyvédet, aki sok országgyűlésen teljesített kémiszolgálatot. Ügyes és tanult ember volt s túlzásba ritkán esett. Volt idő, mikor ő maga is mint követ (absentium legatus) vett részt az országgyűlésen. De ekkor is a titkos rendőrség szolgálatában állott.² Kinevezett udvari kém volt Hoffmann pestvárosi tanácsos és Kollmayer ugyancsak pestvárosi belső ember. E kettőnek magyargyalázó jelentéseit az eredetiben terjesztették az uralkodó elé. Mindketten németül írták jelentéseiket. Udvari kém volt Leurs luxemburgi volt katonatiszt is. Több nyelvet tudó, értelmes és tanult férfiú volt ő, aki több országgyűlésen teljesített kémiszolgálatot. Érdekes és tanulságos jelentéseit az ország hangulatáról és szereplő embereinkről francia nyelven írta. Tröscher kőszegi tisztviselő is szerepel ugyan a kinevezett megbízottak közt, de tőle egyetlen jelentést sem sikerült találnunk. Nem szerepel a kinevezett udvari spionok közt «de Perin» vagyis helyesebben Kobielszky, ámbár ő is ilyen-

¹ Az udvari spion ezt írta Dessewffy beszédéről: «Graf Joseph Dessewffy zweiter Ablegat des Zempliner Comitatus hielt gestern eine ungarische Anrede in der Cirkularsitzung. Der Inhalt dieser Rede war gegen die verabscheuungswürdige, verwerfliche und niedrigste Gattung aller Menschen, wie er die Hofspionen nannte, gerichtet» etc. Ferenc császár okt. 3-án vette kezébe ezt a jelentést. Sumeraw ő excellenciája azt írta a császárnak, hogy ez a pesti jelentés megérdemli a figyelmet («Euror Majestät allerhöchster Aufmerksamkeit würdig zu seyn scheint».)

² A titkos rendőrség feje 1807 márc. 17-én írta neki, hogy jelentkezék Budán ő felsége kabinettitkáránál, Neuberg Andrásnál, s majd tudtul adja a teendőket. («Ihren aufrichtigen Dank und Anhänglichkeit an die geheiligte Person unseres allergnädigsten Souverains werthtätig zeugen zu können» etc.)

féle kém volt. De ő Stadion miniszternek küldé jelentéseit.

A kémek teendőit mind az uralkodó, mind a titkosrendőrség pontosan előírta.¹

Ratoliska 1807 március 8-án írta volt a kémekről és a megbízottakról, hogy a rendek érzéseit kell titokban kiszimatolniok s ő felségének tudomására hozniok. Ezért oly emberek kellene, akiknek nagy az ismeretségük s összeköttetésük a nemesség és a papság között. Tisztviselőket, kik az udvar kegyétől függnék, e célra nem használhatni; mert gyanút keltenének. Németeket sem használhatni; mert a magyar nemzetet alkotmányának előnyei felfuvalkodottá s büszkévé tette; a németeket tehát nem jó szemmel nézi. A tót vármegyék követei között kémekül a cseheket lehetne használni. Mivel a huszártiszteket legalább az asszonyok szívesen látják, őket is igénybe lehetne venni, valamint azon ügyvédek is, kik a nemesek pöreit viszik. Azonban minden megbízatásnak titokban kell történni, nehogy kompromittálják az udvart s magukat.²

Az udvari kémek, a titkosrendőrök és a megbízottak jelentései alapján az uralkodó kabinetirodája naponként kétszer kapott értesítést. Ez értesítések kevés kivétellel korholják, gyanúsítják s rágalmazzák az országgyűlés legkiválóbb tagjait, akik mint igaz hazafiak nem az udvar, hanem hazájuk érdekeit tartották szem előtt. S a király és kormánya ilyen jelentések-ből ismerte meg azokat a hazafiakat, akikről az osztrák Stahl Fülöp, mikor Pestre jött, azt írta volt, hogy minden párt kiváló embereit megismerte Budán és Pesten, kilenc hónapon át tanulmányozta a magyar viszonyokat s a magyar alkotmányt és sokat értekezett a magyar politikusokkal pénzügyi kérdésekben is. Be kell vallanom, — írja Stahl Fülöp Wallis miniszternek — hogy hasonlíthatatlanul jobb fogalmat nyertem ez emberekről, mint amilyent a minisztériumban

¹ Az uralkodó parancsa volt: «Die Stimmung und Gesinnung der ungarischen Stände aus dem Gange der Verhandlungen selbst sich am richtigsten zeigen wird» etc. (Dekret an den Herrn Hofrath von Ley. 1807 márc. 15. Bécs.)

² Wien, 1807. 8. März. Bericht.

volt alkalmam szerezni. Teljesen a mi bűnünk, hogyha ez emberek a monarchia érdekében nem azok még, akiknek lenniök kellene. Higyje el excellenciád, szavamra mondom, ennek a nemzetnek van jelleme és fizionómiája.¹

Az ilyen hang persze nem jutott Ferenc császár fülébe! Különben is ő szívesebben olvasgatta az udvari spionok jelentéseit, akik kigyót-békát kiáltottak mindazokra, akik az ország sérelmeinek orvoslását s az alkotmány biztosítását sürgették az országgyűlésen. Lássuk már most, minő szerepet játszottak a kémek és a megbízottak ezen 1807. évi országgyűlésen.

Napoleon korának magyar országgyűlései sokkal fontosabbak voltak, mintsem hinnők. E nehéz időkben csak a magyar országgyűlésen nyilatkozhatott meg a monarchia hangulata; csak itt emelhetek szót az elviselhetetlen terhek miatt; csak itt tiltakozhattak az abszolutizmus túlkapásai ellen. És nemcsak az örökös tartományok, hanem a nyugati országok is figyelemmel kísérték országgyűléseink tárgyalásait. Ferenc császár azonban mindent megtéetett, hogy a külföld minél kevesebbet tudjon meg az országgyűlési tárgyalásokról. Az idegeneket, főleg a franciákat, a kémek és a titkosrendőrök egész seregével figyeltette. Ugyanezt tette a hazafias követekkel is. Aztán gondja volt arra is, hogy a postát kellően ellenőrizték s hogy a cenzura kellően működ-jék. Azt is elrendelte Ferenc császár, hogy a Bécsben megforduló magyarokat pontos, de titkos megfigyelés alatt tartsák; mert ezek a magyarok bel- és külpolitikai állami-ügyekről beszélnek s terjesztik ezeket övéik között.² Ugyanezt a parancsot kapták már előbb a pesti és a budai megbízottak is.

Bár minden emberit megtettek, hogy a külföld ne érte-

¹ «Glauben mir daher Euere Excellenz auf mein Wort, diese Nation hat noch Charakter und Phisionomie» etc. (Stahl Fülöp Wallis gróf kamaraelnökhöz. (Volt közös pénzügyi levéltár. Hung. 1811. ápril 15.)

² «Die Stimmung der hier befindlichen Ungarn zum Gegenstande einer sehr genaueren, geheimen Beobachtung zu machen» etc. (Bécs, 1807 szept. 5.)

sülhessen az országgyűlési tárgyalásokról, azért bizony igen helyes és alapos tudósítások jelentek meg a francia lapokban. Kollonits érsek hazafias beszédét például a legtöbb francia lap közölte.

Ferenc császár még az 1807. évi országgyűlés kezdetén szigorúan meghagyta, hogy a rendeknek a királyi előterjesztésekre adandó válaszát sem a lapokban, sem a folyóiratokban nem szabad közölni.¹ Báró Sumeraw, a titkosrendőrség elnöke erre azt felelte a császárnak, hogy minden lehető megcselekszik ugyan, de mivel az országgyűlési tárgyalás nyilvános, nehéz lesz a dolgot elhallgattatnia.²

Két nappal a jelentés után Sumeraw már kénytelen volt jelenteni, hogy a *Le Publiciste* című párizsi lap, mely évek óta Talleyrand herceg érdekeltsége, ismertette a magyar rendek tárgyalását és a királyi előterjesztésekre írt feliratot.

A nevezett lap május hó 31-i számában elég részletesen írt volt a rendek válaszáról, s különösen kiemelte azt, hogy a magyar rendek idegenkednek a háborútól. A *Le Publiciste* jelzett száma körülbelül ezt írta a királyhoz intézett felterjesztésről:

«A lapok szerint a királyi kívánságok tárgyában folytatott hosszas és titkos tanácskozások után az országgyűlés végre válaszolt ő felségének, ami azonban nem került hivatalos formában nyilvánosságra. Tudni lehet azonban annyit, hogy e felirat néhány pontja váratlanul érte az udvart. Bemutatunk belőle néhány fontosabb szemelvényt:

A rendek kéri a királyt, hogy jövőben Magyarországba tegye át székhelyét.

Elismerik ugyan az állandó hadsereg felállításának szükségét, mindamellett kéri őfelségét, hogy ne emelje szükség nélkül a csapatlétszámot, lehetőleg csökkentse a hadikiadásokat s csak az önként jelentkező ifjakat vegye fel a seregbe. Mivel Magyarország egész katonai rendszere védekező jellegű, a rendek lehetőség határáig kerülni óhajtják a há-

¹ 1807 máj. 3. rendelet Sumeraw titkos tanácsoshoz.

² Bécs, 1807 május 29. A rendek nunciumáról ezt írja Sumeraw a császárnak: «Hier eine sehr niedrige Sensation gegen Ungarn gemacht habe und dass man daraus bange Schlüsse für die Zukunft zog».

borút s annak okául semmiféle politikai nagyravágyást sem fogadnak el. Kérik a királyt, hogy az 1608. és 1613. években hozott alkotmányos rendelkezés értelmében a magyarokat mindig vonja be tanácskozásaiha.

Mivel a bankjegy- és rézpénz-infláció eltüntette az ezüstöt és aranyat, Magyarország kereskedelmét kellene fellendíteni; ezt nagyban elősegítené a szabad terménykivitel és a különböző vámoknak, illetékeknek megszüntetése. Kérik a bankoprés megállítását, valamint a magyarországi és erdélyi bányák hasznosabb kiaknázását.

Végül megújítják Erdély, Horvátország, Fiume és Trieszt bekebelezésére vonatkozó kérelmüket.»

Ezt a tudósítást, mely az udvart igen kellemetlenül érintette, a nevezett lap Bécsből kapta május hó 18-án.

A kémek s a titkosrendőrök felsőbb utasításra különösen azt igyekeztek kinyomozni, hogy az országgyűlés tagjai miképpen vélekednek a franciákról s hogy nincsenek-e velük holmi összeköttetésben. A követek jól tudván, hogy mindenütt spionok veszik őket körül, eléggé óvatosak voltak s csak bizalmas körben beszélgettek a franciákról. A kémek és megbízottak tehát igen keveset jelenthettek felsőbb helyre e tárgyról. Pedig bizonyos, hogy az országgyűlés tagjai között igen sok franciabarát akadt. Az 1807. év elején jelentették Bécsbe, hogy Rosty János ügyvéd Pesten agyonlőtte magát. Rosty Kazinczyval és társaival együtt került a börtönbe.¹ Az 1798. évben szabadult ki. Rosty — jelenti a megbízott — veszedelmes felforgató ember volt, aki a francia nemzetért lelkesedett.

Április havában jelentették a kémek, hogy fényes egyenruhában francia generális járogat egyik tisztjével Pesten s nyilvános helyeken is ilyen egyenruhában jelenik meg. A kémek lépten-nyomon követték őt, de lakását mégsem tudták megtalálni. A náluk okosabb Leurs egyszerűen megismerkedett az állítólagos francia generálissal s így tudódott ki, hogy ő nem generális, hanem amerikai tengerészkapitány,²

¹ «Als Mitglied der ungarischen Staatsverbrecher».

² Buda, 1807 május 9. Leurs francia jelentése.

akit Spitzernek hívtak, magyar zsidó s testvérét jött meglátogatni.

A kémek felsőbb rendeletre nagy odaadással szimatolták, nincsenek-e a követek néminemű összeköttetésben a franciákkal s nem tett-e nekik valamilyes ígéretet Napoleon. A király elé került jelentések szerint a kémek erre nézve semmi bizonyosat sem tudtak kikutatni. De azért folytatták ez ügyben a kémkedést.

Érdemes megemlítenünk, hogy már az országgyűlés megnyitása előtt titkos jelentés¹ írta volt, hogy igen sok idegen zsidó van Pesten és Budán. akik folyton gyűléseznek egymás közt és élénk levelezést folytatnak. Ezek a zsidók a franciák császáriját: Bonaparte Napoleont megváltójuknak tartják.² Jobb lenne, — írja a titkos kém — ha az országgyűlést Pozsonyban tartanák, mert e város közelebb esik Ausztriához. Minden politikus és patrióta beláthatja ennek fontosságát. Hiszen a rendek már most hirdetik, hogy addig semmiféle királyi előterjesztést nem tárgyalnak, míg a sérelmeket nem orvosolják. Mindez nem történnék meg, ha az országgyűlést Pozsonyban tartanák.

Április hó 30-án jelentette az egyik udvari kém, hogy hiába kutatott, hiába szaglászott mindenfelé, idegen befolyás érvényesülésének nyomára nem akadt. Az országgyűlés tagjai ő felségét bensőleg szeretik. Mondanunk sem kell, hogy francia befolyásról szólt ez a jelentés.

Május hó 10-én jelentette Pestről Schwarzleitner a rendőrség fejének és az udvari kabinetnek,³ hogy Leon de Praix francia kurír Pesten lakik. Konstantinápolyba kellett volna mennie, de Temesvárott azt hallotta, hogy az utak nagyon bizonytalanok, tehát visszatért Pestre. Itt — írja Schwarzleitner — minden lépését figyeljük. Kezeskedem róla, hogy

¹ Auszug aus einem geheimen Rapport, Pest, den 31. Jänner 1807.

² «Sie halten den Kaiser der Franzosen Napoleon Bonaparte für ihren Erlöser».

³ Ezt egy magyar udvari kém jelentette először az udvari kabinetirodának. Ez a magyar kém — Leurs szerint — a követek közt kémkedett.

ez kitalált mese s ez az ember finom kém.¹ A magyar patrióták folyton a franciák győzelméről beszélnek. Lehetetlen ez emberek között élni!²

Íme, e német kém azért nem érzi magát jól az országgyűlésen, mert a patrióták lelkesedéssel beszélnek a franciák győzelmeiről!

Azt is megírja ez az ember, hogy a követek egy nyomorult színész-bandát hoztak itt össze nagy fáradsággal («eine elende ungarische Komedenbanda alhier mit vieler Müh zusammengetrieben»). A magyar színielőadások alkalmával a színház zsúfolva van, ha ellenben szép német darabot játszanak ott, akkor a színház üres!

Mint franciabarátot jelentik fel a kémek gróf Esterházy Jánost és barátját, Benyovszkyt. Gróf Esterházy — írják június 12-én — azt fejtegette, hogy a császár az országgyűlési előterjesztésekben parancsokat adott. Ez képtelen dolog. Ő felségének nincs joga parancsolni, — mondá Esterházy — s ő tüzelni fog e hang ellen. Esterházy társaságában volt egy idős asszony is, aki a legnagyobb franciabarátnak mutatta magát. Ez a hölgy — írja a kém — az idős Dessewffy grófné. Esterházy a társaságnak olyas újságokat mondott el a hadviselő felekről a franciák előnyére, melyek bizonyossá teszik, hogy ő biztos híreket kap a franciáktól. De majd lesz rá gond, hogy levelei konfiskáltassanak.³

Minél tovább tartott az országgyűlés, a kémek annál többször hangoztatták a patrióták barátságos érzését a franciák iránt, aztán Napoleon befolyását az országgyűlésre.⁴ Kolbmayer dec. 4-i jelentésében már azt írta, hogy a magyarok nyugattól (vagyis a franciáktól) vagy északról várnak ugyan segítséget, de védőt hiába keresnek.

¹ 1807 május 10. «Ich bürge davor, dass dieser Mensch ein ausgemachter, aber feiner Spion seie» etc.

² «Täglich verbreiten die ungarischen Patrioten grosse Siege der Franzosen über die Russen. Es ist nicht auszuhalten unter diesen Leuten zu leben».

³ «Dieser Correspondenz entgegen zu arbeiten oder selbe zu erforschen, bitte ich um die gütige Belehrung» etc. 1807 Juni 12. (An den k. k. Herrn Rath von Radoliska hochwohlgl. in Wien.)

⁴ 1807 szeptember 4-i jelentés.

Vajjon mért volt az uralkodó annyira kíváncsi a magyarok hangulatára s a franciák iránt érzett ragaszkodására? Mért kellett néki naponként kétszer jelentést adni az efféle ügyekben? A felelet e kérdésekre nem nehéz. Ferenc császár titokban már készülődött a Napoleon ellen indítandó háborúra. Az országgyűléstől csak pénzt s katonát akart. A sérelmek orvoslásával annál kevésbbé törődött, mivel a magyar alkotmány megváltoztatásának tervével foglalkozott. Ezért írták néki a kémek egészen nyíltan, hogy a magyar alkotmány őfelsége lábai előtt csak alkalmatlan kolonc.

Hoffmann pesti tanácsos csak 1808-ban jelentette a titkosrendőrség fejének, báró Hagernek s ez meg ő felségének, hogy a francia barátság a követek közt csillapodófélben van; az egyenlőség, a szabadság és a testvériség eszméje sem hódít már annyira. Az országgyűlés Pozsonyban sokkal csendesebb és engedékenyebb lesz. Hiszen — írja Hoffmann — az egész ország tudja, hogy Pozsony mellett Köpcsényben négy német lovasezred s nyolc német gyalogezred táborozik megfelelő tüzéséggel. Mondják ugyan, hogy a katonaságot nem az országgyűlés ellen helyezték oda, de hát azért mégis megvan a hatása.¹

Íróinknak a régi országgyűlések ismertetésénél eddig nem igen tűnt fel, hogy Ferenc abszolutisztikus korában egy-egy országgyűlésen a követek között negyvennél is több alispán szerepel. S ezek az alispánok tanult, okos emberek voltak, akik nemcsak a közigazgatás, hanem a politika terén is helytállottak magukért. Mivel az alispánok jórésze a hazafias pártnak volt a híve s mivel az udvar túlzó követelései ellen küzdöttek, a bécsi kormány megbízottjai, kémjei és rendőrei állandóan kiabálóknak (Schreier) vagy «nemlehet»-eknek nevezték őket. Ez utóbbi elnevezést azért kapták, mert a bécsi kormány hihetetlen követeléseire nemlehettel feleltek. («Sie schon längst nicht ohne Grund die Nemlehet-s genannt werden.»)

¹ Pest, 1808 júli 27. Hoffmann báró Hagerhez. Báró Hager aug. 2-án terjesztette ő felsége elé Hoffmann jelentését.

A hangulat Magyarországon — írja az egyik kém — nagyon nyomasztó. A rendek jogaikat akarják erősíteni és kiterjeszteni s a népet tovább is rabszolgaságban tartani. Mindez soha úgy nem mutatkozott, mint a mostani országgyűlésen. A rendek félelemből lármáznak. II. József idejében még álmodhattak arról, hogy a porosz udvar alkotmányuk védelmére közbenjár; mert akkor ott is és itt is a protestantizmus tartá kezében a hatalmat. S ez a hatalom 1790 óta még növekedett is. De ezek az idők már elmúltak. A protestantizmus rettentő rázkódtatást szenvedett s a katolikus vallás nyerte el az elsőséget.¹ A nemesek és a követek kiabálnak az alkotmányért, mert előre látják s látniok kell, hogy ez az alkotmány elavult, idejét múlta s a mostani világszellem mellett fenn nem tartható. Az ország városaiban jelentékeny haderő van s e körülmény megfontolásra bírhatná a magyarokat; mert a legkisebb mozgalom esetén is a kiabálókat hamarosan elnémítják.

Az 1807. évi április 6-án jelentették Ferenc császárnak, hogy az úgynevezett kiabálók mi mindent várnak a jelen országgyűléstől. A többi közt követelni fogják, hogy a minisztereknek és az államtanácsosoknak legalább fele magyar legyen, hogy a nemzet ígígyen jólétesült legyen a külügyekben; mert nem akarja, hogy az örökös tartományok javára föláldoztassék, s nem akarja, hogy olyan háborúkra kelljen áldoznia, melyek néki nem kellenek. Az államadósság átvételéről — mondják a kiabálók — szó sem lehet. Elődeinknek nagy érdemük, hogy hazánkat eddig sikerült megmenteniök az államadósságoktól és az osztrák finans-rákfenétől.

E bevezetés után a titkos megbízott megírta volt, hogy beszélt Aranyossy Pál komáromi szolgabíróval, aki 1790 óta néhány évig testőr volt. Szerinte két szelíd, okos és egymásután következő uralkodó: III. Károly és Mária Terézia az ország alkotmányát és szabadságát teljesen elgyengítette, kijátszotta és feledésbe terelte. Ám II. József alkotmányunk ellen intézett nyílt támadásával akaratlanul is megmentette

² «Der Protestantismus hat ein schreckliche Erschütterung erlitten, die katholische Religion hat die Oberhand erhalten» etc.

azt. Ezek a dolgok eredményezték azt, hogy a magyar alkotmány minden igaz és óvatos híve oly mértékben bizalmatlan a király iránt, amily mértékben ez Mária Terézia nyomdokait igyekszik követni; mert több veszély fenyeget minket egy második Mária Teréziától, mint egy új második Józseftől, akinek célját mindjárt az első lépésnél felismerték. Hazánknak — mondá Aranyossy — az a szerencséje, hogy alispánjai közt hazafias és állambölcös férfiak vannak, akik értik, mint kell az országos ügyekben való döntést a tudatlan s csúszó-mászó mágnások és főispánok kezéből kivenni. Ezek a hazafias alispánok a mágnás udvaroncok kizárásával titkos egyetértésbe léptek. A király már ezen (1807. évi) országgyűlésen látni fogja e politikai megegyezés hatását.¹

Megpróbáltam, — írja a megbízott — hogy ez egyesülés természetéről és tagjairól valamit megtudjak Aranyossytól, de hiábavaló volt minden igyekezetem.² Erre én figyelmeztettem őt, hogy a mostani országgyűlés alkotmányos vívmányok kieszközlésére és a királyi hatalom megnyirbálására nem alkalmas.

Pestre menet ugyanez a megbízott tanulmányozta az általános hangulatot s arra a meggyőződésre jutott, hogy a nemesség egyáltalán nem kedveli Ferenc császárt és királyt s szakadatlanul igen illetlen és vakmerő kifejezésekkel kisebbiti. A főpapok és a mágnások ellenben hódoló alázattal viseltetnek ő felsége iránt.

II.

Majláth április 10-én adta a rendeknek tudására ő felsége kíváncsiainak. E szerint ő felsége Magyarországon olyan intézkedéseket akar tenni, melyek által a külső biztonság, a rend, a belső háztartás, a gyors igazságszolgáltatás és a nemzeti ipar emelése elérhető legyen. E célból ő felsége követeli a katonaság szaporítását, az ezredek kiegészítését, a megfelelő költséget (adó alakjában), továbbá a nemesi felkelésnek

¹ «In ein eigenes, geheimes Einverständniss getreten».

² «Über die Natur und die Mitglieder dieser Verbindung versuchte ich ohne Erfolg durch Nebenfragen mehreres zu erfahren».

állandó katonasággá való alakítását, hogy bármikor készen legyen. Mivel a húsz év óta tartó háború a kincstárt teljesen kimerítette, a rendeknek segíteniök kell adó vagy kölcsön útján az államháztartás bajain. A rendek ezenkívül gondoskodjanak jobb igazságszolgáltatásról, váltótörvényszékről s rendezzék az árvák ügyét. Ő felsége a rendek követelményeit és sérelmeit is meghallgatja.

Ami jó és hasznos akadt e királyi előterjesztésekben, az csak a megszokott mézesmadzag volt.

Ugyanezt kell mondanunk a nádor beszédjéről is. Ő mézes-mázos hazafias húrokat pengetett ugyan, de azért azon volt, hogy az udvar követeléseit az országgyűlés teljesítse.

Az országgyűlés megnyitása után már jelentették a kémek legfelsőbb helyre, hogy «a mi jóságos uralkodónk atyai szeretetteljes gondoskodása soknak szeméből könnyeket csalt».¹ A királyi előterjesztések általában tetszenek.

A magyar források a rendek ezen meghatottságáról mitsem tudnak. A fentebbi jelentés után négy nappal már maguk az udvari spiónok jelentették, hogy a császárné halála az országgyűlésen semmi részvétet nem keltett.²

Az első beszédet az országgyűlés megnyitása alkalmával a rendi tábla elnöke, Semsey András mondta. Szerinte Magyarország boldogan és a béke áldásait élvezve tanácskozhatik a haza javán. Ezért mérsékletre s nyugodt megfontolásra van szükség. Meg kell gondolnunk, — mondá — hogy királyunk mi mindent vár ez országgyűléstől; meg kell gondolnunk, hogy a szövetséges népek — sőt egész Európa — mit remél a rendektől.³

Megkezdődván az országgyűlési tárgyalás, a kémek és a megbízottak a titkosrendőrséggel együtt seregével írták a jelentéseket. Radichevich tömérdek jelentése közül felemlíthetjük az április 24-én keltezett jelentését. Minden

¹ «Habe ich selbst mehrere wahrgenommen, welchen die väterlich liebevolle Vorsorge unsers gnädigsten Monarchen Thränen hervorlockten». (1807 ápril 10.)

² 1807 április 15. jelentés.

³ Aktenstücke des ungarischen Landtags.

idegent — írja Radichevich — meg kell figyelni s mindegyiknek jelentkeznie kell a főudvarmesteri hivatalnál. A leveleket, melyek külföldre vannak címezve mind a budai főpostahivatalban, mind a bécsi postahivatalban is vizsgálat alá kell venni. Az utóbbira azért van szükség, mert az idegen levelezők óvatosságból idegen cím alatt Bécsből küldik el leveleiket.

Radichevich ezután megírja, hogy az udvari ebéden a császár legjobban a zágrábi püspököt tüntette ki. Károly főherceg («a generalissimus») hadsegédei csupa németek. A kerületi ülésen a rendek elhatározták, hogy a királyi előterjesztésekre reprezentációt terjesztenek fel ő felségéhez s ebben kifejtik, hogy a magyar katonaság és az insurrectio csak az országot köteles védelmezni. A béke és a háború ügyének eldöntése az uralkodónak és a törvényhozásnak közös joga.¹ Kimondták a rendek a kerületi ülésen azt is, hogy minden egyes királyi előterjesztésnél a megfelelő sérelmeket is tárgyalni fogják. Az uralkodóhoz intézendő felterjesztés megírására Dessewffy nyert megbízatást. Ő már elkészült a munkával. Mondják, hogy igen mérsékletes hangon írta meg, mert a nádor több ízben magához hívatta s mérsékletre intette őt.²

Május hó 14-én jelentette Radichevich, hogy a «deputatio mixta diaetalis» választása megtörtént. Két deputációt választottak, egyiket a királyi előterjesztések, a másikat a sérelmek ügyében. Az első deputáció 66 tagból áll, a második 55-ből. A választást mesteri módon hajtották végre. A sérelmek és a követelések jórésze például a kamarához tartozik s a kamara elnökét, gróf Széchent nem választották be a deputációba. A derék Drevenyák udvari tanácsos sem került be egyik deputációba sem.

E küldöttségek tanácskozásából a hallgatóság ki van zárva s így ezekről nem küldhetek tudósításokat. Egyébként tudósításaimat naponkint lepecsételve küldöm az udvari

¹ «Dem Lande aber mit dem Monarchen zusammen vi potestatis legislativae das Recht veranlassen werde über Krieg und Frieden zu bestimmen».

² Pest, 1807 ápril 24.

kabinetnek s az továbbítja Bécsbe. Szombatra várják ide ő felségét.

Schwarzleitner jelentése szerint ugyanis ő felsége május hó 8-án Mezőhegyesre, Károly főherceg pedig Temesvárra utazott. Stift udvari tanácsos meg Pestre jött, hogy a trónörököst visszavigye Bécsbe. Gróf Stadion is tegnap utazott Bécsbe, de e hó 14-ig valamennyien visszatérnek Pestre.¹

Egy másik jelentésében írta volt Schwarzleitner Pestről Ratoliska udvari titkárnak: Ön nem is hiszi, mennyi bosszúságot okoznak itt a jó császárnak. A legtöbb követ hallani sem akar az adó növeléséről; hangosan beszélnek, hogy a király kezdte a háborút s ő kötötte a békességet a nélkül, hogy a törvények értelmében a nemzetet megkérdezte volna. E miatt ők semmibe bele nem egyeznek. Az ezredek kiegészítésébe belemennek ugyan, de csakis önkényes toborzás útján. A váltótörvényszék behozatalát általában ellenzik. Ellenben kívánják a harmincad eltörlését és a szabad kivitelt; kívánják azt is, hogy az uralkodó hat hónapon át Magyarországon lakjék, mivel a római császári címet már úgyis letette. A bankócédulák megszüntetése ügyében a követeknek már kész tervük van. Igen tekintélyes emberek mondják, hogy a király célját könnyebben elérhetné, ha a királyi előterjesztések felolvasása vegyes ülésen történnék; mert ez esetben a kiabáló és nyugtalankodó nemesek a nádor jelenléte miatt inkább hallgatnának. Aztán az ilyen vegyes ülésen mindent latinul tárgyalnak s a nemesek e nyelvet nem bírják úgy, mint a magyart, így azután kénytelenek lennének hallgatni. Azt is beszélnek, helyes volna, ha a király megnyerné a kálvinistákat, mert ezek küzdenek ellene legjobban. Ezt a célt kinevezésekkel s rendjelek adományozásával lehetne elérni.²

¹ Schwarzleitner megírja a levelében, hogy az országgyűlés kezd rossz fordulatot venni. A főrendi tábla két pártra szakadt s a nádor kezd a rendek követeléseihöz közeledni. Radichevich azonban azt hiszi, hogy a császárt e tárgyban helytelenül értesítették.

² «Dem wirklich k. k. Herrn Rath und Hofsekretär von Radoliska hochwohlgeboren in Wien.» (Pest, 1807 ápril 28.)

E sorok írója két nappal későbbben már maga írta Rátoliskának, hogy a kabinetiroda megkapta fentebbi jelentését.

Május hó 4-én Scherasmin név alatt rejtőzködő ember, aki magát magyar nemesnek vallotta, Ley udvari tanácsosnak jelentette, hogy ő meggyőződésből és a legfelsőbb szolgálat iránt való szeretetből minden parancsot híven igyekszik teljesíteni. Ami azon kérdést illeti, mi újság Pesten? erre a pontos felelet sok tevét megtöltő terhet jelent; mert nálunk mindenütt a patriotizmust hirdetik. De ez a patriotizmus egoizmussá fajul; mert fizetni senki sem akar s mindenki a társuralkodó és a törvényhozó szerepét játssza. Hogy újságot is jelentsek, hát megírom, hogy három hét óta azon vitatkoznak, hogy a királyi előterjesztéseket a sérelmek elintézése után tárgyalják-e. A királyi követelések esetleges teljesítése fejében a királyt arra szeretnék szorítani, hogy felségjogairól részben lemondjon. Így például azt követelik, hogy a király a nemzet beleegyezése nélkül háborút ne izenhessen, békességet ne köthessen. A vámok eltörlését, a bankócédulák beváltását s jó értékű pénz forgalombahozatalát is követelik. Adná az ég, hogy jó uralkodónknak elég ideje lenne arra, hogy e nyugtalan emberekbe az uralkodó iránt való szeretetet és félelmet ismét beléolthassa s őket ráncbaszedhesse.¹ Én intézkedtem, hogy ő felsége minden kerületi és országos ülésről, deputációkról, konferenciákról s összejöveletekről pontos értesítéseket kapjon. Ezekből ő felsége névleg megismeri azokat a mágnásokat s követeket véleményükkel s argumentumaikkal együtt, akik a király kívánalmait ellenezik. Még mielőtt ő felsége a mi szakmánkból valakit megbízott volna, én már mint követ idejöttem s így mindenüvé szabad bejáratom van, tehát ő felségének napról-napra szolgálatára lehetek. Azt titokban tartom, hogy itt irodát tartok fenn. Sajnos, vagyoni viszonyaim és jellemem nem állanak arányban jóakaratommal. De a kislelkűségtől

¹ «Die Mitregentenschaft dieser Herrn, so in widersinnigem Schreien und Lärmen, oder wohl gar in Aufwieglung der noch ruhigen Gemüther bestehe, wird sich wieder nach und nach verlieren».

igyekszem szabadulni, hogy a legjobb császárnak és királynak javára szentelhessem erőimet.¹

Egy Pestről május 7-én keltezett jelentés,² mely ugyan csak a titkos rendőrséghez szólt, s melyet Radichevich írt, tudomásul adja, hogy ő felsége számára írásban küldi az országgyűlésről szóló tudósításokat. Vajjon elolvassa-e ő felsége, azt ő nem tudja; de kötelességét szívből teljesíti, amint az minden hálás alattvalónak kötelessége. Én — írja — minden ülésen jelen vagyok s éjjel írom jelentéseimet. Az országgyűlési tárgyalások semmivel sem haladnak előre, formalításokon nyargalnak, üres szavak felett vitatkoznak. Mindent megfigyeltem, mindent megvizsgáltam, de idáig nem tapasztaltam, hogy a tárgyalásokra idegen hatalomnak volna befolyása.

Ezenközben javában folyt az országgyűlési tárgyalás. A rendek tizenöt év sérelmeinek orvoslását sürgették s amíg ezeket nem orvosolják, a királyi követelések tárgyalásáról hallani sem akartak. A főrendek, akikben az egy gróf Illésházy Istvánon kívül a hazafias érzés mélyen szendergett, az udvarnak alázatos és főhajtó jobbagyai lévén, a császár minden kívánságát teljesíteni igyekeztek. Érdekes jelenség, hogy még az udvari kémeknek és a titkosrendőrség embereinek jelentése szerint is a nemesség jogi tudás és elszántság dolgában, valamint a magyar és a latin nyelv ismeretében messze felülmúlta a főrendeket. Az ügyvédi fogásokhoz is a rendek értettek, akik a corpus juris mellett nevedtek fel.³ Mondanunk sem kell, hogy a magyar források még inkább kiemelik a rendi és a főrendi tábla tagjai közt levő nagy különbséget. Ez a különbség különösen a hazafias érzés és gondolkozás terén volt nagy.

¹ Jelentését ezzel fejezi be: «Végre az én óhajom is teljesült részben. A Mindenható ugyanis Orczy László bárót e világból egy csöndesebbe helyezte s így több rosszat nem tehet hazánkban.» (Pest, 4. May 1807. An den kay. kön. Hofrath, Herrn Erhard Edlen von Ley.)

² H. R. aláírással.

³ «Der Adel am Rechtsgehrsamkeit, Entschlossenheit und an Fertigkeit der lateinischen und Landessprache die Magnaten überwiegt». (Pest, 1807 május 7.)

A megbízottak és a kémek minden ülésen jelen lévén, majd minden ülésről küldtek jelentést Bécsbe. Olykor még a tárgyalások alatt is írtak a kabinetirodának az ülésteremből. 1807 május 7-én például igen viharos ülés volt a rendi táblán. A főrendek ugyanis mindenáron lehetetlenné akarták tenni a sérelmek tárgyalását. E napon tehát a követek azzal a meghagyással küldöttek deputációt a főrendi táblára, hogy addig ne távozzanak onnét, míg a főrendektől határozott választ nem kapnak, vajjon előveszik-e végre a sérelmek tárgyalását.

Mikor ez történt, a kémek és az udvari megbízottak az alsó tábla karzatán figyelték a tárgyalás menetét. Egyikük (Radichevich) azonnal papírt vett elő s megírta a kabinetirodának, hogy a főrendekhez küldöttséget menesztenek a sérelmek ügyében s azonnal való választ követelnek. Intézkedni kell, — írta Radichevich — hogy a főrendi tábla ülését holnapig nyujtsák. Ez az intézkedés meg is történt. A kalocsai érsek hosszú és unalmas beszédet tartott, mely csak négy óra után ért véget.¹ Mivel mind a rendi deputáció tagjai, mind a főrendek már ebédelni szerettek volna, mindenki szívesen fogadta az ülésnek másnapra való halasztását.

Bármily ügyesek voltak is a titkos kémek és a rendőrök, azért bizony sok baklövést követtek el. Még a rendkívül ügyes Leurs is elvetette néha a súlykot. Ő jelentette például legfelsőbb helyre, hogy két szürkeruhás férfiú merényletre készül a Budán tartózkodó király ellen. Ezt a hírt Leurs egy budai lánytól s annak szülőitől hallotta. Ferenc császár — amint gondolhatjuk — nem nagyon örült e furesa hírnek. El is rendelte azonnal a megfelelő intézkedéseket; de azt is meghagyta, hogy minden a legnagyobb titokban történjék. Leurs erre magához vette Hoffmann városi tanácsost és udvari spiónt s ketten elmentek a leány szülőinek lakására. Itt aztán a vallomásokból kisült, hogy az egész merénylet csak kitalált mese. Én — írja Leurs — tizenegy óra előtt megnyugtattam tehát ő felségét s fejemmel kezeskedtem,

¹ «Der ohnehin bekannte langsamer Sprecher Bischof von Kalocsa musste ein äusserst schläfrige und langweilige Rede halten» etc.

hogy e részről semmi veszély sem fenyegeti magas személyét.¹ Másnap Hoffmann házába rendeltük az apát és leányát s mindketten bevallották, hogy hazudtak, nyomorúságukban ez úton akarván segélyhez jutni. Ő felsége, — írja Leurs — akinek jóságos szíve sohsem hazudtolja meg magát, elfeledte ez emberek bűnét, melynek szülőoka amúgyis a nyomor volt s 50 frt-ot adatott nekik — bankó-cédulában.

Június hó 4-én Leurs Budáról jelentette, hogy a rendek hajlandók ugyan bizonyos engedményekre, de a dunai ke-
rület követői visszautasították azokat. Ők makacs és illetlen
modorban szegülnek ellene, ami lázongást szül minden jó-
érzésű emberben s végül a legemberségesebb és a legbéke-
tűróbb fejedelmet is kihozzák sodrából.² E lázongók élén
Balogh János komáromi alispán áll. Ő felsége — írja Leurs —
türelmetlenül várja a tanácskozások eredményét s meg-
hosszabbította budai tartózkodását. A főrendek deputációt
akarnak hozzá küldeni, kérvén, maradna még Budán s itt
ülné meg a császársága évfordulóját.

Azok között, akik az országgyűlésről titkos jelentéseket
küldtek, szerepel bizonyos Perin nevű egyén is. Kalandor
volt ő, akit igazában Kobielszkynek hívtak s mazuriai
lengyel nemes volt. I. Ferenc trónraléptekor osztrák szol-
gálatba lépett.³ Kobielszky nem mindennapi ember volt,
kitűnő megfigyelő tehetséggel és éles ésszel rendelkezett, de
szenvedélyessége sokszor nagyon is elragadta. Gyűlölte az
oroszoikat, a poroszoikat, aztán Napoleont is. A mi nemzetünk
iránt sem érzett semmi jóindulatot. Jelentései tehát jórészt
magyarellenések. De Ferenc császár éppen ezért érdeklél
olvasgatta e jelentéseket s nem egyszer kiadatta azoknak,

¹ «Je fus assez les onze heures du matin assurer sa Majesté et donner ma tête pour garant, que sa personne auguste ne courait aucun danger de ce chef-ci» (Bude le 4. juin 1807.)

² «Mais les députés des districts du Danube s'y refusent avec une opiniâtreté et une indécance, faites pour révolter chaque homme a raison et à sentimens et pour faire jurer leur perte par le Souverain le plus patient et le plus humaine» etc.

³ Thugut volt a pártfogója.

akikről szólottak.¹ Kobielszky ily. módon sok ellenséget szerzett magának. O'Donnel pénzügyminiszter, akit szintén megtámadott, elfogatta őt s a szegény Kobielszky tizennyolc évig Lipótvárott raboskodott, a nélkül, hogy elítélték volna.

Kobielszky az 1807. évi országgyűlésről küldött jelentéseit mind francia nyelven írta s valamennyit Stadion külügyminiszterhez intézte. Ami természetes dolog, mert Kobielszky mint az államkancellária alkalmazottja működött Budán az országgyűlés alatt.

Kobielszky az országgyűlésről több ízben szóbeli jelentést is tett miniszterének. A hazafias ellenzék tagjairól, akikről osztrák államférfiú írta,² hogy méltóan foglalhatnának helyet a miniszterek között, Kobielszky is csak úgy ír, mint a többi titkos kém. Szerinte ugyanis a kisszámú, megvadult és túlzó kiabálók a császár akarata ellen küzdenek. Velük szemben a többség gyöngé és gyáva. A megdühödt kiabálók zsarnoki befolyása cselszövéseken és ékes szónoklatokon alapszik. Ez a befolyás az országgyűlés bezárása után elveszti a talajt. Sajnos, mindez minden újabb országgyűlésen megújul; mert a kialakult pártszellem magával ragadja az embereket, még ha érdekük ellen van is.³

Tudott dolog, hogy I. Ferenc és az országgyűlés fel fogása között áthidalhatatlan volt az ellentét. Ferenc pénzt és katonát követelt s a királyi jogok gyarapítását kívánta. A rendek az alkotmány biztosítását, a sérelmek orvoslását követelték. A király titokban háborúra készült, a rendek meg békességet akartak. Épp ezért azt hangoztatták, hogy a háború és béke kérdésének eldöntését a király és az országgyűlés csak együttesen gyakorolhatják. A rendek nem

¹ Kobielszky nemcsak jelentéseket írt volt az országgyűlésről, hanem bele is avatkozott az események folyásába. A felső és az alsó tábla tagjai közt például kormánypárt toborzását próbálta. E célból közelebbi összeköttetésbe lépett Mednyánszkyval s gróf Ámádé személynökkel s ezekkel igyekezett a rendekre hatni.

² Stahl Fülöp, aki Wallis pénzügyminiszter javaslatait helytelenítette.

³ Bécsi állami levéltár : Hungarica Comicialia 411. fasc. Berichte des Perin an den Minister des Äussern Grafen von Stadion. (Az egész jelentés francia nyelvű.)

akarták, hogy az örökös tartományok érdekéért Magyarország fiai vérezzenek.

A főrendek túlnyomó többsége nem ismervén sem a magyar érdeket, sem a magyar érzést, s magyarul sem tudván, az udvar minden kívánságát oly parancsnak nézte, melyet feltétlenül teljesíteni kell.¹

Kobielszky avagy Perin természetesen az utóbbiakkal tartott. S amíg ezeknek felfogását helyesli, addig az alsó ház kiváló tagjairól ugyancsak kicsinylőleg nyilatkozott. Valóban — írja május 11-én Budáról a külügyminiszternek — az ülések szármalmas lefolyása csak megbotránkozást kelt az emberben. Nyomorúságos szójátékon nyargal itt mindenki; sehol egy jól átgondolt vagy megalapozott eszme, sehol egy államférfiú. Akik felszólalnak az üléseken, nem egyebek nyomorult prókátoroknál és jogcsavaróknál.² Gróf Ámadé³ és néhány mágnás erélyesen követelte a hadsereg kiegészítésére és a toborzásra vonatkozó javaslat kidolgozását. Még a nádor is hosszasan fejtegette az újoncozás szükségességét, de csodálatosképpen azt ajánlotta, hogy a javaslat kidolgozását a rendi deputációra kell bízni, ami békülékenységre és belátásra bírná a rendeket.

Érdekes megemlítenem, — folytatta Kobielszky — hogy az új harminckrajcárosokat gúnyosan Zicsérli-nek hívják, ami célzás a pénzügyminiszter (Zichy) nevére. Jellemző ez is arra, miképpen vélekednek itt Zichy miniszterről és a pénzügyi műveletekről.

Tudott dolog, hogy az abszolutizmus már ekkor is kísértett nálunk. A bécsi kormány nem is titkolta, hogy a magyar alkotmányt, mint teljesen elavultat, meg kell változtatni. Úgy látszik, Perin avagy Kobielszky ez ügyben is

¹ Kobielszky jelentése.

² «En général, on ne peut qu'être scandalisé de la manière pitoyable dont se passent toutes ces séances. Tout roule sur des misérables jeux de mots: aucune dignité, aucune éloquence, aucunes vues profondes, aucune pensée solide et bien développée; il n'y a dans que de misérables procureurs et rabulistes» etc. (Bécsi állami levéltár. Hungarica Comicialia 411. fasc. 1807 maj. 11.)

³ Ámáde Antal személynök.

kapott némi utasítást Stadion külügyminisztertől, mert több jelentésében foglalkozik a magyar alkotmány megváltoztatásával.

Az egyik ilyenben¹ Kobielszky a többi közt a következőket írta Stadion miniszternek :

«A magyar alkotmány nyilvánvalóan szükségessé vált reformját nem elszévesztve, hanem hosszas körültekintéssel kell végrehajtani. A mostani országgyűlés azonban nem alkalmas erre. A nyugtalanságot kelthető tényezők elhárításával ezúttal még be kell annyival érní, hogy a képtelen magyar alkotmány határain belül mennél több segítséget lehessen emberben és pénzben kapni.

A magyar nemzetet kedvezően hangolná a kormány ténykedései iránt egy olyan névtelen röpirat kiadása, mely látszatra nagy tisztelettel írna az alkotmányról és melyről azt lehetne sejteni, hogy szerzője maga is tagja az országgyűlésnek.

Kifejtené ez az irat, hogy a királyt esküje kötelezi az ország területi épségének és a köznek védelmére, sőt az elszakított részek visszaszerzésére is, ha ez lehetségesnek mutatkozik. A nemzet pedig természetesen a maga részéről mindent megtenni tartozik, hogy az uralkodó e kötelességének eleget tehessen. Nemcsak háború küszöbén vagy fenyegető külső veszély előtt kell erre gondolni ; hanem már előre el kell hárítani a háborús lehetőségeket, jobban mondva a királyt a nemzet érdekében való előzetes óvintézkedésekre kell serkenteni. Ezután nyugtalanságot nem kelthető szavakkal fel kellene hívni az ország figyelmét a közeli háborúra, az esetleges sikereiktől elbizakodott, területre éhező s az ország függetlenségével nem egyező követelésekkel fellépő háborúskodó hatalmakra.

Hangsúlyozni kellene, hogy Magyarországra nézve nem lehet közömbös Galicia sorsa és hovatartozása. Befolyásával ellensúlyoznia kell a háborúskodó felek bármelyikének területi gyarapodását, ami káros volna a magyar királyságra

¹ *Berichte des Perin an den Minister des Äussern Grafen von Stadion.* (Bécsi állami levéltár. Comicialia, 411. fasc.)

nézve. A mellett a hadszíntérhez legközelebb álló Magyarország az, melyet leginkább fenyeget a külső veszedelem, azaz a környező tartományokban beállható területi és politikai változások. Így tehát Magyarországnak kell e fegyveres semlegesség költségeit viselni s a királyt hathatósan támogatni abban a szándékában, hogy alkotmányszabta kötelességének a maga teljes egészében megfelelhessen.

Kobielszky mindezt hosszasan fejtegeti. Nem tudjuk, mennyiben helyeselték Bécsben az itt kifejtett tervezetet, mely igazában nem volt egyéb, mint a magyar nemzet félrevezetése.

Sokkal érdekesebb ennél Kobielszkynek egy másik terjedelmes jelentése (22 ívalakú oldal), mely ily címet visel: Memoire über die Mittel durch welche in der ungarischen Constitution ein für das Ansehen des Königs und das Beste der Nation vortheilhafte Aenderung bewirkt werden könnte.

E francia nyelven írt fogalmazvány hosszasan tárgyalja az angol és a magyar alkotmányt s kimutatni igyekszik mindkettőnek fogyatékoságait. Rövid kivonatban ismer-tetjük itt.

TAKÁTS SÁNDOR.

A MAGYAR SZÍNJÁTSZÁS TÖRTÉNETE AZ UTÓDÁLLAMOK TERÜLETÉN.

1918—1928.

«A jónak csak egy alakja van,
a gonosznak ellenben ezer.»

(Balzac.)

Nemzetek önrendelkezési joga, népszavazás, annexió és kárpótlás nélküli béke, a titkos diplomácia valamint a gazdasági korlátozások megszüntetése és a többi, mindmegannyi feltétel a nagy és kicsiny nemzetek, győzők és legyőzöttek közötti különbségek megszüntetésére : ezek voltak az Északamerikai Egyesült-Államok elnöke, Woodrow Wilson által a világháború befejezésére és a méltányos béke megvalósítására 1918. évi január hó 8-án szabatosan megállapított és hirdetett 14 pontnak legkiemelkedőbb ígéretei, melyek — mint Nitti volt olasz miniszterelnök írja — «megzavarták a lelkeket és meggyöngítették az ellenállást».

Wilsonnak «mindenki aggodalommal leste szavait : új világosságként csillogott és mindenki bízott benne, nemcsak azért, mert az elnök nagy népet képviselt, hanem azért is, mert a halál hatalmas pusztítása közepett az élet nagy gondolatát jelentette». Elveit a nyugati hatalmak (6) és szövetségeseik (32) lelkesedéssel magukévá is tették, s azokban bízva tették le a központi hatalmak (4) több mint négyesztendősz küzdelem után a fegyvert.

Az előzetesen tett entente-nyilatkozatok és a háború szerencsés befejezésére sorsdöntő Egyesült-Államok elnökének ünnepélyesen kinyilatkoztatott és elfogadott elvei sutbadobásával jöttek létre a szilárdnak hitt európai civilizációt alapjaiban, és még a háború borzalmainál is jobban megrendítő békeszerződések, amelyek azonban nemcsak hogy a népek nyugalma és a háború befejezésének tudatát nem hozták meg, hanem éppen ellenkezőleg, azokat a gyűlölet futóárkai-

val választották szét s politikai, gazdasági és kulturális szempóikkal további ellentétek magvát szórva el, ezzel az ellenségeskedések elmélyülését idézték elő.

És nem szolgálhat mentségül az a tény, hogy az Észak-amerikai Egyesült-Államok ezeket a békeszerződéseket nem fogadták el, sőt — világraszóló humor! — a Wilson által kitalált Nemzetek Szövetségébe sem léptek be.

A legyőzöttek közül az adott szóban bízó Magyarországgal jártak el a legkegyetlenebbül és a világtörténelemben pártját ritkító módon, amennyiben a versailles-i Grand-Trianon-kastélyban 1920. évi június hó 4-én ránk kényszerített «béke»-szerződés ezeréves területünk 67·2 %-át, népességünk 58·3 %-át, illetőleg Horvát-Szlavonországok hozzászámításával területünk 71·5 %-át és népességünk 63·6 %-át utalta minden tárgyalás és megkérdezésünk nélkül ellenséges hatalmak uralma alá.

Semmibe sem vették a népek önrendelkezési jogát, s az abszolút magyar többségű Magyarország helyett három olyan országot fejlesztettek nagygyá, melyekben az uralkodó nép kisebbségben van. Megosztották a természet és történelem remekének nevezett (Elysée Reclus) évezredes területünket, s magyar testvéreink millióit ellenséges indulatoktól fűtött idegen uralmak alá helyezték, amelyek a békeszerződések kijátszásával vagy nyílt megtagadásával törekszenek a magyarság teljes elnyomására.

Ennek az elnyomásnak legvésthozóbb területét a kulturális elnyomatás alkotja, melynek egyik szomorú fejezete az évszázados magyar színjátszás sorsa a megszállott országrészekén.

*

A magyar szónak, magyar dalnak vándor terjesztői — a magyar színészek — a tőlünk elszakított területeken a legkülönbözőbb elbánásban részesültek az 1918. év óta lefolyt idő alatt.

Magyarország 150 esztendőös színészete az ország szét-darabolása folytán oly nagy és pótolhatatlan veszteséget szenvedett, hogy azt egyszerűen nem lehet kihevernünk s csak

az integritás állíthatja helyre Trianonnak e téren is okozott kárait.

Az elszakított Felvidéken színházi épülettel Pozsony (1776), Nagyszombat (1692), Trenesén, Pöstyén (1890), Nyitra (1883), Aranyosmarót, Léva (1834), Komárom (1811), Selmecbánya (1804), Losonc (1810), Kassa (1789), Igló (1902), Lőcse (1789), Késmárk, Eperjes (1881), Bártfa (1801), továbbá Ungvár (1907), Munkács (1899), Beregszász (1834) rendelkeztek, azonfelül újabban a következő helyeken talált a magyar színpad hajlékot: Malacka, Szered, Szokolca, Vágújhely, Duna-szerdahely, Vágsellye, Nagysurány, Érsekújvár, Ógyalla, Párkány, Trencsénteplie, Nagytapolcsány, Verebély, Ipolyság, Zólyom, Szliács, Körmöcbánya, Besztercebánya, Stubnya-fürdő, Turócszentmárton, Zsolna, Nagybittse, Csaca, Alsókubin, Liptószentmiklós, Liptóújvár, Zólyombrezó, Breznóbánya, Csíz, Rimaszombat (1838), Jolsva, Nagyrőce, Dobšina, Rozsnyó (1830), Korompa, Poprád, Szepesváralja, Kiszében, Sztropkó, Szinna, Homonna, Varannó, Gálszécs, Nagymihály, Királyhelme, Nagyszőlős, Dolha, Huszt, Técső, Rahó.

A Romániához csatolt területen színházi épület a következő helyeken volt: Nagyvárad (1798), Nagykároly (1835), Szatmárnémeti (1790), Nagybánya (1796), Szilágysomlyó, Zilah (1833), Dés (1886), Kolozsvár (1792), Beszterce, Torda (1903), Marosvásárhely (1801), Csíkszereda (1890), Székelyudvarhely (1902), Medgyes, Sepsiszentgyörgy (1899), Brassó, Fogaras, Nagyszeben (1788), Gyulafehérvár, Déva (1911), Lugos (1830), Temesvár (1875), Arad (1874), Resicabánya (1900), Oravicabánya (1817), megfelelő hajlékot pedig a következő helyeken találtak: Érmihályfalva, Margitta, Tasnád, Szinerváralja, Szilágycseh, Zsibó, Kraszna, Élesd, Magyarzsombor, Bánffyhunad, Gyalu, Belényes, Magyarcséke, Tenke, Nagyszalonta, Kisjenő, Csermő, Bél, Borosjenő, Pankota, Borossebes, Magyarpécska, Nagyhalmagy, Brád, Abrudbánya, Marosillye, Piski, Szászsebes, Torockó, Nagyenyed, (1791), Marosújvár, Marosludas, Szamosújvár, Kékes, Teke, Naszód, Felsővisó, Borsa, Szászfényszék, Maroshévíz, Borszék, Ditró, Gyergyószentmiklós, Szépvíz, Csíkszentmárton, Nyá-

rádszereda, Dicsőszentmárton, Erzsébetváros, Segesvár, Kőhalom, Barót, Kézdivásárhely, Borosnyó, Kovászna, Hosszúfalu, Vízakna, Kudzsir, Szászváros, Vajdahunyad, Hátszeg, Petrozsény, Karánsebes, Tangora, Herkulesfürdő, Orsova, Anina, Boksánbánya, Buziásfürdő, Zsombolya (1870).

Jugoszláviához a következő színházépülettel rendelkező városok csatoltattak : Szabadka (1825), Zombor (1882), Zenta (1903), Újvidék (1836), Nagybecskerek (1827), Fehértemplom. Megfelelő egyéb elhelyezkedést biztosított : Apatin, Hódság, Kula, Újverbász, Temerin, Palánka, Titel, Óbecse, Törökbecse, Péterréve, Mohol, Ada, Csantavér, Magyarkanizsa, Nagyikinda (1835), Módos, Detta, Újozora, Antalfalva, Torontálvásárhely, Pancsova (1879), Versec (1882), Muraşombat, Csáktornya.

Ausztriához csatolt területen : Nezsider.

A megcsonkítás folytán kb. 1200 színész maradt kenyér nélkül, — tönkrement az 54 éves Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézet, úgy hogy 1928-ban 580 nyugdíjas színész, özvegy és árva van a nyomornak kitéve, akiknek száma napról-napra nő.

*

A Felvidéken a magyarság kulturális elkülönítését színházi téren is erőszakolta a cseh kormányzat.

Sajtója sokáig akadályozta a felvidéki és ruténföldi színpártoló egyesület megalakulását, ami ellen azzal izgatott, hogy irredenta célok szolgálatában áll, ezáltal pedig ürügyet szolgáltatott a hatalom urainak arra, hogy az egyesület engedélyezését évekre kitolják.

A régi 5—6 színtársulat helyett csak egynek volt engedélye, de még ennek is igen nehéz körülmények között.

Ez az engedélyes színtársulat az 1924. évi adatok szerint Kassán, Pozsonyban, Losoncon, Lőcsén, Rimaszombatban játszhatott, míg 1928 szeptember 1.-e óta három társulat játszik. Az egyik (Földessi Dezső) Pozsony, Dunaszerdahely, Léva, Érsekújvár, Komárom, a másik (Iván Sándor) Kassa, Rozsnyó, Losonc, Rimaszombat, a harmadik (Polgár Károly)

a ruténföldön : Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagymihály állomásokkal.

A pozsonyi—kassai kerület széjjelválasztása — mely eredetileg egy kerületnek készült — tulajdonképpen igen veszedelmes a magyar színészetre, mert Pozsony és Kassa igényének megfelelő 60—80tagú külön-különszintársulatokatszervezniés azokkal a fenti kis városokban tengetni el az év 10 hónapját, lehetetlen feladat, ebbe tehát bele kell bukniok a társulatoknak.

Külföldi vendégek a magyar szintársulatnál csak a miniszter hozzájárulásával léphetnek fel. A társulat tagjainak általában cseh-szlovák állampolgároknak kell lenniök, magyar állampolgár 10—15 % lehet.

A cseh megszállás előtt Kassán és Pozsonyban 8—8 hónapig játszottak a magyar színészek, sőt az utóbbi helyen a színháznak Nemzeti Színházzá való fejlesztése volt tervbe véve. A csehek bevonulása után a magyar színészethetnek soha nem látott jó talaja volt, ez azonban csak egy okkal több volt arra, hogy a magyar iskolákkal egyidőben a magyar színészetet is elsovvasszák.

Egy év után már a csehek tisztán látták, hogy micsoda erőt jelent a magyar színészet. Egy magyar dal, tánc vagy ruha, vagy csak egy cserép muskátli is a színpadon, lelkesedésre ragadta a közönséget, melynek soraiban németek és tótok is ültek.

Ezek is siettették azt, hogy még 1919-ben tót nemzeti színházzá tették meg a gyönyörű pozsonyi színházat, amelyet a magyarok nagy ünnepélyek között 1886. évi szeptember hó 22-én nyitottak meg a Bánk bán c. opera előadásával.

Mikor a magyar színházat elvették, a pozsonyi magyarság küldöttsége panasszal fordult Micsura szlovenszkói miniszterhez, aki a legártatlanabbul azt ajánlotta erre, hogy hát építsenek egy új színházat a magyarok, ha azt hiszik, hogy szükség van rája.

Kezdetben — megegyezés szerint — 4—4 hónap volt a cseh, német és magyar színészethetnek biztosítva, s a magyarok a nyári hónapokat kapták.

Az 1928. évi új beosztás szerint nyolchónapos cseh és két—két hónapos magyar és német évadot csináltak, úgy

hogy a magyar társulat június és júliusban játszik, télen pedig hetenként két prózai előadást tarthat. A színház homlokzatán háromnyelvű felírás van. A főhelyen csehül és a világért sem tótul áll: «Mestoke Divadlo», azután németül s végül magyarul.

A cseh színészet részére nagy kedvezményeket biztosítottak. A cseh társulat sem fűtésért, sem világításért, sem felügyeletért nem fizetett, hanem még állami támogatásban is részesült, míg a magyarok minden terhet viselni tartoztak. Külön bérházat építettek a cseh színészeknek Pozsonyban, akik itt ingyen laktak. Nagy fizetések persze nem a bevételekből, hanem a szubvenciókból telnek.

A színház vezetőjének egy szakembert, Nedbál Oszkár prágai igazgatót hozták le, aki magyar szerzők darabjait is kultiválja, mert, amint egy cseh lap vigasztalásul megjegyezte, «ilyenkor legalább megteelik a nézőtér».

A kassai magyar idény tartamát leszorították hat hónapra, de 1928. óta csak két-két hónapos őszi és tavaszi magyar idényt engedélyeznek.

Ezek szerint tehát mind Pozsonyban, mind Kassán ma az a helyzet, hogy a magyar színészet el van zárva annak a lehetőségétől, hogy a főidényben, télen, ott játszhassek s így fennmaradását megalapozhassa.

Sokáig azt lehetett hallani, hogy a Felvidéken a magyar színészet a közönség részvétlensége miatt megy tönkre. Ennek a hírnek részben azért volt igaza, mert az első években olyan magyar igazgatója volt a felvidéki társulatnak, aki lezüllesztette a társulatot és így elriasztotta a magyar közönséget. Ez az igazgató azután kedvence is volt a cseh hatóságoknak. Egy fillér tőke, jelmez és díszlet nélkül vette át a vezetést, s így természetesen a tagok fizetést csak ritkán kaptak. Ilyen helyzet láttára a kassai színügyi bizottság és a társulat tagjai küldöttségileg kérték a felvidéki minisztert, hogy küldje el az igazgatót, jól fog menni a színház, ez azonban csak hosszú idő, sok panasz és támadás után járt eredménnyel. Olyan helyeken, mint Nyitra, Zsolna, Lőcse, Igló, Pöstyén, Selmecbánya, Trencsén, Besztercebánya, Bártfa, Körmöcbánya stb., hol kitűnő talaja volt a magyar színészetnek, azon a címen, hogy a lakosságnak csak elenyésző kis része magyar, nem

engedik meg a magyar színelőadásokat. Szobránc fürdőn előadást csak úgy engedélyeztek a magyaroknak, ha tótul is tartanak előadást.

Általában, ahol 20 %-on alul van a magyarság, ott nem lehet magyar színelőadás. Más nyelveken ellenben — amelyeket nem értenek — tarthatók előadások! Persze a magyar-nyelvű előadást a nem-magyarok is megértik s innen a szigorú elbánás!

A magyar színészettel szemben alkalmazott rendszabályoknak indoka az volt, hogy a városi lakosság mindenféle a magyar és német előadásokat látogatta, míg a cseh társulatoktól távol tartotta magát. Ezért például Iglón és Eperjesen, ahol a magyar előadások zsúfoltak voltak, azzal az indokolással tiltották be azokat, hogy ott nincsenek magyarok, tehát az előadások feleslegesek.¹

Különösen Pozsonyban és Kassán a tót közönség inkább a magyar előadásokat látogatja, mint a csehet. Pozsonyban egy cseh dráma előadása közben a tót egyetemi hallgatók tót darabokat követelve tüntetést rendeztek.

Annakidején az immár meghalt Zoch, pozsonyi zsupán, titkos rendeletet is intézett a cseh hivatalnokokhoz, hogy a cseh színelőadásokat látogassák, miután a cseh színészek üres széksorok előtt játszanak.²

Ezek után érthető az, hogy az 1927. évi cseh költségvetésben a színészet támogatására felvett 5.250,000 cs. koronából — amely tétel az előző évben sokkal nagyobb volt — a magyarságnak a hivatalos cseh statisztika szerinti (tehát már ezáltal is alaposan alacsony) 5-6 %-os arányától eltérőleg, abban az évben a magyar színészet csak 50,000 cs. koronát kapott (ezt is első ízben!), ami nem egészen 1 %-nak felel meg.³

*

A szerbeknek juttatott területeken működött három magyar szintársulatot még a megszállás idején kiutasították.

¹ Steier Lajos: *A magyarság jogviszonyai és kulturális élete Csehszlovákiában*. Magyar Szemle. 1928 október.

² Steier: *Ungarns Verwaltigung*. 28. tábla.

³ Sziklay Ferenc: *Kisebbségi jogfogyatkozás Csehszlovákiában*. (Magyar Szemle. 3/1927.)

Pedig a délvidéknek igen fejlett színművészete volt, amennyiben hat magyar színházról lehet beszélni, ú. m. Nagybacsókereken, Szabadkán, Zentán, Fehértemplomban, Zomborban és Újvidéken.

A szerbek mint minden téren, a színészet terén is, minden ellen, ami magyar, a legerőteljesebb ellenállást tanúsítják, aminek következménye, hogy az elmúlt évek alatt a kormány minden színjátszási engedély iránt előterjesztett kérelmet a legridegebben elutasított.

Az 1924. év nyarán átmenetileg történt kormányváltás alkalmával az új kormány a nemzeti kisebbségek kulturális és politikai jogainak elismerését ígerte. Erre egy szabadkai vállalkozó benyújtotta a magyar színház engedélyezése iránt kérelmét, melyet egy csomó szerb demokrata- és bunyevác-sokácpárti képviselő is pártolt azért, mert a vállalkozó saját költségére a szabadkai színház felépítésére is vállalkozott. A közoktatásügyi miniszter azonban a kérelmet mégis elutasította azzal az indokolással, hogy a Délvidéken sok műkedvelő társaság — köztük magyar is — működik és az állandó magyar színház ezeket a műkedvelő társaságokat létérdekükben támadná meg!

Midőn pedig később egy ízben Nádasy magyar igazgató személyesen jelentkezett Pasics miniszterelnöknél játszási engedélyért, Pasics előzékenyen hangsúlyozva, hogy a magyar színművészeti kultúra csakugyan igen magas fokon áll s a magyaroknak joguk van hozzá, hogy élvezzék irodalmuk termékeit, egy rendeletet adott neki, melyben feljogosította, hogy a birodalom egész területén bárhol játszhatik «a helyi hatóságok engedélyével». Persze a helyi hatóságok sehol sem adták meg az engedélyt.

Ezzel az indokolással szemben látni fogjuk a műkedvelőkkel való bánásmód eseteit is.

Tilos tehát a magyar színjátszást meghonosítani, bár a békeszerződés mint kultúrjogot biztosítja a magyar és a többi kisebbségek számára a saját nyelvű színészet fenntartását!

A szerb türelmetlenség azonban válogatatlan eszközökkel és elszántan dolgozik a magyar színjátszás elnyomásán.

Az állandó (hivatásos) színészet eltiltása folytán állandó

műkedvelő társaságok alakultak, amelyek oly szép eredményeket értek el, hogy a szerbek is látogatták azokat. Ezt látva, a hatóságok betiltották az állandó műkedvelő társulatokat s azok vendégszereplését úgy, hogy jelenleg a helyi műkedvelők csak a saját községeikben játszhatnak.

Amikor, legalább magyar műkedvelői előadást akartak rendezni, akkor azokban a városokban, ahol szervezettségük és ennél fogva önteltségük a szerbeknek elég nagy, véres és nagy botrányokba fúlasztották a lelkes kultúrtörekvéseket. Így történt ez Zomborban, ahol revolverekkel, botokkal, boxerekkel zavarták szét a próbákat, míg Újvidéken bombával való fenyegetéssel hagyták abba a műkedvelők készülődéseit.

Ahol a magyarság nagyobb számban van képviselve, ott a műkedvelői előadások — amatőr színészekkel — sokszor úgy kifejlődnek, hogy magasabbfokú színpadi művészettel szolgálnak és teljes erkölcsi, sőt anyagi sikerrel is járnak.

A szerb színtársulatok, ellenére a tetemes állami és városi támogatásoknak, kudarcot vallottak, bár több helyen, mint pl. Szabadkán, Újvidéken, éppen a magyarság látogatása mentette meg azokat az üres nézőtértől.

Amikor pedig a magyar színészetet szomszédhozó magyarság kérelmeit évek hosszú során át teljesíttetlenül hagyják, akkor ne felejtjük el, hogy a «zsarnok» magyar uralom alatt Nagybeeskereken, Újvidéken és más magyar városokban a legteltesebb biztonságban és a magyar hatóságok jóváhagyásával működhetett rendszeresen a szerb színtársulat.

Jellemző eset az újvidéki, ahol a szerb színtársulat igazgatója, dr. Vojnovics Brana azt kérte, hogy felváltva szerb és magyar színielőadásokat engedélyezzenek tekintettel a multra, amikor szerb előadások szabadon voltak tarthatók.

E kérelemre a hivatalos álláspont azután kifejtette, hogy ez időszerűtlen, mert ily engedély esetén Dalmáciában az olaszok hasonló kívánsággal léphetnének fel, a magyarok kedvéért pedig az addigi álláspont nem adható fel, nehogy precedensül szolgálhasson a tengerpart olaszai számára.

1927 szeptemberében azután mégis koncessziót adtak Földesy Sándor volt felvidéki színigazgatónak, ki Zomborban játszott is. Társulatát a Felvidékről hozta, mert szerb állam-

polgárrá lett magyar színész nem akadt már. Háromszor tüzték ki a megnyitó előadást, de a rosszakarat háromszor akadályozta meg azt. A játszási engedély megvolt, de nem adtak beutazási engedélyt. Mikor ez megvolt, kisütötték, hogy a darabokat Belgrádba kell küldeni cenzurázás végett. Ennek az akadálnak elsimítása után a vámhatóságok a kitűzött darab díszleteit tartották vissza. Végül Földesy idegen állampolgársága volt akadály, ki aztán engedélyét formailag átadta egy belgrádi magyar újságírónak. Végre is Molnár Ferenc *Játék a kastélyban* című darabjával meg lehetett nyitni 1927 november 4-én a magyar színházat, — kilencévi hallgatás után.

Megkezdődött azonban mihamarább a szerb sajtó izgatása. A magyar színészek játékát összehasonlították az újvidéki szerb társulat játékával s megállapították, hogy utóbbi a magyarokhoz képest legfeljebb műkedvelői színvonalat képvisel. Majd továbbmentek s a magyar színészetet irredenta működés vádjával illették. A zombori városi tanács azután a belgrádi kultuszminiszterhez küldött feliratában jelentette, hogy Zomborban zsúfolt házak mellett játszik a magyar színtársulat, s ami a legszomorúbb, a szerbek is tömegesen látogatják, mivel sokkal jobb, mint a szerb színház. Ez ellen kétféle orvoslatozt ajánlottak. Az egyik, hogy a kormány zárassa be a magyar színházat, hogyha azonban a kormány ezt nem akarja tenni, akkor tűrje el, hogy az orionisták szétverhessék ezeket a színelőadásokat. Ezt a városi tanács kérte. A kormány egyiket sem tette meg, hanem azt az arany közép-utat választotta, hogy megvizsgálta a színművészek honosságának kérdését. Kitűnt, hogy tizenhatan nem jugoszláv honosok, köztük az engedélyt elnyert Földesy is cseh-szlovák állampolgár, tehát rövidesen az *Antonia* c. darab próbája közben kiutasították őket. A kiutasított színészek Szabadkára utaztak, s ott akartak maradni, hátha a Magyar Párt közbelépése folytán visszamaradásuk lehetővé fog válni. Magánlakásokon szálltak meg, ahonnan detektívek előállították s hat óra hosszat tartó kihallgatásnak vetették alá őket. Két színészre ráfogták, hogy magyar rendőrtisztek, négy színésznőre pedig, hogy magyar tanítónők, akik katonai titko-

kat akarnak kikémlelni. Végre áttették őket a magyar határon.

A kiutasítás utáni napon a diákság Zomborban a színház előtt nagy tüntetést rendezett s egy kávéháztulajdonos fiát, aki a tömeget csitítani akarta, véresre verték. Így még november 20.-a táján, háromheti működés után gyászos véget ért a magyar színművészet.

Mindezekkel szemben a régi Magyarországon a szerb színészetnek az volt a helyzete, mint ezt Szkerlic Jovan szerb történettudós közli, hogy már 1736-ban Karlócán, 1792-ben Versecen, 1802—11-ben Újvidéken, 1813-ban Pesten, 1815-ben Baján és Szegeden, 1823-ban Temesvárt, 1832-ben Aradon találkozunk szerb színielőadásokkal. 1838-tól kezdve pedig állandó szerb színtársulat lép fel, amely felváltva játszik Dél-magyarország szerb lakta városaiban, de leginkább Újvidéken és Pancsován.¹ Újvidéken a főszerepet a szerb Nemzeti Színház vitte.

De a magyar színműirodalmat Szerbiában is másképpen becsülték meg a multban, ahol az 1870-es évek végén és az 1880-as évek elején Belgrádban nagy sikerrel adták és állandó műsordarab volt Tóth Ede *Falu rossza* (Deskasew fordításában) és *Kintornás családja*, valamint Szigligeti *Strike*-ja.

*

Románia átcsatolt magyar területein a magyar színészet alapjait rendszeresen és balkáni szívóssággal ásták alá az egymást követő kormányok.

Nyíltan nem mindenütt léptek fel másfél évszázados színészetünk ellen, mert nem is voltak társulataik ezek pótlására. E helyett lassan, fokozatosan fojtották belé a magyar szót a nagyváradi, aradi, temesvári, szatmári stb. színházakba.

A magyar színészet nehézségei már kezdettől fogva fennállottak. Azonnal a hatalom átvételekor megtiltották, hogy az erdélyi színészek a budapesti Országos Színészegyesület tagjai lehessenek, s így annak voltak kitéve, hogy hosszú évek

¹ Berkes József: *A délvidéki magyarság politikai élete és harcai a megszállás alatt.*

során, keserves keresményeikből befizetett nyugdíjjárulékait elveszítik. Belátva ennek károságát, azután megalakították az Erdélyi és Bánati Magyar Színészek Egyesületét. 1924-ben azonban olyan magyar színigazgatók, akiket ez az egyesület fegyelmi úton kizárt a tagjai közül, feljelentették az egyesületet s annak elnökét, Janovics Jenőt, hogy magyar irredenta célokat szolgál s állandó összeköttetésben áll a magyar kormánnyal. S miután az egyesület szálla volt a román minisztérium szemében, mert valóságos fenntartója s biztosítója volt az erdélyi magyar színészet létének — az elnököt vizsgálat alá helyezték, az egyesületet feloszlatták, s bár a vizsgálat negatív eredménnyel végződött, az új színigazgatói engedélyeket ahhoz a feltételhez kötötték, hogy minden magyar színésznek be kell lépnie a Bukarestben székelő «Romániai Színészek Szindikátusába».¹ Ugyanakkor azonban nem történt intézkedés az ott élő nyugdíjas magyar színészeink ügyében. Ezeket továbbra is az Országos Színészegyesület nyugdíjintézte látja el, a nélkül, hogy onnan bármiféle jövedelme lenne. Ez egyik főoka a nyugdíjintézet elsorvadásának.

Erdélyben 1923-ban még nyolc magyar színtársulat, egy staggione és két daltársulat működött, amelyek száma 1927-ben hat színtársulatra és két staggionéra esett vissza. 1928 szeptember 1-e óta öt társulat működik : Dr. Janovics Jenő Kolozsvár, Nagyvárad ; Szendrei Mihály : Arad, Déva ; Fehér Imre : Temesvár, Brassó, Nagyszeben, Torda, Zilah ; Dr. Ferenczy Gyula : Szatmár, Nagybánya ; Gáspár Jenő : Beszterce, Szászrégen, Dés, Szamosújvár.

Ezekből az adatokból egyik legsajnálatraméltóbb veszteség derül ki : a közel 100 éves nagyváradi önálló magyar színészetnek megszüntetése és Kolozsvárhoz való csatolása. Kolozsvár-Nagyváradnak egy színikerületté való egyesítését nem a román körök erőltették, hanem abból az elgondolásból történt, hogy az elszegényedett s számban is meggyérült magyar közönség képtelen minden városban egy-egy külön színtársulatot fenntartani, tehát szükségessé válik több városnak egy kerületbe való tömörítése.

¹ *Közművelődés*, 6/1924. 287. oldal.

Az engedélyeknél kötelezővé tették a hivatalos szerződési blanketták használatát, előírták 50,000 lei óvadék letételét, ami 1928-ban már 100,000 leire növekedett, és pedig mind a nagyobb, mind a kis színtársulatoknál egyformán. A színházi törvény, valamint az igazgatók engedélyezési okirata szerint a magyar színtársulatok színészeinek és alkalmazottainak román állampolgároknak kell lenniök, amely rendelkezésnek nyilvánvaló célja az, hogy megakadályozza a mai Magyarország színészeinek átmenetelét. Idegen állampolgár színészekkel csak a minisztérium előzetes engedélyével köthető vendégjátékra szerződés, különben a színjátszási engedélyt azonnal bevonják. Ugyanez a sors éri azt az igazgatót is, aki az előadott darab szövegével, díszletével vagy jelmezeivel «vagy bármely más eszközzel» sérti a nemzeti érzést. Minden igazgató tartozik a következő (!) év működési tervzetét a hatóságnak bemutatni s levelezéseiben a román nyelvet használni.¹

A román színházak 10 % adót fizetnek, de ennek ellenében állami és városi pénztámogatást kapnak, a magyarok pedig 26 %-ot kötelesek beszolgáltatni, viszont támogatást egy fillért sem kapnak. A román társulatok ingyen személy- és teherszállítást élveznek a vasutakon, míg a magyar színészekről 1927 december 1-ével bevonták még a félárú utazásra jogosító igazolványt is.

A magyar színészet életlehetősége fejében azonban az erdélyi magyar városok polgármestereinek kongresszusán a román színészeti felügyelő kijelentette, hogy a városoknak közös állandó román társulatot kell szervezniök, mely célra egyelőre két millió leit kell biztosítani.

A városok ezt a segílyt megszavazták, folyósítják is, de az állandó román erdélyi színészet nem tud megalakulni, mert nincs közönsége. Több ízben alakultak ad hoc román társulatok (pl. Nagyvárad székhellyel, Teatrul de Vest néven), de mihelyt felvették a városi támogatást, azonnal meg is szüntették működésüket. Legutóbb 1928 augusztusában alakult meg Nagyváradon «Associatiunea Vestul Románesc» néven egy

¹ *Magyarország*. 1925. VII. 2.

színházi egyesület Frentiu püspök elnöksége alatt, s megalakította a román színtársulatot Marcus István és dr. Bánutiu igazgatása alatt. A magyar színigazgatót szerződésileg kötelezte a város, hogy ennek a társulatnak előadásaira ingyen kell rendelkezésre bocsájtania díszleteket, ruhatárat, műszaki személyzetet, azonfelül a magyar társulat ruhatári bevételeinek felét is oda kellett adnia szubvencióként a román színészeknek. Mindezek ellenére nem tudtak közönséget toborozni, mire az igazgatók faképnél hagyták a társulatot, amely folytonos botrányok és veszekedések között tengődve, hetenként 2—3 estére vette el a színházat a magyaroktól. E közben gyakran csak hirdeti előadásait, de nem tartja meg, hogy így a magyarok se tarthassanak előadást.

A megszállás első idejében a románok kíméletlenül bántak el a magyar színtársulatokkal.

Temesvárt a színház leégett még 1920-ban s így a magyar előadások megtartása is lehetetlenné vált.

Aradon a magyar előadásokat egyik napról a másikra eltiltották azon a címen, hogy román színészek jönnek. Más alkalommal a budapesti vendégszereplőket (Hegedüs Gyula, Pór Lili) az előadásról vitték a rendőrségre kihallgatás céljából.

Nagyváradon ugyancsak hasonlóképpen félbe kellett hagyniok a magyaroknak előadásait a megérkezett román színészek kedvéért. Egyébként pedig a «Szigligeti Színház» elnevezést eltiltották s a színházat «Teatrul Regina Maria» névre keresztelték.

Szatmárnémetiben, Máramarosszigeten és Nagybányán az előadásokat mesterségesen zavarták, katonai cenzorokkal ellenőriztették a próbákat is, s végül az előadásokat egészen betiltották (1921).¹

Brassóban az Apolló-mozgófényképszínházat, melyben magyar színielőadásokat is tartottak, Rosner tulajdonostól egyszerűen elvették. Rosner erre beperelte az államot, s bár a per még folyik, ezzel mitsem törődve, az állam odaadta az épületet az «Astra» román kulturális egyesületnek, amely ott

¹ A romániai magyar kisebbség sérelmei. 52. oldal.

mozgófénykép-előadásokat tart. 1927 és 1928 nyarán a kolozsvári magyar színtársulat tartott ebben az épületben előadásokat, s az Astra arra kötelezte a magyar színigazgatót, hogy minden magyar előadásért 5000—5000 lei bért fizessen. Ez a magas bér azután az anyagi csőd szélére juttatta a kolozsvári társulatot Brassóban.

Még napjainkban is nehezíti a magyar színészet helyzetét az, hogy a színházak ott, ahol állandó román társulat nem játszik, kénytelenek színpadukat hetenként átlag két, sokszor azonban négy-öt napra is anyagi kárpótlás nélkül román előadások céljaira átengedni.¹

Sőt igen gyakran elveszik a helyiséget miniszteri rendelettel, s ha a hirdetett román társulat nem érkezik is meg, azért ezeken az estéken a magyar társulatnak tilos játszania, mert a színház román célokra van lefoglalva.

A román illetékes miniszter által engedélyezett egyik staggione-társulat 1924. évi október hó 15-én akarta előadásait Orsován megkezdeni, azonban a helyi hatóság a játsszói engedélyt egy nappal az évad megnyitása előtt megtagadta, azzal az indokolással, hogy Orsován nincs igazolhatóan anynyi magyar, amennyi indokoltta tehetné a magyarnyelvű előadások engedélyezését. Orsován nyilván joggal tartottak annak a román szempontból kedvezőtlen esetnek megismétlődésétől, ami Nagyszebenben — ahol a magyar uralom alatt magyar színtársulat látogatottság hiánya miatt nem volt képes hónapok során át működni — megtörtént, hogy most hónapokig jól megy a magyar társulatnak, sőt az előadásokon nemcsak a szászok, hanem a románok is megjelennek.

Egyes magyar színművek előadását érthetetlen módon megakadályozza a román kormány, ezzel is bizonyosságot téve arról, mily következetesen zárkózik el mindentől, ami az erdélyi magyar kultúra fenntartását, fejlesztését szolgálhatja. Így például évek óta húzódik Madách Imre *Az ember tragédiájának* előadási ügye. Az engedélyezés érdekében évek előtt tett lépésekre biztató ígéreteket kaptak a magyar színigazgatók. Mikor azután már minden előkészülettel készen

¹ *Pesti Hirlap*. 1927. II. 11.

voltak, Lepadatu miniszter váratlanul azt közölte, hogy a világhírű színmű Romániában nem kerülhet előadásra.

De nemcsak *Az ember tragédiáját*, hanem a megszállás első éveiben a nem-magyar klasszikusok előadásait is megtiltotta a román cenzura: tilos volt évekig játszani Julius Caesart, Coriolanust, Tartuffe-öt. Az első kettőt azzal az indoklással tiltották be, hogy forradalomra izgatnak, Tartuffe-öt pedig azért, mert Loyal úr a lakásából kilakoltatja Orgont, s ezt könnyen a mostani viszonyokra érthetnék, amikor a románok a magyar lakosokat kilakoltatják!

Utóljára hagytuk a legmagasabb színvonalon álló legjobb és legrégibb állandó vidéki magyar színháznak sorsáról való megemlékezést, mely színház mind művészi törekvéseiben, mind nemzeti és etikai szellemében, ízléssességében, valamint a közművelődésre való hatásában a fővárosi színházakkal egyenrangú intézmény volt.

A kolozsvári Nemzeti Színház — amely 1792-ben az erdélyi társadalom adakozásából létesült, tehát oly időben, amikor Románia még nem is állott fenn — volt az első állandó magyar színház egész Magyarországon,¹ melyben az 1919. évig terjedő 128 esztendő alatt más, mint magyar szó, sohasem hangzott el!

A Farkas-utcai színház telkét gyűjtésből szerezték meg, amely 1802—1809 között folyt le. Az adakozók közül ketten — gróf Teleki Lajos és gróf Kemény Sámuel — már akkor kikötötték, hogy «ha valaha azon épület más célra mint magyar színielőadásokra fordíthatnák, magunknak és maradékainknak is jussuk legyen pénzüket, mint más célra nem fordíthatót, visszavenni».

Ugyanilyen kikötéssel élt az az öt főúr, akik telket adtak a színház céljaira, midőn az 1830. évi július 13-án aláírt szerződéslevelüknek az országos színházbizottság ülésén való átadása alkalmával jegyzőkönyvben kikötötték, hogy «mihelyt

¹ Az Erdélyi Magyar Nemzeti Játszó Társaság Kótsi Patkó János (1763—1842) vezetése alatt 1792 november 11-én *A titkos ellenkezés, vagyis Köleséri* c. eredeti darabbal kezdte meg az előadásokat a gr. Rhédei-féle ház báltermében, amelyet gr. Rhédei Mihályné sz. Bánffy Terézia bocsájtott rendelkezésre.

ezen telkekre nem színház építtetnék, vagy fölépülvén, más egyéb célra fordíttatnék, vagy abban a magyar társaság ki-rekesztésével vagy annak kárára idegen nemzetbeliek ját-szanának, azonnal jussok legyen magoknak vagy örökösiek-nek kezeiket a színházra tenni s magukat törvényesen kielé-gíttetni».¹

1821-ben építették fel az első állandó épületet az említ-tett gyűjtésből létesített «Kolozsvári Nemzeti Színház-Alap»-ból.² Hangsúlyozottan kell kiemelnünk, hogy ez az alap az erdélyi mágnások, köznemesek és polgárok adományaiból, tehát közadakozásból létesült, ami az okiratok tanuságán felül azzal is a legvilágosabban igazolható, hogy a nagyobb adományokat juttató családok ezen hozzájárulásokkal egy-egy páholyt biztosítottak maguknak. Az ily páholyokra azu-tán az illető családok neveit tartalmazó vésett táblákat erősít-tettek, melyek ma is még ott találhatók. Ebből a színházból indultak nagy sikereik útjára egykoron a magyar színjátszás oly nagyjai, mint Lendvay Márton, Egressy Gábor, Ujházi Ede, Déryné Széppataky Róza, Laborfalvy Róza, Prielle Kornélia, Jászai Mari, E. Kovács Gyula, Gyenes László, Szaecsvay Imre, Szentgyörgyi István, Hegedüs Gyula.

Ez a Farkas-utcai régi színház a románná tett egye-temnek lomtárhelyisége lett. Por és enyészet lett úrrá az erdélyi magyar színjátszás bölcsője felett. Az elhordható, elégethető részeket felhasználták, a színpadnak már a helye sincs meg. Legújabban pedig a román egyetem egyik melléképületévé alakítják át Kincses Kolozsvár büszkesé-gét, amely mindig műemlék számba ment.

Utóbb az elöregedett épület helyett a Hunyadi-téren az alap új, pompás épületet emeltetett, amelynek kapuit 1905 október havában Herczeg Ferenc *Színházavatás*ával nyitot-ták meg. A színház építési költségeit, miután az alapnak ele-

¹ *Keleti Újság*. XII. évf. 105. szám. 14. oldal.

² 1821. március 12-én Körner *Zrinyi* c. szomorújátékával, ame-lyet műkedvelők adtak elő, nyílt meg a színház. A szerződött hiva-tásos színtársulat pedig másnap, 13-án, Szentjóni Szabó László *Kor-vinus Mátyás* c. eredeti drámájával mutatkozott be ünnepélyesen. (*Vasárnapi Újság*, 14. 1871. szám és Ferenczi Z.: *A kolozsvári színház és színészet története*.)

gendő pénze nem volt, a régi színház 140,000 koronás eladási árából az Ujfalvy (Kisfalusi?) Sándor-féle színházi alapítványnak tulajdonát tevő és Szakaturán levő birtok eladásából, végül a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál felvett jelzálogkölcsönből fedezték. A jelzálogkölcsön évi 38,000 koronát kitevő amortizációját a színház bérlője az évi 40,000 koronás állami szubvencióból fizette.

Már ezekből is a leghatározottabban kitűnik, hogy a kolozsvári Nemzeti Színház nem volt állami színház, mint ezt a románok rábizonyítani szeretnék.

Azonban további bizonyítékául annak, hogy a román álláspont mennyire jogellenes, szolgáljon a színház telkére vonatkozó telekkönyv tulajdoni lapján álló következő bejegyzés: »Kolozsvár városa átengedi a színházépület 579 négyszögöl nagyságú terét a Kolozsvári Nemzeti Színházi-Alapnak díjtalanul mindaddig, amíg ez a terület tényleg a színházépület elhelyezésére és az épület a magyar színművészet céljaira használtatik fel.« De a színházat az igazgató nem is a magyar kormánytól, hanem a kolozsvári színügyi bizottságtól bérelte, a vallás- és közoktatásügyi miniszter csak jóváhagyással látta el a szerződést.

Az utolsó szerződést is Janovics Jenő igazgató gróf Eszterházy Kálmánnal, a kolozsvári színügyi választmány elnökével kötötte s azt dr. Jankovich Béla magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter csak jóváhagyással látta el.

A román kormány ennek a vagyonnak — egymagában a fentiekből is világosan bizonyítható — magán-, illetőleg társadalmi jellegét nem ismerte el és a színházat 1919. évi október hó 1-én erőszakkal állami tulajdonba vette át, amely tény által egész Románia a legszebb, legnagyobb és legmodernebb kultúrpalotához jutott.

A cél világos: a magyar színészetnek halálos dőfést adni s a lefoglalás után az idegeneknek büszkén mutogatni, azt a hitet keltve fel bennük, hogy ezt a fényes palotát a román bőkezűség és a román kultúra iránti vágy emelte. Más céljuk a románoknak nem lehetett, hisz Kolozsvár 60,800 lakosa közül a megszálláskor román mindössze csak 7562 volt s azok is a külvárosok, külterületek lakói.

A színház elvétele úgy történt, hogy 1919 május havában a nagyszebeni kormányzótanács megbízottai megjelentek dr. Janovics Jenő bérlőnél s a színháznak, mint állami tulajdonnak átadását követelték. Janovics kijelentette, hogy ő nem tulajdonosa, hanem csak bérlője a színháznak s a bérleti szerződést a magyar színházi bizottsággal kötötte, így tehát az átadásra nem jogosult. Erre a kiküldött dr. Ghibu Onisifor államtitkár és dr. Hosszú Vazul városi főjegyző a színházat, mint állami tulajdont lefoglalták s a magyar színházi bizottság jogkörét a velük jött másik bizottságra ruházták.

1919 szeptember végén dr. Porutiu Bálint kolozsvári prefektus és dr. Pop Julián kolozsvári polgármester megjelentek a színházban s az erdélyi román kormányzótanács Z. 5088/1919. számú rendelete alapján az állam közvetlen kezelésébe vették át a színházat s az előadások megtartását e naptól kezdve, további intézkedésig, eltiltották. Egyúttal felhívták Janovicsot a hűségeskü letételére azzal, hogy ez esetben a színház művészi vezetésével meg fog bízni.

Janovics tiltakozott, hogy magánjogi szerződése ily erőszakosan megsértessék, a hűségesküilletően pedig kijelentette, hogy ő nem állami alkalmazott és egy szerződéses magánféltől ilyet kívánni teljesen szokatlan. Ami pedig a vezetői állással való megkínálás komolyságát illeti, erre megjegyezte, hogy ezt az állást már betöltötték, hisz drámai vezetőnek Zaharia Barzan, operai vezetőnek pedig Constantin Pavel neveztetett ki.

Miután Janovics a színházat átengedni nem akarta, egy — a bizottsággal jött ezredes lépett hozzá s vállára téve kezét, kérdezte, kívánja-e a testi erőszak alkalmazását, vagy beéri-e ezzel. Janovics erre azt kívánta, hogy jegyzőkönyvbe vétessek, hogy szerződéses jogairól nem mondott le s csak az erőszaknak engedve hagyja el helyét. Ez megtörtént. Majd kérdést intézett Janovics a bizottsághoz, hogy mi fog a színház helyiségében levő lakásával történni. Porutiu elnök azt felelte, hogy a lakbértörvény értelmében ott hat hónapig nem fogják háborgatni, amely nyilatkozatát szintén jegyzőkönyvbe foglalták. Másnap azonban mégis román katonák jelentek meg Janovics lakásában s Porutiu rendeletére hivatkozással a lakásból a szó szoros értelmében kidobták.

Janovics még azt kérte a bizottságtól, hogy az átvétel erőszakos tényét ők közöljék a színpadon összegyűlt társulati tagokkal. Ezt a bizottság meg is tette, mire a színészek a magyar himnuszt énekelve oszoltak széjjel.

1919. évi szeptember hó 30-án volt a búcsúelőadás, amelyen *Hamletet* adták. A román cenzura össze-vissza húzogatta, szabdalta a darab szövegét, de korlátoltságában úgy intézkedett, hogy ezeknél a szavaknál kellett az előadást befejezni:

Hamlet: ... Horatio, halott vagyok. Te élsz. Győzd meg felőlem és igaz ügyemről a kétkedőket.

Mikor Janovics Jenő, aki *Hamletet* adta, ezeket a szavakat elmondotta, a függöny összeesapódott. A nézőtérén, amely olyan zsúfolásig meg volt telve, hogy a zenekar helyén, az előcsarnokban s a folyosókon is szorongtak, megható jelenetek játszódtak le. Sokan hangosan zokogtak, mások kiáltottak és senki sem akart helyéről elmozdulni. Ez eltartott egy jó negyedóráig, mikor jelentették, hogy román katonaság szállotta meg a színházat. Janovics ekkor a közönség elé lépett s mivel beszédet mondania nem volt szabad, jelekkel és összetett kézzel kérte fel a közönséget távozásra. De senki sem mozdult, csak éljeneztek és zokogtak. Ekkor a katonaság behatolt a nézőtérre és puskatussal verte ki az embereket. Még a színház előtti téren is durván bántalmazták a menekülőket.

Az akkor hatalmát még csak a megszállás jogán gyakorló kormány kegyelemből megengedte azután, hogy a magyar színészek a város külső részén fekvő nyári színkörben tartassák előadásait.

A dr. Janovics Jenő magántulajdonát tevő összes díszleteket és ruhatárait sem felejtették el lefoglalni, úgy hogy csak sok utánjárással sikerült az igazgatónak esténként egy-egy díszletet vagy jelmezt kölcsönként megkapni; míg később már csak kölcsöndíjért kaphatott a saját tulajdonát tevő színházi felszerelésből! ¹

Egy év múlva a román kultuszminiszter rendeletileg meg-

¹ A romániai magyar kisebbség sérelmei. 49—52. oldal.

tiltotta, hogy akár pénzért is a magyar színtársulatnak díszletet vagy bűtört kölcsönözhesse.

Amikor a románná tett színház első operaelőadását tartotta, az akkori közoktatásügyi miniszter, Goga Oktavián nyilatkozatot tett a helybeli lapok tudósítói előtt s többek között a következőket mondotta: «Fontos és nagyszerű dátum a régi nagyságára (!) emelkedett Románia életében ez a mai. A román színpadi művészet és ezzel együtt a színpadi irodalom számára olyan perspektívák nyíltak meg, hogy azok kellő kitartás mellett — egyetlen évtized alatt a nagy nemzetek kultúrhorizontján tündökölhetnek. Kisebb népek is érték már ezt, kisebb kultúrával és szegényesebb eszközökkel. Romániában pedig most a friss erőkkal és lángoló akarásokkal telített nemzeti humusz kedvező alkalmat kapott, hogy megalkossa és felmutassa évszázadok óta lappangó szellemi kincseit. Mi nem nyomjuk el itt a nemzeti kisebbség kultúráját, de a magunkét száz százalékgig kitermeljük.»¹

A Kolozsvári Nemzeti Színházzal történt ez az elbánás azonban még román részről is váltott ki elítélő nyilatkozatot. A bukaresti *Luptatorul* 1920 október 2.-i számában dr. Lupu volt miniszter ezeket írta: «Erdélyben nem ismernek törvényt, csak abszolutizmust. A románok megfosztották a magyarokat színházuktól, melynek még a ruhatárát is elvették. És a magyarok mindezt tűrik szokott nagylelkűségükkel.»

Ilyen kezdet után indultak meg az új színházban a román, s a nyári színikörben a magyar előadások.

A régi fabódés nyári színház helyett Janovics Jenő 1922-ben saját költségén cementbetonból újat építtetett, s ez a várossal kötött szerződése értelmében 1942-ig marad tulajdonában. Ezt az épületet is 1927-ben el akarták venni azon a

¹ Ezzel szemben, mint láttuk, a magyarok Erdélyben már 136 évvel ezelőtt állandó magyar színtársulattal rendelkeztek, sőt műkedvelői előadások nyomait Kolozsvárt 1752-ben, 1765-ben, Nagyszebenben 1787-ben, Nagyenyeden 1775-ben találjuk, nem is szólva az egyes kollégiumok diákjainak még régebbi időbe visszanyúló előadásairól. (Ferenézi Z.: *A kolozsvári színészet és színház története*, 68—69. oldal.)

címen, hogy a városi telken épült színház tulajdonképpen városi épület. Kárpótlás fejében azt ajánlották Janovicsnak, hogy bérelje ki a vármegyeház nagytermét és ott tartson előadásokat. Hosszú alkudozások után kiadták Janovicsnak saját színházát 300,000 lei évi bérért. Ezt kell fizetnie az Astrának, nehogy a magyar színházból román mozgóképszínházat csináljanak.¹

A magyar színházban tartott művészi és stílusos előadások Erdélynek nemcsak magyar, hanem román intelligenciáját is annyira vonzzák, hogy a fenti miniszteri nyilatkozat ellenére, a Kolozsvárott megjelenő Patria című román lapban egy sokatmondó cikk látott napvilágot, mely szerint «az a sok-sok millió, amelyet évente a román állam ráfizet a kolozsvári Román Operára, mind megtakarítható lenne, ha a román-ság több nemzeti öntudatot, őszintébb lelkesedést és megértést tanusítana. De divatba jött utóbbi időben a román operát állandóan összemérni a magyar színházzal, természetesen az előbbi rovására. Avagy ez a közönség még nem rendelkezik kellő kultúrával, hogy élvezni tudjon egy klasszikus dalművet? Mert a jelek arra vallanak, hogy az összefércelt, ostoba magyar vígjátékok közelebb tudnak férközni az ízléséhez. Le kell ezt szögeznünk, bár nem szeretünk vitatkozni mások ízlése fölött, de viszont nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a kolozsvári román nemzeti társadalom lekicsinylő gesztussal kapcsolódik ki kultúrájából és merő hóbortból egy idegen faj kultúráját támogatja.»²

Az 1927—28. színházi évadban a magyar színészet fokozottan nehéz helyzet elé került Kolozsvárt. Olyan tetemesen — évi 3—4 millió lei-jel — emelték fel a magyar színkör bérét, hogy a nyolc küzdelmes év után ezen újabb terhek még jobban megnehezítették a kolozsvári magyar színészet helyzetét, amihez járul még, hogy míg a román állam a román színházakat évi 120 millió lei-jel segélyezi, addig a kisebbségi színházak egyetlen fillért sem kapnak.

Ezzel szemben a magyar közönség nagyon megritkult,

¹ *Előrs.* 14/1929. szám.

² *Nemzeti Újság.* 1927. IV. 17.

az úgynevezett lateiner-osztály vagy repatriált, vagy anyagilag teljesen tönkrement, a közönség többi része pedig, kereskedők, iparosok és szabadfoglalkozásúak, a megélhetés napi gondjai miatt a legkisebbre csökkentik kulturális kiadásukat.

Mindent megpróbáltak már, hogy a színházi életet biztosítsák, elmentek játszani a drámai együttesel Tordára, Brassóba, Marosvásárhelyre és néhány estére Nagyváradra és Sepsiszentgyörgyre is. Minden kirándulás után jelentékeny erkölcsi sikert könyvelhettek el, de a kiadások és útiköltségek lehetetlenné tették a költségvetés számbavehető javulását. Kétségbeesett kísérletezéseik közepett, a színházi évad alkonyán megvalósították, hogy hetenkint négyszer-ötször alacsonyabbra szállították le a helyárat, mint a mozgószínházak helyárai. A színház így sem hozhatta rendbe számadásait, mert a bevételi lehetőség még zsúfolt ház esetén sem fedezhette a színház napi kiadásainak felét sem. 1928 december 31-ének utolsó órájában Kolozsvártt magyar színészek kabaré-előadást rendeztek, amelynek megkezdése után a rendőrfőnök az előadást betiltotta azzal az indokolással, hogy — egy táncon kívül — nem volt román műsorszáma az előadásnak.¹

*

A magyar színészettel szoros kapcsolatban a régi, nagy színészek, az első színielőadások s egyéb a színművészettel kapcsolatos események megörökítésére szolgáló emlékekről is meg kell emlékeznünk.

Nagyváradon 1898 május 26-án leplezték le a Kossuth Lajos-utca sarkán álló Fekete Sas-szálló falában azt az emléktáblát, amely a színpadon elhangzott első magyar szót — 1798 augusztus 26 — hivatott megörökíteni. Sorsáról nincs tudomásunk. Ugyancsak Nagyváradon Szigligeti Ede színműírónak a színház előtt felállított mellszobrát az új uralom leszereltette és eldugottabb helyen — a Schlauch-tér parkjának «árnyas és magányos csendjében» állíttatta fel. Helyébe Mária román királyné szobra került.

Nagybányán 1922 március 15-én «ismeretlen tettesek»

¹ *Hirlap.* (Szabadka.) 1929 január 5.

Lendvay Márton (1807—1858) nagy színművészünknek Verő László által készített mellszobrát, amelyet 1900 november 11-én lepleztek le, döntöttek le. Ugyanitt a Lendvay szülőházán 1881 május 29-én felszerelt emléktábla sorsa ismeretlen.

Kolozsvártt a Rhédey-házon 1892 november 11-én elhelyezett emléktábla azt hirdette, hogy itt tartották 1792 november 11-én az első magyar színielőadást, de meg azt is, bár nem vésett betűkkel, hogy a gyászos összeomlásig. 128 esztendőn át más, mint magyar szó. a színházban nem hangzott el. Az emléktábla sorsa ismeretlen.

A magyar színészetnek a nyári színekörbe való kiszorítása alkalmával a Nemzeti Színház előcsarnokából kidobták a magyar színészet nagyjainak, Katona József és Döbrentei Gábor íróknak, valamint Kótsi Patkó Jánosnak, a legelső erdélyi szíinigazgatónak és E. Kovács Gyulának, a legnagyobb erdélyi színésznek szobraiát, utóbbi erősen meg is sérült. A szobrok azután ideiglenesen egy magánház kertjében kaptak elhelyezést.

A homlokzaton levő magyar címert letörték. s az új igazgató rendelkezése a homlokzat emeletmagasságban levő mélyedéseiben elhelyezett két hatalmas szobrot, báró Jósika Miklósét és báró Wesselényi Miklósét — kolozsvári Szeszák Ferenc szobrászművész alkotásait — a kirendelt kőművesek a magasból a Hunyadi-tér kövezetére döntötték. ahol azok darabokra törtek.

Gyulai Ferenc kiváló erdélyi színművésznek a Farkasutcai régi színház előtt felállított bronzszobrát (Huszár Adolftól) szintén eltávolították.

Az előadottak szintén csak annak bizonyságául szolgálnak, hogy még a magyar szó hirdetőinek emlékezete sem menekülhet a románok féktelen gyűlölete elől.

*

Ezekben ismertettük a magyar színészet helyzetét az elszakított területeken, s végezetül nem mulaszthatjuk el még, hogy rá ne mutassunk arra, hogy akkor, amikor a győztes nyugati-hatalmak a magyar színészet elnyomását is hangtalanul tűrik, Magyarország nemes kultúrfelfogásáról tett tanúságot, amidőn a világháború idején legelső színpadjain, a magyar királyi Operaházban és a Nemzeti Színházban éppúgy,

mint minden más magyar színpadon, a külföldi klasszikusok s az ellenséges hatalmak irodalmának képviselői, az olasz és francia zeneszerzők művei csakúgy műsoron voltak mind, mint azelőtt.¹ Így például a m. kir. Operaházban a háború kitörésétől a békeszerződés aláírásáig 252 francia és 308 olasz operaest volt, összesen 837 előadás közül! Ellenségeinknél ugyanakkor, de még évekkel a háború befejezése után sem lehetett például Wagnert előadatni.

Néhány adattal bizonyítsuk most már, hogy a régi Magyarország vajjon miként is viseltetett a román színészettel szemben.

A Lugoson megjelenő Thalia című román közlöny 1928 január 1-i számában újból közli Vasilie Podoaba hosszúaszói esperesnek *Az első erdélyi román vándorszíntársulat* címen 1902-ben megjelent cikkét.

E szerint a kolozsvári róm. kath. főgimnázium román növendékei, Baciú János III. gimnazista (jelenleg nyug. gör. kath. plébános Lugoson) kezdeményezésére, műkedvelő színtársulatot alkottak és több színielőadást tartottak előbb Kolozsvárt, majd a vidéken.

A tanároknak — mint írja — tudomásuk volt a színtársulatról, nem tiltották el annak működését, sőt közülök többen meg is jelentek az előadásokon.

Íme, így szól ez a román részről jövő tanuvallomás, mely szerint ez a magyar iskola hozzájárult a román kultúrélet támogatásához, fejlesztéséhez.

A kolozsvári magyar színházban 1870-ben Millo Matei bukaresti színtársulata vendégszerepelt, s ha — írja ugyan — csak Podoaba — a színház kétszer oly tágas lett volna, mint amilyen, akkor is megtelt volna. A társulat számos más magyar városban is tartott előadásokat.

Ezek hatása alatt Mocsonyi (Mocioni) György országgyűlési képviselő vezetésével bizottság alakult, amely 1870 febr. 28-án kimondotta az állandó román színház szükségességét. Egyesületet alakítottak Déván, melynek alapszabályait a magyar királyi belügyminiszter 1871-ben 8491.

¹ Magyarország közoktatásügye 1915—1918-ban. 34. oldal.

szám alatt jóváhagyta. Célja állandó román nemzeti színház alapítása volt. 1903-ban a cél átalakult román színművészek kiképzésére, román vidékeken színielőadások tartására. 1907-ben az egyesületnek 77 alapító, 106 élethossziglani, 343 rendes és 33 pártoló tagja volt. Vagyona 409,419 korona 91 fillér.

1906-ban 139 helyen rendezett az egyesület román színielőadást.¹

*

Az «igazságos» békének tehát fentiekben egyik szégyenletesen kiáltó «eredmény»-ét mutattuk be.

A «békeparancs»-ban nemcsak egy becsületes nemzetet tettek tönkre a győztesek, hanem bünt követtek el az emberiség haladásának törvényeivel szemben is, s a nyugati nemzetek győztes zászlóik alatt a balkáni szellemet honosították meg ősi területünkön.

Fentiekkel igazolni óhajtottuk, hogy igen sajnálatosan, jelenleg is még — 10 év után — a békeszerződés megtartása csak a legyőzöttekre kötelező, s nincs olyan intézmény, amely a kérdéssel valóban és komolysággal foglalkoznék, de meg a sérelmek orvoslására megfelelő eszközökkel rendelkeznék.

Mert a Nemzetek Szövetsége ma nem az a nagytekintélyű erkölcsi hatalom, mint aminőnek Wilson tervezte, hiszen akkor végzéseinek nagyobb készséggel engedelmeskednének tagjai.

A sok nyomorúság és megaláztatás után elérkeztünk ahhoz az időponthoz, hogy a békeszerződésnek éppoly szigorú kezelését igényeljük, mint a többi nemzetközi szerződését. És a győzteseknek végre rá kell eszmélniök arra, hogy az általuk ránk erőszakolt szerződések könyörtelen fenntartása, vagyis ha a bosszuállás gondolatvilága fogja továbbra eltölteni őket, ez a nyugati civilizációnak is vesztét fogja okozni.

Az igazi béke Középeurópában tehát nemcsak más gazdasági kialakulást, hanem más kultúrát is kíván, amely csak a békeszerződések és elsősorban a trianoni szerződés igazságos revíziója útján képzelhető el.

OLAY FERENC.

¹Magyar kisebbség. 2/1928. szám. 53—55. oldal és dr. Moldován Gergely: A magyarországi románok. 392—3. oldal.

A TUDOMÁNY A SZÉPIRODALOMBAN: JULES VERNE.

— Második közlemény.¹ —

A melodráma szomszédságában.

Ha az ember egyfolytában olvassa Verne műveit, elcsodálkozik az egyformának híresztelt író változatosságán. Mint a trópusi égen, itt is könnyen úzi el az olimposzi derűt lánggal bélelt viharfelhő. De azért a *Chancellor* (*Le Chancellor*, 1875) mindenképpen egyedül áll Verne oeuvre-jében, borzalmas, grand-guignolszerű alapötletével s ehhez méltó bonyodalmaival. A romlás elve itt kezdettől fogva bele van oltva a regénybe, mert egymásután tudjuk meg, hogy 1. a hajó kapitánya, aki nagyon különösen viselkedik, rossz irányban vezeti a «Chancellor»-t; 2. a hajó gyapotrakománya hat nap óta ég és nem lehet eloltani; 3. hogy az egyik utas poggyászában robbanóanyag van és nem lehet hozzáférni. Eddig csak az első személyben beszélő utas s a talpraesett másodkapitány tudott a veszélyről; a gonosz sejtelmek alig dagadnak bizonyossággá, máris szétömlenek a gyanútlan, önző és gyáva utasok közt. A pikrit tulajdonosa megőrül és a tengerbe ugrik, a hajó zátonyra fut, s bár a víz eloltja a tüzet, most már az elsüllyedés ellen küzd a «Chancellor». Árulás, éhhalál, betegség tizedeli a hajó, majd a belőle készült tutaj kétségbeesett utasait. A lázadó matrózok feje cinkszulfátmérgezésben hal meg, amikor az ivóvízzel visszaél; még a naplóíró «én»² is

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1929. évi 623. számában.

² Miért kellett itt első személyben, naplószerűen elbeszélni az eseményeket? Azért, mert a napló révén a rémségek megfelelő adagolása természetesebbé válik; másrészt mélyebbre vájhat az aggodalom lírája.

bűnt követ el : ellopja a steward félretett szalonnáját s ezzel az öngyilkosságba kergeti a szerencsétlent. Végül elkerülhetlenné válik az eleven húsról való sorsolás, s Letourneur, a francia apa feláldozza magát fia helyett. De amikor már a karját le akarják vágni, rájönnek, hogy a tenger vize édes :¹ az Amazon torkolatához közelednek.

Ha e sok szörnyűség legközelebbi okát keressük, Edgar Poe-ra és *Arthur Gordon Pym kalandjaira* kell rámutatnunk,² amely pregnáns összefoglalásban, néhány új elemmel megtoldva tálalja föl a XVIII. század tengeri kalandregényeinek borzalmait. A hangulat kétségkívül Poe-é s a regényen megérzik, hogy nincs Verne szívéből írva. De ha már vállalkozott rá, nem marad nagy elődje mögött, sőt, ami az alapötlet meglepő részleteit illeti, eredetibb is tud lenni nála. Ezt az ötletet alighanem abban a két anekdotában találta, amelyeket Curtis Róbert szájába ad : az egyik a «Juno» húsz napig elhúzódó süllyedéséről szól ;³ a másik azt bizonyítja, hogy égve is mehet s célhoz érhet a hajó. Ezt a két adatot valahol olvashatta szerzőnk ; az égés motívumához a robbanóanyagot már nem volt nehéz kitalálni.⁴

A regény alakjai is nehezen kényszeríthetők bele a verne-i típuskeretekbe. Az eszelős kapitány, a gőgös és önző milliomosok,⁵ s a Smith Cyrus után különösen feltűnő materialista mérnök, William Falsten ritka színek Verne palettáján. A poe-i hangulaton csorbát ejt az az egy-két eszményi alak, akik inkább a romantikus regényre emlékeztetnek, mint az amerikai elbeszélőre. Letourneur, aki önmagát vádolja azért, hogy fia nyomorék, az apai önfeláldozás eszményképe ; fiának titkos ábrándja, az elnyomott cselédként kezelt társalkodónő, Miss Herbey a legerősebb lélek a tűzaj nyomorultjai közt s a kötelesség parancsa fenntartja gyöngye testét. Ezek

¹ V. ö. *Jangada*.

² Így hát a *Jégszfinx* előtt huszonkét évvel találunk Poe-hatást.

³ XXV. fejezet.

⁴ A Sargasso-tengerről Critenden Marryotnál is olvashatott (*Az elveszett hajók szigete*). (V. ö. *Chancellor*, VI. fejezet.)

⁵ Verne-szerűkké a humor tenné őket, de az sehol sem csillog át a vigasztalanul tragikus felhőboltozaton.

az alakok már Mrs. Branican és Strogoff Marfa családfájához tartoznak.

Mert a kötelességteljesítés hőse már a szentpétervári téli palota előszobájában áll. *Michel Strogoff* (1876) nemcsak útikalandjaival gyújtott, hanem erkölcsi bravurjával is. A megalkuvásban elmerült emberek még sokkal odaadóbban tudják élvezni a minden poklokon keresztültörő hűség ábrándját. A valószínűség nyert azzal, hogy a hős a még töretlen hierarchia országának fia, a főpap-fejedelem gárdistája.

A kezdet kezdetén álló Verne-kutatás még nem derítette ki, hogy előbb a hősi eszmény gyúlt-e ki költőnk lelkében, azután keresett annak megfelelő környezetet az Atyuska birodalmában; vagy — ami talán valószínűbb — a francia-barát III. Sándor cár népszerűsége terelte figyelmét Oroszországra,¹ s ekkor alkalmas ürügyet kellett találnia egy kalandos szibériai utazáshoz. Miért utazzék valaki Szibériába, ha nem száműzött?² Mert száműzöttekről sokat beszélni nem lett volna barátságos cselekedet... Így született meg az elvágott telegráfvezeték s a lázadókkal mérkőző rettenthetetlen futár története.

A kötelesség hőséről írt regény olyan belső intenzitástól izzik, hogy lépten-nyomon drámai formába ömlik.³ Erről tanulmányoznak többek közt a regény elején és végén, de sok más jellemző pontján is kirobbanó párbeszéddek:

¹ A cár liberális elvei már a III. fejezetben kiütkeznek, ami népszerűségének emelésére szolgál. Nehogy azt higgye valaki, hogy a lázadók ügye igazságos ügy! Mert akkor nem lehetne Strogoffért szívvel-lélekkel «drukkolni».

² Szibériára gondolni egyébként annyit jelentett, mint Praskoviára, a száműzött leányára emlékezni, aki elmegy Szibériából Szentpétervárra, hogy apjának kegyelmet kérjen. Mme Cottin (*Elisabeth, ou les Exilés de Sibérie*, 1806) s főképp Xavier de Maistre (*Prasovie, ou la Jeune Sibérienne*, 1815) híres regényei első sorban Nadia alakját determinálták.

³ Nem beszélünk itt arról a revue-drámáról, amelyet később (1880) a Châtelet mutat be óriási sikerrel, s amely talán egy fokkal kevésbé drámai, mint a regény. Nálunk is népszerű műsordarab volt. V. ö. többek közt Gárdonyi Göre Gáborának impresszióit *Strogoff Mihály* egy előadásáról.

«— Felség, új sürgöny.

— Honnan?

— Tomszkból.

— Azon túl, hallom, a távíró fonala meg van szakítva.

— Meg, tegnap óta.

— Tábornok, küldjön sürgönyt Tomszkbba, minden órában, kívánjon választ s értesítsen engem folytonosan.

— Parancsa szerint, felség — felelt Kissoff tábornok.»

Nagyszerű expozíció, amelyben az a technikai szabály sem felejtődik el, hogy a szereplők egymást mintegy észrevétlenül bemutassák a közönségnek. Az «első felvonás» egyébiránt a francia társadalmi drámából megszokott bálon történik, ahol sok embernek van joga összekerülni. A II. fejezet — vagy, ha úgy tetszik, jelenet — a két újságíróé, akik feltűnés nélkül egészíthetik ki az expozíciót. A III—V. fejezet is csupa párbeszéd, mert könnyű különválasztani a Szibériára vonatkozó magyarázó részleteket. Strogoff Mihály, a cár futárja, elindul, hogy hírt vigyen az Irkuckba zárt nagyhercegnek; útjának legnagyobb akadályja nem materiális, hanem erkölcsi természetű: ki kell kerülnie Szibériában lakó édesanyját, Marfát.

A «második felvonás» (V—XVII. fejezet) nagy eseményei: 1. Strogoffnak hozzá méltó társa támad Nadiában, akinek apja száműzött orvos és Irkuckban él. Mikor a vonat kisiklik, Mihályon kívül csak Nadia marad ülve nyugodtan. «Erélyes természet» — állapítja meg hősünk. 2. Feltűnedeznek az ellenfél cselszövői. 3. Majd, érdekes, de inkább regényes epizódok után, a «felvonás» nagy jelenetéhez érünk: Ogareff Iván korbácsütését nem viszonzhatja Strogoff s megalázkodását csak Nadia érti meg.¹

A «harmadik felvonás» (XVIII—XXV. fejezet) tempója gyorsabb. Főjelenete szembesíti a fiút az anyjával: Marfa felismeri fiát, de az visszautasítja s most már az anya is azt mondja, hogy tévedett. Ám az áldozat hasztalan: az ellenpárt figyelme fel van hívva. Az utolsó jelenet a koliváni postahivatalban játszik, ahol a két újságíró visz egy kis humort a

¹ XVII. fejezet.

tragikus hangulatba. Az amerikai bibliai szöveget telegrafál. a francia Béranger-dalokat, hogy a maguk számára tartsák fön­n a vonalat, míg a csata el nem dűl.¹ Végre valóságos «coup de théâtre»: a postát összelövik s a riporterekkel együtt Strogoff is a lázadók fogságába kerül.

A második részt is könnyű lenne két felvonásra osztani. Az első (I—IV. vagy I—IX. fejezet) látszólag minden remény­­t megsemmisít: Ivánt anyja felismerésére kényszerítik s tüzes karddal megvakítják. A világtalan ember reménytelenül, kötelességből folytatja szörnyű útját. A másik (X—XIII. fejezet) Irkuckban történik. Ogareff Iván Strogoff nevében behatol a várba s ki akarja nyitni a kaput cinkosának. Mihály is megérkezik s az áruló rémülettel fedezi föl, hogy a vak — lát. Ez a rémület bénítja meg: maga szalad Mihály késébe.² A nagy jelenet vége is jellegzetes. A nagyherceg belép és szigorúan kér­di:

«— Ki ölte meg ezen embert?

— Kérdje inkább, fenség, ki volt ez ember, aki itt megölve fekszik.

— Ismerem őt: a cár futárja.

— Nem, fenség, ez az ember nem a cár futárja, ez Ogareff Iván.

— És Strogoff Mihály?

— Az én vagyok, fenség.»³

A tudomány része a nagy drámában: leírni a sokat változó színpalakat. E földrajzi feladat megoldásán kívül a végső meglepetés ötletének van köze valami tudományos kurió­zumhoz. Mihály azért nem vakult meg, mert a szemébe lopózott könny miatt a tüzes kard kiszárító hatása nem érvényesülhetett...

*

¹ Az amerikai háború idején már használták ezt a trükköt az újságírók. L. *Michel Strogoff*, I., XXV. fej. Az anekdóta tehát nemcsak a *Chancellorban* játszik nagy szerepet.

² A győzelmet az erkölcsi erő vívta ki. Ezért nincs Verne regé­nyében olyan hosszú birkózás, mint a belőle készült mozifilmen.

³ Éppoly hatásos végszó, mint Fogg híres «Itt vagyok, uraim»-ja.

Strogoff Mihály igazi dráma volt ; a *Fekete Indiáról*¹ (*Les Indes Noires*, 1877) jellemző hasonlattal azt mondhatjuk, hogy a «mélodrame»-hoz áll közel ; de a rémregény, a bűnügyi regény éppoly közeli rokona. Színhelye is a rémdrámában szokásos földalatti boltozat, csakhogy természetes : egy nagy skóciai szénbánya. Az aberfoyle-i bánya kimerült, de Simon Ford, a hűséges munkavezető nem akar hinni a bánya halálában. Ott marad a föld alatt s új tárna nyomait fedezi fel. Hiába működnek titokzatos ellenséges erők, az új bánya minden veszélyt kikerül. Ebben nagy része van a kis Nellnek, Harry Ford menyasszonyának is. A bánya gonosz szelleme Nell nagyapja, a félőrült Silfax, aki a Davy-lámpás feltalálása előtt a bánya utolsó «vezeklője»² volt s az új tárnát a maga tulajdonának tekinti.

A rejtelmes ellenség és a rokonszenves jószellem banális meséje³ új értelmet kap a bánya eredeti miliójében, de meg abban a néprajzi és történelmi hangulatban is, amely Walter Scott és Ossian Skótországból Verne felé árad.⁴ A skót az ő szemében babonás, dalos, ábrándos lény, olyan, mint Jack Ryan, aki a dundonaldi várrom lángjait tündéreknek látja s mint vérbeli operettalak, hosszabb betétet ad elő. Ő a humor

¹ A regény magyar címe : *Fekete Indiák* nincs magyarul, hanem a francia többszám értelmetlen fordítása.

² Vezeklőnek hívják azt a munkást, aki mélyen lehajolva, de magasra tartott kézzel járt az aknában, hogy fel-felrobbantsa a bányaléget s a kis robbantásokkal megelőzze a nagyokat.

³ Nemo kapitány fordítottja ; aminthogy az egész regény a *Rejtelmes sziget* hatásának morzsáiból táplálkozik. A *Rejtelmes sziget* cselekvényének mérföldkövei Nemo jótéteményei ; a *Fekete India* legfőbb eseményei Silfax gonosztettei. Eltömi a nyílást, hogy a bányalég el ne árulja a szén jelenlétét ; a fölfedező expedíciót befalazza ; bagolyfajta madara majdnem elcsípi azt a kötelet, amelyen Harry az aknába ereszkedik ; egy tavat vezet le a bányába. Végül unokája esküvőjének napján tüzet ad harfangjának, hogy az a magasban meggyujtsa a bányaléget ; de Nell magához parancsolja a madarat s a kétségbeesett Silfax a tóba veti magát.

⁴ Skóciát Verne mindig ily poétikus országnak látja s kedvéért el-eltér a zárt kompozíciótól. V. ö. *Zöld sugár*.

képviselője a melodrámban ; ő a földfeletti, a költői Skócia képviselője a földalatti, munkás Skóciában.¹

*

Úgy látszik, életszükséglet írónk számára, hogy a föld mélyéből visszajövet magasabbra szálljon. A Föld közép-pontja után a Holdba ; a skót szénbányából a világgyetem magasságaiba. *Servadac Hektor* (*Hector Servadac*, 1878) a Hold körüli utazás merészebb folytatása más személyekkel és más ugródeszkával. Hector Servadac, a mostagenemi francia kapitány² ugyan nem fog Columbiádot öntetni, hogy a világűrt beutazza! Egyelőre szerelmes s párbajra készülődik vetélytársával, Timaseff orosz gróffal. Szerelmes vers faragása közben borzasztó földrengés temeti el, de aztán magához tér és elindul a párbaj színhelyére. Hogy aztán lova szokatlanul nagyokat ugrik, hogy a nap gyorsabban kering és nyugaton kél föl, hogy a kő könnyebb, mint szokott lenni : mindez kevéssé érdekli a fiatal tisztet és hű szolgáját, a Montmartre után áhítózó Ben-Zoufot. Végül az egészen megváltozott vidéken megtalálják az orosz gróft ; az ő hajóján körülhajózzák a megkisebbedett Földközi-tengert s összeszedik azt a pár, különböző nemzeteteket reprezentáló embert,³ aki még megmaradt. Rátalálnak Rosette Palmyrinre, a csillagászra, aki Servadacot a gimnáziumban tanította s aki megoldja a rejtélyt : egy üstökös ragadta magával a Földközi-tenger környékének egy részét s ezt az üstököst ő Galliának nevezte el.

Az új világnak nemcsak a fizikai élete újszerű. Erkölcsi életében is vannak hálás nézőpontok. Hogy az angolok Gibraltárban tudni se akarnak Servadacról és társairól, az csak természetes. Sőt, amikor földközelsbe ér a Gallia s lég-

¹ Modern orfeuszi mese — mondja Allotte.

² Mintája: Georges Allotte, Verne rokona, orani spahi-kapitány, akivel egyik földközi-tengeri útján találkozott. V. ö. Allotte, 207—208 l.

³ Az andaluziai spanyolok csak a táncrea gondolnak s nemtörődomségük sajnálatos bizonyosságául eladták az angoloknak Ceutát, amelyre pedig Servadac szeretne volna kitűzni a francia lobogót! Az olaszokat egy bájos kislány, Nina képviseli.

hajóval lehet visszatérni az anyaföldre, az angol tisztek továbbra is a Gallián maradnak, mert Anglia majd gondoskodik róluk . . . A nemzetek közti szolidaritásnak egyik legnagyobb akadályát az angol «splendid isolation»-ben látja a francia regényíró.¹

A másik ellenséges nagyhatalomról, Németországról, nincs közvetlenül szó. Hiszen az nem földközi-tengeri hatalom. De azért félig-meddig az ő számlájára írják Hakabut Izsákot, a német Shylockot,² aki minden nyelven beszél és nagyon szeretné kihasználni a konjunktúrát: ő az egyetlen kereskedő a Gallián! Persze neki is meg kell tanulnia a súly relativitásáról szóló törvényt. Viszont úgy akar segíteni magán, hogy hamis mérleget használ. S a szatírának ez a cél-táblája nem marad egész epizódszerű: Rosette azért számított ki rosszul a Gallia pályáját, mert Izsák hamis mérlegen mérte meg!

A Hold-regényekkel szemben Servadac Hector utazása csak a fantázia gyeplőjének meglazítása, nem tudományos eredménytöbblet. Nagyszerű alkalom csillagászati és fizikai ismeretek közlésére, de nem kíván emberi beavatkozást, nem jelent emberi kezdeményezést. A Hold szerényebb célpont volt, de emberi ötletesség, emberi gép és emberi bátorság vette célba. A Gallia utasai — az egy Rosette kivételével — önszántukon kívül jutottak az üstökösre és a tudós nem csinált semmi mást, mint hogy fölfedezte azt a helyet, ahonnan valószínűleg fölszippantja az üstökös.³ De a valószínűtlen ugródeszkáról törvényszerű valóságokba ugrott föl Servadac nemzetközi válogatott csapata és ezzel a regény egy szárny-csapással felülemelkedett a szatirikus fantazmagóriák műfaján.

*

¹ Pedig földközi-tengeri útján nagy ovációval fogadják Verne-t a gibraltári angolok.

² Hakabut Izsák kapzsisága nem célzás-e a németnek fizetett hadikárpótlásra?

³ Bár Servadac Hector regényében sokkal kevesebb az elméleti részlet, viszont hiányzanak belőle Ardan, Barbicane, Nicholl, Maston pompás alakjai, s ezeket sem a jókedélyű, de színtelen Servadac, sem a zsémbes és rajongó Rosette nem tudják feledtetni.

A földre visszaereszkedett Verne egyenesen a tengerre száll. Új tudományos ötlete van, ezúttal természetrajzi. Így lehetne fogalmazni: «Ha valaki Délamerika helyett Afrikába jut, miről veszi észre tévedését?» Válasz: az állat- és növényvilágról. Hogy a tévedést motiválja, fölteszi, hogy a hajó elvesztette kapitányát s a parancsnokság egy tizenöt-éves hajósínasra maradt. Dick Sand derék gyerek, helyén van a szíve s érzi a felelősséget: hiszen a hajótulajdonos feleségét és kis fiát akarja hazavinni Amerikába. De nem tud megbirkózni a fekete tekintetű hajószakáccsal, a portugál Negoróval, aki vasat dug az iránytű alá és meghamisítja az útírányt. Az afrikai rabszolgavadászok kezeiből egy hatalmas néger szabadítja meg a társaságot, amely egy hajóroncsról őt mentette meg. Negoróval végez régi ellenfele, az okos kutya,¹ akinek urát valamikor meggyilkolta.

Az epizódok közül legértékesebb a természetkúpokban, vízáradás idején töltött éjszaka leírása. Mikor a víz a kúp belsejében egyre emelkedik s a megmaradt levegő élvezhetetlenné válik, a menekülőknél arra kell határozniuk magukat, hogy megfúrják a kúp csúcsát, ami esetleg halálukat okozhatja, ha a víz magasabban áll a kúp tetejénél. Aggodalmuk nem válik valóra, de kinn várják őket a bennszülöttek...

Dick Sand és a kis Jakab bájos gyermekalakok, bár jóval kevesebb az egyéni vonásuk, mint az angol gyermekregényekben vagy Daudet *Kis Izéjében*. A regény tudósa, Benedek szórakozott zoológus, aki legkevésbé veszi észre, hogy Afrikában jár s az afrikai állatokat nagy örömmel fedezi fel Amerikában. Megérdemli, hogy végül szégyenbe jusszon a «Hexapodes Benedictus»-szal, amelyről csak később derül ki, hogy pók s úgy lett hatlábú, hogy Herkules erősen markolta meg s letörte két lábát.

Herkules és néger társai, akik a hanyódó roncsról kerül-

¹ Dingo tette legelőször gyanússá Negorót, mert már a hajón is acsarkodott rá. Dingo egyébként ámulatot kelt, amikor a kis Jakab ábécés kockáiból a S. V. kezdőbetűket összerakja és megtudjuk, hogy ezek a betűk vannak bevésve ura, Samuel Vernon sírjára. Verne maga is kutyakedvelő volt; de hogyan is hiányozhatnék a hú kutya egy gyermekregényből? (V. ö. a *Senki fia* kutyájával.)

tek át a «Vándor»-ra, olyan eszményi négerrek, amilyenekkel a szecessziós háború kora szolgált. Az öreget Tamás bácsinak is hívják, mint Beecher-Stowe hőst. Az afrikai rabszolgakaravánok borzalmai után majd az amerikai rabszolgakérdésre is sort kerít a szabadság rajongója, tíz évvel később.

*

A kilenc esztendeig elfojtott nemzeti keserőség váratlanul kirobban *A Bégum 500 milliója* (*Les Cinq cents millions de la Bégum*, 1879) c. regényben, valószínűleg annak a látogatásnak a hatása alatt, amelyet a két Verne a Balti-tengeren s a kieli arzenál környékén tett.¹ Tökéletes objektivitást nem lehet várni a megalázott nemzet fiától, s így a regény nem is annyira jellemzésével és meséjével köt le, mint inkább a modern civilizáció kegyetlen háborúskodásának megjósolásával. Egy indiai bégum örökségén egy francia orvos és egy német vegyészprofesszor osztozik.² Az első Amerikában nemzetközi eszményi várost épít, a másik Krupp-szerű ágyúöntödét emel, s mert az emberi élet megnyújtását természetellenesnek tartja, gázzal akarja elpusztítani Franceville-t, a higiéné városát.³ Az elzászi Bruckmann Marcel mint munkás

¹ Paul Verne írta le *De Rotterdam à Copenhague* c. füzetében. V. ö. Allotte, 214. l.

² Voltaképpen a francia az örökös, de mikor a német hazafias szempontból el akarja perelni tőle az örökséget, egyezkedik, hogy eszményi tervét ne tegye ki veszélynek.

³ Schultze foglalkozásánál fogva inkább Krupphoz áll közel, de külalakja Bismarck-karikatúra és a rajzoló is a vaskancellár vonásait adta neki. «Doktor Schultze tanár, bármily magasan álljon is egy német professzor a teremtetett lények létráján, első tekintetre semmi különösen feltűnőt nem mutatott. 45—46 éves, erőteljes alkatú férfi volt, kemény vállakkal, tagbaszakadt; kopasz homloka körül csak néhány sárgás hajszál lengedezett; szemei halvány zöldeskékbe játszottak, azzal a bizonytalan színű kifejezéssel, mely sohasem árulja el a gondolatot, s az ember, mikor ránéz, mégis zavarba jönni érzi magát tekintete előtt. Nagy szája vastag ajkai közül két kemény fogsor vigyorgott ki, mint azoké a vadállatoké, melyek sohasem bocsátják ki a prédát, ha egyszer megragadták. Mindez együtt oly kellemetlen, sőt nyugtalanító benyomást tett a szemlélőre, amennyire a tanár gondolatilag, úgy látszik, meg volt elégedve önmagával.» (Szász Károly fordítása.)

Stahlstadtba kerül s addig ingerli Schultze professzort, míg az minden tervét elárulja neki. Igaz, hogy halálra ítélik, de megmenekül s Franceville-be szökik. Az első lövedék számítási hiba folytán elkerüli a várost és — Verne-nek kedvenc gondolata szerint — bolygóvá válik. A második lövedéket meg kell előzni. Marcel és társai behatolnak Stahlstadtba s ott halva találják Schultzet, akit saját lövedékének gyilkoló szén-sava ölt meg.

Ha eltekintünk attól, hogy a németeknek nemcsak a kezdeményezés felelőssége jut,¹ hanem a nehéz ütegek és a gázháború egész ódiума is, akkor sok igazságot találunk a részletekben. Hiszen azóta, különösen a világháborúval kapcsolatban, többé-kevésbbé elterjedtek az olyan elméletek, amilyenekkel Schultze megnyugtatja magát: Úgyis sok az ember, a háború tehát nem árt. «Az emberiség javára van, ha a dekadens népek pusztulnak» stb. Schultze a franciák állandó és öröklött dekadenciájáról beszél, de ebbe az elméletbe minden sovíniszta behelyettesítheti a maga ellenségeit.² Ugyanilyen veszedelmes a technika mindenhatóságának önértékét a végletekig fokozni, mert a tömjénfüsttől elkábulva enged a kísértésnek és nemcsak Victoriákat és Columbiádokat

¹ A természettudományos kutatásnak a háború javára való igénybevétele azóta, sajnos, nemzetközi valósággá vált és Verne gázháborúja még csak ezután fog kibontakozni teljes borzalmasságában: a világháború csak ízelítőt adott belőle.

² Mit tekint Verne s vele jóformán az egész külföldi közvélemény a poroszok főtulajdonságainak? Schultze pontos (vastag inasának a legkisebb késésért is verejtékeznie kell); nagyszerűen fegyvelmező bürokrata; sokat ad a pedagógiára (Stahlstadtban kitűnő tanárok oktatják a munkásokat. Nemcsak Leconte de Lisle, hanem sokan hirdették, hogy a háborút a német iskolamester nyerte meg); tudományos, technikai kérdésekben nem eredeti, hanem kitűnően tovább tudja fejleszteni a más ötletét és hidegen vonja le tökéletes következtetéseit (a kis Bauer Károly halála vezeti rá a professzort arra, hogy szén-savval lehetne ölni); minden józansága mellett misztikus: hisz faja felsőbbrendűségében, elhivatottságában. (Érdekes e szempontból a *Bégum* mellé állítani Maurice Leblanc egyébként értéktelen regényét, a *L'Ile des trente cercueils*-t a germán álmisszianizmus pathológiájával. (Míg Verne Bismarcknál tart, Leblanc már II. Vilmosra gondol.)

épít, hanem Stahlstadtokat is . . . S akkor az idealista tudomány rémülten vonul vissza öldöklő csemetéjétől, a technikától, amelyet segített nagyra növelni. Jellegzetes, hogy a Bé-gum Verne-je Franceville-ban olyan várost álmodott, amelyben alig van technikai ötlet, hacsak azt nem számítjuk, hogy a gyűléseket telefonon bonyolítják le az otthon ülő tagokkal. A technika helyét egy új elem : az egészségügy foglalja el, amely majd az *Úszó sziget* utópiájában is olyan nagy szerepet játszik. Ne felejtjük el, hogy Verne-ötven éves; abban a korban van, amikor az ember egyre szeretőbb gonddal fordul szorgalmas, de kíméletre szoruló teste felé. Franceville nyugdíjasoknak, üdülőknak való hely ; csakhogy Nemo, Robur és társaik nem akarnak ágyban, párnák közt meghalni.

Vidám intermezzo.

A nemzeti fájdalom ördögi látomásaiból hosszú utazásra szabadul a fantázia. Könnyű, játékos szelek dagasztják a vitorlát s halk operettdallamokat fújnak. Az érett férfi ocuvre-jében szaporodnak a vígjátéki témák ; a tapasztalatok vésője sokszor előkerül, hogy legömbölyítse a drámai sarkakat. *Oz doktor eszméje* után, amely az első tizenöt éves periódusban egyedül képviselte a víg műfajt, *Egy kínai viszontagságai Kínában* (*Les Tribulations d'un Chinois en Chine*, 1879) következik. Kínáról ebben az időben nagysikerű operettek jutottak az ember eszébe, vagy porcellántornycskák, könnyed teáscsészék, tipegő asszonyok. (Még messze vagyunk a szentimentális Távol-Kelettől, a Madame Chrysanthème és a Madame Butterfly világától, amely ismét csak egyoldalú lesz.)

Ilyen körülmények közt nem lehet kívánni, hogy Kin-Fo, az életúnt, gazdag mandarin története törölmetszett keleti probléma körül forogjon. Sőt nagyon hasonlít Augier szellemes *Ciguë*-jéhez, amely görög mezben a nyugati fáradtságot példázza. Kin-Fo nevelője, Wang, aki forradalmárból lett filozófus, felhőt kíván kedvence egére.¹ A felhő hamar fel is

¹ Lélektana hasonlít Rostand regényes apáinak lélektanához (*Les Romanesques*, 1894).

vonul, de látszólag túlkorán : Kin-Fo tönkremegy, de nem hajlandó küzdeni az élettel, hanem öngyilkossá akar lenni, miután életbiztosítást köt menyasszonya, Lé-u javára. Az öngyilkosságtól azonban raffinált izgalmakat vár, ezért Wangot ráveszi, hogy ölje meg akkor, amikor nem is sejtí. Ekkor jön a fordulat, a «felvonásvégi» nagy meglepetés : Kin-Fo megtudja, hogy nem ment tönkre, sőt gazdagabb, mint valaha.¹ Most már élni akar szerelméért. De Wang eltűnt s így a veszély továbbra is fenyegeti. A második felvonás : nagy utazás Kínán keresztül, Wang nyomában. Az útitársak itt is operettfigurák : a biztosító társaság ügynökei, Craig és Fry, az egymás beszédét kiegészítő unokafivérek, akik Kin-Fo életére vigyáznak. Nagy coup : Wang átruházza a gyilkossági kötelezettséget hajdani barátjára, Lao-Szenre, a rettenetes tai-pingek főnökére. Kin-Fo most már a rablóvezért keresi, hogy visszavegye tőle Wang ígéretét. Erre a részre is jut egy meglepetés : amikor a legveszélyesebb vidéken járnak, Craig és Fry magára hagyja Kin-Fót, mert a biztosítási kötvény lejárt s nem újíttatott meg. A szerencsétlen mandarin persze a rablók kezébe kerül s halálra ítélik. De azért nincs baj : az egész kalandot Wang rendezte, hogy megbecsültesse növendékével az élet értékét.

Craig-Fry, az operettkomikusok mellett Szun, a lusta szolga szolgáltatja a nevetséges elemet. Kin-Fo éppen azért szereti, mert tulajdonságai ellentétesek az övéivel. De Szun lassú víz : csak színleg óbégat, amikor büntetésből lenyisszentenek a farkocsából. A harmadik felvonásban ugyanis kiderül, hogy álcopfot hord.

Az ismeretterjesztés része : utazás Kínában ; Boyton kapitány kaucsuk lebegőöltözetének bemutatása ; a fonográf hasznának illusztrálása a cselédség ellenőrzésére : a szerelmesek így tudják meg, hogy mit beszélt hátuk mögött Nan, a hűtlen komorna. Míg a tanulnivaló vékonyan csörgedez, a tanulság annál értékesebb s az élethez való ragaszkodást példázza. Az erkölcsi leckéből egyébiránt nem hiányzik a helyi

¹ A kaliforniai Központi Bank tőzsdemanőveréhez hasonlókat Verne a párizsi börzéről ismerhetett.

színezet: a kínaiaknak — mondja Verne — csak passzív bátorságuk van, de ez aztán megván bennük a legfelsőbb fokban.¹

*

Gyermekkori technikai ábránd² ölt testet az elefántalakú lokomotívban, amely a *Gőzház* kocsijait húzza végig India tartományain (*La Maison à vapeur*, 1880). A közlekedési problémával párhuzamosan fut egy indiai bosszú históriája, amilyenre könnyen ihlethette szerzőnket az 1857. szabadságharc nyomában támadt irodalom annyi terméke. Az indiai regények és drámák 1857 óta kötelező sablonba kényszerülnek: hindu hercegek és fakirok lihegnek bosszút a hódító angolok ellen, aminek nem lehet jó vége.³ És bár a legtöbb szerző igazat ad a bennszülötteknek, végül — talán a való helyzet analógiájaképpen — az angolságé marad a diadal. Verne azzal teszi még izgatóbbá ezt a küzdelmet, hogy a két ellenfél egyike maga Nana-Sahib, akinek tévesen költötték holt hírét; és annak a Hector Munrónak egyik utóda, aki 1760-ban az ágyú elé kötés büntetését először alkalmazta a hindu lázadók ellen.⁴ Edward Munro felesége az 1876-i khandpuri vérengzés alkalmával Nana-Sahib áldozata lett;⁵ viszont ő Nana-Sahib szövetségesét, a gwalióri királynőt ölte meg. Nana-Sahib árulót csempész a Gőzházba s Edward Munro az utazás végén az ágyú elé kötve várja a halált. De megmen-

¹ VII. fejezet. Zigány Árpád fordítása.

² L. e tanulmány 1. részét. Allotte az *Utazás a Föld körül* előadásain szereplő elefántra is figyelmessé tesz.

³ Ma inkább a Verne utáni alkotásokat ismerjük: Richépin *Nana-Sahibját* (1882), Gondinet-Deslibes *Lakméját* stb.

⁴ Íme, megint igénybe veszi Verne a valósághoz való kapcsolódás kipróbált hangulatkeltő eszközét.

⁵ Itt sem lehet pontosan megállapítani, hogy a regény megfogalmazásának kiindulópontja az India iránt való érdeklődés volt-e (s ez esetben a közlekedési eszköz lehetett volna természetesen elefánt, majd elefántalakú gép), vagy az elefánt-lokomotívna kellett megfelelő helyet keresni s így került a sor Indiára. Mindenesetre alapos tanulmányokat végzett Verne. Említi De Valbezent (III. fejezet), Grandidier-t (u. o.), Louis Rousselet-t (VII. fejezet).

tik s ugyanakkor feltalálja elveszett nejét a hegyek őrült szellemében. aki lángoló ággal jár-kei s valakit keres.¹

Hogyan lehetett angolpártivá Nemo kapitány megalkotója? Talán forrásainak hatása alatt, akik a faji szolidaritást tanítják s arról beszélnek, hogy a francia Duprat is ellenállt a sipahik csábításának s hű maradt a fehérekhez, bár azok angolok voltak. A béke záloga is az, hogy a francia Maucler, aki a történeteket elbeszéli. Munroék barátja s az angol Gőzház utasa.

Munro ezredes útitársai közt van egy mérnök, a Gőzház építője; egy vadász,² — ezt a típust nem mellőzhette a tigrisek országában —; három különböző árnyalatú szolga, köztük egy hindu, akit az angol tiszthez köt a hála s aki hűségével ellensúlyozza a másik hindu árulását.³ Az epizódalakok közül kiemelkedik Van Guitt, a hollandi állatkereskedő, a szenvedélyes vadászok józan ellenlábasa, aki tudákos szaknyelven beszél s saját tigriscsapdájában fogja meg magát.

A regény első részében alig van komolyabb epizód.⁴ A második részben, az áruló Kâlagani föllépésétől kezdődnek a gyorsabb tempójú, komolyabb kalandok; a történet vége drámai zuhatagként rohan a katasztrófa felé. Művészi szempontból figyelemreméltó, hogy az akadályok egy része a

¹ Ez a «Vándorló Láng» olyan rejtélyes alakja a regénynek, mint Silfax a *Fekete India* mélységeinek.

² Azaz hogy két vadász: mert Hod kapitánynak a vadászati rekord megdöntésében szerényebb vetélytársa is van: altisztje, Fox személyében. Ők szaporítják a cselekvény lassú folyása idején az oly szükséges epizódokat. Fox tévedésből fölcseréli a fegyverek töltését, de ez is olyan üdvös szórakozottság, mint a Paganelé: a sörétes fegyverrel így le lehet teríteni a királytigrist, mert a sörét robbanógolyó. Az úr és szolga vadászversenye szolgáltatja a végső csattanót is. Hod nem érné el áhított rekordját: az 50 tigrist. De az áruló Kâlagani számíthat ötvenedik tigrisnek.

³ Azzal, hogy van egy angolpárti hindu is, Verne szerencsésen tompítja le a maga állásfoglalásának jelentőségét. Lám, maguk a hinduk sem állanak egyöntetűen Nana Sahib mögött!

⁴ A megtévesztésig hasonló fivérek (Nana-Sahib és Balao-Rao) motívuma itt nem víg bonyodalmak forrása, mint a «Menacchi»-típusú boházatokban, hanem sötét cselszövények palástja, mint a két Texar-testvér esetében (*Észak Dél ellen*, 1887).

lokomotív elefánt-alakjából származik. Majd egy büszke radzsa eleven elefántjai ellen kell küzdenie ;¹ majd elefántcsorda veszi körül, de végül is győz az acélszörnyeteg. Mintha azt mondaná a *Bégum* írója : íme, acéllal, a jövő nagyszerű anyagával ezt is lehet csinálni!

*

Különös jármű a címszereplője a következő regénynek is. *A Jangada (La Jangada: 800 lieues sur l' Amazone, 1881)* óriási tutaj, amelyen Joam Garral és családja hajózik le az Amazonon Iquitostól Manaóig. Itt mint halálraitélt, de megszökött gyilkost letartóztatják. Az a bíró, aki tudott ártatlanságáról, meghalt s most egyetlen mentsége az a titkos írás, amely zsaroló ellenségének, Torresnek kezében van. Csapás csapásra zúdul : a vádlott fia megöli Torrest, aki az Amazonba zuhan s így az írást csak nagynchezen tudják megkeríteni. Viszont a rejtvényekért rajongó új bíró, Poe *Aranybogárjának* buzgó olvasója, hiába próbálja a titkos írást megfejteni. Végre Frago, az új kiadású *Figaro*, akit Garral komornája mentett meg a haláltól, megtudja a gyilkos nevét s ezzel mint kulccsal megfejtik a rejtvényt.

A regény a rejtvény csillagzata alatt született. Legelső sorai — minden bevezetés nélkül — értelmetlen betűk. A titkos írás siet bejelenteni igényét érdeklődésünkre. A megfejteni, tisztázni való kettős. Az egyik a bűnügyi regény titka : mi ad Torresnek hatalmat Joam Garral fölött, illetőleg mi van Joam Garral multjában? A másik a rejtvény megoldása — a Poe-tól örökölt és továbbfejlesztett nemes tudomány szabályai szerint. Míg amaz a regény első felén uralkodik, emez a második részt foglalja le magának.

De mi lenne mindez a földrajzi téma nélkül s a különös jármű költészete nélkül? Az Amazonról Agassiz, Durand abbé, Paul Marcoy és mások művei tájékoztatták Verne-t, a családi tutajt ő rendezte otthonossá. Az Amazon őserdei

¹ Az indiai radzsa elefántjait a vonat másik végébe fogatja be s el akarja húzatni a mozdonyt. Olyan vállalkozás, amelyet debreceni talyigások virtusból nem egyszer megpróbáltak, két talyigát háttal összekötözvén.

szolgáltatták a komikus mellékszereplők cselekvényének eredeti alapötletét. Az őserdőről legelőször az jut eszébe az embernek, hogy áthatolhatatlanul össze-vissza van bogozva óriási hosszúságú liánokkal. Mi lenne, ha valaki végére akarna járni egy ilyen eleven kötélnek? Az ifjú Verne nagynevű barátja, Jacques Arago próbálta meg ezt Rio-de-Janeiro dombjain.¹ Hátha olyan érdekes valamit találna, mint Lina, a vidám kreol komorna: akasztott embert. Ha már most levágjuk a kétségbeesett fiatalembert, akkor könnyen felhasználhatjuk két irányban is: mint szerelmest (ha az életmentő hölgy) és mint háládatos adóst (ha az, aki magához fogadja hősiünket, veszélybe kerül). Ilyen lehetett vagy lehetett volna a «Jangada» genezise.

*

Figaro-Fragoso tréfásan érzelmes alakja² nem idegen a következő regény hangulatától sem, bár a *Robinsonok iskolája* (*L'École des Robinson*, 1882) leginkább Kin-Fo tanulságos történetével rokon. A lecke jóformán ugyanaz, csak a kínai életúntat kell áthelyezni Amerikába, a milliomosok világába. A gazdag kínai ifjú után a gazdag kaliforniai ifjúnak van szüksége megpróbáltatásokra, hogy a nyugodt boldogságot élvezni tudja. Nagybátyja, Kolderup W. Vilmos műhajótöréssel az árverésen vett szigetre³ rakatja ki Godfreyt s vele Tartelett mestert, a félénk tánc- és illemtanárt. A robinsoni élet nyomorúságait és veszélyeit ügyesen rendezi meg a Péntek-imitátor, civilben a milliomos inasa. De amikor hősiünk kijárta a Robinsonok iskoláját, nemesak őt éri meglepetés, hanem nagybátyját, a játék rendezőjét is. A szigetet vadállatai közt ugyanis voltak «műsoronkívüli számok» is, amelyekről ő nem tud. Ezeket Hagenbeck szállította a

¹ Allotte, 57. l.

² Figaro nagyon megszelídült és megnemesedett Fragoso gúnyjában. Nem pénzért ügyeskedik, hanem hálából és vonzalomból. Figaro nem kötötte volna fel magát egy lián végére.

³ A szigetet az Egyesült-államok bocsátják árverésre s Kolderup és Taskinar, a régi ellenfelek, verik föl az árát. Az árverés izgalmas leírása megint a hajdani tőzsdeügynököt dicséri.

Kolderup ellenfelének megbízásából. S hogy az adományokban is van fölösleg, azt meg az érzékeny szívű menyasszonytól nem lehet rossz néven venni. Végül: hogy Verne nem elégszik meg az egyébként nagyon szerencsés alapötlettel, az meg az ő gazdag invenciójának szolgál becsületére. Az «iskola», a «lecke»¹ nyers hatását éppen azok a meglepetések tompítják le, amelyekkel a tanító sem számolt.

De hát nem sajátmagát paródiázza a *Rejtelmes sziget*, a *Két évi vakáció* írója, amikor a robinzonádot rendezi? Robinzon-idill fásult milliomoscsemeték részére: milyen meszsze estünk Hatteras, Smith Cyrus vagy akár Maston J. T. komolyságától és lelkesedésétől! Ám éppen az ilyen műkedvelő Robinzonok megleckéztetése tisztítja meg a terepet az igazi hajótöröttek, az igazi tudósok, az igazi fölfedezők számára. De meg az ilyen végleteknek tréfával való kiküszöbölése hívja föl a figyelmet arra, hogy a teremtmény fantázia nem összeférhetetlen a józan ésszel és hogy a játékos túlzás nem Verne kenyere: az ő hősei nem igen érnek rá céltalan szélységekre.

Az «iskola» jellegzetes vígjátéki sablon a XVII. és XVIII. század irodalmában. *École des maris*, *École des femmes*, *School of Scandal* s annyi más. A zöld sugár (*Le Rayon vert*, 1882) váza is a klasszikus vígjátéké, habár más értelemben. A két skót nagybácsi körülrajongott unokahúgát a félszeg és nagyképű «tudós»nak, Ursiclos Aristobulosnak szánja. Miss Campbell, hogy időt nyerjen, látni akarja a nap utolsó, zöld sugarát, amelyről a *Morning Post*-ban olvasott. Közben megismer egy csinos, költői lelkű ifjút, aki Fingal barlangjából is kimentí . . . s mikor végre, sok akadály után, megláthatná a sugarat, éppen nem ér rá odanézni. Mondanunk se kell, hogy a «mulattató fizikát» becsmérő tudákos hoppon maradása éppúgy nem következetlenség a tudós-hősök specialistájától, mint a két fát dörzsölő ál-Robinsonhoz tapadó komikum sem hazudtolta meg Verne rajongását az igazi robinzonizmus iránt.

Az egyébként kisigényű történet komikuma sztereotip ismétlődése a zsákuteának. Mindig valami közbejön — rende-

¹ Ez is a regényesek lélektanába illő lecke.

sen Ursiclos ügyetlenségéből — s elszalasztják a zöld sugarat. Először Olivért kell kimenteni az örvényből a napnyugta pillanatában; majd a tudós vitorlája takarja el a napot; aztán meg az ő lövésétől felrebbenő madarak takarják el a nyugvó fényt. Ezek után következik a szerencsés, mert lélektani tanulsággal járó csattanó: amikor már semmi akadály sincs, a két szerelmes a zöld sugár helyett egymás szemébe néz.¹

*

De a vígjátékok királya Verne élete művében mégis csak *Keraban, a vasfejű* (*Kéran le Têtu*, 1883). Mint Strogoff Mihály regénye, Kerabané. az ótörök dohánykereskedőé is felvonásokba és jelenetekbe kívánczik. A hős olyan állandó jelzöt kapott, mint a XVII. és XVIII. század jellemvígjátékainak többé-kevésbé maniákus főalakjai. Keraban «le Têtu» sok derék ősre akadhatna Destouches, Dufresny s a többiek vígjátékaiban. Csakhogy az ő csökönyössége nem «általános emberi», hanem szerencsés kézzel lokalizált tulajdonság. La Fontaine a pókról meg a köszvényről szóló meséjében olvasható, hogy minden bajnak megvan a maga legalkalmasabb környezete. A «vasfej» is legjobban mutat a konzervatív török turbánja alatt. Keraban a szélsőségesre stilizált makacs maradi, aki Sztambulból szokása szerint áthajókázni óhajtván kisázsiai házába, azt találja, hogy az új kormány rendelete értelmében tíz parát kell fizetnie az átkelésért. A jogtalan adó-

¹ A két nagybácsi, aki úgy kiegészíti egymást, mint az apa és a mama (a nevük is alliterációs: Sam és Sib); a két cseléd, akik uraiknál tisztábban látnak; a jókedvű, de mégis mélyen érzelmes s újra csak W. Scott- és Ossian-reminiscenciákban fürdő hősnő; a renaissance-vígjátékból örökölt pedáns mellett a hős, Olivier Sinclair minden tökéletessége mellett is jobban érdekelhet bennünket, mert át van szöve lírai vonásokkal. Utazásai például egészen a Verne-éi. «De maga legalább utazott sokat? — kérdi tőle Miss Campbell.» «Igen, amennyit csak bírtam — felelte Sinclair Olivier. Bejártam a Földközi-tengert, Gibraltártól a levantei kikötőkig; átmentem az Atlanti-óceánon Észak-Amerikába, sokat hajóztam Európa északi tengerein és ismerem Anglia meg Skótszág összes vizeit, folyóit és tavait... S azután sorra jártam a Hebridákat, ezt a páratlan szigettengert.»

kivetés feletti dühében elhatározza, hogy «csakazértis» eljut Szkutariba a nélkül, hogy átkelne a Boszporuszon. Az elv kedvéért nekiindul hát megkerülni a Fekete-tengert. És pedig kocsin, mert a vígjátékhős mániája végletes: vasúton nem akar utazni, a hajó megárt neki.

A vígjáték ökonómiája kívánja meg, hogy a világ legcsökönyösebb és legvérmesebb emberének a jámbor és akarat nélküli hollandus legyen a tükörképe. Ám a két vérmérséklet között nem fejlődhetnék komoly küzdelem, ha a gyöngébb fél nem kapna új meg új serkentést szolgája, Brunó részéről. Ez az új kiadású Passepartout azért követte urát Keletre, hogy pihenjen és — hízzék, mert ez Hollandiában a tekintély alapföltétele.¹ S mivel a váratlan utazás éppen ellentéte a hízalókúrának, Brunó nem szűnik meg lázítani urát Keraban zsarnoksága ellen.

Mint a régi vígjátékban,² itt is minden az utcán folyik le. Az első felvonás színhelye Konstantinápoly. Ügyesen exponálja a milieut: az ötörökök talaját az, hogy — Ramazánbójt lévén — Van Mitten és szolgája nem kapnak enni, inni. 2. jelenet: más szereplőpár lép színre, a cselszövők. Scarpante és Yarhud kapitány beszélgetéséből megtudjuk, hogy megbízójuk, Saffar úr el akarja raboltatni Keraban unokaöccsének, a költőnek menyasszonyát, Amasiát. Az esküvőnek pontos időben kell megtörténnie, mert ettől függ egy gazdag örökség. Minden szál szorosra van húzva, mint a vérbeli vígjátékban. Ezek után fölléphet a hős³ szolgájával, a mindent ismétlő, félénk Nizibbel (3. jelenet).⁴ Itt, a felvonás végén jöhet a vita a rendőrtiszttel (4. jelenet), megszülethetik a fantasztikus útiterv, Keraban legyőzheti az ellenérveket s a

¹ Eképpen Brunó «ülhetnék»-je is helyi színezetet kap: azért késleltet, mert hollandus. S az ilyen couleur locale nagyban hozzájárul a jellemrajz valóságosságához.

² És mint a köztudatban élő Keleten.

³ Keraban és Van Mitten régóta kereskedelmi összeköttetésben állnak egymással.

⁴ Nizib másfajta szolgál, mint Brunó. Az ő kárán tapasztaljuk, hogy a Keraban-típust nemcsak az ellenmondás ingerli, de ellenkezést olvas ki a legkétségesebb szolgálalkusból is.

józanabb megoldási lehetőségeket (5. jelenet). Aztán : «Keraban uraság elutazott, Allah óvja őt!»

Itt nyugodtan kihagyhatunk néhány útiregénybe illő kalandot vaddisznókkal, moszkitókkal. A vígjáték második felvonásának színhelye : Amasia apjának, Szelim bankárnak odesszai kertje. Yarhud kapitány szép kelengyét ajánl a jegyespárnak s Amasia komornája, Nedzseb örömmel karolja föl azt az eszmét, hogy menjenek Yarhud hajójára. A lány-szöktető már majdnem célt ér, amikor váratlan fordulat : megérkeznek Kerabanék. Nagy öröm, mindenki gyors esküvőt remél. De Keraban azonnal tovább utazik, sőt Achmetet is magával hurcolja. Ez beletörődik, de azzal a titkos gondolat-tal, hogy gyorsabb tempóra fogja hajszozni nagybátyját. Utolsó jelenet, amelybe a cím szerint «némi drámai fűszer is vegyül» : Yarhud hajójára csalja a nőt, Szelim lövést kap a vállába s összerogy. A puska dörrenése után függöny.

Most már rövidebbre foghatjuk az elemzést. A III. felvonásban (a 12. fejezettől az I. rész végéig) Saffar és Keraban először ütköznek össze s hősünk vereséget szenved : rendőrség kezére kerül s — ami még ennél is rosszabb — vasúton szállítják a határig. Majd Yarhud hajója elmerül a viharban s Ahmed megmenti Amasiát.

Új és nem megvetendő szereplők lépnek színre : a *Kényszerű házasság* hősei kurd köntösben. Yanar kurd úr és nővére, a szép és harcias Saraboul férjvadászatot tartanak. Utasaink beleesnek a hálóba : kompromittálják a szép özvegyet és Van Mittennek kell feláldoznia magát : ő jegyzi el Saraboult. A cél közelében Saffar megtámadtatja a kis társaságot, de Szelim segédcapatai kellő időben érkeznek és győznek.

Ezek után az utolsó felvonásra látszólag nem marad semmi nevezetes. De csak látszólag. A gazdag szövedék három fonálának mindegyikén van kibogozni való. Ahmed és Amasia boldogsága elé váratlanul új, elháríthatatlannak látszó akadály gördül : mivel Keraban sztambuli illetőségű, a házassági szesződést csak ott lehet aláírni! Van Mitten végre megemberelné magát s bevallaná a szép Saraboulnek első felelőségét, akit Hollandiában hagyott, amikor — ime egy új csomó, ami igazán elismerésreméltó buzgóság egy V. felvonást érő

írótól! — sürgönyt kap: felesége meghalt és így a kurd amazonnak tett házassági ígérete érvényes. A harmadik és főfonal, Keraban utazása is csak látszólag ér véget: most unokaöccse kedvéért vissza kell térnie Sztambulba s arra már nincs idő, hogy újra megkerülje a Fekete-tengert. Az utolsó felvonás közepén tehát mindhárom szálon szorosra húzott csomó éktelenkedik. A fordulat a szerencsés végki-fejlet irányában ekkor válik esedékessé. Storchi, az olasz ekvilibrista a Boszporusz fölött kifeszített kötélén éppen ekkor megy át Sztambulba s hőselkű makacsunkat tolja át talicskáján. Az utazás közben sohase jutott eszünkbe, hogy Kerabannak vissza is kell térnie, s így a meglepetést, az utolsó «coup»-t annál nagyobb hálával fogadjuk. Achmedék ügye ezzel megoldást is nyert. És megoldódik, fölfejtődik, de a szó szoros értelmében, a szerencsétlen hollandus fonala is. A rejtvények és szójátékok kedvelője ezúttal hibás sürgönnyel dolgozott. Van Mittenne nem 'décédée', hanem «décidée»: el van harározva arra, hogy urát felkeresse s visszatérjen hozzá. Így bigámia helyett, ami elképzelhetetlen lett volna Verne tiszta levegőjében, egy össze nem férő házaspár kibékülését hozza meg a pompás vígjáték «happy end»-je.

Keraban jellemzése a részletekben is a nagyszabású vígjátékíróra vall. Ha nincs oka a veszekedésre, csinál magának. Azt állítja, hogy Van Mitten «megsértette» a Fekete-tengert, mert azt «akarta» mondani, hogy az Óceánhoz képest valóságos fürdőkád. A civódás monológ-csírája néha a valódi veszekedés dialógusává virágzik ki, így akkor, mikor a két nagy dohánykedvelő a tombeki és a latakieh felsőbbrendűségéért száll síkra. És ellenállhatatlan molière-i vonás, hogy Keraban ekkor Van Mittenről állapítja meg, hogy az a «legbecsontosodottabb makacs». Keraban zsarnok, aki elveinek mindenki érdekeit feláldozza. De azért afféle «jótkony zsémbes» virraszt benne;¹ szívét és eszét nem bénította meg egészen erőszakos temperamentuma. Hogy az azovi tengert meg ne kerüljék, Achmedék azt akarják elhíttetni vele, hogy a tengerszoros csak «folyó». Keraban úgy tesz, mintha

¹ Goldoni: *Le bourru bienfaisant*.

elhinné. — különben elveihez híven kerülnie kellene —, de aztán megmondja, hogy mindig átlátta a jámbor csalást. S ebben a klasszikus vígjátéktól eltávolodva, a XVIII. századi vígjáték megenyhült lelkű hőseihez közeledik.

A Fekete-tenger környékének beutazását egységes tervbe hozni s eredeti módon indokolni: ez *Keraban, a vasfejű* írójának tudományos célja. Ha a vasúthálózatot megtekintjük, azt találjuk, hogy ilyen rendkívüli indokolás nélkül nehéz lett volna mindenütt a parton maradni s megtenni az egész kört.

*

Dél csillaga (L'Etoile du Sud, 1884) is humoros alapfésű regény.¹ A földrajzi feladat itt másodrendű: a délafrikai gyémántmezők életének rajzában Délafrika háttérbe szorul a gyémánt mögött. A mesterséges gyémánt izgatja Cyprien Méré francia mérnök és hősszerelmes képzeletét. Azt hiszi, meg is találja a titkot, mert kemencéjéből óriási fekete gyémánt kerül ki. A regény végén kitudódik, hogy a «Dél csillaga» nem mesterséges gyémánt: a mérnök hű kafferje, Matakít csempészte a kemencébe a magatalálta természetes drágakövet.²

A gyémánttal azonban még sok minden történik s e közben számos érdekes adatot tanulunk meg a drágakövek bányászásáról és fizikai tulajdonságairól. A «Dél csillaga» elűnik, majd megtalálják egy strucc gyomrában, ahol rózsaszínűvé változott. Egy vihar alkalmával aztán ezer darabra pattan, s most megtudjuk, hogy a délafrikai kövek ritkán

¹ Keraban híres kecskepróbájának változata Matakít vesszőpróbája. A két regény közt legfeljebb egy esztendő van.

² Itt is jellegzetesen semmisíti meg Verne a valójában még ismeretlen tudományos megoldás regénybeli alakját. Mivel ilyen nagy mesterséges gyémántot még nem tudnak készíteni, valószínűtlen volna, ha az Cyprien Mérének sikerült volna, s nem mondanók meg, hogyan. Két lehetőség kínálkozik a valószínűség helyreállítására: sikertelenné tenni a kísérletet (ez a ritkább eset s ez történik a *Dél csillagával*) vagy véletlen folytán megsemmisíteni a sikerült művet (ez történik pl. Robur repülőgépevel, Nemo Nautilusával stb.)

maradnak épek : ez is csak azért tartotta magát oly sokáig, mert a strucc gyomornedve védőburokkal vonta be.

Az ismeretterjesztés, a tudományos ötletesség szelleme uralkodik a regény majd minden fordulatan. Méré leendő apósa, az önző Watkins is úgy szelídül meg, hogy bányáit át kell adnia a jogos tulajdonosnak, a hollandi Vandergaartnak, mert a térkép rajzolásánál a mágneses elhajlást nem vették figyelembe.¹

Bár a hős tudományos tévedése, a strucc szerepe és sok részlet komikus hangulatot áraszt el a regényen, azért van ebben valami keserűség is. A létért való küzdelem szokatlanul kemény s nemzeti önérzetek surlódása is fokozza. A tudákos Friedel, a heves és lelkiismeretlen Pantalucci, az elbizakodott és iszákos Hilton hibáikkal képviselik a német, olasz és angol nemzetet. Erényeikből semmit se látunk, amit csak az tesz valószínűvé, hogy a gyémántmező szerencsevadászai legtöbbször a kétes egzisztenciák közül kerülnek ki s nem jellemezhetnek egy-egy nemzetet. A legkedvezőtlenebbül azonban Anglia van képviselve. Hilton Jakabnál semmivel sem ér többet pártfogója, Watkins, a gazdag bányatulajdonos.

A regény csírája talán az az ismert elbeszélés, amely Durieu de Sancy gyémántjáról és hűséges szolgájáról szól s amelyet a regényben el is beszélnek ;² aktuális kiindulópontja pedig talán a mesterséges gyémánt előállításának kísérletei voltak.

A *Dél csillaga* azért is külön árnyalatot képvisel az eddig

¹ Más természetű ismeretterjesztés alkalma kínálkozik a Dél-Afrika belsejébe irányított utazás alatt, amelyben Alice Watkins kérői vesznek részt, hogy a lopással gyanúsított kaffertől a Dél csillagát visszaszerezzék. A német kérőt a vidékre jellemző láz öli meg, az angolt elefánt, az olasz óriási madárhálóba keveredik, a madarak föl-emelik s a magasból lehullva zúzza össze magát. Kígyókaland, zsiráflovaglás s ehhez hasonló epizódok újra (v. ö. a *Három orosz és három angol kalandjait* s a *Tizenöt éves kapitányt*) azt mutatják, hogy Afrika exotikus képéből az állatvilágot érzik a legjellegzetesebb színnek.

² A gyémánt és a hű szolga annyira asszociálódhattak, hogy Verne is öntudatlanul ilyen viszonyba hozza a Dél csillagát s az önfeláldozó Matakítót. — Durieu de Sancy esetét Jókai is elbeszéli.

tárgyalt regények között, mert a szerelennek aránylag nagy szerepet juttat. Cyprien Méré, «az a fura francia» elsősorban szerelmes; Alice Watkins kedvéért vesz bányát, őrte fogad szolgálkat, kedvéért próbálkozik a mesterséges gyémánt gyártásával és így tovább. Mint a mesében, vagy egyféle idealista regényben, a lány kezét apja bizonyos feltételek teljesítéséhez köti, s a regény ezután a négy kérő mérkőzésének fogható fel. John Watkins feltétele előbb határozatlanabb: vagyon. Később, mikor Méré a lánynak ajándékozza a «Dél csillagát» s az eltűnik, annak ígéri lányát, aki visszahozza a gyémántot. A három önzőbb kérő, akárcsak a mesében, minden gonoszkodása és árulása ellenére vesztes marad a játékban, s sárkányok helyett elefántok, sasok és baktériumok áldozata lesz, a rokonszenvünket bíró hősszerelmes pedig — mesés módon — elnyeri a pálmát: Alice kezét.

«Sándor Mátyás» és kora.

A humoros vagy komikus hangulatú regények sora egyelőre lezáródik. Nem mellékes és nem lehet véletlen, hogy öt éven át csekély megszakítással követik egymást a *Kínai viszontagságai*, a *Robinzonok iskolája*, a *Zöld sugár*, a csúcspontot jelző *Keraban* és a már-már megkeseredő *Dél csillaga* (1879—1884). Éppen ezért azt sem fogjuk véletlennek találni, hogy ezután ismét összefüggő hangulatbeli korszak következik, amely hangsúlyozza a javíthatatlan, sötét intrikus szerepét s könyörtelennek mutatja az igazság karját. Starkos Miklós, a *Sándor Mátyás*-beli kvintett, a két Texar nem Ayrton és Silfax, hanem Ogareff Iván utódai, nem javulhatnak meg és nem hivatkozhatnak enyhítő körülményre. A közbeiktatott regények közül is az *Egy sorsjegy* csak érzelmes, de nem vidám, *Hódító Robur* komolyságában szinte leverő, a *Haza Franciaországba* a *Bégum*-hoz hasonló revanche-regény. A periódus végén (1888) a *Két évi vakáció* új hangokat és új elemeket hoz.

Az 1884. év diadalmas és hangulatos földközi-tengeri útja, a «Saint Michel III» kapitányának örökre felejthetetlen marad. Az út főbb pontjai: Nantes, Vigo, Lisszabon, Gibraltár,

Oran, Alger, Bône, La Goulette, Sakhara, Tunis, Malta, Catania (az Etna), Nápoly, Civita-Vecchia, Róma (pápai fogadtatás), Firenze, Velence, Milano... S a ciklus első regényei a földközi-tengeri benyomások hatása alatt íródtak.

A *Lámban álló szigettenger* (*L'Archipel en feu*, 1884) mintha előtanulmány lenne a következő *Sándor Mátyás*-hoz. Alapgondolata egyiknek sem tudományos, csak a háttér történelem-földrajzi:¹ a görög szabadságharc eseményeit és színterét használja föl. De a történet romantikus. Egyik kettős szálát így lehetne meghatározni: az áruló családja.² Mert a rabszolgakereskedéssel és kémkedéssel foglalkozó Starkos Miklós bűnét édesanyja, Andronika vezekli le azzal, hogy hősiesen küzd a filhellének soraiban. Viszont a rabszolgakereskedést finanszírozó bankár leánya azzal mossa le a gyalázatot, hogy örökségét elkölti a nemzeti ügy támogatásában. Másik szál: sokat beszélnek egy Sacratif nevű kalózkapitányról s végül megtudjuk, hogy ez Starkos Miklós. Starkos feleségül akarta venni Elizundo bankár leányát — a pénzéért, de ez végül egy filhellén francia tiszté lesz, aki régen szereti.³

A rejtelemregény izgató elemein kívül sok igaz helyi hangulatot találunk a részletekben.

Sándor Mátyás (*Mathias Sandorf*, 1885) ezeket az elemeket használja föl sokkal értékesebb kompozíciójában. A romantikus regénynek legtökéletesebb példája Verne oeuvre-jében; s a mese háttérbe is szorítja a tudományos érdeklődést. Olvassuk el a *Szigettengert* és Dumas *Monte-Cristo*ját s akkor aligha marad a *Sándor Mátyás* meséjében olyan elem, amellyel nem találkoztunk. Mint gróf Monte-Cristo, gróf Sándor Mátyás is néhány haszonleső áruló áldozatává lesz. Ő is megszabadul a börtönből s eltűnik, hogy új név alatt térjen vissza megbüntetni azokat, akik ellene vétkeztek. A két el-

¹ Forrása: Henri Belle. (Idézi az I. és III. fejezetben.)

² *Sándor Mátyás*on kívül a *Névtelen család* is sokat köszönhet a *Szigettenger*nek.

³ A francia tiszt, Henri d'Albaret a rabszolgavásáron elüti Starkos kezéről a rabszolgák egy nagy csoportját. Erre az árverési vereségre következik Sacratif bosszúja. V. ö. a *Robinsonok iskolája* árverését és Taskinar bosszúját.

beszélés részletei is közeli rokonságban állnak egymással.¹ De a *Szigettenger* hatása is erős. A görög szabadság ügye után természetes folytatásként karolja föl Verne a magyar szabadság ügyét. Sándor Mátyás és derék társai új harcra készülnek az osztrák zsarnokság ellen, amikor elárulják őket. Az árulók itt nem magyarok, hanem nemzetközi kalandorok.² Itt is szerepel egy lelkiismeretlen bankár, Torontál Simon, aki anyagi előnyökért résztvesz az árulás művében. Az ő állítólagos leánya is ellenségévé válik: szerelmes lesz az egyik vértanu fiába.³ Végül kiderül, róla, hogy nem a bankár leánya, hanem Sándor Mátyásé. Starkos mintájára itt is akad kalóz, bandita elég, s a két kalandor, Sarcany és Zirone nem restellik felhasználni őket. Mint Starkos, Sarcany is zsarolással kényszeríti a bankárt, hogy adja neki lányát, akinek pénzére vágyik. Mind a két regényben van egy-egy nagyerejű, jóindulatú kolosszus,⁴ aki az igazak pártján áll. Mind a két regényben rejtélyes levelek irányítják a küzdőket: amott Hadzsín, itt Antekirtt doktor levelei. De ne felejtsük el azt se, hogy ez a két regény a Földközi-tenger két felét poetizálja: az első a keletit, a második a nyugatit.

A Földközi-tenger dicsőítése zeng a III. rész elején, nyitányképpen. Pointe-Pescade és Cap-Matifou, az akrobaták az algeri öböl két pontjától kapták nevüket és jellegüket. De a regény minden lapján a helyi átélés intenzitása érzik. Verne szétszórta szereplőit a partokon és a szigeteken, s így megvan

¹ A két regény alapos összehasonlítását a debreceni egyetem francia szemináriumában Kiss Gabriella végezte el (kézirat).

² A regényből nem derül ki egész határozottsággal, hogy Torontál Simonék magyarok-e. Mert hiába fogja Verne a magyarok pártját a zsarnokság ellen, sokszor úgy érezzük, hogy ő is osztrák-magyarokra gondol. Erre mutat az is, hogy az egyik vezér, Báthory István, a trieszti iskolában tanár.

³ Tegyük hozzá: Torontál Száva anyja itt, Starkos Miklós anyja ott hozzájárul az igazság diadalához.

⁴ Dumas Porthosának emléke? Xaris ügyvéd megvédi Elisundo Hadjine-t és megöli a kalózvezért. Cap-Matifou, aki a cingár Pointe-Pescade-dal együtt cirkuszi akrobatából lett Antekirtt doktor (Sándor Mátyás) bizalmas embere, megszabadítja Torontál Szávát és végez Zironeval.

az ürügye, hogy mindenhová elmenjen újra — a mi kedvünkért. Báthory István özvegye Triesztból Raguzába költözik, aztán hű szolgálja Carthagóba (La Goulette) viszi — elég különös hely egy magyar tanár családjának. Carpena spanyol létére az osztrák partok szalínáiban dolgozik. Később elfogják, hogy a ceutai fogolytelepre kerülhessen, melyet talán Verne is látott s velünk is meg akar nézetni. Az árulók egyik áldozatának, a derék rovigói halásznak árvái — Malta szigetén telepszének meg : ez sem esik meg gyakran a quarnerói halászokkal. A kis Antekirtt-sziget neve adja meg hősünk monte-cristói álnevét. A Madame de Staël *Corinne*-ja a nagy romantikus útikönyv Itáliáról : Verne *Sándor Mátyása* a Földközi-tenger regényes badekere a XIX. század második fele számára.

Zirone számára a legszebb halálnem az, hogy Cap-Matifou az Etna kráterébe dobja bele s a maffia a «Casa Inglese» ostromában szenved vereséget. Sárkány és Torontál Simon ebül szerzett pénzét is stílusosan pergeti el a monte-carlói kaszinó szerencsekereke.

Nemcsak a magyar olvasók rajongtak érte : világsikere volt. *Monte-Cristo* nagyszerű meséje itt az utazás még értékesebb lírájával lesz gazdagabb. Így nem lehet csodálni, hogy Dumas és Claretie éppen *Sándor Mátyás* után biztatták leginkább szerzőnket, hogy jelöltesse magát az Akadémiában.¹ Dumas, a régi jóbarát, talán a maga korszerűbb folytatását látta Verne-ben, a *Prince Zilah* írója pedig a magyaros exotikum kiaknázásában rokonszenves munkatársat.²

Sándor Mátyás tudományos tartalmában — az útleírá-

¹ L. Allotte, 225. l.

² A tapintatos Verne 1885 március 2-án Claretie-hoz intézett levelében maga hívja fel a figyelmet a két regény érintkezési pontjaira, mert nem akarja a plágiumvádat. Claretie így felel : «Personne ne peut accuser de plagiat l'imagination la plus riche et la plus étonnante de ce temps-ci. Zilah embrasse Sandorf.» (Senki se vádolhatja plágiummal korunk leggazdagabb, legcsodálatosabb fantáziáját. Zilah öleli Sandorfot.) L. Lemire : id. m. 96. l. Nem lehet érdektelen, hogy szorosan egymás után következik három magyar vonatkozású regény : *L'Evangéliste* (A. Daudet, 1883), *Le Prince Zilah* (1884) és *Mathias Sandorf* (1885).

sok földrajzi magván kívül — talán Antekirtt doktor szugesztíós kísérletei¹ és az *Electric*-ek² méltók a megemlítésre.

*

A következő regény hosszú idő után először fordul újra egy közlekedési probléma megoldása felé. S talán ez a nagyobb-szabású feladat ihleti egyik legmarkánsabb hősének megalkotására. A «levegőnél nehezebb» repülőgép feltalálója, a *Hódító Robur* (*Robur le Conquérant*, 1886) a feltaláló lángelme kemény céltudatosságát és kíméletlen öntudatosságát egyesíti. A neve is «Erő». Kivételes erejű az értelme, amellyel a sok vízszintes csavartól fenntartott, papírmasé-testű «Albatros»-t életrehívja; de törhetetlen erejű az akarata is, amellyel az emberi törvények fölé emelkedik. Amikor a philadelphiai Weldon-Institute-ban a «levegőnél könnyebb» léghajó hívei lehurrogják, elraboltatja a társaság vezetőit,³ s néger szolgál-jukat, hogy lássák, mire képes az «Albatros».⁴ Prudent-t és Phil Evanst a tudomány diadala nem tudja kiengesztelni a rajtuk esett sérelemért. Megszöknek és felrobbantják a remek-művet. És aztán — igazi makacs amerikai fejjel — meg-építik a «levegőnél könnyebb» léghajót. A «Go ahead» felbocsátásánál váratlanul megjelenik a rekonstruált «Albatros», de bosszú helyett segítségére siet a mesebeli béka módjára fel-fuvalkodott és kipukkadt ellenfelének. Aztán nemes rezignációval búcsúzik el Robur: «Polgárai az Egyesült-Államoknak, az én kísérletem végre van hajtva, de arra a meggyőződésre jutottam, hogy semmit sem szabad elhamarkodni, még a haladást sem. A tudománynak nem szabad megelőzni az

¹ Elaltatja s mintegy tetszhalottá varázsolja Báthory Pétert, hogy azután megszöktesse a temetőből. Az áruló Carpenát hipnotizálja, így keríti hatalmába s szabadítja ki a ceutai fegyintézetből.

² Gyorsjáratú villanyos naszádok.

³ Az egyik (*oncle Prudent*) Verne nagybátyjának nevét viseli. Hogy milyen közel állt ez a név az íróhoz, az is mutatja, hogy Velen-cében a «Prudent Allotte» név alatt akarja beírni nevét a «Hôtel Oriental» vendégkönyvébe. L. Allotte, 222. l.

⁴ Az útvonal főbb pontjai: a Niagara, Salt-Lake-City, Yeddo, a Káspi-tenger, Párizs, Timbuktu, Dahomey, a déli sark... (Nemo kapitány után Robur is fölfedezi.)

erkölcsöket.¹ Átalakulásokat kell előidéznie, nem forradalmakat. Szóval mindennek a kellő percben szabad csak bekövetkeznie. Ma még sokkal korábban érkezni, hogysen legyőzhessem a megosztott és ellentétes érdekeket. A nemzetek még nem értek meg az egyesülésre.» Súlyos szavak ezek. világnézet és politikai felfogás hordozói. Az «önző» tudós fogalmával régóta viaskodik Verne s modern Richelieu-ként rendszert, sorrendet, fegyelmet kíván. «Értelmi együttműködést», programszerűséget, szervezettséget. Így kell értelmeznünk az utolsó mondatot is, amely Victor Hugo nemzeti alapon álló egyesült államait juttatja eszünkbe. A nemzetköziség nem a nemzeti individualitás megsemmisítése az ő szemükben, hanem a nemzeteknek az emberi haladás munkájában való együttműködése — lényegében «coopération intellectuelle.»²

Ez a gondolat, ez a lehangolt programbeszéd dúsan árnyalja az eleven «Erő» jellemét. S most eszünkbe jutnak apró vonások: Robur Dahomeyben szétlő az embert áldozó vadak között; a déli sarktengeren hajótörötteket ment meg. Szíve van, mint Nemonak, pedig mind a ketten az átlagemberiség száműzöttjei. De míg Nemó bonyolult jelleme a halál előtt kitisztul és megenyhül, a Roburóban később a lángész örülete lobog fel s elhamvasztja a «Világ urát».

A Robur-regény igazi őse egyébként nem a *Húszeszer mér föld*, hanem az *Utazás a Holdba*. A Weldon-Institute amerikai technikus különcei mintha a Gun-Clubból szabadultak volna el, csak ötletességük csökkent s fonákaságaik növekedtek. Köztük is megjelenik a vállalkozó szellemű lángész, de Robur nem talál olyan megértő hallgatóságra, mint Ardan Mihály. Mintha közönsége, az amerikai publikum is megöregedett, nekikeseredett volna. A hírlapok és a csillagdák itt is polemizálnak, de itt az ő berzenkedésük swifti gúnnnyal van tárgyalva, nem tisztelettudó lelkendezéssel. Robur úgy jár embertársai között, mint Gulliver a törpék között.

*

¹ A «moeurs» félreértése.

² A humor sem hiányzik a különben komor regényből. Frycollin, a néger rovasán nevetethünk, vagy élvezhetjük az első, mozgalmas lapok párba-ját, amelyben csak egy ártatlan tehén a vesztes.

1886 márciusában Verne is fájdalmasan tapasztalja az emberi gyöngeséget : egy megőrült olvasója revolveres merényletet követ el ellene. Ugyanebben az évben jelenik meg az igénytelen *Un Billet de loterie (Egy sorsjegy, Kamp Ole sorsjegye)*, mely Verne két norvégiai cirkálásának (a második 1880-ban)¹ hangulatát őrzi. A hajótörést szenvedő norvég tengerész a süllyedő hajóról egy sorsjegyet küld szerelmesének. A különös módon hazakerült sorsjegy nagy szenzációt kelt és egy uzsorás keríti karmaiba. A húzásnál aztán minden jóra fordul : a sorsjegyet kihúzzák, a vőlegény megkerül, s a nyeménymény nem az uzsorásé, mert a lány által a Rjukanfosból megmentett öreg jogtudós visszaváltotta tőle a csodálatos sorsjegyet. Ezt s *A Cynthia hajótöröttje (L'Epave du Cynthia, 1886)* c. bűnügyi regényt André Laurieval együtt írta. Emenek egy norvég fiú a hőse, akiről kiderül, hogy francia, s szülei — akárcsak Conan Doyle *Fekete Péterében* — egy haszonleső és gonosz kapitány áldozatai. A detektívregény vékony tudományos ere : az északnyugati átjáró fölfedezése felé fut.

HANKISS JÁNOS.

¹ Norvégia, Irland, Skócia ; útítársak : Jules Hetzel és Raoul Duval. — A regény társszerzője : A. Laurie.

ARS POETICA MEA.

— Első közlemény. —

ELŐHANG.

A klasszicizmus lángja óta,
Mely ránk a múltból fénylik át,
Az újkor egyre toldta-foldta
A régi ars poeticát.
Veszik s túladnak rajta, mintha
Nem tudna hozzánk szólani ;
Nem mintakép, csak áruminta
Az ős görög s a római.
De ami új is, mind hiányos,
S nem lesz sehogyse általános ;
Azt, ami tiszta műremek,
Szabályba fogni nem lehet!

Így nem tehetve semmit arról,
Hogy versbe mind nem szedhetem,
Beszélek, íme, önmagamról :
Minő az én költészetem?
Mit vár, mit ad, mit mond, mit érez,
Ha terve, célja, gondja van?
Hogy szóljon ezrek szelleméhez,
Mely nem tud élni boldogan? !
Eszményiséggel, égi lánggal
Megtelve küzd a földi vággyal
A hitre lendült tört remény :
A győzedelmes költemény!

Megfogni, ami láthatatlan,
Megkötni, ami illanó,
Hogy véle minden pillanatban
Álomba ringjon a való ;

Érezni, amit lélek alkot,
 Ha szomju vágya égbe tört,
 S hogy vív anyaggal néma harcot,
 Amíg az eszme testet ölt :
 Hadd zengjen ihlet, eszme, ének
 A szent költészet istenének ;
 Kristályba öntött gondolat,
 Nevedre ajzom lantomat!

ELSŐ RÉSZ.

1.

Elsendesült a harci lárma,
 Elhallgatott a kis sereg,
 És mintha mind csak arra várna,
 Hogy rája csókot hintsenek.
 Elnézzük ezt a drága fészket,
 A kis bohók már alszanak ;
 Lelkünkben édes-bús ígézet,
 Ajkunkon áldó, halk szavak.
 Imánktól dalra ihletetten
 Enyém a véges-véghehetlen,
 S e szent teherrel vállamon
 Mindig a széprül álmodom.

2.

Költészet, ó te bűvös álom,
 Hol megvalósul mind a szép ;
 Te legnagyobb jó a világon,
 Prizmádon üdvöt szórva szét ;
 Megszentelődve benned éli
 Örök becsét, ami igaz ;
 Belőled árad minden égi,
 S javunkra válik mindig az.
 És elragadva, fölemelve,
 A szívre hatva s értelemre,
 Míg vonz a fenség és a báj,
 Megédesítéd, ami fáj.

3.

Mi ám a szép, mit elfogadtunk
 Két-három ezredév után?
 A nagy görög bölc s véle Kantunk
 Érdektelen tetszése tán?
 Hegelnek eszme-áttörése
 A pusztá holt anyag felett?
 Játék? a lélek fényüzése?
 Erőfelesleg? képzelet? . . .
 Ha Spencer, Schiller oktatása
 Nem juthat elfogadtatásra :
 Túl mind e bölcsnek képzetén
 Szép, amit annak érzek én!

4.

Természetesség volt a szépnek
 Legfőbb vonása hajdanán ;
 Ha elpirúltak, míg beszéltek :
 Szép volt az ifjú, szép a lány!
 Olcsó hatásra lesve-vágyva
 Uralkodik ma rút divat ;
 Alakja, színe, hangja, tárgya
 Valódi hóbort, szinte vad!
 S míg szem sokat lát, fül sokat hall,
 Aggaszt e titkos gondolattal :
 Vagy alvajáró Rip vagyok,
 Vagy új világ jött s itt hagyott!

5.

Az én világom fényt adó nap
 Szemléletemnek tükörén :
 Melegnek érzem s ragyogónak
 Arasznyi létem szűk körén.
 Az én szivemben kék, derűs ég
 A játszi kedv, a jó kedély ;
 Mértékadója egyszerűség,
 Nem hízeleg, de nem kevély.

Ízlés sugalljon minden eszmét,
Ízléstelenség nem lehet szép ;
Fonák. idéetlen egyveleg
Tetszésemet hog'y' nyerje meg?!

6.

Talán a jóra van belátó,
Megdönthetetlen felfogás?
Kutatja Buddha, sejti Plátó,
Mit ér, ha útja-módja más?!
Haszon meg erkölcs harcra kelnek,
Erénynek el kell buknia,
S a skeptikusnak elve mellett
A menny merő Utópia!
Ha Krisztus üdve nem reális,
S megdől a legdicsőbb morál is :
Bennem bizonyosság lesz a hit :
Jó, ami engem boldogít!

7.

Mit ért korunk a jó fogalmán,
Hogy megszerezze s tartsa azt,
Mit számítása könnyű malmán
Furfangja vámul megragaszt?
Egyetlen elve gondtalanság,
Egyetlen álma nagy haszon,
Forrása önzés, útja gazság
Keresztül árkon, torlaszon!
Bírád elől, ha bűnre fekszel
S átokra ébredsz, nem menekszel ;
Rossz öntudattal roncs ideg
Békét nem adhat senkinek!

8.

A lelki béke hő szerelme,
Ha tiszta szívben fog helyet :
Erkölcsiségünk győzedelme
Az ősi rossz, a bűn felett!

De hajh, erény-e jót szeretni,
 És várni, míg e mag kikel?
 S erény-e bűnt el nem követni? . . .
 A jót művelni, tenni kell!
 Ó véghetetlen drága jóság,
 Te boldogító szent valóság :
 Te építész nagy, ép hitet,
 A rútat is megszépíted!

9.

Igazra is csak büszke énünk
 A csalhatatlan próbakő ;
 Mindent magunkra szabva mérünk,
 Bár néha szúr e rózsató.
 Egy körbe állíts, egy alapra
 Sok embert, mindmegannyi szint :
 Mind a magáét hajtogatja
 Igaznak, és oly tiszta mind!
 Forgasd meg ezt a színgorongót —
 A vége, amint egybeforgott
 Nem lesz piros, se zöld, se kék :
 Fehérbe játszó szürkeség!

10.

A szűz igazság nagy csodája,
 Hogy mindenütt van, s nincs sehol ;
 Keresni kell, hogy megtalálja
 Az ember, s mégse lássa jól ;
 S bár megragadni nem kis érdem,
 Kivált ha szembeszáll velünk,
 S bár megtagadni szörnyű szégyen,
 Ha megkisérti jellemünk :
 Ó hány ezerszer úgy ítéltek,
 Hogy szent nevével visszaéltek ;
 És hány hazugság hirdeti,
 Hogy itt hazája nincs neki!

11.

«Iustum ac tenacem» — vallom én is
 A férfiaság himnusát ;
 S a földre dőljön bár az ég is :
 Nem érzek félelem-tusát !
 Lehet, hogy itt-ott fejbevernek,
 Kemény e fő, és hej, konok :
 De megriadni, mint a gyermek,
 S kétségbeesni nem fogok !
 Hazudni csúnya, csalni vétek ;
 Ha nincs igazság, mit reméltek ?
 S mégis, ki mindig just kiált,
 Sokszor csinált injúriát !

12.

Magába mind viszonylagosság,
 A szép is az, a jó is az ;
 S bár képtelennek mondogassák :
 Nem mind való, ami igaz.
 Az abszolutnak elve szólam,
 Ha tárgya pusztá sejtelem ;
 Csak színe van meg, ám valóban
 Kemény dió kifejtenem.
 Törvénye nincs e szent világnak,
 A tegnap sírja lett a mának,
 S a holnap újra mást hozó,
 Mert minden egyre változó !

13.

De egybefogva mind a hármat,
 Hogy jobban állja a sarat,
 S a teljes összhang széptanának
 Érvényt szerezve hassanak ;
 Ha itt vagy ott az ép egésznek
 Hiánya bántja lelkedet,
 S egész helyett a csonka részlet
 Tökéletesség nem lehet :

Erkölcsei jó és színigazság
 Esztétikád úgy támogassák,
 Hogy nélkülök nincs semmi szép,
 S ha van, nem ér célt semmikép!

14.

Művész a költő, istenadta
 Próféta, gazdag jóltevő ;
 Dús kincseit szétszotgatva
 Hatása, fénye nagyra nő.
 Tárgyát szívében megfürösztve
 Formába önti mesterül ;
 Belső igazság tartja össze,
 Míg szárnyrakapva felrepül.
 És száz alakban száll az ének,
 Röptén csapongó szellemének,
 Termékenyítve, áldva zeng,
 Mert lelke tiszta, lantja szent!

15.

De bármi fényes, bármi gazdag
 Alkotni vágyó szellemed :
 El kell fogadnod szent igaznak,
 Hogy gát is állhat ellened.
 Ahány faj, annyi nagy világ van
 Költészetünknek tág terén ;
 Hogy férne meg kis lant dalában
 Nagy dráma és hősköltemény?!
 Voltak, kik ezt is, azt is írtak,
 Érvényesülni mégse bírtak ;
 Ezernyi példán láttam ezt :
 Ki sokba kezd, mind rajta veszt!

16.

Mesét, cselekvényt gombolyítani,
 Aztán megint kioldani,
 A munka hőjét boldogítani,
 Porszemre várat hordani :

Bár olvasóul rabja lettem,
 S bár hallgatóul élvezem,
 Úgy érzem, erre nem születtem,
 Hiába sarkall érzelem!
 Vagy ép ezért kell gyöngyszemekben
 Lelkem zenéjét dalba szednem?
 «Ne sutor», — annyi már való,
 Ez egyszer épen rám való!

17.

Homeros büszke daliáit,
 Shakspeare-nek örök hőseit
 Elérni lelkem vágyva-vágyik,
 De hajh, e múzsa nem segít!
 Költészetemben dalba olvad
 Az érzelem s a bölcsélet;
 Boldogtalan, ha nem dalolhat,
 S boldog, ha olykor jót tehet.
 Halkhangu hárfa lelke mélye,
 Van könnye, lángja, szenvedélye;
 S ha öntüzésben hamvad el,
 Feltámad és új dalra kel!

18.

Ha bennem éposz- s drámahangnak
 Dörgése dallá csendesül:
 Szívemmel írok, megfogandhat
 Lírán is eszme győztesül!
 Művében áll vagy dől a költő,
 S megtörte a közöny jegét,
 Ha rálehellte szembeötlő
 Egyénisége bélyegét.
 De híveket csak úgy szerezhet,
 Ha válla is hord bús keresztet,
 S örül, ha boldog a világ,
 És sír, ha másat sírni lát.

19.

Én Aristoteles nevével
 Versenyre kelni nem fogok ;
 Horatius sok mással ér fel,
 De kár, hogy kézbe nem forog!
 Se Boileauval nem vetekszem,
 Se Youngba kötni nem merek,
 De Vojtinára felmelegszen,
 Mert benne százra ismerek!
 Senkit se bántva, megbocsátva
 Tekintek én előre-hátra ;
 Poétikámban azt adom,
 Mi bennem árad gazdagon.

20.

A gyermek alszik... most felébredt
 Újult mosollyal ajakán ;
 Csodálva hallom a beszédet :
 Jó reggelt, édes — nagyapám!
 Hogy higgyem el, hogy tegnap óta
 Az elmúlt három évtized
 Sok vészen át ki nem rabolta
 E most is érző, vén szívet?!
 Hare, forradalmak átka, réme
 Lidérenyomás volt, nem kiméle ;
 De túl e földi rémeken
 Álomvilág volt életem!

MÁSODIK RÉSZ.

1.

Kis tölgyesünkben vár a tisztás,
 Mély háttérében félhomály,
 Egy kert a napsütötte irtás,
 Virág ölelget, bárhol állj ;

Reád mosolyg a tiszta égbolt,
 Körülragyognak dús színek,
 Napfény, madárhang . . . ó be rég volt,
 De lelkem ifjan őrzi meg!
 E hangulatban, környezetben
 Meghatva, némán, önfeledten
 Amint magamba ittalak :
 Költői volt a pillanat!

2.

Ó nem hiába kedves isten
 Pán, a természet-hímező :
 Hogy élvezetre lelkesítsen,
 Mosolygva tapsol rét, mező!
 És nem hiába sírt az ember
 Ez istenalkony rabjakép ;
 Megtelt a szíve félelemmel :
 Mi lesz, ha véle halt a szép?!
 Gyászolva én is Pán halálát,
 Hozzá a lelkem vágyva száll át,
 Szemléletébe elmerül,
 S refleksióba szenderül.

3.

Mindenkinek van módja nézni
 A szent, a nagy természetet,
 De nem mindenki látja, érzi,
 Hogy szép is, amit szemrevett.
 Szépsége, bája, szent varázsa
 Nagyobb, csodásb a többinél ;
 De titkos, édes biztatása
 Nem benne szunnyad : benned él!
 Véső, ecset, dal műremekje
 Azt lelkesíti élvezetre,
 Ki nem csupáncsak elfogad,
 De visszahatva visszaad!

4.

A büszke bérc, a méla róna,
 Ha fogva tartja lelkedet ;
 A karcsu pálma, szende rózsa,
 Ha szíved útját lelte meg :
 Mind szép, ha tárgya képzetednek,
 Szemléletedben megható,
 Mert benne tisztán érezed meg
 Azt, ami meg nem fogható.
 Hát még ha lelki szép ígéz meg,
 S emberben Istent látni késztet ;
 Mily jó, ha itt-ott enged is,
 Hogy van belőle benned is!

5.

Ha öntudatlan megszeretted
 A lelki szépség kellemét,
 Ha megfigyelted s észrevetted
 A lelki nagyság érdemét ;
 Ha nőerény vagy férfijellem
 Csodáit ébren álmodom,
 S te büszkeséget gyújtva bennem
 Ódát viharzol lantodon :
 Ki tudna néked ellenállni?
 Ki tudna véled perbe szállni?
 Ki fogna porba rántani?
 Ki merne érte bántani? ...

6.

Költők, tudósok, nagy művészek,
 Népboldogító honfiak,
 Akikre elfogódva nézek
 A rám sugárzó fény miatt ;
 A gondolat, mely útnak indul,
 A vágy, amelyben nincs határ,
 A tett a vágy határain túl,
 Amely csak alkalomra vár ;

A hős magasba lendülése
S a győztes megdicsőülése :
Ki tudja, meddig érhet el,
Ha róla költő énekel?!

7.

Nem harci nagyság jár eszemben,
Véres csatáit zengi más ;
Bűnös világunk s véle szemben
Az üdvözítő Messiás,
Luther, Gutenberg, Franklin, Andrée,
Buonarotti, Ráfael,
Mátyás, a népé, nem a kardé,
Kossuth, ki lelkünk rázta fel!
Mind felsorolnom nincs időm itt
Az ember földi jóltevőit,
De hatnak, élnek mindenütt,
S ez halhatatlan érdemük.

8.

A lelki jóság, lelki nagyság
Eszméje meghat, oly csodás,
De meg se látja lelki vakság,
Ha nem dicséri alkotás!
S mert nincs hatása semmi képnek,
Ha csak magamba képzelem :
Megtestesítve kell a szépet
Látnom, csodálnom, érzennem!
Rám szent adóul ihletet ró
A Parthenon, a San Pietro,
S Munkácsy-mesterkép' előtt
Hitemben érzek új erőt!

9.

Van-e tehetség, mély hatásán
Méltón követni szép zenét?
Hisz mintha édes-bús varázsán
Magát a bűbájt érzened!

Schuman dalában mennyi kellem,
 Hányszor fakasztott könnyre Grieg!
 Rossinit, Erkelt énekelnem
 Mily nagy gyönyör, ha bús, ha víg!
 S mi lett nekünk az ősi nóta
 S az ősi tánc évezred óta :
 Kedvünket égbe szöktető,
 Bajunkat elfeledtető!

10.

Örök fensége Pindarosnak,
 Anakreoni jókedély,
 Petrarca lángja, mely fokozhat
 Mindent, mi benned szenvedély ;
 A Goethe-mélység, Heine-ötlet,
 Mely átható és szellemes,
 Nagy Ossiánja őszi ködnek,
 Puskin, ki könnyre érdemes,
 S Petőfi, aki egymagában
 Több, mint ezekből ketten-hárman :
 Ha nem hevíti lelkedet,
 Költői lángod nem lehet!

11.

Az-é a költő, aki annak
 Születve, öntudatlanúl
 Hordoz magában nagy hatalmat,
 De semmi újat nem tanul?
 Avagy talán csak úgy lesz azzá,
 Hogy míg ugarja ősvadon,
 Izzadva gyöngyöt harmatoz rá,
 De mégse hagyja parlagon?
 Tehetség annyi munka nélkül,
 Mint munka lelked lángja nélkül ;
 Ha az vagy ez, ha úgy vagy így :
 A fő, hogy önmagadba higyj!

12.

Ha önbizalmad arra szólít,
 Hogy írj, mikor már írni kell :
 Ne nézd a szándék gáncsolóit,
 Gyanújok úgyse tűnik el!
 De jaj neked, ha önbizalmad
 Alaptalan volt s jogtalan :
 Bizony csak fejjeled még a falnak,
 S reád taposnak úntalan.
 Ha hívatásom, küldetésem
 Érzem, de más nem látja mégsem :
 Magam legyek az, aki lát,
 Magamba leljem a hibát!

13.

Míg szent az oltár, rája lépni
 Avatlapoknak nem szabad,
 Illúziómat összetépi
 Csalóka, léha jelszavad!
 Rút indulatnak, szenvedélynek
 E szent berek nem tűzhelye ;
 Önzés, irigység, durva kéjek
 Vágyát a költő küzdje le!
 A szív s a lélek tisztasága
 Vezesse új meg új csatára ;
 Mennél erősb a küzdelem,
 Annál dicsőbb a győzelem!

14.

A küzdelemnek, izgalomnak
 És élvezetnek ára van :
 Ó mennyiszer sír, bár dalolgat
 A szív, mikor boldogtalan!
 S ha vélt jogodnak érdekében
 Vak ösztönöd lesz mestered :
 Megvédeni nem fog ellenében
 Se hit, se lelkiismeret!

Mindenre rávesz, ami sértő,
 Ha hiuságod a kisértő ;
 És nincsen áldás, nincs remény
 A tör s a mérég fegyverén !

15.

Gyalázatára vált a lantnak
 A lopva, orvúl támadás ;
 Ha fúriáid megrohantak,
 Megsemmisül a szent varázs.
 Hát még ha sárba henteregvén,
 Elaljasodva hízeleg,
 S haszonlesése kénye-kedvén
 Utálatot kell érzened !
 Nincs vége ott a fertelemnek,
 Ahol ilyesmi megteremhet ;
 S ha kéz kezét mos : biztosabb,
 Hogy mind a kettő piszkosabb !

16.

A szikra, melytől lángra lobban
 S eszményi hévben ég a szív :
 Örömben, búban, fájdalomban
 Emel, vigasztal, tette hív.
 Magasztos eszme élni véle,
 De visszaélni kárhozat,
 Mert számítása ellenére
 Az áldozó lesz áldozat.
 Vigyázva, félve bánj e tűzzel,
 Könnyet törölj le, gondot üzz el ;
 Ne érjen érte vád, panasz,
 Becsüld meg : istenszikra az !

17.

Üres kebellet, semmi kétség,
 Nem lenne boldog életünk ;
 Nem azt szeretjük, ami szépség,
 De az szép, amit szeretünk !

S míg érzetemnek, képzetemnek
 Az inger szinte szárnyat ad :
 Lázban rajongva szépitem meg,
 Ami betölti vágyamat!
 Nincs érdem, amit rá ne rakna
 A nagy rokonszenv áradatja ;
 Parányi jót is észrevesz,
 És nagy hibát is elfedez!

18.

A múzsa kelyhét végig inni,
 S élvezni is, míg célra jut :
 Az fogja csak, ki benne hinni,
 S remélni és szeretni tud.
 Ha szíve megtelt érzelemmel,
 Hogy meghatottnak mondanám :
 Költői lélek minden ember
 A lelkesültség mámorán.
 De több a költő lángolása :
 Nagy lelke megnyilatkozása ;
 Mert amit érez, tudja is,
 S amit tud, azt dalolja is.

19.

Ha dalba fogtál, nem feledve
 Hogy szívből szívbe száll a dal :
 Őszinteség nem szégyenedre,
 Hanem dicsőségedre vall!
 Légy pap, ki hittel építed meg
 Az üdvözültek édenét :
 Légy jósa árva nemzedetnek,
 Mely bízva, várva néz feléd!
 Légy, hogyha ébred, lángapostol,
 Légy, hogyha csügged, istenostor ;
 Te légy a bűn s a kín felett
 Az élő lelkiismeret!

20.

Előttem áll a régi erdő,
Új köntösében büszke park ;
Lehetne lelkem bús, kesergő,
De gyáva könnytől visszatart.
Megváltozott azóta minden,
Nem tudja senki, mire vál :
De vágyaimban, tetteimben
Örökre él az ideál!
S ha gondolatban, lendületben
Változhatatlan, rendületlen
Eszményre tört e szív, ez agy :
Az ok s a cél is csak te vagy!

VIETÓRISZ JÓZSEF.

SZEMLE.

Fraknói Vilmos síremléke előtt.

(Beszéd Fraknói Vilmos síremlékének felavatásán, 1929 okt. 10.)

Mélyen tisztelt ünneplő gyülekezet!

Midőn az Akadémia két év előtti ünnepi közülésén nekem jutott az a megtisztelő feladat, hogy Akadémiánk volt főttkára, majd másodelnöke, tiszteleti és igazgató-tagja, bold. Fraknói Vilmos fölött emlékbeszédet mondjak, kötelességemnek véltem panaszt emelni a miatt, hogy feledhetetlen, nagy történetírónk már akkor majdnem három év óta porló hüvelyének temetkezési helyét egyszerű fejfa jelöli. A panasz visszhangra talált, a kegyelet az idők mostohasága közepett is hamar leróttá tartozását s ma már azért jelentünk meg e helyen, hogy felavassuk a Fraknói síremlékét.

A százéves Magyar Tudományos Akadémia és ifjabb testvére, a Szent István Akadémia valódi testvéri egyetértéssel állottak össze, hogy közös erővel megalkossák azt, amit a nemzet hálája és kegyelele várt és kívánt tőlük s mivel jótévőjüknek tartoztak is: a Fraknói nyugvóhelyének méltó, művészi díszét. Megbízásukból jeles szobrászművésznünk, Damkó József, ki életében mintázta meg a megdicsőültnek mellszobrát, készítette el az emléket, melyet mint a Fraknói kevés, még életben levő barátainak egyike az ő egybegyűlt tisztelőinek ezennel bemutatok.

Nagy historikusunk, ki lelkes csodálója volt az olasz rinascimento művészetének, egy hátrahagyott levelének tanúsága szerint másképp képzelte el a maga nyugvóhelyét és síremlékét. Ő kanonoki templomában, a Szent Lászlótól alapított nagyváradi székesegyházban óhajtott eltemettetni, s olyan templomi emlékre gondolt, aminők Flórenc és Róma templomaiban nagyhírű egyházi személyek és történetírók sírját díszítik.

Ez ma, mikor a Szent László sírvárosa idegent ural, nem volt lehetséges; belé kellett nyugodnunk, hogy Fraknói a főváros

sírkertjében találja meg nyugvóhelyét s itt oly síremléket emeljünk neki, amely az Isten szabad ege alatt emlékeztesse itt, az ország elidegeníthetetlen szívében a hálás nemzetet arra a férfúra, aki egy ritka hosszú és példátlanul munkás életet szentelt elrabolhatatlan kincsünk: történelmi multunk feltárásának és megismertetésének.

Szerény ez az emlék ahhoz a büszke monumentumhoz képest, amelyet Fraknoi fáradhatatlan kutatói és történetírói munkásságával maga emelt magának, s amely az ércnél is maradandóbban fogja hirdetni nevét, érdemét, dicsőségét az utókornak.

Amióta Széchenyi, Kossuth, Deák munkássága nyomán nemzetünk a mult század közepén szellemileg is újjászületett, történetírásunk valóban fényes, nagy tehetségek alkotásai által emelkedett rövid idő alatt szinte vezető állásra tudományos irodalmunkban. Horváth Mihály, Szalay László homlokát nemzetünk Pantheonában babér övezi, mint olyanokét, kik nemcsak úttörők voltak, hanem a hivatott követők egész seregének adtak indítást. A már elhunytak közül az Ipolyi Arnold, Szabó Károly, Pauler Gyula, Pulszky Ferenc, Thaly Kálmán, Ballagi Aladár, Thallóczy Lajos, Békefi Remig neveihez elévülhetetlen érdemek fűződnek. De sem korábbi, sem későbbi történetíróink sorában nem volt egy sem, ki teljesített munkájának óriási terjedelmére, gazdagságára, összértékére nézve Fraknoival versenyre kelhetne.

Az ő szinte korszakos kiválósága főképp kutatói és írói munkásságának bámulatos arányán és összhangján alapul. Alig volt munkája, mely nem sarkalt volna legnagyobb részében önálló, személyes kutatásainak eredményein, s másrészt, bármily szorgalmat fejtett ki a forrásmunkák, a kútfőirodalom gyűjtésében és közrebocsátásában, soha egy percre szem elől nem tévesztette, hogy ő nemcsak arra volt hivatott, hogy anyagot szolgáltatson másoknak s az utódoknak, hanem neki legkiválóbb feladata, melyet páratlan szorgalommal, lelkesedéssel, soha nem csökkenő munkakedvvel teljesített, az volt, hogy a felkutatott történeti adatokat megfelelő feldolgozással a művelt magyar közönség köz-kincsévé tegye.

A történelmi érdeklődés és ismeretvágy s a történetírás is meggyőződésem szerint még sok évtizeden át fog bőven meríteni az okulás, megismerés és nyomravezetés ama végtelenül gazdag forrásaiból, amelyeket a Fraknoi 63 évre terjedő fáradhatatlan munkássága számunkra feltárt.

Munkáinak értéke legnagyobb részében ki fogja állani az idő

próbáját, neve nem csökkenő fényvel fog ragyogni történelmi irodalmunk egén a távol jövőben is és nemzedékről-nemzedékre fog szállni a hálás kegyelet, mely gondjaiba veszi majd s nem fogja elpusztulni hagyni ezt az emléket, melyet nagy historikusunk sírján ma felavatunk.

Berzovicz Albert.

Képzőművészet.

Az egyes művész társaságok, valamint legtöbb kiváló művészünk egyéni kiállítási politikája folytán az idén tavasszal is le kellett mondanunk arról, hogy a Múcsarnokban olyan tárlatokat láthassunk, amelyek — az egykori kiállításokhoz hasonlóan — a magyar képzőművészet szintjét tökéletesen képviselik. Megértjük ugyan, hogy nem egy mesterünk szívesebben állít ki vele egyenrangú tehetségűek társaságában, továbbá, hogy nem óhajtja magát kitenni a bizonytalan felvétel és esetleg hátrányos rendezés kellemetlen eshetőségeinek, mégis a magyar művészet jövője és magyar közönség nevelése szempontjából igen károsnak tartjuk legjava művészeinknek a Múcsarnoktól való távolmaradását. Hiszen a közönség nagy része csak a Múcsarnok tárlataiból ismeri művészeink természetét. Nem jár el a magángalériák kiállításaira, amelyeken mestereink gyűjteményesen mutatkoznak be és amelyeken egymásután következő részletekben a magyar művészet teljes gazdagsága kibontakozik.

Sajnos, a társadalomnak csak kis része van tisztában a magyar művészet igazi értékeivel, pedig szükséges lenne, hogy a közönség mennél nagyobb tömege világosan lásson, ismerje festészetünk, szobrászatunk valódi jeleseit, az új fejlődésképes törekvéseket és meg tudja őket különböztetni egyfelől az üres, tetszetősségre számító mesterember-munkáktól, másfelől a szertelenkedő handabandázásoktól. Éppen ezért igen károsnak tartjuk, hogy kiváló mestereink évek hosszú sora óta elkerülnek a Múcsarnok kiállításait. Tévednek, ha azt hiszik, hogy ez előnyös számukra. Ennek köszönhetik, hogy a közönség nagy része nem ismeri s tájékozatlanságában vonakodik őket XIX. századi mestereink méltó utódainak tekinteni, sőt a nekik járó elismerést másokra pazarolja. A magyar művészeti kultúra elmélyítése és kiterjesztése érdekében véget kell vetni az áldatlan egyéni művészeti politikának.

A tavaszi tárlat legérdekesebb három képe Remsey Jenő zamatosan egyéni művészetét dicsérte. Kettő közülük nagyszabású biblikus kompozíció. *A csodálatos halfogás* szinte kifogástalan munka. Kitűnő

az alakok térbehelyezése és egyéni jellemzése. A kitárt karú Krisztus mint eleven szobor áll a csodálkozó halászok között. Bensőséges érzés járja át a formákat és a színeket, amelyeknek a dekoratív értékeken felül lelki mondanivalóik is vannak. Alig van ma magyar művész, akinek alkotásaiban fajiságunk ilyen jellemzetesen jutna kifejezésre, mint Remsey festményeiben. A régi székely balladák hangját érezzük férfias művészetében. Formakultuszával szinte társaltanul áll a színekre, impressziókra alapított magyar képírásban. Amennyire igaz és értékes az alföldi magyar lélekből fakadó plein air- és színekultúra, éppúgy a mi szívünk lüktet Remseynek az erdélyi bércek világától ihletett kemény formamelódiáiban is. Kevés művészünk van, aki stílusánál fogva annyira érdemes lenne nagyobb vallásos és történelmi vagy szimbólikus tárgyú megbízásokra, mint ő. Ha egyes részletek nem is sikerülnének neki, — mint ahogyan legkiválóbb mai mestereinknél is láthattuk — de minden bizonnyal egyénien érdekes és zamatosan magyar alkotást nyújtana.

Elismert, kiváló mestereink közül Karlovsky Bertalan szerepelt a tavaszi tárlaton három újabb arcképével. Köztük Ódry Árpádnak Hamlet jelmezében való ábrázolása a legkitűnőbb. Igazi karakterképmás. Mesteri a rajz, az öltözék stílusában pedig a XVI. századi német vagy flamand arcképfestők modorára ismertünk. Csak az arc plasztikusan tagolt részletformáinak nagyobb összefoglalására törekedhetett volna a mester. Igazi festői látomány volt Náray Aurél bibliai tárgyú kompozíciója: *Nem halt meg a leányzó, csak alszik.* A kép ólomszürke tónusából itt-ott bontakoznak ki tompán a lokális színfoltok, melyekben a formák teljesen feloldódnak. Különösen tárgyánál fogva érdekelt mindenkit Kisfaludi Stróbl Zsigmondnak nemes barátunkról, Rothermere lordról mintázott eleven szoborképmása.

Az Ernst-Múzeumban mutatták be először Rudnay Gyula és Iványi-Grünwald Béla hatalmas kompozícióit, amelyeket gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter rendelt náluk a debreceni egyetem számára. Rudnay két nagy vásznat, Iványi-Grünwald pedig egyet festett. Az első kettő Csokonai inspirációját és egy toborzójelenetet, a harmadik pedig egy érdekes históriát ábrázol, amely a török hódoltság korában játszódik le. Mind a három festményen gyönyörűek egyes részletek. Rudnay és Iványi-Grünwald mesteri adományai, zengő színegyüttesei mindegyikben megkapó gazdagságban csendülnek föl, azonban a maga egészében egyik kompozíció sem olyan megvesztegetően harmonikus alkotás, mint aminők a művészek kisebb java munkái. Újból megismétlődik az a gyakori eset, hogy hivatalos

megrendeléseknél a legkiválóbb mesterek sem adják tehetségük legjavát.

Ennek azonban más oka is van. Az a körülmény, hogy művészek hivatalos megrendelésre dolgoznak, nem szükségképpen béníthatja alkotóerejüket, képzeletüket. Michelangelo kedvetlenül, akaratára ellenére fogott a Sixtus-kápolna mennyezet-freskójának megfestésébe, mégis benne alkotta meg legesodálatosabb remekét. A mi magyar művészeink viszont örömmel láttak hozzá a látszólag nekik való művészi feladat megvalósításához, komoly igyekezetüket mégsem koronázta tökéletes siker. Mi lehet ennek az oka?

Egyedül az, hogy modern mestereink, akik a képszerkesztést semmibe se vevő naturalista-impresszionista festői kultúrából nőttek ki, még nem érkezhettek el oda újra, hogy a biztos tudáson és gyakorlaton alapuló, megfontolt komponálást képesek legyenek összeegyeztetni a közvetlen festői előadással. A vázlatokban meglepő szépségeket ígérnek, de a végleges megfestésben vagy koloritjuk frissesége, nemessége szenved csorbát, vagy pedig a képszerkesztés, a forma-problémák megoldása lesz hiányos. Tanulmányaikban ugyanúgy járhatnak el, mint az impresszionista képeken, tulajdonképpen impressziót vetnek oda könnyedén, kizáróan színekkel, az egésznek csak folthatását, dekoratív színegyüttesét mérlegelve. A végleges megoldásban azonban bajos a rajzot kikapesolni, nagyon nehéz egyedül a színekkel, tónusváltozataikkal tökéletesen kifejezni az alakok bonyolult mozdulatait. Csak néhány igen nagy mester volt képes erre és ők is azért, mert óriási rajzkultúrával rendelkeztek és ennek birtokában oldódott fel festőivé később stílusuk. Tizian, Velazquez, Rembrandt fiatal éveikben rajzon alapuló, formát hangsúlyozó képeket festettek és csak később jutottak el ahhoz, hogy mindent kizáróan színekkel, tónusokkal fejezzenek ki. Sőt még Tizian művészetében is kifogásolta Michelangelo a rajztudás hiányát.

Ezzel szemben modern festőink útja megfordított. Ők most érkeztek el a bonyolult komponáláshoz, tőlük most vár a kor hatalmas koncepciójú megoldásokat, holott szükséges előzményekkel nem rendelkeznek. Az akarat megvan bennük, de az impresszionista festői kultúra folytán még nincsenek teljes birtokában a szükséges eszközöknek. E mellett a modern művészi törekvéseknek ezerfélesége, különösen a primitivitás keresése szintén gátlóan játszik közre abban, hogy a művészek teljesen harmonikus, monumentális kompozícióhoz jussanak el. Különösen olyanokhoz, amelyek nem tisztán festői problémákat oldanak meg, hanem amelyeknek eszmei tartalmuk is van és ezt is ki kell fejezniük. Mestereinknek a téma folytán gyakran

olyan művészi problémák fölött kell úrrá lenniök, aminőket egy *l'art pour l'art* jellegű festői kompozícióban azért sem vetnének föl maguknak, mert impresszionista kultúrájuk folytán nehezükre esnék azokat megoldani. Hiába, a tiszta impresszionizmus és a *l'art pour l'art* annyira átalakította legjelesebb festőink fölfogását és készségét, hogy még nem igen várhatjuk tőlük a föladatai irodalmi vagy történeti témáknak tökéletes, monumentális kompozíciókban való kifejezését, harmonikus festői megoldását.

Mindenki számára kellemes meglepetés volt az Ernst-Múzeumban gróf Batthyány Gyula újabb műveinek gyűjteménye, mely a művész érdekes tehetségének mind erősebb kibontakozásáról tanuskodott. Batthyány stílusa nem a modern festői törekvésekből nőtt ki, művészete a régi, tündöklő századok szelleméből táplálkozik, ezek jelmezében, kulisszái segítségével fejezi ki a mai kor komplikált érzéseit, raffinált vágyait. Teljesen megfelel a valóság külső képéről. Kacsaringós vonalritmussal, a tekervényes formák gazdag játékaival mesevilágot varázsol elénk, amelyben a játéknak és bűnnek fantasztikus virágai teremnek. Batthyány képei nemcsak dekoratív szín- és formakompozíciók, hanem izgatón érdekes lelki vallomások is. Évszázadok kultúrája vegyül bennük össze tarka álmokképekké. Még ha modern eseményt fest, mint például egy ökölvívó-, vagy szépségversenyt, akkor is fantasztikussá stilizálja a jelenetet.

Újabb fejlődését főképpen vonal-ornamentikájának elevenebb lüktetésében, a formák nagyobb határozottságában és változatosságában, a színek, a harmóniák megnemeseződésében, fantáziája tisztulásában látjuk. Most nemcsak kis-alakos, apró részletekkel teli képeket fest, hanem nagyobb figurális kompozíciókat is, amelyekben a festés, a színharmónia előkelőségét és a dekoratív képzeletet egyformán dicsérhetjük.

Cserepes István művészete érdekes rejtélye és bizonyítéka az igazi tehetségnek. A művész néhány év előtt még kovácslegény volt, most pedig olyan finom pasztellek virágzanak ki könnyed újjai alatt, aminőket csak a Párizs kultúráját behatóan ismerő művészek rajzolnak. Levegő, színné olvadt forma vibrál lapjain, amelyek hol tájakat, — legnagyobbbrészt Budapest környékét — hol egyszerű interieuröket ábrázolnak. Érdekes lesz megfigyelni, hová visz a művész további útja.

Az idén tavasszal ünnepelte hetvenedik életévét Magyar-Mannheimer Gusztáv, a népszerű magyar mester és ebből az alkalomból gyűjteményes kiállítást rendezett az Ernst-Múzeumban. Hosszú évek, sőt évtizedek fejlődésének lehattunk tanúi. Míg Magyar-Mannheimer

mai stílusának tiszta színeköltészetéhez eljutott, a rajzkultúrának szigorú iskoláját járta meg. Bécsben és Münchenben tanult, ahol el-sajátította a rajzzal és a színnel való formamintázás minden fortélyát. Ugyanakkor, midőn megtanulta az emberi test, az arc legpontosabb megrajzolását, midőn úrrá lett a legmerészebb rövidüléseken, magáévá tette Leibl stílusának színekkel való formakifejezését is. Nagy hatással voltak reá Makart ragyogó színeffektusai, sőt a bécsi mesternek segédkezett is megbízásainak végrehajtásában. Itt fejlődött ki Magyar-Mannheimernek a dekoratív feladatok iránt való komponáló érzéke, amelynek a leégett szegedi színház és két budapesti kávéház kifésztésében vette nagy hasznát.

Azonban vágyai Itália felé vonzották. Az olasz ég alatt kiviruló színharmóniák hatása alatt tájképfestő lesz. A figurális festést ugyan nem hagyja abba, de most minden alakot, tárgyat lehetőleg szabad környezetben fest. Az ég kékje, a fák zöldje barátságot kötnek az alakok ruháinak színszólamaival. Eleinte a világosabb tónust kedveli és jobban ragaszkodik a természet hívebb másolásához, de később képzelete felszabadul a motívumoktól, palettáján drámai feszültséggel teli és az ékkövek misztikus csillogásával rokon színharmóniákat kever ki. Szinte mellékes lesz neki, hogy mit fest, a képzeletében feltűnő látományoknak megfelelően értelmezi a festett tájat. Akár a Campagna vidéke, akár Tirol hegyei, akár magyar tájék a motívum, mindig ugyanaz a ránézve jellemző színeköltészet, a zöldeknek, kéknek hatásos keveredése, a felhőkkel terhes égnek és a változatossá formált tájnak megvesztegető együttese. Most már minden forma színfolttá olvad föl, sőt nem egy képen úgy tűnik föl, mintha az önállóan elképzelt színakkordok keresnének maguknak megfelelő valóságot. Látjuk ezt abból is, mint alakít át egy-egy természetből vett motívumot többszöri megfestés alkalmából az elképzelt színlátományok szerint.

Ilyen tiszta kolorizmusra lett fejlődése végén Magyar-Mannheimernek a szolid formakultúrán és rajztudáson alapuló művészete.

*

David, Ingres s Delacroix óta az egész kultúrvilág festészete fejlődésének élén a franciák állanak. A XIX. század elejétől kezdve napjainkig mindig Párizsból indultak ki az új stílustörekvések, itt pattannak ki az okaz eszmék, jelszók, amelyek mindenüvé elérnek és forradalmat, de egyben megtermékenyülést is hoznak. Courbet, az impresszionisták és Cézanne föllépése nemcsak a francia képírás számára volt sorsdöntő, hanem átalakítólag hatott az egész európai

műveltségű világ festészetére is. Mi magyarok sem vagyunk ez alól kivétel. Nem egy mesterünk a francia festészet hatása alatt találta meg önmagát, Párizs befolyása alatt hullott le szeméről a hályog, mely megakadályozta, hogy a maga igazában lássa a magyar földet, a magyar fényt és levegőt. Sőt a nemrég elhunyt Rippl-Rónainak a kilencvenes évek modern francia stílusának kiérlelésében is szerepe volt.

Párizs festészeti hegemoniája Cézanne után sem szűnt meg. Most azonban már nem érvényesül egy elvnek, vagy egy mester stílusának jegyében, mint az impresszionistáknál, vagy Cézanne esetében. A klasszicizmus náluk éppúgy szembenáll a romanticizmussal, mint a formák hangsúlyozása a színek kizárólagos uralmával, vagy a mértani szerkesztés a naivan dadogó primitivizmussal. Egymás mellett élnek ki magukat az ellentétes festői vágyak és nem lehet tudni, melyik törekvés vezet zsákutcába. Nehéz ma még megmondani, hogy melyik jelent közöttük csak szükséges átmenetet, mennyi bennük az örök érték, a kor dekadenciájából táplálkozó divathóbort és a műkereskedői nyereszkeedésből folyó szemfényvesztés.

Kétségtelen, hogy a párizsi avant-garde művészei ma mindenütt az érdeklődés központjában állanak. Nálunk inkább csak nevüket ismerték, műveikkel itthon alig találkoztunk. A mesterek mögött álló műkereskedők inkább olyan országokba viszik műveiket, ahol a hódolat mellett súlyos dollárokat is lehet aratni. Hogy ilyen nagy sokára mégis sor került reánk, azt Párizs mostani tevékenyebb kultúrpolitikájának köszönhetjük. A franciák művészetüket is európai hatalmi érdekeik szolgálatába akarják állítani.

A Nemzeti Szalonban rendezett kiállítás nem zajlott le az igaz siker jegyében. Nagy hibája volt, hogy két legjelentékenyebb festő-mesterünknek, Matisse-nak és Piccassónak számottevő, érett munkáit nélkülöztük. Picasso ugyan küldött egy túlhaladott kubista képet, de a művész régi modorát, az úgynevezett *manière bleu*-t és — ami most fontosabb — későbbi klasszicizáló periódusát és legújabb csendélet-stílusát nem képviselte egyetlenegy darab sem. Matisse-nak muzeálissá fejlődött dekoratív színfoltjait szintén nem ismerhettük meg a kiállításon. A szobrászok közül eljött a hatalmas Bourdelle, de hiába kerestük Maillol bronzait. A plasztika szempontjából szerencsére ez kevésbé fontos, mert ők már olyan elismert mesterek, hogy nem is számíthatók az avant-garde művészei közé. Hiszen Maillol és Bourdelle klasszikus értékű munkáiért minden múzeum versenyez, felettük már elnémult a vita, az elutasító meg nem értést már túlélte művészetük. Éppúgy az általánosan elismertek közé tartozik az a

néhány festő is, akiknek műveit a kiállítás hatásának megszelídítése céljából a vadak munkái mellé rakták. Szegény agg Albert Besnard bizonyára maga sem veszi komolyan, hogy Budapesten az ultramodernek közé került. Vagy talán a párizsi École de Pharmacie világhírű freskóinak mestere éppen azért szerepel az avant-garde-isták között, hogy ne tartsák maradínak.

Semmi sem jellemzi jobban a mai világ közérzetének zavarát, mint hogy egyfelől a sport beható ápolásával testi kultúrára, egészséges életre vágnak, másfelől ugyanakkor a művészetben nem egyszer karikatúraszerű deformálásra, a valóság furcsa átstilizálására törek-szenek. Hogyan egészíti ki egymást a két ellentétes érzés? Győzedelmeskedni fog-e a test egészsége a lélek betegségén, vagy éppen e kettő együttese az igazi képe a modern embernek? Nem látunk a jövőbe, azonban a ma tipikus emberére vonatkozóan megállapíthatjuk a kettő együttesének lehetőségét, sőt gyakori jelenlétét.

A történelem megismétlődik. Ami a késői császárok hanyatló Rómájának kultúrájával történt hajdan, ugyanaz megy végbe a mai legfejlettebb kultúrközpontokban, elsősorban Párizsban, Berlinben és Bécsben. A három világváros közül Párizs halad az élen, ő diktálja mindenben a divatot, amelyet a többi város, ország csak egyénileg értelmez, túloz vagy mérsékel. De a mai Párizs kultúrája — hiába tiltakoznak ellene a franciák — már éppúgy nem igazában francia, mint ahogyan a kései császárok Rómáját is át- meg átjárta a barbár vér. A párizsiak büszkék, hogy csodás varázsú városuk felszívja az odatóduló idegeneket, látszólag franciává teszi őket, de nem veszik észre, hogy kultúrájuk, ízlésük ezáltal mennyire átalakul. Mióta a Montmartre-ról a Montparnasse-ra tették át a művészek tanyáikat, azóta nagyot változott a párizsi művészet arculata. Nem hiába hal-lani a világ minden nyelvét a Café du Dôme-ban vagy a Café Rotonde-ban, a legmodernebbek otthonaiban, az avant-garde művészete sem nevezhető már franciának, hanem csak párizsinak. Szám szerint igen nagy a százaléka azoknak a külföldieknek, akik a francia avant-garde kiállításokon mint vezető mesterek szerepelnek. Picasso, van Dongen, Foujita, Modigliani, Kissling, Chagall, Pascin idegen-volta tagadhatatlan.

Ezek az idegenek ugyanazt a szerepet töltik be a mai Párizsban, mint az egykori barbárok a hanyatló Rómában. Szükség van rájuk, hogy eltérő gyökerű képzeletükkel fölfrissítsék a francia szellemet. Már Gauguin is Tahitibe ment, hogy a fekete szigetlakók kulturális érintetlenségével termékenyítse meg művészetét. Azóta mind erősebb lett az idegen érzések, gondolatok elfogadása. Nemcsak más európai

és amerikai fajok fiaival egyesült Párizs, hanem a színes gyarmati emberek, a négeres eszmevilágát is igyekezett megérteni. Mily nagy hatással vannak e barbár lelkek alkotásai, idomtalan misztikus torz bálványai a mai párizsi iskolára, sőt nem egy máshol élő modern művészre! Német tudományos könyvek már nem mint néprajzi érdekességet tárgyalják a négeres faragványait, hanem mint komoly archaikus plasztikát.

Kevés nemzet büszke annyira a kultúrájára, mint a francia, mégis önkénytelenül, szinte szükségszerűen megnyitotta lelkét, hogy idegen érzések, idegen akarások átalakítsák, megtermékenyítsék. Az erjedés idegen belevegyülés nélkül is bekövetkezett volna, azonban annak mikéntjét a bevándoroltak sokban determinálják. Igaz ugyan, hogy az utóbbiak is a francia előzményekből indultak ki, de ahogyan tovább mennek, ahogyan fölbontják, fölkavarják, átszerkesztik a megelőzőt, az már saját, a franciától sokszor eltérő lelki adottságukból következik.

Tehát, amit eleven francia művészetként mutatnak be most, az iparszerűen űzött ottani szalónfestésről természetesen nem beszélünk — az nem képviseli tisztán a gall szellemet. Ez a világ fővárosának francia előzményekből eredő, de külön egyéniségű, kozmopolita művészete. Viszont éppen ezért van hatással mindazokra a legkülönbözőbb fajú művészekre, akik bűvkörébe kerülnek. Hiába ellenszenveznek vele, befolyása alól nem lehet kitérni, mert lényege a tovább nem fejleszthető művészettechnikai eredményektől való csömörből, az ösztönösen primitív kifejezés utáni vágyból táplálkozik, mely Párizsban érezhető leginkább, de mindenütt jelen van és mindenütt a mai művészet erjedéséhez vezetett. Az egyik oldalon hajszoljuk a természeti akadályokat legyőző technikai fejlődést, viszont a másik oldalon a művészettől redukált technikát, naivitást kívánunk. Ugyanaz az ellentét, melyet a kisportolt test egészsége és a raffinált lélek dekadenciája között láthatunk.

Akárhová vezet is az út, mi magyarok sem szögezhetjük be a Párizs felé néző műtermek ablakait. De arra kell törekednünk, hogy művészeink a sorsdöntő korszakot az eddigi magyar eredményekkel minél közvetlenebb kapcsolatban és a magyar természettel minél meghittebb viszonyban igyekezzenek átélni. Ez esetben nem kell félnünk olyan veszélyektől, amelyek a laikusok szerint művészetünket fenyegetik a modern törekvések átvétele miatt és amelyeknek kétségtelen bizonyítéka volt a nem egy kitűnő alkotással dicsekedő, de egészében csalódást okozó francia avant-garde kiállítás is.

Honoré Daumier halálának ötvenéves fordulója alkalmából a Szépművészeti Múzeum kiállítást rendezett a mester grafikai munkáiból. Daumier-t ma már a művészettörténelem legnagyobb grafikusai közé sorolják. A francia Lajos Fülöp uralmának fonákságait csúfoló illusztrátor karikaturái, amelyek a *La Caricature*-ben és a *Charivari*-ban jelentek meg, a fehér-fekete műfaj legszellemesebb és legstílusosabb munkái közé tartoznak.

Daumier stílusa szorosan összefügg ábrázoltjainak jellemzésével. Belelát a gondolatok, érzések mélyébe és az emberek külalakját ösztöneik tükrévé avatja. Szatirikus illusztrációit nem egyedül a kifejezendő téma élteti, ezek tökéletesen beszélnek szöveg nélkül is. Az akkori párizsi politikai és társadalmi élet közelebbi ismerete nélkül is élvezzük rajzait, mert igazi emberi dokumentumok, telve humorral és metsző gúnnyal. Akiket Daumier ceruzája hegyére vett, azoknak jelleme pörére vetkőzve került a nyilvánosság elé. Egész sorozatát készítette a politikai és a magánéletet ábrázoló karikaturáknak, melyekben elejétől-végig egyéni stílust használt. Eleinte hívebben ragaszkodott a formák megmintázásához, majd később külsőségekben is mind könnyedebbé, impresszionisztikusabbá lett stílusa. Élete végén sajátosan görbe vonaltöredékekkel vetette papírra alakjait. Stílusának átalakulásairól a kiállítás egy-két eredeti rajza tanuskodik. De egy rajz (*Archimedes*) arról beszél, hogy Daumier-nek nagy tehetsége volt a delacroix-i romantikus pátosz iránt is. Egyénisége összekötő kapocs a mult monumentalitása és a naturalizmus közvetlensége között. A Szépművészeti Múzeum kiállítása óriási grafikai oeuvre-jéről kitűnő képet ad. Legjobb lapjait élvezhetjük, mint a híres *Ventre législatifot* és a *Transonain-utcai gyilkosságot*. Igen mulatságosak a párizsi polgárok szórakozásait, Szajna-beli fürdőseit karikírozó könyvomatok.

A nagy érdekességű kiállítást dr. Hoffmann Edith, a grafikai osztály vezetője rendezte és ő szerkesztette a tanulságos katalógust is.

*

Az utóbbi években a gyűjtők és a művészetkedvelők érdeklődése nagymértékben fordult a keleti művészet felé. Törökország és Perzsia alkotásain kívül főképpen az Indiából, Kínából és Japánból származó műtárgyaknak következett el a divatja Európában és Amerikában. Az európai művészet multjának mind nagyobb föltárása és a mai európai művészet válsága folytán nőtt meg ennyire a Kelet különleges artisztikumának tisztelete. Természettől elvonat-

koztatott stílusában tőlünk idegen, de önmagában teljes és tökéletes kultúrát ismerhetünk meg, mely minden egyes alkotást saját képére formál. Keleten nincs a művészetek közt olyan rangkülönbség, mint nálunk, ott festészet, szobrászat és iparművészet összefolyik egymással, minden alkotás egyforma hittel és stílusérzékkel készül. Gyakran a legkisebb kínai tárgyban is benne van az egész mennyei birodalom évezredes művelődése, varázslatosan sajátos misztikum.

Kelet művészetének nagy tisztelete hazánkban is érezteti hatását. A háború után néhai Hopp Ferenc nagyértékű hagyományából külön keletázsiai múzeumot alapított az állam felvinci Takács Zoltán vezetése alatt és magános gyűjtőink közül is nem egy nagy kedvvel vetette magát a keleti régiségek szerzésére. Sőt vannak köztük olyanok is, akik kizáróan ázsiai műtárgyakat gyűjtenek.

Ilyen körülmények között időszerű volt a Magyar Gyűjtők és Művésztedvelők Egyesületének vállalkozása, hogy az Iparművészeti Múzeumban a budapesti magángyűjteményekben lévő keleti műalkotásokból kiállítást rendezett. Csányi Károly a török, perzsa és indiai, Takács Zoltán pedig a kínai, japáni, tibeti és az európai népvándorláskori anyagot gyűjtötte össze és rendezte. A népvándorláskori tárgyak közül igen érdekesek a Magyarországon kiásott hún korszakbeli fémleletek, amelyeken a kínai és tibeti művészet ősi motívumaival találkozunk. Kitűnő bizonyítékok a finnugor kultúrának hajdani ázsiai kapcsolataira.

A gazdag anyagból kivált egy fából faragott és színezett csoport, amely életnagyságnál kisebb alakban a Nirvánába átszenderülő, fekvő Buddhát ábrázolja öt sirató tanítványával. Igen tanulságos és izgatón érdekes lenne ezt a Buddha-csoportot a Krisztus siratását ábrázoló európai keresztény alkotásokkal összehasonlítani. Mennyi a rokonvonás és mégis milyen nagy a különbség a két téma és ábrázolás között. Az európai plasztikán nevelt szem is gyönyörűséget találhatott több trónoló Buddha-szoborban. Rendkívül nevezetesesek voltak a kisebb figurák, amelyek között különösen egy Tang-korszakbeli, fehér cserépből való ló érdemelt nagy figyelmet. A 618—906-ig terjedő Tang-korszakban óriási tömegben jöttek létre ezek a rendkívül eleven és mégis stílusos figurák. Most mindegyik gyűjtő arra törekszik, hogy keleti gyűjteményét ilyen Tang-korszakbeli lószobrocskával gazdagítsa. Éppen ezért nagyon sok közöttük a hamisítvány a műkereskedői piacon. Gyönyörűek voltak a különböző színű díszekkel ellátott, vagy egyszínű porcellán és kemény cserépvázák, a jade-faragványok, a bronz-, a lakk- és a zománctárgyak,

valamint a szőnyegek is. Mindegyik tőlünk idegen, a természetmásláson felülemelkedő, ösztönös fantáziával és csodálatos technikával készült alkotás.

*

Május 26-án avatták föl nagy ünnepségek keretében a Hősök Emlékkövével együtt az Ezredéves Emlékművet. A hatalmas mű megalkotása iránt az 1896. évi VIII. törvénycikk intézkedett. A törvénycikk külön-külön felsorolja azokat az alkotásokat, amelyek a honalapítás ezredik évfordulóját lesznek hivatva maradandó módon hirdetni. Első közöttük az Ezredéves Emlékmű. A honalapító Árpádot és a nemzet egész történelmi múltját kell a törvénycikk szerint megörökítenie. Kívüle még az ország hét különböző pontján állítanak emlékoszlopot. Ez a gondolat néhai Thaly Kálmán ősmagyar koponyájában született. Mindegyik vidéki emlékmű elkészült, de közülük már csak a pannonhalmi emlékkápolna és a pusztaszeri emlék áll magyar földön. A többi megszállt területre került és nagyobbára áldozatul esett az utódállamok könyörtelen chauvinizmusának. A törvénycikk rendelkezik továbbá a Halászbástyán álló Szent István-szobor és a Szépművészeti Múzeum, végül 400 új népiskola fölállítására felül. A költségekről is intézkedik a báró Bánffy Dezső miniszterelnök által ellenjegyzett törvénycikk. Az Ezredéves Emlékműre 802,640 forintot engedélyez, de a nagy mű a közben fölmerült nehézségek miatt majdnem három és félszeresébe, azaz 2.830.000 pengőbe került. Idő szempontjából is elszámították magukat. Azt hitték, hogy 8—10 év alatt elkészülhet a hatalmas alkotás, de a háború és a forradalmi akadályok késleltették az emlékmű fölavatását.

Ennek a hosszú munkának és nagy részben annak, hogy az alkotás nagyjában már régóta készen áll, tudható be az, hogy az Ezredéves Emlékmű a mai nemzedék számára már nem újdonság, hanem megszokott részlete Budapest egyik legszebb városképének. Elgondolás, stílus szempontjából is egy eltűnt, boldogabb kor tanúbizonysága. Most, midőn felavatták, szinte már műemlékként tiszteljük ez alkotást. Csak egyes hiányzó szobrászi részletek kerültek ez években reá, de az egésznek koncepciója a múltban született meg.

Két értékes művészünk nevéhez fűződik létrejöttje. Az építészeti rész néhai Schickedanz Albert, a szobrászati rész pedig — néhány királyszobor kivételével — Zala György munkája. Ennél nagyobb szabású plasztikai feladatot magyar szobrász nem oldott meg. Még külföldön is egészen kivételes a probléma monumentalitása és sokfélesége. Egyfelől történelmi arcképek és jelenetek, másfelől allegóriák.

Megvalósulási forma szempontjából pedig reliefek, álló alakok, csoportok, lovasszobrok és diadalszekerek. Mindez nem elosztva több művész között, hanem egy kézben összpontosítva, egy képzeletnek, egy teremtmény gényűnek odaitélve.

Ennek köszönhető a nagy mű általános stílusjegysége, mely kevés kivétellel még a szobrászati részben is érvényesül. Pedig ilyen nagy munkánál még egy művésznél is számolnunk kell a stílusfejlődés, stílusátalakulás lehetőségeivel, ami — mint látni fogjuk — itt is kimutatható. Az építészeti részben természetesen nem lehet szó erről. Ez egyetlenegy stílus-étappe-nak az eredménye. Bármilyen nagyszabású is az emlékmű építészeti része, megvalósítása nem kívánja egy emberélet munkáját és így nem tükröződhetik benne a művésznak többé-kevésbé változó hitvallása.

Schickedanz Albert az Ezredéves Emlékmű építészeti és díszítő formáiban is azokhoz az irányokhoz maradt hű, amelyeket a szomszédos Műcsarnokban már valamivel előbb olyan szerencsésen és finom érzéssel követett. Az antik és korai olasz renaissance-építészet és díszítőművészet elemeinek összeömlasztése volt a credója. Egész pályáján a nemes arányérzék és a fejlett dekoratív ösztön vezette. Már Ybl Miklós is hasznát vette az Operaház belső kiképzésének kiérlelésében, itt pedig önállóan alkotott monumentális, arányaiban és részleteiben nemesen elgondolt keretet a szobroknak. Míg a középső nagy oszlop és talapzata inkább antik reminiscenciákon épül fel, addig a királysobrokat és az allegorikus csoportokat hordó két collonade az olasz quattrocento finom megoldását juttatja eszünkbe. Kitérően egyeztetette össze Schickedanz a nagy saroktömbökkel és a kettős oszlopokkal a díszítő motívumok nemes könnyedségét. Puttók, sasok, füzérek, tányérok, szalagok alkotják együttesüket, amelyeknek harmóniája csak kellő helyen, tolakodás nélkül üdíti fel a dekoratív finomságokat kedvelő szemet. Oszlatlan elismerés illeti meg Schickedanzot az Ezredéves Emlékmű építészeti megoldásáért. Alkotására már a történeti távlat biztos kritikai szempontjából tekintünk. Azok közé a XIX. század végéről való műemlékek közé soroljuk architektúráját, amelyek Ybl Miklós munkáival fővárosunk legnemesebb neo-renaissance építészeti dokumentumai.

De bármennyire határozza is meg Schickedanz architektúrája az Ezredéves Emlékmű jellegét, főkontúrjait, annak szellemi tartalma, emberi formakifejezése a plasztikai ábrázolásban jut szóhoz. A plasztikai rész nem szerves kiegészítője az architektúrának, mint az építészeti formák lenyűgöző monumentalitásával beszélő német emlékművekben, itt önállóan beszél tartalmilag és formailag is.

Az architektúra csak harmonikus keret a különböző mondanivalók összefoglalására.

Bizonyos, hogy Zala György programot kapott az ábrázolandó történeti alakokra, jelenetekre, a kifejezendő szimbólumokra vonatkozóan, azonban a feladott témának szellemi és formai megkoncipiálása — ami egyedül lényeges — a mester kivételes tehetségének szülötte. Elismerést érdemel elsősorban az ábrázolás szellemi elrendezése. Lent a nagy oszlop tövében a hét vezér, Árpáddal az élén, amidőn a honfoglaláskor megpillantják a lábuk alatt elterülő végtelen magyar Alföldet. Mögöttük a két collonade oszlopai között legnevezetesebb királyaink, alattuk uralkodásuk egy-egy jelentős eseményét ábrázoló dombormű. Fent a collonade tetején, a sarkokon a háború és a béke szekere, valamint a Mezőgazdaság és az Ipar két-két alakból álló csoportja. Mindent betetőz a magas oszlop tetején, ércgömbön, nyitott szárnyakkal lebegő Gábor arkangyal, mint a mennyei birodalom képviselője, jobbában a Szent Koronával, baljában pedig a kettős apostoli kereszttel. Nemcsak formailag, hanem szellemileg is koronája az emlékműnek. Szimbóluma a keresztény Magyarország történelmi elhivatottságának. Ugyanaz az arkangyal, aki liliummal Máriát üdvözölte. Íme, legszentebb közjogi jelvényeinket tartja magasán a kezében.

Ez az alak művészetileg is a nagy mű egyik legkiválóbb szobrászi ékessége. Vele lett készen legelőször Zala mester és midőn az 1900-i párizsi világkiállításon bemutatta, grand prix-t nyert vele. Finom vonalai lent jobban érvényesülnek, mint az óriási magasságban, ahol a természetes, de stilusos mintázást nem lehet eléggé élvezni. Zala mester a kilencszázas évek körül modern érzésű művész volt, aki ugyan nem tagadta meg a hagyományokat, de az akkori kor stílustörekvéseit mégis érezte. Gábor arkangyal nyúlánk testének, lobogó köntösének, kiterjesztett szárnyainak, hajviseletének formaritmusa, körvonalkompozíciója a harminc év előtti vonalstílus és szépségeszmény kifejezője. Itt még alig van szó kötetlen naturalizmusról, inkább egy rövid ideig élő, de jellegzetes neoklasszicizmusról beszélhetünk, mely éppúgy érezhető volt nem egy legkiválóbb külföldi, mint magyar művész akkori stílusán.

Gábor arkangyalhoz a Mezőgazdaság és az Ipar allegorikus csoportjai állanak legközelebb stílusukra nézve. Mindkettőben egy-egy délceg férfiaktához, a tetterő kifejezőjéhez dús köntösű, géniusz-szerű nő simul. Melodikus hajlású mozdulatukban, öltözkük redőiben ugyanaz a folyamatos harmóniát, nemesített szépséget kereső formaakarás él, mint a mennyei régiók képviselőjében. A másik két

allegória, a Háború és a Béke szekere az egész mű két leghatalmasabb plasztikai kompozíciója. Különösen a Háború szekere nevezetes. Zala mesternek leglendületesebb, legtüzesebb kifejezésű alkotása. Két ágaskodó, apokaliptikus látományokba illő mén van fogva a szekér elé, melyen a pusztulást, vést hozó, sisakos háborúisten száguld. Sziszegő kigyó nyúlik ki az egyik karjából, a másik pokolian fenyegető mozdulatba mered. Vadul tomboló erő a hatalmas formákban, félelmetes kifejezés a körvonalakban. Viszont csupa nyugalom a Béke pálmás génuszának egyenletesen robogó szekere. Biztos, egyenletes trappban fut a két szelíd paripa, kocsijukban az áldást, megelégedést allegorizáló női alakkal. A két csoport konturjai formailag, sajnos, nem egyeznek egymással, de Zala inkább a tartalom pregnáns hangsúlyozására, mint külső formai megegyezésre törekedett. Mindkettőben már eltávolodott az előbbi csoportok gyengédebb stílusától, szélesebb gesztusokra, erőteljesebb formákra, festőibb pátoszra törekedett bennük.

Míg Gábor arkangyal és az allegóriák eszményi lényeket személyesítenek meg, addig a hét vezérben Zala valósággal élt történeti alakokat örökített meg. Középen, kisebb talpazaton, frontális nyugalomban Árpád, tőle jobbra-balra három-három vezér. Árpád szellemileg és formailag is a hét lovasból álló csoport központja. Csupa koncentrált figyelem és akaraterő. Ura önmagának és a helyzetnek. Lova nem nyugtalan, a büszke állat is szoborrá nemesedett. A többi vezér már nem ilyen szoborszerűen fenséges, bár mindegyik egy-egy remek típus. Különösen az Árpádtól jobbra álló szakállas öreg kap meg eredeti arcélével. Nem kimért szabályossággal sorakoznak egymás mellé, hanem szinte természetes közvetlenséggel. Plasztikai kompozíció helyett szabad csoportot alkotnak. Zala itt ment legtovább a naturalisztikus beállítás és a történeti pátosz ösvényén. Sok tekintetben Munkácsy Mihály utolsó festői stílusát, a Honfoglalás vásznának egyszerűen egymasmellé állított vezéreit juttatják eszünkbe e bronzlovasok, akiknek nagylendületű, sommás megmintázása messzi van a Gábor arkangyal és a két első allegória ritmikus formarészletezésétől. Erőteljes kifejezésükkel feledtetni akarnak minden plasztikai nyugalmat és formai komponálást. Gábor arkangyalban és a két első allegóriában Zala mester a boldog béke nyugati kultúráját, a fajokat összekapcsoló művészeti szellemet, a vezérek alakjában a magyar dacot, az ezeréves ittlakás után is élő keleti öntudatot fejezte ki.

A collonade 14 szobra közül, amelyeknek egyike Hunyadi Jánost ábrázolja, Zala mester csak négyet alkotott: Nagy Lajost,

Hunyadi Mátyást, Mária Teréziát és Ferenc Józsefet. Az utóbbit köztudomásúan kétszer mintázta meg az emlékmű számára. Ferenc József eredetileg huszáregyenruhában fejezte be a sort, de ez az öltözködés nem illett jól a többi király costume-ös beállításához. Midőn tehát a vörös forradalom által elpusztított régi szobrot újjal kellett pótolni, Zala a Szent István-rend ornátusában mintázta meg a nagy királyt. A többi király-szobrot más-más szobrász alkotta. Szent Istvánt és II. Endrét Sennyei Károly, Szent Lászlót és III. Károlyt Teles Ede, Könyves Kálmánt és II. Lipótot Füredi Richárd, IV. Bélát Köllő Miklós, Hunyadi Jánost és I. Ferdinándot Margó Ede, Róbert Károlyt Kiss György mintázta. Az összesek között talán legnemesebb Nagy Lajos és Hollós Mátyás alakja. Mindkettő természetes és eleven, mégis stílusos. Nagy Lajos finom formáin érezzük a XIV. századi késői gótikának, a francia-olasz udvari kultúrának kifinomodott előkelőségét. Mátyás király páncélos alakja pedig az innsbrucki Miksa császár-emlék ércfejedelmeit juttatja eszünkbe. Sennyei Szent Istvánja és Kiss György Róbert Károlya már nem üt meg a kívánt mértéket. Az előbbiből hiányzik a szent király fensége és az utóbbi is nyárspolgári alak. Kettőjüket érdemes lenne idővel megfelelőbb alkotásokkal helyettesíteni. Stílus szempontjából sem állják meg a helyüket. Mindegyik királynak formailag is ki kell fejezni azt a korszellemet, mely akkor uralkodott. Így Szent István nem lehet modernebb kiállítású alak, mint az utána következők, például a közvetlen mellette álló Szent László, akinek feje a győri herma után van mintázva, vagy Könyves Kálmán, akinek marcona szögletes-sége most nincs összhangban az előbb említett, prózai módon fel-fogott alakokkal.

A királyok alatt levő domborművek ismét mind Zala György munkái. Lendületes mintázó készségének, ösztönös művészi képzeletének legjelesebb bizonyítékai. Szinte ritmikusan váltakozva mondják el az ország szomorú történetét, amelyben a ragyogó napokra mindig sötét zivatarok következtek és amelyben több volt a lét-fenntartási harc, mint a nyugodt munka ideje. Zala művészi egyéniségének a küzdelmet kifejező reliefek feleltek meg jobban. Közöttük találjuk a legelevenebben megkomponált jeleneteket, így Szt. László harcát a leányrabló kun vitézzel, Szavojai Jenő csatareliefjét és a nándorfehérvári ostromot ábrázoló domborművet. A bronztablák között üres márványfalak várják az eseményeket magyarázó lapidáris feliratokat.

Még két üres talapzat látható a collonade-ok előtt. Most egyelőre nem került rájuk semmi. Helyette a vezérek csoportja elé hatalmas

sírkövet fektettek -- a Hősök Emlékkövét. Megszámlálhatatlan magyar hős halálának, az ország gyászának szomorú hirdetője.

Meg volt írva a nemzetek sorsának könyvében, hogy a magyarság nem avathatja fel örömteljes hangok között ezeréves történetét szimbolizáló emlékművét. Most a szomorú sírkő hangulata uralkodik a szíveken, könnytől fátyolossá teszi a múltba visszanéző tekintetet. De ne csak le, hanem fölfelé is nézzünk. A sírkő fölött, magasan az oszlop tetején egy mennyei jövevény két szimbólumot tart kezében, melyek eddig is átvezették a magyarságot minden bajon, vészen. Legyünk hívek hozzájuk továbbra is. Ha kitartunk mellettük, akkor e jelvények jegyében feltámadunk és győzni fogunk.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Rousseau.

(1712—1778.)

Rácz Lajos: *Rousseau J. J. élete és művei*, 1928. Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 2. kötet, I. k. 298 l., II. k. 292 l.

Rácz Lajos, több jeles Rousseau-dolgozat szerzője (*Rousseau első Értekezésének keletkezése*, 1912, *Gróf Teleki József és Rousseau*, 1912, *Rousseau mint moralista*, 1913, *Rousseau és Sauttersheim*, 1913, *Rousseau és Goethe önéletrajza*, 1914 stb.), a nagy francia íróra vonatkozó kutatásait két kötetben teszi közzé. Maga megvallja, hogy célja nem az újat mondani akarás, hanem Rousseau életének és műveinek lélektani megvilágítása. Ezt a célt valóban elérte: nagyszabású munkájában Rousseau élete és munkássága eleven erővel tárul az olvasó elé.

Hú képet fest Genfről, Rousseau szülővárosáról. Fürkészi azokat a szálakat, melyek Rousseau-t hozzá kötik. Megtudjuk, hogy a gyermek regényekből és történeti olvasmányokból alkotja meg első képzeteit. Gondos rajzban számol be a gyermek Bossey-ben való tartózkodásáról.

Rousseau életének minden jelentős mozzanatát beható figyelemmel kíséri: J. J. 1725 elején Masseron genfi irodatiszthez kerül, majd megúnvá ezt a foglalkozást, művésői mesterségre adja magát (1725 áprilisában).

Nem kevésbé érdekesen rajzolja J. J.-nak Warensnével való barátságát Annecy-ben. Szól Rousseau kevés eredménnyel járó zenei tanulmányairól, lausanne-i és neuchâtel-i zenetanításáról, nyugtalan vándorlásáról, Párizsba jutásáról, Lyonba kerekedteről, Chambéry-be. Warensné új lakóhelyére, érkeztéről (1731 őszén), Warensnével szőtt viszonyáról. Elismeri, hogy Warensné nélkül Rousseau sohasem lett volna kiváló íróvá és gondolkodóvá.

Ismerteti Rousseau magyar vonatkozású, elcsépelte tárgyu *Hadifoglyok* c. vígjátékát, megemlékszik operájáról, *A szerelmes költőről* is.

Részletes a Levasseur Terézzel kötött barátság rajza: 1715

tavasán ismerkedik meg vele ; a tanulatlan, olvasni és számolni is alig tudó leány lelkét művelni igyekszik, de mindhiában.

Részletezőn ír arról, milyen hévvel veti magát Rousseau a nagyvilági társaságba s milyen szívesen barátkozik az *Encyclopédie* íróival, ismeretséget köt d'Épinay-nével, meg is hívja a chevrettes-i kastélyba (1748).

A Diderot és Rousseau között vont szép párhuzam után a nagy író eszméinek kialakulásáról szól mélyenszántó fejezetben : R. olvasva a dijoni akadémia pályatételét (*Vajjon a tudományok és a művészetek helyreállítása hozzájárult-e az erkölcsök megtisztításához*), felindulást érez, fény kápráztatja, munkába fog. A díjat elnyeri (1750).

A *Discours*-t részletesen elemzi, kiélezi felfogását : a művészetek az erény ellenségei, a tudományok művelése káros az erkölcsre. Rámutat szertelenségére is. Úgy látja különben, hogy R. nem a civilizációt, hanem annak túlkapásait támadja. Azt is fejtegeti, hogy Rousseau-nak az olasz zenét védő s a franciát támadó híres levele (*Lettre sur la musique française*, 1753) korszakot alkot az ízlés-fejlődés történetében.

Beható fejezetben taglalja az *Egyenlőtlenségről* írott értekezést (1755). Kiemeli, hogy ez a dolgozat haragos kitöréssé, mérges tiltakozássá válik a gazdagság hatalma és ragyogása ellen.

Rátér Rousseau négyhavi genfi időzésére s Genftől való elhidegedésére. Ismerteti R.-nak e tárgyról való írásait is.

A d'Épinay-né felajánlotta Ermitage-ban (Remetelakban) való tartózkodást (1756—1757) részletező fejezetben festi.

Nem kevésbé érdekesen ecseteli Rousseau-nak d'Épinay-né sógornője, d'Houdetot grófné (született Bellegarde Zsófia) iránt támadt szerelmét.

Megkapón rajzolja, milyen pesszimizmust keltő hatással volt Rousseau-ra barátainak ellenségekké válása s hogy ez a szomorú tapasztalat mennyire kiváltotta üldözési mániáját.

Hű képet nyújt a montmorency-i életéről, az iránta nagyon szívesnek bizonyult Luxembourg hercegi családdal kötött barátságáról, Voltaire-rel való viszonyának elmérgeződéséről Genf miatt, a *Nouvelle Héloïse* megírásának és megjelenésének (1761) egyes mozzanatairól. Hosszú fejezetet szentel Rousseau híres regényének, a *Nouvelle Héloïse*-nak (1761). Utal a cselekvény ösztövérségére, kiemeli benne az érzelmek finom elemzését s azt, hogy a bonyodalom kivált a hősök lelkiismeretében meg végbe.

Ilyen gondos az *Émile* (1762) taglalása is. Rousseau szerint három nevelő van, a természet, a dolgok (tapasztalat) és az emberek ;

a gyermeket erős egyéniséggé, személyes lénnyé, *emberré* kell nevelnünk; az ítélőerőt s a kíváncsiságot kell felkeltenünk benne.

A *Társadalmi Szerződés* (1762) fejezete is beható. Eszméit ízről-ízre szedi. Hangoztatja, hogy az összes javak közül Rousseau a szabadságot és az egyenlőséget tekinti a legértékesebbeknek; hirdeti, hogy a nép önmagáé. Különben tudatában van annak is, hogy a *Társadalmi Szerződés* nem eredeti munka. Hobbes, Montesquieu, Machiavelli, Bodin, Grotius, Locke, Burlamaqui s mások nem egy eszmét sugalmaznak neki.

Tudja, hogy Rousseau vallásos génusz. Kutatja vallásos érzésének gyökereit s fejlesztő mozzanatait (gyermekkor, Warensné pietizmusa).

Ismerteti *A szarvajai vikárius hitvallását*, az *Émile* IV. részét. Szól eszméiről, céljáról, kivált Helvétius *De l'Esprit*-jét támadó szelleméről. Majd a szenvedések korára tér (1762—1788). Követi Rousseau Motiers-Travers-be kerültének mozzanatait, rajzolja lord Keith-szel való meghitt barátságát, élete módját (fűzőzsinór-készítést tanul), Teréznek ideköltözését, Montmollin lelkésznek Rousseau iránt tanusított érzelmét.

Leírja a genfiak *Émile* miatt indított inquisícióját s a *Hegyi Levelék* (*Lettres écrites de la montagne* 1764) megírásának körülményeit.

Ecseteli Rousseau hathetes saint-pierre-i tartózkodását. Ismerteti a Matteo Buttafuoco korzikai kapitány kértére írott *Korzika alkotmánytervezete* c. dolgozatát.

Hosszú fejezetben foglalkozik azzal, hogy Hume Rousseau-t Angliába hívja, ez Londonba megy, ünneplik. Beszámol a chiswick-i napokról, Davenport-nak woottoni udvarházában való időzéséről, Hume iránt érzett bizalmának megrendültéről, annak a hitének növekedtéről s üldözési mániává fajultáról, hogy az Angliába való csalogatással Hume az ő halálos ellenségei szövetségébe lépett.¹

Az Angliából való szabadulás rajza éppen olyan mozgalmas, mint a nyomába lépő fejezetek.

A *Vallomások* fejtegetésekor hangoztatja, hogy Rousseau morális érzeke felébred, mind magasabb és tisztultabb erkölcsiség magaslataira emelkedik. Feltárja lelki baja elhatalmasodását is.

¹ Ezúttal emlitem meg, hogy nemrégén jelent meg *Dr. S. Elosu* munkája, *La maladie de J. J. Rousseau*. Áttekinti az orvosok véleményének egész sorozatát R. betegségére vonatkozóan (Sérieux, Capgras, Montassut, Laforgue, Régis stb.). Ezeket kritikai vizsgálat alá fogja. Maga *Elosu* a delirium egy fajtát (*délire toxique à forme interprétative*) látja Rousseau elmébajában.

Tárgyalja botanikai dolgozatait, lengyel alkotmánytervezetét és zenereformjait. Visszatérve az életrajzhoz, eleven színekkel festi megrendültét a rágalomterjesztők gonosztevéseire. Lelki baja minden mozzanatáról számot ad, éppen úgy, mint Párizs környékén tett sétáiról, a sugalmukra írott *Magányos sétáló álmodozásairól*. Előkomorlanak az 1777—78-as évek nyomasztó gondjai, az öregség, gyengeség és betegség nyugós veszélyei. Szól Girardin márkihoz költözéséről Ermenonville-be (1778 májusában) s haláláról.

Nagy fejezetet szentel Rousseau hátrahagyott műveinek. Említi szempontjait a *Vallomások* írásában; látja a lélektanit: használni akar embertársainak, a védelmit: szembeszáll a rágalmakkal. Rámutat leplezetlen őszinteségére, helyel-közzel cinizmusára is.

Jellemzi a kuszaszövetű benyomásokat, reflexiókat tartalmazó *Álmodozásokat* is (1782). Röviden tárgyalja még botanikai s egyéb műveit, levelezését (1071 levél).

Az összefoglalásban kiélezi Rousseau jellemének fővonásait. A Rác-rajzolta hű arckép szerint Rousseau lassú akaratú, álmodozásra hajló, alapjában kevély, magánykedvelő, hiú, elbizakodott, másokra nem irigy, őszinte, meggyőződés tüzetől izzó, erénykedvelő, műveiben bájt erővel egyesítő.

Fürkészi még a Rousseau-nyomokat irodalmunkban, kivált Bessenyei, Kazinczy, Csokonai, Kisfaludy Sándor munkáiban.

*

Rác Lajos nagy Rousseau-munkája elmélyedésről s kutatókedvről tanuskodik. Rousseau életének és munkásságának aprólékos figyelemmel kísért ismeretére vall. Életének minden mozzanatát feltárja. Ahol szükségét látja, kiaknázza *Vallomásait* s egyéb iratait, de kritikával teszi, mert számot vet a helyreigazító kutatások eredményeivel. Nagy hasznát látja Rousseau leveleinek, éppen úgy, mint másokéinak is, ha Rousseaura vonatkozó adatokat tartalmaznak. Így d'Épinay-né Grimmhez írott sorai Rousseaunak d'Houdetot grófné iránt érzett szerelmére vetnek világot.

Elbeszél sok epizódyszerű mozzanatot is, melyek közül néhányat, a mű károsodása nélkül, ki lehetne iktatni. Rousseau életének egyes szakaszait nemcsak leírja, hanem bírálja, egy-egy lépésének okait gondosan fürkészi. Leírásain meleg hangulatosság árad el, így a kóborlások és a charmettes-i évek leírásában. Idézetei találóak: az egyes jelenségekre fényt derítenek. Ítéletei józanok, igazak, noha tagadhatatlan, hogy a gazdag Rousseau-irodalom is segítségére szol-

gált. Így a két *Discours* és a *Contrat Social* között nyilvánuló erős ellentét kinyomozásának rajzában legott megmutatkozik Faguet és elmére valló *Rousseau penseurjének* hatása (1912).

Ismeri és feldolgozza a Rousseau-irodalmat, Ritter, Ducros, Faguet, Vallette, Bouvier, Benrubi, Chuquet könyveit, a genfi Rousseau-Társaság kiadta *Annales* 16 kötetét s a speciális kérdésekre vonatkozó gazdag kutatások sok, önálló vagy folyóiratokban közölt értékes termékét. De figyelmét egy-két alapvető munka mégis kikerülte.

Az életrajzi részben ajánlatos lett volna feldolgoznia J. Churton Collins szép tanulmányát (*Voltaire, Montesquieu and Rousseau in England*, 1908, 182—271. l.) Ez a francia források ellensúlyozására is üdvös lett volna. Azon a területen, melyen Burton (Hume életrajzában) és egy másik angol író, John Morley, is értékes eredményekre jutott. J. Churton Collins tovább halad. Részletesen tárgyalja, hogyan hívta Hume R.-t Angliába, mennyire rajongtak itt érte. Az a fontos, hogy angol forrásokból is merít, Craddock *Emlékirataiból*, Horace Walpole, Robert Wood, Gibbon levelezéséből, a korabeli sajtó (*St. James Chronicle*, *London Chronicle*, *London Magazine*) közleményeiből és a pamflet-irodalomból. Elevenen rajzolja a chiswicki és a woottoni tartózkodást, megvédi Hume-ot. Rokonszenvesnek rajzolja Davenport-ot is. A frenzy-zaklatta Rousseau iránt szánalmat érez. Arra az eredményre jut, hogy Rousseau-nál a kizökent öntudat és féktelen hiúság monomániában robbant ki.

A méltatásban kár volt mellőzni John Morley (1873) józan ítélőerőre valló Rousseau-könyvét. Milyen reflektorszerűen világítja meg Rousseau lelkét azzal a megállapítással, mennyire erős nála az érzelem exaltáltsága az értelemmel szemközt (the exaltation of emotion over intelligence).

A hatáskérdés irodalma körül is van Rácز könyvének egy-két hiánya. Nem használja fel Joseph Texte könyvét (*J. J. Rousseau et les origines du cosmopolitisme littéraire au XVIII. siècle*, 1885, XXIV, 466 l.). Texte mélyenszántón fejtegeti: Rousseau tett a legtöbbet arra, hogy a franciákban kedvet keltsen az északi irodalmak iránt, «a lángelme hatalmával» alakítja a francia ízlést s a művészetről való felfogást; megdönt egy abszolút eszményt, rámutat az ízlés viszonylagosságára. Fűrkészi Rousseau munkáinak az angol irodalomhoz vezető útját (Richardson, De Foë, Pope, Addison hatását). A *Nouvelle Héloïse* és Richardson *Clarisse*-ének összehasonlítása mintaszerű, alapos, még a két regény viszonyával kapcsolatos hatásjelző törekvéseket is kinyomozza. Kiemeli, hogy az európai irodalom Rousseau-

val indul meg s Franciaországban ő készíti elő Young, Ossian és Gray útját.

Az angol Leslie Stephen jeles *Studies of a Biographer* (2 volumes, London, 1903) egyik tanulmányát Texte sugalmazza (*Cosmopolita irodalom a XVIII. században*). Azt kutatja, mennyiben hatott Rousseaur a angol irodalom. Rousseau szentimentalizmusát nem akarja a Richardsonéból magyarázni, ezt általánosnak tekinti, hanem szerinte az angol író kivált abban hat erősen Rousseau-ra, hogy plebejus közönyt kelt benne a régi költői kánon s klasszikai elvek iránt. Egy jeles francia kritikus, Wyzewa, is elfogadja ezt az álláspontot (*Revue des Deux Mondes*, 1903, le 15 janvier, 467. l.)

A vaslogikájú Ferdinand Brunetiére munkája (*Évolution de la poésie lyrique*-jében 1894) Rousseau-nak a francia líra szárnybontására tett sugalmazó erejére vonatkozóan tartalmaz jelentős megállapításokat.

Daniel Mornet-nek, a Sorbonne kiváló tanárának, Rousseau természetkultuszát és hatását tárgyaló könyve, *Le Sentiment de la Nature en France de J. J. Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre* (1907), valóságos standard-work. *Le romantisme en France au XVIII. siècle*-e (1925) is fontos mozzanatokkal jeleskedik.

*

Rácz Lajos stílusában nem egyszer kap meg a veleérző melegség, a közvetlenség üdesége, fejtegetéseiben a lényegfeltárás világító ereje. Kár, hogy nyelvén itt-ott egy-egy fogyatkozás szeplője ütközik ki. Az ilyen szókat: blazirtság, garantírozza, fixírozta, az ilyen összetételeket: tiszteletteljes (sokszor), szenvedélymentes, foghely (börtön), menhely, írmodor, támpont, az ilyen német szellemű szerkesztéseket: rendelkezik sorsa felett, sorsa felett panaszkodik, középpontját képezi, kis simítással el lehetett volna tüntetni.

Feltűnő, hogy Rousseau regénye állandóan *Nouvelle Héloïse*-ként szerepel (helyesen: *Nouvelle Héloïse*), ináshol ezt olvassuk: Hume-val (II. k. 151. l.), helyesen: Hume-mal.

Rácz Rousseau-jának alapvető értéke tagadhatatlan. Azok a fogyatkozások, melyekre utaltam, kisebb súlyúak, mintsem el tudnák homályosítani ennek az elmélyedő elmével, buzgó munkával, tárgya mellett éveken át kitartó hűséggel írott könyvnek az érdemeit. Bizonyára sok olvasónak szerez gyönyörűséget s bőséges okulást.

Elek Oszkár.

Az utolsó délszláv.

Tresić-Pavičić Ante: *Budućnost Južnih Slavena*. Zagreb. 1928.

132 l. 8°.

Újabb szeparatista horvát és montenegrói irodalom című, e folyóiratban napvilágot látott tanulmányom¹ megjelenése után egy horvát barátom figyelmeztetett, hogy egy röpiratról megfedkeztem: Tresić-Pavičićéről a délszlávok jövőjéről. Szolgáljon mentségemül, hogy a könyvet mind a horvát, mind a szerb sajtó agyonhallgatta.

A szerző a dalmáciai horvát közéletnek régi szereplő egyénisége. (Született 1867.) Jelentékeny költő, akinek a délszláv nemzetek történetéből, valamint a római multból vett szónokias drámái a mult század horvát irodalmának emlékezetes alkotásai. Mint lírikus (Carducci hatása alatt állott. Nagy népszerűsége tette szert megvesztegető nyelvi pompájunkkal délszláv tendenciájú ódái (*Veliki dan*). Mint Leopardi-fordító is kitűnt. Hosszú időn át tagja volt a dalmát szábornak és az osztrák Reichsratnak. A délszláv egység megvalósulásáért küzdött. A világháború kitörése után az osztrák hatóságok internálták. Jugoszlávia megalakulása után ez ország washingtoni követe lett. Mikor a szerb hegemonia teljesen berendezkedett, Belgrád őt is elejtette (1927). Azóta Spalatóban él.

A röpirat keletkezésének és kiadásának története elég érdekes. A bécsi egyetem szerb hallgatóinak Zora (Hajnal) nevű egyesülete 1914-ben felkérte a szerzőt, hogy a szerb nemzeti ünnepen, Szt. Vid napján (jún. 28), tartson előadást a délszlávok jövőjéről. Az előadást nem tarthatta meg a sarajevói merénylet miatt. De az előadás terjedelmét messze túlhaladó könyvét már megírta. Kéziratát a világháború alatt rejtegette. A röpiratnak 1919 decemberében Belgrádban keltezett előszava szerint az 1914-ben írt munkát változtatás nélkül adta ki. Ám az 1928 szeptemberében Spalatóban írt utószó szerint a könyv a szerb fővárosban éveken át vándorolt kiadótól kiadógig, kritikustól kritikussig, a nélkül hogy valaki pártul fogta volna, míg végre maga a szerző szánta rá magát munkája kinyomatására.

Azzal, hogy az 1914-ben írt könyvét Tresić-Pavičić 1928-ban is kiadandónak tartotta, kifejezte azt, hogy akkori politikai eszméit most is időszerűeknek tartja. Ebben a tévhitben van Tresić-Pavičićnek a tragikuma. Az egész világ megváltozott körülötte. Amiért

¹ L. *Budapesti Szemle* 212. k. 417—426. l.

hosszú évtizedeken át elismerésreméltó kitartással és önfeláldozással harcolt, az rövid dicsőség után immár por és hamu, de az agg Tyrteus nem akar hinni a dolgok realitásának, hanem fúja tovább a régi nótát, amint kéziratának sorsa mutatja, immár hallgatóság nélkül.

A változatlanul kiadott 1914-i tanulmány az akkor divatos délszláv ideológiának hirdetője. Történetfilozófiai és állambölcseleti alapokon akarja igazolni, hogy a négy délszláv nemzet (bolgár, szerb, horvát és szlovén) boldogulása az állami és nemzeti egységben keresendő, és a világpolitikai helyzet mérlegelésével ennek az egységnek bekövetkezését meg is jósolja. Bár cz az egység, ha a bolgárok kizárásával is, pár évvel a munka megírása után bekövetkezett, nem kell azt hinni, hogy a munka akár a világpolitikai helyzet mérlegelésében, akár egyéni intuícióban mélyebben szántana, mint az akkori délszláv propaganda termékei. Nem a prófétai előrelátás vezette Tresić-Pavičić tollát, hanem a fanatikus meggyőződés, mely annyiszor vezetett egyeseket és nemzedékeket győzelemre, ahányszor másokat bukásba. Tresić-Pavičićnek megadatott, ha rövid időre is, a diadal édessége és megadatott neki, bár még mindig nem tud véglegességében hinni, a bukás keserűsége is.

A szerző először a jóslás lehetőségének tudományos alapvetését adja. Ezzel a résszel nem foglalkozunk. A jóslás költői privilégium. A filozófus Tresić-Pavičić gyöngé alapokon jár. Történetfilozófiai alaptétele, hogy a történelem az államok és nyelvek egyszerűsítése felé halad. Ennélfogva csak a nagy nemzetek és nyelvek maradhatnak meg és csak a nemzeti államoknak van jogosultságuk. Kár volna ezzel a tétellel vitába szállanunk, csak azt konstatáljuk, hogy a világháború a kis nemzetek védelmének jelszavával vívatott meg és az új nemzeti államok megalakulása negyven milliónyi kisebbséget eredményezett. Tresić-Pavičić szerint a Balkán éppen olyan földrajzi egység, mint az Appenini-félsziget, tehát éppen úgy állami egységet kell alkotnia, mint annak. Végigfutva a Balkán történetén és népein megállapítja, hogy sem a görög, sem az illír, sem a latin, sem a mongol népek (ilyenek szerinte a bolgár és oszmanli törökök és a magyarok) nem tudták ezt az egységet megteremteni, mert csak a félsziget periferiait bírták etnográfiailag magukévá tenni. A délszlávok beköltözésük óta (?) többségben vannak a Balkán népei között. A félsziget politikai egységét eddig azért nem tudták létrehozni, mert nem fogtak össze. A törzsi eszme elválasztotta őket. Azok a délszláv uralkodók és népek, akik a történelem folyamán a Balkán

egységére törek, ezt törzsi alapon (Nagy-Bulgária. Nagy-Szerbia. Nagy-Horvátország) kísérelték meg, éppen ezért csak múló sikereket tudtak felmutatni és törzsi szeparatizmusuk rendesen az idegen hódítóknak kedvezett. A tanulság ebből, hogy a délszláv nemzeti egység megteremtése meg fogja hozni a sikert. A délszláv nemzet eléggé erős lesz az idegen hódítók kiszorítására.

Már most az a kérdés, hogyan teremthető meg ez a délszláv egység. Megkapjuk az ismert receptet a délszláv népek amalgamizálásáról. Tresić-Pavičić is a szerb és a horvát nyelv egységére alapítja a nemzeti összeolvadás lehetőségét. A horvát és szerb népköltészet egységében (?) keresi az összeolvadás garanciáját. Kraljević Marko egyaránt nemzeti hőse a bolgár, a szerb és a horvát (?) népköltészetnek. Tresić-Pavičić e költői indokolással megoldottnak véli a délszláv egység kérdését. Ellentétben valamennyi szlavistával, a szlovén és a bolgár nyelveket lényegükben azonosnak minősíti a szerbvel és a horváttal, bár megengedi a «nyelvjárások» irodalmi használatát az egyesülés után is. Az egység létrehozását a szerbektől várja. Szerinte a Rigómező a Balkán központja. A rigómezei csata, mely 1389 jún. 28-án elbuktatta a középkori szerb császárságot, központja a szerb népköltészetnek is. A rigómezei eszmében egyesült szerbség és horvát-ság le fogja küzdeni a belső és külső ellenségeket és eljön a nagy nap, melyet Tresić-Pavičić ódában énekelt meg.

Rövidre fogva ez a röpirat gondolatmenete. A baj az, hogy felépítésében és indokolásában sokkal több része van a költőnek, mint a folyton tudományos elméletekkel dobálózó politikai írónak. Szerzőnknek történeti és politikai ismeretei nem szilárdak. Bennünket magyarokat pl., úgy látszik, csak a délszláv propaganda-irodalomból ismer. Ezért beszél olyanokat, hogy mindig gyűlöltük a horvátokat, és hogy a magyar történészek csak azért találták ki Oktáj khán halálát, mint a tatárok kivonulásának okát, mert így akarták el-sikkasztani azt a történetiényt, hogy a horvátok megverték azokat a tatárokat, akik a magyarokat tönkretették! (45. l.) Arról mesél, hogy az első balkáni háború után az orosz cár meg akarta akadályozni a szerb-bolgár összeütközést, de Tisza a szerb és a bolgár souverainitás védelmére kelt, mondván, miért ne gyilkolhatnák egymást, ha akar-ják! (91. l.) Nagyon különös benyomást tesz az emberre, mikor Tresić-Pavičić e röpiratában a délszláv egység legveszedelmesebb ellenségé-nek a német nemzetet hirdeti és ezen 1914-i véleményét 1928 szeptemberében röpirata kiadásával újra hangsúlyozza, ellenben ugyanez évben (1928 febr. 10) az Obzorban német-délszláv szövetséget köve-

tel! Már most melyik tanácsát kövesse Belgrád? Vagy ez is olyan tanács, amilyennel Ausztriát okosította ki? Eldicsekszik vele (92. l.), hogy az osztrák parlamentben többször sürgette a Monarchia federalizálását, de ezt csak azért tette, mert tudta, hogy tanácsát az osztrák államférfiak nem fogják követni. Ha erről nem lett volna meggyőződve, nem emlegette volna a federalizációt, hiszen ez késleltette a délszláv egységet! Nem hiszem, hogy ez a sajátos vallomás növelné Tresić-Pavičić politikai hitelét. Az albánokat (80—82. l.) annektálni akarja és megjósolja, hogy előbb-utóbb önként Jugoszláviához fognak csatlakozni. Ezt egyelőre nem tapasztaljuk. Ellenben felhívom a rigómezei eszmére esküdőző szerzőnek figyelmét arra, hogy Čarnojević III. Arzénak Magyarországra való menekülése óta (1690) az albánok etnográfiailag meghódították a Rigómezőt, sőt Cvijićnek és tanítványainak kutatásai szerint onnan ellenállhatatlan erővel törnek észak felé. Mi lesz így a Balkán szláv centrumával? És az egész, erre a centrumra felépített elmélettel?

De miért fáradjunk a részletek cáfolatával, mikor az egész munka cáfolatát elvégezte, és pedig derekasan, maga Tresić-Pavičić. Könyvének 14 lapos utószava a legkeserűbb kritikája a délszláv egységnek, és ezek a lapok akaratlanul szeparatista munkává teszik az egészen más célokat szolgálni akaró röpiratot. Belgrád másnak mutatkozott, mint amilyennek én képzeltem, írja itt Tresić-Pavičić (119. l.). Kövesd tehát jó horvátom Tresić-Pavičićet, aki, íme, saját vallomása szerint egyszer már falnak vezetett! A nemzeti egyesüléstől messzebb vagyunk, mint valaha, mióta egy államban élünk (120. l.). «Állami egység nemzeti egység nélkül, ház a felhőkben» (121. l.). Belgrád az erőszakban bízik. «Bajonetteken nem lehet sokáig ülni.» (121. l.). Ha a hadsereget valaki pártcélokra akarja felhasználni, megbontja belső kohézióját és bolsevizmust vagy anarchiát készít elő (122. l.). Belgrád horvát területek árán akar megegyezni a délszlávság ellenségeivel (123. l.) és amputációra készül (124. l.). A parlamenti gyilkosságok után Belgrád olyan embert állított a kormány élére, — Korošec — aki a háború alatt híven szolgált az osztrák császárt (126. l.). Soha az állami egység nem volt nagyobb veszélyben, mint a jezsuitizmus — ez klerikalizmust jelent Tresić-Pavičić szótárában — és bizantinizmus e szövetkezése idején. Soha nem volt nagyobb a gyűlölség szerbek és horvátok között, mint ma (127. l.).

Mindez tökéletesen igaz, sőt igazabb most, mint akkor volt, mikor Tresić-Pavičić az utószót megírta. Akkor Korošec látszólag parlamentáris kormánya volt uralmon. Ezt azóta, ismét Korošec

asszisztenciájával, a nyílt abszolutizmus váltotta fel. Az a valaki, akinek hívására 1918 végén Tresić-Pavičić úgy szaladt Belgrádba, mintha nászra hívnák (129. l.), ma a bajonetteken ül. És megírta már 1914-ben Tresić-Pavičić, hogy ha a szerb uralkodónak fejébe száll a hadicsőség és elfelejti, hogy hatalmát a néptől kapta, akkor az Obrenovićok sorsára jut (62. l.)

Ezek után a megoldás? Szerzőnk szerint a szerb és a horvát együtt $1 + 1 = 2$, egymás ellen $1 - 1 = 0$, tehát együtt kell maradniuk, különben külön-külön elvesznek (128. l.). De ez csak teljes apparítás alapján képzelhető el. A külügynek és a hadügynek közösnek kell maradnia, — oh átkos Monarchia! — minden egyéb: megegyezés szerinti. De a külügyben és a hadügyben is biztosítandó a horvát befolyás (130. l.). Ez a megoldás nem áll messze a perszonális unió jelszavától, melyet Radić halála után ennek utóda, Maček, adott ki, de amely jelszó innmár visszahozhatatlanul a múlté...

Tresić-Pavičić utószava megjósolja, hogy könyvét sem a szerbek, sem a horvátok nem fogják szívesen fogadni (119., 120. l.). A munkának ez a jóslata teljes mértékben bevált. Alaposabban, mint szerzőnk képzelte: tudomást sem vettek róla. Én írom róla az első és utolsó bírálatot. Vannak eszmék, melyek lehetnek szépek, melyekhez önfeláldozó, fanatikus lelkesedéssel lehet ragaszkodni, melyekért mártírhálált lehet halni, de amely eszmék túléltek magukat, éppen azért a nemzet zömére csábító erővel többé nem bírhatnak. Ez eszmék fanatikusai ezt rendesen nem veszik észre és az elhagyott oltárokon isteneiknek tovább áldoznak. Elismerjük, minden tisztelet megérdemlő jellemzősággal. De ez nem állíthatja meg a történelem kérlelhetetlen haladását. A délszláv eszme ilyen önmagát túlélte eszme és Tresić-Pavičić ennek az eszmének a multakból itt maradt utolsó főpajja, talán maga az utolsó délszláv.

Bajza József.

Jugoszláviáról.

Bajza József: *Jugoszlávia*. A Magyar Szemle Kincsestára. 27. sz. Budapest, 1929. 79 l. 8°.

Jugoszlávia, hivatalos néven Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (rövidítve SHS), már a párizsi béketárgyalásokon is sok gondot okozott a győztes hatalmaknak s azóta is, mind a mai napig, egyike az kontente legkéényesebb problémáinak. De minket még közelebről érdekel, mint a szövetséges és társult államokat. Nemesak mert szom-

szédünk s hazánk déli részét megszállva tartja, hanem mert Szerbia borította lángba a világot 1914-ben s azóta sem szűnt meg élesztgetni a tüzet a Balkánon. Nagyon helyes gondolat volt tehát Bajzától, hogy megismertette velünk Jugoszláviát, a magyar külpolitika szempontjából annyira fontos szomszédunkat. Bátran megvallhatjuk, hogy már vártuk tőle ezt a hézagpótló munkát, amelyet nemcsak a külpolitika iránt érdeklődő művelt közönség, hanem a szakember is nagy érdeklődéssel s haszonnal olvashat.

Jugoszlávia magvát az 1912. évi Szerbia, vagyis Észak-Szerbia alkotja, amely csak két és félmillió állami lakos volt, míg Jugoszláviának az 1921. évi összeírás szerint több mint tizenkétmillió a lakosa.

Az 1912. és 1913. évi balkán háborúk erősen megnövelték Szerbiát. Hatalmas területeket kapott Törökország testéből s ezzel az Osztrák-Magyar Monarchia és az Ozmán Birodalom közé ékelődött. Elvágta a monarchia útját Szalonikitól és az Égei-tengertől s meggyöngítette Ausztria-Magyarország gazdasági s főleg politikai befolyását a Balkánon. Ez a siker felcsigázta a szerbek nemzeti vágyait s a nagyszerb eszme megvalósítását írták zászlajukra. Céljukat a világháború után elérték, sőt még sokkalta többet is kaptak, mint amennyire számítottak, mert a rövidlato és bosszútól lihegő győzők a horvátokat és a szlovéneket is a Karagyorgyevicsek jogara alá gyűrték. Ezt a külső, erőszakos egyesítést azonban nem követte a délszláv népeknek egy nemzetben való egyesülése. Jugoszlávia van, de jugoszláv nemzet nincs és nem is lehet, mert nem egyszerű közigazgatási területeket, hanem történeti multtal bíró népeket kényszerítettek egy államközösségbe. Nagyon meggyőzően s szellemesen fejtegeti ezt a szerző *A délszláv egységről* szóló fejezetben (18—36). Számos példán mutatja ki, hogy nem a nyelv az egyetlen nemzetalkotó tényező. A történetnek és a kultúrának nagyobb a jelentősége, mint a nyelvnek (lásd Svájc példáját), már pedig a szerbek, horvátok és szlovének más-más kultúrához tartoznak s külön történeti multa tekintenek vissza. Már Renan behozonyította, hogy a közösen véghezvitt nagy tettek emléke formál nemzetet az emberekből. A szerbeket, horvátokat és a többi délszláv népeket nemcsak közös tett emléke nem köti össze, ellenkezőleg: a mult elválasztja őket egymástól. Ezt a szerbek is érzik és tudják, s hogy valami úton-módon összekovácsolhassák a délszláv népeket, 1922-ben 33 közigazgatási területre osztották föl Jugoszláviát s a hivatalos használatból törölték a Monténegró (Crna Gora), Horvátország, Bosznia, Hercegovina, Vajdaság (Vojvodina), Szlovénia, sőt még a Szerbia nevet is, hogy a terület

nevével együtt a mult emlékét is elsöpörjék. Akár a felszarvazott férj az adomában, űk is kidobták a kanapét, de ezzel nem tudták helyreállítani a házi békét, mint arról a *Tíz év belpolitikája* (38—58) és a *Tíz év külpolitikája* című fejezetek tanuskodnak. Sőt az ellentétek a szerbek és a horvátok közt annyira kiéleződtek, hogy a szerb király 1929 január 5-én felfüggesztette az alkotmányt. Azóta önkényesen uralkodik népein, hogy megakadályozza Jugoszláviának elemeire való felbomlását s kibékítse és összeforrassza a szerbeket és a horvátokat.

A centralisztikus szerb alkotmány a nem szerb nemzetek s főleg a horvátok elnyomását célozta, s mert az alkotmánynak békés úton való megváltoztatására s a két nép kibékítésére Rácsics merénylete után gondolni sem lehetett többé, e nélkül pedig a külföld nem hajlandó kölcsönt adni Jugoszláviának, a király erős kézzel, diktatórikus módon akarja a szükséges reformokat megvalósítani. Nem sokkal Bajza könyvének a megjelenése után Zsivkovics tábornok, a szerb kormány elnöke, közzétette a diktatúra első félévi mérlegét, amelyből kitűnik, hogy a diktatúra egy lépéssel sem vitte előbbre Jugoszláviát s meg sem kísérelték az ellentétek kiegyenlítését. A közigazgatás újjászervezése terén úgyszólván semmi sem történt. Megszüntettek néhány minisztériumot és hivatalt, törvényesen szabályozták a fegyverviselés jogát és a közbiztonságot, közigazgatási bizottságokat állítottak a falvak élére, felfüggesztették az egyes intézmények autonóm jogait s kormánybiztosokat rendeltek az ügyek vitelére. A parlament törvényhozó jogát a Legfelsőbb Törvényhozó Tanácsra ruházták s megbízták, hogy egységes törvénykönyvet dolgozzon ki egész Jugoszlávia számára. Ez a tanács eddig csak a börtön- és fegyházbüntetésekről, a miniszteri felelősségről s az ország hatályosabb védelméről szóló törvényt dolgozta ki. A pénzügyminiszter a fogyasztási adórendszert egyszerűsítette s most a valuta stabilizációján dolgozik, hogy könnyebben kaphasson külföldi kölcsönt. A földművelésügyi miniszter 15 millió dinárt adott a mezőgazdaság felsegélyezésére, pártolta a szövetkezeti mozgalmat s egy-két földművesiskolát alapított. A kereskedelemügyi miniszter néhány vasúti kocsit rendelt s megszüntette azokat a vonatjáratokat, amelyeken nem voltak utasok. A közoktatásügyi miniszter 58 elemi iskolát állított föl s még 90-et vett föl programjába, noha többezer iskolára volna még szüksége az országnak.

A jelentés olvasása önkénytelenül is mosolyt csal az ajkunkra. Egy árva szó sincs benne azokról a fontos kérdésekről, amelyek miatt az alkotmányt felfüggesztették. Szó sincs az alkotmány módosításáról, az autonómiáról és a centralizációról, a horvát kérdésről. Mind-

ezekről hallgat a jelentés s csak olyan intézkedéseket sorol föl, amelyek miatt nem kellett volna az abszolutizmust bevezetni, mert azokat a parlament vita nélkül elfogadta volna. Ez a kormányjelentés mutatja, hogy Bajza helyesen ítélte meg a szerb-horvát kérdést s igaza van abban, hogy a nagyszerb eszmétől áthatott szerbek nem képesek megérteni s magukhoz kötni a horvátokat.

Bajza könyvéből teljes és tiszta képet nyerünk Jugoszláviáról. Megtudjuk, hogy mire törekszenek a szerbek s magyar szempontból mit jelentenek ezek a törekvések. Kétségtelen, hogy a könyv nagyban hozzá fog járulni a magyar közönség külpolitikai neveléséhez, s szerény véleményem szerint ez Bajza egyik legnagyobb érdeme. Bár csak minél többen olvasnák a könyvet s bár csak minél előbb hasonló munkák ismertetnék Csehszlovákiát, Romániát, Ausztriát, sőt Lengyelországot és Oroszországot is.

Bonkáló Sándor.

GYULAI PÁL GERNYESZEGEN.

Tavaszi szellő suhant végig a rónán, mikor Gyulai 1851 májusában Gyömrő vidékéről elköltözött. Egy nappal előbb indulhatott, mint grófja, ki családjával együtt 12-én vasúton tette meg a Gyömrőtől Szolnokig terjedő utat. Míg ugyanis gróf Teleki Domokos Mezőtúron túl Geszten a vele rokon Tisza-család kastélyában tartott pihenőt,¹ addig Gyulai az útról kissé letérve, valamivel tovább, egészen Nagyszalontáig haladt, hogy láthassa Arany Jánost s néhány szép órát töltsön el otthonában. Az első találkozás évtizedekre szóló barátság alapját vetette meg, minő csak férfias jellemek között fejlődhetik ki. Gyulai délelőtt érkezett Szalontára s alkonyattal búcsúzott. Ezalatt sokat beszélgetett Arannyal Petőfiről, az irodalmi viszonyokról, majd gyönyörködött a művészi töredékekben, melyeket kérésére Arany a *Toldi* második és harmadik részéből olvasott fel. Egyaránt mély benyomást tett reá Aranynak igénytelen, mégis gazdag egyénisége s egyszerű, mégis összehangzó családi köre, úgyhogy Szalontán nemcsak irodalmi eszményképét ismerte meg közelebbről, hanem megértette a költői magány jelentőségét is.² Látogatása május 14-re eshetett, minthogy 15-én már Teleki Domokos gróffal Nagyváradon találkozott.

¹ Teleki Domokos gróf útjának adatait a gróf számadáskönyvében az 1851 május 12-től május 24-ig terjedő bejegyzések szolgáltatják. A számadáskönyv a gernyeszegi Teleki-kastély mai urának, Teleki Domokos grófnak tulajdona; neki mondok hálás köszönetet azért, hogy a könyv tanulmányozását megengedte.

² Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*. Papp Ferenc bevezetésével és jegyzeteivel. Olcsó Könyvtár. 2009—2013. sz. 1921. 21—26. l.

Nagyváradon túl Gyulai egy kocsira került egy fiatal gazdasági gyakornokkal, Szabó Lajossal. Nevük is egymás mellett áll Teleki Domokos gróf számadáskönyvében az 1851. évi máj. 15-i váradi bejegyzésekben a nekik juttatott útiköltségekkel együtt. Útjuk mind magasabbra emelkedett s a Királyhágón túl a Sebes-Körös partján mély völgyek alján kanyargott tova. Körülöttük hullámozott az erdő. zúgott a vízesés. Mint a gazdasági gyakornok öreg gazdatiszt korában beszélte, Gyulait költői lelkesedés fogta el Erdély határán, s a kocsiról leszállva, kigombolt mellénnyel haladt a meredek országúton felfelé, hogy tele tüdővel szív-hassa be a friss hegyi levegőt.¹ Annál inkább lerontották a viruló hegyvidék hatását a forradalom dúlásának s az önkényuralom berendezkedésének nyomai: a leégett vagy lakatlan épületek s az egyenruhás német tisztviselők. Fájó érzéssel látta Gyulai viszont szülővárosát, Kolozsvárt is. Hasztalan kereste benne a régi, pezsgő magyar életet, mindenfelé néptelen utcák, tengődő intézmények, ismeretlen arcok fogadták: idegen kézre került a szülői ház is. Nem csoda, ha szüleinek s csatatéren elhalt barátainak emléke a temetőbe vonta. Útirajza szerint ezúttal két napig időzött Kolozsvárott; az egyik nap — vasárnapi élményeiből következtetve — máj. 18-a, a másik 19-e lehetett, úgyhogy 19-én délután még Erdély új kormányzójának, Schwarzenberg Károly hercegnek ünnepies bevonulását is láthatta. Hazafiúi reménységét leginkább élesztette a színház, a nagy közönség s a derék színtársulat, hol főképp Hidassyné Prielle Kornéliában régi ismerősre is talált. Úgy látszik, Szigligetinek máj. 18-án előadott énekes vígjátékát, a *Házassági három parancsot* nézte végig.² Erre mutat útirajzában az a megjegyzés is, hogy a karzat Kolozsvárott is zajosan megtapsolja a magyar népdalokat.

Mintha a viszontlátás komor hangulatait a borult égbolt is növelni akarta volna, Kolozsváron túl esősre fordult az idő. Gyulai — saját szavai szerint — nagy sárban ment

¹ Szabó Lajos felsőszőcsi gazdatisztnek szóbeli közlése.

² Kolozsvári Lap. 1851. 217. május 20-i, keddi szám.

keresztül Tordán, s egész Marosvásárhelyig verte az eső. Kedélyét különösen lehangolta a vidék, melyen útja keresztül-vitte, az oláh-lakta Mezőség kopár hegyeivel, szűk völgyeivel s mogorva tekintetű népével. Éjtszakára útitársával, a gazdasági gyakornokkal együtt épen egy mezősegi faluban egy úri lakban kellett megszállnia, s a kifosztott szobák, az összezúzott bútorok rémes történeteket beszéltek neki a felizgatott oláhság vad szenvedélyeiről.¹ Ha azonban Gyulai 20-án Kolozsvárról elindult, két nap múlva a szakadó esőben is eljutott Marosvásárhelyig. Vele körülbelül egyidőben érkezhetett oda gróf Teleki Domokos is, ki tordai s marosludasi kiadásait máj. 20-i kelettel jegyezte fel számadáskönyvében. Mire Gyulai Vásárhelyből kiért, a nap megvilágította a rétek között kanyargó Marost s a folyó partján meghúzódó barátságos kastélyokat. Egy óra múlva feltűnt a magas jegenyefák ormai között a gernyeszegi kastély piros kupolája is, hogy köszöntse az érkezőt s tartalmas élményekkel kecsegtesse a nyugtalan költői lelket. Máj. 23-án már az egész utazó társaság bevonulhatott a kastélyba. E napon Teleki Domokos Vásárhelyen még ajándékot adott ugyan, 24-én azonban Gyulai útiköltségeinek megtérítésével a Pest és Gernyeszeg közé eső összes kiadásait lezárta.² Máj. 23-át jelölte meg Gyulai is megérkezésének időpontjátul Pákh Alberthez máj. 24-én írt levelében.³

A vadregényes természet, mely Gyulait erdélyi útján körülvette, varázserővel élesztette fel a szülőföldnek azt a szenvedélyes szeretetét, mely letűnt nemzedékek szellemi hagyatékaként szállott az erdélyi lélekre. Minél tovább hallgatta Gyulai a madárfütytől hangos erdőt, a zajongó hegyi folyót s a sziklák között csörtető patakot, annál inkább érezte, hogy ezer meg ezer ifjúkori emlék és sejtelmes ábránd köti bércecs hazájához. Az egymásra torlódó útiképeket s a

¹ Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*. Olcsó Könyvtár. 2009—2013. sz. 40—45. l.

² Lásd Teleki Domokos gróf számadáskönyvében az 1851 május 23. és 24-i feljegyzéseket.

³ Kuncz Aladár: *Gyulai Pál Pákh Alberthez írt levelei*. Nyugat. 1911. 727. l.

költői kedély hullámozásait foglalta művészi egységbe Gyulai-nak *Erdély határán* című költeménye.¹ Benne a biztos vonalú vázlatokon épűgy megérzik a benyomás frissesége, mint a viszontlátás örömeinek s fájdalomának költői nyilatkozásán a lírai közvetlenség. Valószínű, Gyulainak nem is volt ideje az aprólékos rajzolgatásra, s még az úton vethette papírra költői sorait. Ezt sejteti maga is Szilágyi Sándorhoz 1851 jún. 8-án írt levelében, mikor — saját szavai szerint — azért nem ír Erdélyről, mert rövid költeményében mindent kifejezett.² Abból meg, hogy jún. 8-i levelében ismét kolozsvári benyomásaihoz tér vissza, arra a következtetésre juthatunk, hogy Gyulai már Kolozsvárról elküldte költeményét Szilágyinak. Még teljesebben feltárta Gyulai úti emlékeinek gazdag tartalmát az az útirajz, melyet *Néhány nap Erdélyben*. majd *Erdélyi benyomások* címmel név nélkül hozott 1851 július elején s augusztus közepe táján a Pesti Napló.³ Az első cikket jún. 21-én, a másodikat jún. 26-án küldte el Gyulai Lévy Józsefnek, a Pesti Napló azonban különösen a második rész közlésével nagyon megkésétt.⁴ Az útirajz híven tükrözi vissza az út kimagasló mozzanatait: a nagyszalontai látogatást, Erdély határának átlépését, a kolozsvári napokat s a mezőségi élményeket. A rajz hűségét igazolja az is, hogy a benne foglalt adatok pontosan megegyeznek Teleki Domokos gr. számadáskönyvének bejegyzéseivel. Gyulai azon-

¹ Nagyenyedí Album. 1851. 40. l.

² Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz írt levelei — köztük az 1851 jún. 8-i levél is — a Nemzeti Múzeum levéltárában vannak.

³ *Néhány nap Erdélyben*. Pesti Napló. 1851. 396. júl. 4. és 397. júl. 8. sz. — *Erdélyi benyomások*. Pesti Napló. 1851. 432. aug. 16. és 433. aug. 18. sz. — Papp Ferenc: *Arany János és Gyulai Pál első találkozása*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1916. 75—78. l. — Gyulai Pál útirajza *Erdélyi úti benyomások* címmel újra megjelent Papp Ferenc bevezetésével az Olcsó Könyvtárnak 2009—2013. számaiban 1921-ben.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Lévy Józsefhez 1851 jún. 21. és jún. 26-án írt leveleit. Gyulai Pálnak Lévy Józsefhez írt leveleit Csernák Béla, nagyváradí ref. lelkész, a királyhágómelléki ref. egyház főjegyzője, engedte át tanulmányozás végett. Lekötelező szívességét ezúttal is hálásan köszönöm.

ban, míg a hegyi táj szépségeit, Erdély társadalmi és politikai viszonyait vázolja, éles megfigyelésin keresztül itt is, ott is megvillantja előttünk ábrándos hazaszeretetének fényét. Már itt feltűnik a később kialakuló *Erdélyben* című költeménynek egyik jellemző sora, e mély értelmű sóhajlás: «Szép vagy Erdély és szerencsétlen!»¹ Épen e mély líraiságánál fogva kerül Gyulainak erdélyi útirajza Petőfi *Úti leveleivel* közeli rokonságba. Míg azonban Petőfi prózájának inkább a lírai egyéniség merész kitörései adnak értéket, addig Gyulainak erdélyi útirajzában a prózaírás művészete, elsősorban a fejlett prózai stílus emeli ki az úti emlékek valódi értékét. A hatás nem is maradhatott el. A Pesti Naplóban a lapnak egyik erdélyi levelezője hálásan köszönte meg a névtelen cikkírónak, hogy Erdély ügyeit oly híven ismertette.² Pákh Albert is, mihelyt Gyulai útirajzát olvasta, a maga humoros modorában lelkesen üdvözölte barátját, az érző szívet s bátor lelket, a szeretetreméltó s okos stilisztát.³

A változatos úti tájképek sorában, melyek Gyulait Erdélyben fogadták, méltó befejezésül kínálkozott Gernyeszeg. A széles völgyet, melyen a fűzfabokrok közül itt is, ott is megesillant a Maros tükre, erdős hegyek szegélyezték, a szemhatár szélén pedig havasok rajzolódtak le, melyeket kékre festett a távol köde. Maga Gyulai is elragadtatással említi Pákh Alberthez Gernyeszegről írt első levelében, hogy ablakából, mely alatt a Maros vize foly, a legszebb hegy-csoportok és völgynyílások panorámája tárul szeme elé.⁴ Épúgy szívéhez szólt a közvetlenül a Maros partján emel-

¹ Az *Erdélyben* című költemény a Budapesti Viszhang 1852 május 9-i számában *Szülföldemen* címmel jelent meg. A költeményt Gyulai 1851 aug. 24-én, tehát az útirajz írása után küldte el Szilágyi Sándornak; levelében ugyanis azt írja, hogy egy költeményt csatol hozzá, mely az egész, a feldúlt Erdélyt illeti.

² Az erdélyi levelező, ki egy kis négyzetet használt írói jegyül, *Retteg vidéke* szept. 5. címmel látta el cikkét a Pesti Naplónak 1851 szept. 16-i számában.

³ Lásd Pákh Albertnek Gyulai Pálhoz 1851 júl. 6-án írt levelét Kuncz Aladár közlésében az 1910. évi Nyugat 1549. és 1550. lapjain.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851 május 24-én írt levelét az 1911. évi Nyugat 727. s 729. lapjain.

kedő, ódon kastély is. A hatalmas, emeletes épület, melyet Teleki Domokos gróf dédatyja, Teleki László gróf a XVIII. század barokk ízlésében építtetett,¹ sok ablakú, kettős szárnyával, nemes vonalú homlokával s tekintélyes kupolájával merészen emelkedett az egész vidék fölé. Benne a múlt idők szelleme az újabb kor felfogásával művészien egyesült, amint a kastély körül futó várároknak s a vastagfalú, bolthajtásos, földszinti szobáknak komorságát is megenyhítette az emeleten levő ízléses előcsarnoknak s tágas szalónoknak világossága. Az összhangot csak a szabadságharc idején itt tanyázó kozákok garázdálkodásának nyomai zavarták meg.² Gyulai leginkább elárulta meghatottságát, mikor megérkezése után másnap Pákh Alberthez írt levelében a holdtól megvilágított, várszerű kastélyt, az emelet ablakáig felnyúló hársfákat, a vén tölgyfaajtókat és ősképeket annyi szeretettel vázolta.³

Gernyeszeg azonban nemcsak költői hangulatokat, hanem sokféle elfoglaltságot is tartogatott Gyulai számára. Mint megérkezése után másnap írta Pákh Albertnek, ő is szeretett volna az erdőkön bolyongani, hegyeket mászni, völgyeken megpihenni, de idejét irodai munkával, tanítással, röpiratok s hírlapok felolvasásával kellett eltöltenie. Teleki Domokos gróf ugyanis annyi eréllyel fogott birtokainak rendezéséhez s a gernyeszegi kastély helyreállításához, hogy titkárát bőven elhalmozta írivalóval. Több időt fordított Gyulai széplelkű tanítványaira: Zsófia és Jozefin grófnőkre is, bár szívesen fáradt értük; 1852 folyamán különórákban foglalkozott a

¹ Lásd a gernyeszegi kastély képét és leírását Hunfalvy Jánosnak *Magyarország és Erdély eredeti képekben* című művében a II. szakasz (1864.) 132. és következő lapjain, *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen* című műben, *Magyarország VII. kötetében* (1901.) a 97. s 298. lapokon, továbbá dr. Siklóssy László *Gyorskocsin Erdélyben* című könyvének (1927.) 132. s 133. lapjai között és a 136—140. lapokon.

² Gyulai Pál Szilágyi Sándorhoz 1851 nov. 24-én küldött levelében s Lévy Józsefhez 1851 aug. 1-én intézett levelében ír a kozákoktól kipszított kastélyról.

³ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851 május 24-én írt levelét az 1911. évi Nyugat 728. lapján.

kastély vendégével, a grófné húgával is.¹ A magyar nyelvtanon kívül azonban más tárgyakat is adhatott elő; ezt bizonyítja egy 1851. évi gernyeszegi levelében az a megjegyzés, hogy egész nap geográfiát tanul.² Többször szerepelt Gyulai Gernyeszegen felolvasóként is. Téli estéken a grófné jelenlétében is folytatta a legújabb hírlapok felolvasását, csak azt sajnálta, hogy nem szerezhett különb élvezetet a kastély úrnőjének. Ennyi elfoglaltság mellett jutott még ideje a könyvtár rendezésére, melyben a viharos évek a legnagyobb összeviisszaságot hagyták hátra.³ erre a feladatra azonban már saját tudásvágya s kutató szenvedélye is csábította. Gyakran a fáradt idegek lázongtak is a rájuk rakott teher ellen. Ilyenkor hasonlította magát össze Gyulai a rabbal, ki bilincsei között független életről, szabadságról álmodik; ilyenkor írta egy éjjeli órán barátjának, hogy olyan fáradt, mint az az állat, mely egész nap szemetet hordott.⁴ Egyébiránt helyzetét maga sem ítélte meg mindig oly sötétnek s különösen a gróf távollétében elég szabadon adhatta magát át saját kedvteléseinek. Kedélyére inkább hatott leverően a lekötöttség érzete, valamint az a nehéz szerep, melyet a grófi udvarban kellett játszania. Saját megállapítása szerint nem alázhatta meg magát a cselédség színvonaláig, mert megvetették volna, de nem is járhatott emelt fővel, mert éreztették volna vele szolga voltát.⁵

Ha azonban Gyulai néha kimerülten hordta is a napterhét, elégtelensége nem személyek ellen fordult, hiszen tudta, Pákh Albertnek meg is írta, hogy mind a gróf, mind családjja megbecsülik. A grófkisasszonyok ragaszkodását maga elismerte, mikor 1852-ben részint miattok nem tudott

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1852 jún. 25-én írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnak Gáspár Jánoshoz írt, keltezetlen levelét Berde Máriának *Gáspár János hagyatékából* című dolgozatában a Budapesti Szemle 171. kötetében (1917.) a 224. lapon.

³ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851 aug. 2-án írt levelét az 1911. évi Nyugat 732. lapján.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851 nov. 5-én írt levelét.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851 aug. 2-án írt levelét az 1911. évi Nyugat 731. lapján.

megválni Gernyeszegtől. «Tanító nélkül hagyjam a tanítványaimat, kik annyi kedvvel tanulják a magyar irodalmat és nyelvet?» — kérte egyik Lévayhoz intézett levelében.¹ A két szépen fejlődő hajadonra gondolhatott az *Egy fiatal leányra* című 1851. évi költeményében, egy ártatlan leánylélek kibontakozásának leheletszerű rajzában is.² A kastély fiatal úrnője is örömet láthatta körében a vele majdnem egyenlő korú, szellemes író, ki, ha akarta, el is tudta üzni a hosszú téli esték unalmát. Minthogy a grófné figyelme a háztartásnak minden mozzanatára kiterjedt, Gyulai bizonyára az ő rendelkezéseinek is köszönhetette, amit egyik levelében érint, hogy mint grófi titkár hosszas betegsége idején oly gondos ápolásban részesült.³ Gyulainak s a grófi családnak bensőséges kapcsolatát érezteti velünk az 1851. évi *Géza úrfi* című gyermekvers is, amennyiben a hozzá való költői eszmét Gyulai nyilatkozata szerint is Teleki Domokos grófnak Géza fia szolgáltatta, ki 1851-ben tanulhatott járni.⁴

Különösen gazdag tartalommal telt meg Gernyeszegen Gyulainak Teleki Domokos gróffal való viszonya. Itt tág tere nyílt a gróf rendszeretetének, míg a kastélyban a kőművesekkel, asztalosokkal, kárpitosokkal s bádigosokkal tárgyalt, vagy a parkban a kertésszel az ültetni való fenyőfák helyét jelölte meg, vagy a gazdaságban tekintett szét. A gyenge testalkatú férfiú valóban nagy munkát végzett.

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1852 jún. 25-én írt levelét.

² A költemény, mely először a *Hölgyfutár* 1852 jan. 3-i számában jelent meg, az 1904. évi gyűjteményes kiadásban az I. kötet 105. lapján fordul elő. A költemény írásakor Zsófia grófnő 15 éves, Jozefin grófnő két évvel fiatalabb volt.

³ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1852 febr. 8-án írt levelét.

⁴ A költemény *Géza* címmel Gáspár Jánosnak *Csemegek kisebb gyermekek számára* című olvasókönyvében 1854-ben Kolozsvárott jelent meg, a gyűjteményes kiadásban pedig *Géza úrfi* címmel az 1851-ik évi költemények között foglalt helyet. 1851-ben több gyermekverset dolgozott Gáspár számára Gyulai. 1851 dec. 5-i levelében is két eredetiről s egy átdolgozásról ír; az eredetiek közül való lehet a *Géza úrfi*. — Lásd Csengery Antal *hátrahagyott iratai és feljegyzéseiben* (1928.) a 446. lapon levő második jegyzetet.

Távoli birtokainak ellenőrzése végett minduntalan hosszú utakat tett meg kocsin ; többször berándult Kolozsvárra is, 1851 októberében az erdélyi ref. egyház köz-zsinatára s az új ref. templom felszentelésére, 1852 augusztusában pedig az uralkodó látogatása alkalmával.¹ E mellett gernyeszei otthonában széleskörű kutatásokkal fogott Erdély történetének megírásához. Amily önzetlenül fáradt családjáért, époly nagy áldozatokat hozott egyházáért s nemzetéért. Minél több évet töltött Gyulai Teleki Domokos gróf közelében, annál inkább nőtt iránta érzett tisztelete, s minél jobban megismerte Teleki gróf is titkárának egyenes jellemét, annál több bizalommal nyílt meg előtte. A bizalom jeléül vitte a gróf magával Gyulait 1851 októberében, mikor Zsibón, Drágon keresztül Kolozsvárra utazott, vagy 1852 októberében, mikor Kolozsvárról mezősegi birtokaira, főkép Szentpéterre látogatott el.² Másrészt Gyulai szintén mindig az igaz nagybecsülés hangján nyilatkozott Teleki Domokos grófról leveleiben ; örömet ajánlotta 1851 júl. 8-án Pákh Albert figyelmébe is, hogy a gróf megírja az Újabbkori Ismeretek Tára számára vagy kiadás végett Erdély politikai történetét.³ A nemes gróf mély erkölcsi hatásáról maga Gyulai tesz tanuságot, mikor *Gernyeszegen* című költeményében ily emléket állít neki :

Oly honfi volt, milyen kevés van köztünk,
Akit nem önzés, hiúság vezet,
Hanem az erkölcs és a kötelesség.
Őrizze sírját hű emlékezet!⁴

Így maradt Gyulai egyre tovább Gernyeszegen ; tovább, mint először gondolta. Eleinte, mint Pákh Albertnek írta

¹ Ezeket az adatokat részint Teleki Domokos gróf számadáskönyvének 1851. és 1852. évi bejegyzései, részint a Kolozsvári Lapnak 1851 okt. 7., okt. 14., okt. 16. számai s a Pesti Naplónak 1852 aug. 7. és aug. 9. számai szolgáltatták.

² Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851 okt. 3-án írt levelét, továbbá Teleki Domokos gróf számadáskönyvének 1851 okt. 12., okt. 14. s 1852 okt. 8—22-i bejegyzéseit.

³ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851 júl. 8-án írt levelét az 1911. évi Nyugat 730. lapján.

⁴ Gyulai Pál *Költeményei*. II. 1904. 311. l.

máj. 8-án, hat hónapra tervezte geryeszegi tartózkodásának idejét ; még 1851 augusztusában is azt ígerte, hogy októberben visszatér Pestre.¹ A mozgalmas pesti napok emlékein kívül leginkább pesti barátai élesztették visszavágyódását, különösen Pákh Albert, Szilágyi Sándor s Lévay József. Pákh már Pesten mély vonzalommal figyelte Gyulainak egyre emelkedő írói és költői pályáját, azért féltette a magánytól s azért ismételte szinte refrainszerűen leveleiben, hogy Gyulainak Pesten van a helye. Pákh egyszersmind Csengery Antallal s Kemény Zsigmond báróval együtt mindent elkövetett, hogy Gyulai pesti élete számára valamely biztosabb alapot teremtsen, bár nem sok eredménnyel : okt. 12-i soraiban is csak egészen határozatlanul ajánlotta a Pesti Naplót, ha Lévay a laptól megválva, Gyulaira hagyhatná munkakörét.² Még bizonytalanabbak voltak Szilágyi ígéretei ; ő megindulandó lapjában, a Pesti Füzetekben szánt Gyulainak jelentősebb szerepet, a lap kiadásához szükséges engedély azonban egyre késett, sőt végre egészen elmaradt.³ Ily körülmények között Gyulai nem tehetett egyebet, mint szeptember végén s október elején mind Pákhot, mind Szilágyit értesítette, hogy a telet Geryeszegen tölti. Legközelebb hozta a távolság Gyulaihoz pesti barátai közül Lévay Józsefet, ki épúgy lelkesült az eszményekért s épúgy megőrizte józanságát, mint Gyulai. Sűrűn leveleztek a költészet, irodalom kérdéseiről s egymás ügyeiről. Lévay 1852 jan. 11-én hívta meg Gyulait a Pesti Napló szerkesztőségének nevében Szilágyi Virgil helyére, ki február elejére *Értesítő* címmel új lapot akart indítani.⁴ Gyulai azonban ennek a

¹ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851 május 8-án írt levelét az 1911. évi Nyugat 727. lapján s Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851 aug. 20-án írt levelét.

² Lásd Pákh Albertnek Gyulai Pálhoz írt 1851 júl. 6., 17., okt. 12-i leveleit az 1910. évi Nyugat 1549—1553. lapjain, továbbá Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1851 okt. 24-én írt levelét.

³ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851 jún. 8-tól 1852 febr. 8-ig írt leveleit.

⁴ Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz írt levelei — köztük az 1852 jan. 11-i is — a Gyulai-Fodor-család birtokában maradtak fenn. Elsősorban Kardos Pál debreceni tanárnak köszönöm, hogy Lévay leveleit áttanulmányozhattam.

meghívásnak sem vehette már hasznát. Az epeláz újra gyötörni kezdte; pénze sem volt annyi, amennyivel Pestre utazhatott s ott új élethez foghatott volna. A változtatástól visszariasztotta a téli utazás veszélyessége is, még inkább a kórházi ápolás gondolata, mely reá Pesten megromlott egészségi állapota mellett várt volna. Ezeket a szempontokat emelte ki Teleki Domokos gróf is, mikor beteg titkárát a kockázatos vállalkozástól vissza akarta tartani. Gyulai annál inkább engedett az érveknek, mert a gróf valóban enyhíteni akarta helyzetét. Ezért február elején egészen határozottan tudatta barátaival, hogy őszig Gernyeszegen marad s csak a gróffal megy vissza Pestre.¹ Ettől az elhatározásától nem is térítette el Gyulait semmi sem; nem csábította el 1852 nyarán még a Pesti Naplónál megürrült s neki felajánlott munkatársi hely sem, melyet Lévay a miskolci tanári állással cserélt el.² Könnyű szívvel hárította el magától a kedvező ajánlatot; az őszig még a gernyeszegi kastélyban élte át s november második felében költözött el a Maros völgyéből.

Másfél évnél hosszabb ideig volt Gyulai a gernyeszegi kastély lakója. Ezalatt kétszer látta a tavasz és nyár virágait, az őszi lombhullást s egyszer a havas téli tájat. Kis szobája tölgyfa-ablakával az épületnek a Maros felől eső szárnyán az emeleten foglalt helyet. A természet változásai festették át közvetlen közelében a terjedelmes parkot, mely a kastély dombjától a Maros partjáig húzódott. Költői vallomása szerint sokszor bolyongott a park kanyargós útjain a jázmin-bokrok mellett s a magas nyárfák alatt.³ Sokszor elnézte a Marost is, mikor a folyó holdas nyári estéken csendesen haladt medrében, vagy mikor, mint az 1851. évi szeptemberi esőzések után, zúgva öntötte el a síkon levő mezőket és réteket.⁴ A természettel való bensőséges kapcsolat su-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1852 febr. 8-án írt levelét, továbbá Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1852 jún. 25-én írt levelét.

² L. Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1852 jún. 18-án írt levelét.

³ *Gernyeszegen*. Gyulai Pál *Költeményei*. II. 1904. 309., 310. lapok.

⁴ Kolozsvári Lap. 1851. szept. 2., 9. sz. — Pesti Napló. 1851. szept. 23. sz.

gallta Gyulainak 1851-ben s 1852-ben sok becses lírai eszméjét. Leginkább a gernyeszegi parkban éjjeli sétái alkalmával figyelte meg a titkos hangokat és sejtelmes fényhatásokat, melyeket az éjjeli természet életének költői rajzában oly pontossággal emelt ki.¹

A park, a Maros és az erdő mellett épügy érdekelte Gyulait a körülötte mozgó udvari élet is, melyet a mult eszméi s a jelen törekvései színezték. Teleki Domokos fényes házat tartott,² s amint 1851 november elején megjelent a görgényi kastélyban a kormányzó tiszteletére meghívott társaságban,³ ő maga is szívesen fogadta vendégeit Gernyeszegen. Többször megfordultak itt a szomszédos sáromberki és sárpataki Teleki grófok s a többi marosmenti arisztokrata családok, valamint a vidéki értelmiség tagjai; az utóbbiak közül gyakori vendég volt Deák Ferenc kir. táblai ügyvéd is, kivel Teleki Domokos gróf a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár történeti adatainak összegyűjtésére szövetkezett.⁴ Gyulai, ha másutt nem, a tekintélyes ebédlőteremben biztosan találkozott ezzel a társasággal, de époly jól ismerte a gróf gazdatisztjeit s a belső és külső cselédséget is. Különösen örömet benézett a jól gondozott lóistállóba; mint Szilágyi Sándornak írta 1851 nyarán, nagy gyönyörűséget szerzett neki a ló.⁵ Egy másik megjegyzése szerint Teleki Domokos gróf szívességéből sokat lovagolt Gernyeszeg környékén, sőt Marosvásárhelyre is bement lóháton.⁶ Ha tehát Gyulai a természetet s az emberi szívet tartotta a költészet fő forrásainak, akkor Gernyeszegen a második forrásból is bőven meríthetett. Az itt szerzett benyomások mindig gazdag anyaggal látták el költői képze-

¹ *Mi hallik az erdőn. Éji sétat. Éjjel.* Gyulai Pál *Költeményei*. I. 1904. 97—101., 122—124. l.

² Deák Farkas: *Gr. Teleki Domokos emlékezete*. 1881. 24. l.

³ Kolozsvári Lap. 1851. nov. 13. szám.

⁴ Deák Farkas: *Gr. Teleki Domokos emlékezete*. 1881. 16. l. — Jakab Elek: *A Teleki-könyvtár s a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond-Társaság*. Figyelő. VI. 1879. 15. l.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851 júl. 22-én írt levelét.

⁶ Gyulai Pál *Költeményei*. I. 1904. 303. l.

letét. Egyik jegyzetében maga beszéli el, mint alakult ki egyik lovaglásának emlékeiből *A bujdosó* című balladás képe. Mikor egyszer a szomszéd városba a lovásznak kedvelt lován ment s lovát megszokott kedves helyeiről nehezen terelte tovább, elgondolta, mit érezhet a bujdosó lovas hasonló vesződésök között; így kapcsolta össze saját tapasztalatait az üldözött honvéd lelki állapotával.¹ Gernyeszeg hatását árulja el Gyulai nagyobb elbeszélő műveiben is, mikor annyi kedvvel rajzolja a vidéki kastélyok életét, s mikor költői rajzának körvonalalaiban vagy részleteiben mind határozottabban követi mintaképét, a marosmenti Teleki-kastélyt. Gernyeszegi tájra ismerünk a *Jó éjtszakát* című novella színterén, a marosmelléki várkastély környékén: a Maros tündérligeteiben, az erdős bércekben s a távoli havasokban; egyúttal látjuk a kastély födeléig nyúló, vén hársfákat is, minőket egykor Gyulai csodált meg gernyeszegi szobájának ablakából.² Az *Egy régi udvarház utolsó gazdájában* is Gernyeszegről emlékeztet bennünket a vidéki udvari életnek egy-egy jellemző mozzanata és alakja; Gyulai maga említette, hogy ott hallotta a délben a cselédeknek, majd az uraknak szóló harangozást, s hogy ott látta a kis sánta Mányinak s a fél-eszű bivalyosnak élő mintáját.³ Még egyszer felbukkan előttünk Gyulainak kedves kastélya nemes grófjával, bőbeszédű cselédségével s vonzó vidékével a *Romhányiban* a Telegdi-kastély rajzában; nem is csoda, hogy Telegdi gróf kastélya a marosmenti, vén Teleki-fészket juttatta a költő eszébe.⁴

Gernyeszeg azonban nemcsak a költő képzeletvilágát gazdagította mély benyomásaival, hanem amennyiben Erdély politikai életébe engedett bepillantást, hangolta a hazafiú kedélyét is. Miután Erdély vezérférfiai rövid idő alatt egymásután léptek le a politikai küzdőtérrel, leginkább Mikó Imre

¹ Gyulai Pál *Költeményei*. I. 1904. 303. l.

² Gyulai Pál: *Jó éjtszakát!* Olcsó Könyvtár. 2070—2076. sz. 1922. 10., 11., 83., 84. l.

³ Gyulai Pálnak szóbeli közlése. — Gyulai Pál: *Vázlatok és képek*. 1913. 286—289. l.

⁴ Papp Ferenc: *Gyulai Pál Romhányija*. Budapesti Szemle. 179. k. (1919.) 173. l.

gróf és Teleki Domokos gróf egyéniségéhez futottak össze az erdélyi magyarság politikai törekvéseinek szálai.¹ Teleki Domokos gróf nem volt oly nagy szónok, mint Kemény Dénes báró vagy Szász Károly, nem volt oly harcias, mint Wesselényi Miklós báró, sem oly ravasz, mint id. Bethlen János gróf, de óvatosságával, alaposságával s eszményi hazafiúságával mindegyiknél inkább beleillett az elnyomatás korának viszonyai közé. Gyulai az ő oldalán ismerte meg az erdélyi ostromállapot borzalmait, a hatalom bosszúját s a hazaszeretet kétségbeesését. Az ő óvatos politikáját követte erdélyi útirajzában is, mikor várakozással tekintett az új kormányzónak, Schwarzenberg hercegnek működése elé, s mikor a magyarság és oláhság kibékítésén fáradozott.² Annál inkább megdöbbenhetette mindkettőjüket a szerencsétlen Gál-Makk-féle összeesküvés, melynek vezetőit — köztük Gyulainak több marosvásárhelyi ismerősét is — 1852 jan. 24-én éjjel fogták el.³ Gyulai csak nem régen érintkezett többször Liszniai ügyében Marosvásárhelyen a ferencrendi zárdafőnökkel, Andrássy Rafaellal: róla küldte Lévayhoz 1852 ápr. 16-án intézett levelében Lisznyainak e rövid üzenetet: «Szegény Raphit elfogták.»⁴ Mily komor érzelmekkel tölthette meg Gyulai kedélyét a sötét korszak, s a lélekrokonság révén mennyire visszahangozhatott benne az a nemes pesszimizmus, mely Teleki Domokos gróf politikai felfogását oly gyakran jellemezte!⁵ Így emelkedett Gyulai az erdélyi hazaszeretethez eszményi magasságaihoz, mikor *Erdélyben* című költeményében Erdély minden gyászát átérzte. Így alkotta meg *Szüreten* című költeményében az 1851. évi, szomorú erdélyi szüretnek s benne a bánatba

¹ Deák Farkas: *Gr. Teleki Domokos emlékezete*. 1881. 15., 16. l.

² Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*. Olcsó Könyvtár. 2009—2013. sz. 1921. 28., 38., 39. l.

³ 1000: *Erdélyi levelek. VII. Febr. 1.* Pesti Napló. 1852 febr. 17. sz. — Űrmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből*. 1894. 82—90. l.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1852 ápr. 16-án írt levelét.

⁵ Deák Farkas: *Gr. Teleki Domokos emlékezete*. 1881. 17. l.

merült, erdélyi magyar életnek művészi képét.¹ A lírai rajz eszméjét egy marosmenti szüret adhatta, minthogy Gyulai 1851 október végén, az erdélyi szüret idején Gernyeszegen s környékén időzött.² Gyulai tapasztalatai is meg-egyezhetnek a Pesti Napló nagybányai levelezőjének megfigyeléseivel, kit a néma, zajtalan szőlőhegy a régi, víg, magyar vendégszeretettől hangos szüretekre emlékeztetett.³

Minél inkább visszavonult Gyulai az élet mozgalmasságától, annál inkább befelé fordult tekintete. 1851 okt. 24-én Pákh Alberthez írt levelében is a magánynak azon ritka óráiért lelkesült, melyekben a lélek az élet nagy benyomásait dolgozza fel s ábrándot és valót költészetté olvaszt.⁴ Így tartott szemlét az elmélyedés csöndes óráiban szívének viszonyain is, mikor egymásután vonultak fel lelki szemei előtt azok a nők, kik iránt valaha mélyebb vonzalmat érzett. Közülök az első szerelem fénykoszorúja tüntette ki Pataki Emiliát, s a deési szép napok emléke terelte Gyulai figyelmét mindinkább Deésre, egykori álmodozásainak színhelyére. Azért kérte 1851 szeptember első felében Szilágyi Sándortól is húsz forint írói díját, hogy Deésre utazhassék s néhány órát tölthessen a Pataki-ház kertjében, saját szavai szerint «hulló levelek közt emlékezve az elmúlt tavaszra».⁵ Az utazás egyelőre elmaradt, Gyulait azonban nem tartotta vissza kedves tervének megvalósításától Szilágyi Sándornak az a megjegyzése sem, hogy Emilia már nem olyan, mint amilyennek Gyulai hiszi. Gyulai ugyan szintén hallott Emilia sze-

¹ Az *Erdélyben* című költeményt 1851 aug. 24-én küldte el Gyulai Szilágyi Sándornak, a *Szüreten* című költeményt pedig 1851 nov. 24-e előtt Vahot Imrének; nov. 24-i levelében ugyanis arra kéri Szilágyit, hogy mikor a Losonczi Phönix megjelenik, küldessen neki egy példányt.

² A Kolozsvári Lap 1851 nov. 5-én jelentette, hogy Kolozsvárott a szüret a napokban végződött be.

³ A Pesti Napló 1851 nov. 14-i számában egy nov. 9-i nagybányai levél szól a bevégzett szüretről.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851 okt. 24-én írt levelét az 1911. évi Nyugat 735. lapján.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz írt 1851 szept. 14. és szept. 24-i leveleit.

relmi csalódásáról, de ha szerelmet nem is érzett már iránta, becsülését nem tudta tőle megvonni.¹ Mintha Kemény Zsigmond báró regényéből: *A szív örvényeiből* a fennkölt lelkű Szeredy Anselm gróftól tanult volna hinni,² okt. 3-i levelében ily eszményi hittel nyilatkozott egykori eszményképéről: «Ha az történt vele, mit leveledben sejtetsz, én, kinek tán a világnál több jogom van, hogy rá követ dobjak, azt fogom mondani: Tévedhettél, de ártatlan vagy, én most is becsüllek». Ily kedélyállapotban látta viszont Gyulai Pataki Emiliát Deésen, hogy örökre elbúcsúzzék tőle. Október 3-án Teleki Domokos gróffal Zsibóra indulva, csakhamar Deésre érkezhett, minthogy Teleki Domokos gróf okt. 12-én már zsibói és drági kiadásait is bejegyezte számadáskönyvébe.³ A látogatásnak emléke és egyúttal bizonyítéka is az az aranyozott szélű levélke, mely Pataki Emilia emlékkönyvében Gyulai kezeirásával az *Emléklapra* című búcsúverset őrizte meg.⁴ A Pataki-házra új fényt derített Pataki Dániel deési polgármestersége,⁵ de Gyulait a szép emlékü helyeken minden csak a két csalódott szív tragédiájára emlékeztette; míg őszinte részvétet érzett a szép leány iránt, ki annyi önérzettel viselte szívének sebtét, ép oly megatva temette vesztett ábrándjait. Ily komor érzelmekkel zárta le Gernyeszegen is szerelmének történetét. A lemondás izgalmai között írta: «A szerelemről, bár csaknem vallásos kegyelettel fogadtam, sohaseim hittem, hogy boldogítson.»⁶ Mikor pedig *Tragédia* című költeményében a büszke és érzéketlen leányszívet az igénytelen, de

¹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851 okt. 3-án írt levelét.

² Gyulai Pál 1851 szept. 24-i levelében írta Szilágyi Sándornak, hogy néhány jó órát töltött *A szív örvényei* mellett.

³ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851 okt. 3-án írt levelét s Teleki Domokos gróf számadáskönyvének 1851 okt. 12-i bejegyzését.

⁴ Papp Ferenc: *Gyulai Pál és Pataki Emilia*. 1928. 15., 19., 20. l.

⁵ A Pesti Napló 1852 aug. 16-i száma szerint az uralkodót aug. 2-án Deésen P. D. polgármester üdvözölte.

⁶ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851 szept. 28-án írt levelét az 1911. évi Nyugat 733. lapján.

szerető férfszívvvel állította szembe,¹ maga mutatta meg, mint olvasztotta egybe gernyeszei magánya a valót és ábrándot költészetté.

Az értékes benyomásokon s az elmélyedés eszméin kívül a gernyeszei napok irodalmi tanulmányokkal is elősegítették a költői és írói egyéniség fejlődését. Gyulai maga érintette e téren való fogyatkozásait, főképp esztétikai műveltségének hiányait, mikor elismerte, hogy szakszerűen nem foglalkozott esztétikával s kevés esztétikust forgatott.² Hasonlóképp kevesellette saját tudását Pákh Alberthez 1851 aug. 2-án intézett levelében is s csak azzal dicsekedhetett, hogy mindazt elfelejtette, amit rosszul tudott. Ily szigorú önismeretből eredt az a határozott szándéka, hogy gernyeszei tartózkodását irodalmi ismereteinek kiegészítésére s irodalmi eszméinek tisztázására használja fel. 1851 őszén, mint szept. 28-i levelében megvallotta, már az a remény kecsegtette, hogy a még hátralevő, hosszú tizenkét hónap alatt minden zajtól és szenvedélytől távol sokat fog dolgozhatni és tanulhatni.³ Valóban Gernyeszeg Gyulai írói és költői egyéniségének fejlődésében az erőgyűjtést jelentette. Jó szolgálatot tett neki a körülbelül hatezer kötetre terjedő könyvtár is, melynek rendezésére maga vállalkozott.⁴ A nagyobbrészt teológiai, jogi és történelmi művek letűnt századok igényeit elégítették ki, de a XVII. század magyar hitvitázó iratai, a XVIII. és

¹ A költemény a Budapesti Viszhang 1852 nov. 7-i számában jelent meg, de a gyűjteményes kiadásban az 1851. évi költemények között foglal helyet.

² *Irodalmi élet*. Pesti Röpivek. 1850. évi 1. szám.

³ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851 aug. 2-án és szept. 28-án írt leveleit az 1911. évi Nyugat 731. és 732. lapjain, továbbá Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1851 aug. 1-én írt levelét.

⁴ Az a könyvtár, melyet a szabadságharc után talált Gyulai Gernyeszegen, 1876-ban Teleki Domokos gróf ajándékozása folytán a sepsiszentgyörgyi ref. kollégium birtokába került. A könyvtárról azonban hű képet ad a gernyeszei Teleki-könyvtárban őrzött ily című könyvjegyzék: *Catalogus Librorum in Ill. Bibliotheca Gernyeszegensi Contentorum. 1854.* A könyvjegyzéket a gernyeszei kastély mai ura, Teleki Domokos gróf engedte át használatra, miért e helyen is hálás köszönetemet nyilvánítom.

XIX. századi magyar irodalom termékei s a német költők kötetei számot tarthattak Gyulai érdeklődésére is. Hogy Gyulai sokszor elmerült a könyvtár rejtelmeinek kutatásába, arról leginkább levelei s irodalmi dolgozatai tanuskodnak. Élénken foglalkoztatta szellemét a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár is; többször meg is fordult benne, a régi magyar irodalom kincseinek kiaknázásához azonban hiányzott kellő ideje.¹ Könyvtári kutatásaiból hol Pákh révén Csengerynek, hol Lévay útján Erdélyinek és Toldynak küldött történeti s irodalomtörténeti adatokat.² Különösen sokat forgatta Gernyeszegen a *Nyelvmívelő Társaság munkáinak* első, 1796. évi darabját; innen való a *Vitézi ének* is, melyet Lévay a Pesti Napló tárcájában Gyulai közlése szerint ismertetett.³ A gernyeszegi könyvtárban találta meg Gyulai a *Nemzeti Társalkodó* 1839. évi folyamát is, honnan Bethlen Miklós szerelmes leveleit írta ki a Budapesti Viszhang 1852. évi folyama számára.⁴ Könyvtárrendezés közben akadt azokra a ballada- és novellatárgyakra is, melyeket Lévayhoz írt leveleiben emlegetett. Közülök az egyiket, a Pókai-testvérek tragédiáját, 1851 nyarán fejlett történeti érzékkel dolgozta ki *Pókainé* című balladájában.⁵

Kezdetben Gyulai irodalmi tanulmányainak irányát költői céljai szabták meg. Megérkezése idején becsvágyát még

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1851 aug. 1-én, okt. 24-én s 1852 jan. 26-án írt leveleit.

² Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851 aug. 2-án írt levelét az 1911. évi Nyugat 732. lapján, valamint Lévay Józsefhez 1851 aug. 1-én, okt. 24-én s 1852 jan. 26-án írt leveleit, továbbá Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1851 aug. 8-án, 1852 márc. 17-én írt leveleit.

³ Pesti Napló. 1851. nov. 29. szám. — Lásd Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1851 aug. 8-án írt levelét. — A *Nyelvmívelő Társaság munkáinak* első darabja (Szeben, 1796.) a gernyeszegi Teleki-könyvtár könyvjegyzékében a 185. lapon fordul elő.

⁴ A *Nemzeti Társalkodó* a gernyeszegi Teleki-könyvtár könyvjegyzékének 186. lapján van feljegyezve.

⁵ Gyulai Pál *Pókainé* című balladáját 1851 júl. 22-én írt levelével együtt küldte el Szilágyi Sándornak. A levél szerint két költeményt küldött, melyek közül az első históriai ballada; ezzel kapcsolatban említi Gyulai a levél végén Békesi mondását.

mindig a dráma izgatta, s benne akarta költői erejét megpróbálni. Ezért fordult olvasmányaiiban is a dráma felé. Majd Shakespeare költői világa vonzotta, s Pákhtól tudakozódott a jelesebb Shakespeare-magyarázók után.¹ Majd a német drámai költészet nagy értékeit szerette volna megismerni, s mint-hogy Schiller műveit s Goethe *Faustját* a gernyeszegi könyvtárban is megkaphatta, Gáspár János segítségével akarta Goethe drámáit megszerezni.² Egyik tiszteletdíján örömet megvett volna maga számára Lenau *Don Juanját* is.³ Valószínű, a drámaírónak lesújtó önbírálata volt oka, hogy Gyulai érdeklődésének középpontját mindinkább a líra foglalta el, még pedig elsősorban a francia és német líra. Ezzel kapcsolatban francia nyelvismereteinek kibővítése végett volt Gyulainak szüksége az Ahn-féle francia nyelvkönyv első kötetére is, miután a másodikkal már rendelkezett.⁴ A franciák közül kivált Petőfi kedvelt költőjét, Béranger-t, a németek közül inkább Heinét szemelte ki tanulmánytárgyaiul. Béranger költeményeinek megküldését 1851 júl. 22-én, Heine *Romancerójának* megszerzését pedig 1852 febr. 8-án kötötte Szilágyi Sándor lelkére.⁵ Még 1852 májusában is hol Szilágyi, hol Gáspár, hol Lévay útján egyre hajszolta Heinét; közben megelégedett volna Uhlandon kívül, kit jól ismert, bármelyik német lírikussal is.⁶ Ha mindezekhez hozzászámítjuk Bajza műveit, Petőfi költeményeit, továbbá Kemény Zsigmond br. legújabb röpiratát és regényét, Arany komikus eposzát: *A nagyidai cigányokat*, Tompa regéit, melyekről Gyulai leveleiben megjegyzéseket tesz, akkor el kell ismernünk, hogy

¹ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851 szept. 28-án írt levelét az 1911. évi Nyugat 734. lapján.

² Lásd Gyulai Pálnak Gáspár Jánoshoz 1852 május 3-án írt levelét Berde Máriának *Gáspár János hagyatékából* című cikkében a Budapesti Szemle 171. kötetében (1917.) a 223. lapon.

³ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1851 aug. 1-én írt levelét.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851 jún. 8-án írt levelét.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1851 júl. 22-én s 1852 febr. 8-án írt leveleit.

⁶ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1852 május 15-én s Gáspár Jánoshoz 1852 május 3-án írt leveleit.

Gyulai költői egyéniségét Gernyeszegen jelentős irodalmi hatások érintették.

A gernyeszegi magány azonban nemcsak a költőnek, hanem a kritikusnak látkörét is kiterjesztette. A drámai költészet valójára különösen két német gondolkodó hívta föl Gyulai figyelmét Gernyeszegen: Schlegel és Gervinus. Az elsőnek nevét Gyulai először Pákh Alberthez 1851 szept. 28-án írt levelében a következő kérdésben említette: «Melyek Schlegelen kívül, mely nekem megvan, a jelesebb dramaturgok, és Shakespeare-t kik magyarázzák, fejtegetik legjobban?»¹ Itt «Schlegel» csak Schlegel Ágost Vilmos nevét jelentheti, a mű pedig, melyet Gyulai Gernyeszegre vitt magával, csak Schlegelnek *Vorlesungen über dramatische Kunst und Litteratur* című munkája lehet.² Gervinus *Shakespeare-jét* Pákh 1851 okt. 12-én írt soraiban ajánlotta Gyulainak, mint olyan munkát, mely mindent pótol;³ a négy kötetből álló művet meg Lévy 1852 máj. 24-én küldte el Gyulainak Gernyeszegre.⁴ Schlegel hatása már a Pesti Röpi-
 1 Lásd a levelet az 1911. évi Nyugat 734. lapján.
 2 August Wilhelm von Schlegels *Vorlesungen über dramatische Kunst und Litteratur*. I., II. B. Leipzig, 1846.
 3 *Shakespeare*. Von G. G. Gervinus. I—IV. B. Leipzig, 1850. — Lásd Pákh Albertnek 1851 okt. 12-i levelét az 1910. évi Nyugat 1553. lapján.
 4 Lásd Lévy Józsefnek Gyulai Pálhoz 1852 május 24-én írt levelét.
 5 Lásd a nyilas jegyű bírálótól Dobsa Lajos *Marquis Brumon* című drámájának ismertetését a Pesti Röpi-
 6 Lásd Gyulai Pálnak Gáspár Jánoshoz 1852 május 3-án írt levelét a Budapesti Szemle 171. kötetében (1917.) a 223. lapon.

gelnek Molière-ellenes nézeteit.¹ Schlegel és Gervinus fejtegetéseinek mély hatását leginkább az bizonyította, hogy Gyulai egy évtized múlva is visszatért Schlegelnek egy-egy elfogult ítéletére vagy Gervinusnak, szerinte a leghíresebb német Shakespeare-magyarázónak, egy-egy szellemes véleményére.² A két írónak legbecsesebb hatása Gyulai írói egyéniségére Shakespeare tiszteletének megalapozásán kívül mégis az volt, hogy példát mutattak neki, miként hatolhat a műbíráló a költői mű szellemébe az elemzés művészetével s miként adhatja meg eredményeinek a megfelelő művészi formát.

Mindaz, amit Gyulai Gernyeszegen olvasott és tanult, elsősorban költői dolgozataira volt hatással, minthogy még mindig a költészetben kereste életének fő célját, melyért, mint Pákhnak írta 1851 szept. 28-án, tűrni, nélkülözni, lemondani tudott.³ Költői becsvágát árulta el azzal is, hogy Lévay biztatására ő is ki akarta adni költeményeinek gyűjteményét.⁴ Mindazáltal irodalmi tanulmányai époly nagy mozgalmat idéztek elő kritikai törekvéseiben is. Eleinte Szilágyi Sándornak megindulandó lapjára, a Pesti Füzetekre, majd a Pesti Naplóra gondolt. Az utóbbi számára Lévay útján el is küldte Sükei *Hulló csillagok* című verskötetének bírálatát, mely sok rokonérzéssel méltatta a romantikus kedély gomolygó ábrándjait, de több kifogást tett a költői

¹ Lásd *A vígjátékról* című cikket 1862-ből (Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok*. I. 1908. 351. l.); a *Tartuffe* előadásának bírálatát 1863-ból (ugyanott 390. l.); a *Fösvény* előadásának bírálatát 1864-ből (ugyanott II. 155—164. l.); Zilahi Károly munkáinak bírálatát az 1866. évi Budapesti Szemlében. (Gyulai Pál *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye*. 1927. 245. l.)

² Gervinusra hivatkozik Gyulai *A vígjátékról* című cikkében 1862-ben (Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok*. I. 1908. 354. l.); *A szentivánéji álomról* szóló tanulmányában 1864-ben (ugyanott II. 93., 114. l.).

³ Lásd Gyulai Pálnak Pákh Alberthez 1851 szept. 28-án írt levelét az 1911. évi Nyugat 733. lapján.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1851 okt. 29-én írt levelét, Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1852 márc. 17-én írt levelét s Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1852 május 15-én írt levelét.

forma csorbái ellen. Bánffay, a Pesti Napló szerkesztője s vele együtt Vahot Imre, a Remény szerkesztője, mégis túlzottan találták Sükei dicséretét, sőt Lévy maga is helytelenítette a mesterkélt líra kiemelését. Erre Gyulai megtiltotta a cikk kiadását s jó ideig tartózkodott a műbírálattól.¹ Csak mikor Szilágyi Virgil 1852 februárjában az *Értesítő*t megindította, az ő felszólítására mondott Gyulai ítéletet az irodalmi élet jelenségeiről. Még több alkalma nyílt erre, mikor Szilágyi Virgil május elején *Budapesti Viszhang* címmel heti és irodalmi lappá alakította át folyóiratát, s mikor Gyulai rendes munkatársi viszonyba lépett vele.² Gyulai ugyan ezúttal is inkább költeményekre kötötte le magát, de iránycikkeket is ígért. Ezek közül az egyik *Levelek egy nőhöz* címmel szellemes elmefuttatás a magyar irodalom nemzeti hivatásáról,³ a másik *Régi magyar szerelmes levelek* címmel irodalmi ritkaságoknak, Bethlen Miklós szerelmes leveleinek közlése.⁴ A kritikai erőnek már sokkal nagyszerűbb nyilatkozása Gyulainak az a bírálata, mely *Bajza összegyűjtött munkái* címmel az *Értesítő*nek utolsó s a *Budapesti Viszhang*nak első számában jelent meg.⁵

A tanulmány végén Gyulainak megszokott írói jegye, a G. betű áll, s bár Gyulai szerzőségét a tartalomjegyzék nem árulja el, rá vall minden eszme, minden fordulat és minden adat.⁶ A könyv megvolt a gernyeszegi Teleki-könyv-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Lévy Józsefhez 1851 jún. 21-én s júl. 9-én írt leveleit, Lévy Józsefnek Gyulai Pálhoz 1851 júl. 3-án írt levelét s Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1852 jan. 15-én, febr. 8-án írt leveleit. — A *Hulló csillagokról* szóló bírálat a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

² Lásd Gyulai Pálnak Lévy Józsefhez 1852 jan. 26-án írt levelét és Szilágyi Sándorhoz 1852 jún. 19-én írt levelét.

³ *Budapesti Viszhang* 1852. júl. 17. és okt. 24. számok.

⁴ *Budapesti Viszhang* 1852. júl. 24. és aug. 1. számok.

⁵ *Értesítő* 1852. 38. május 1. szám. — *Budapesti Viszhang* 1852. 1. május 9. szám.

⁶ Hogy Bajza bírálójának nevét nem árulta el a *Budapesti Viszhang* tartalomjegyzéke, holott a többi szerzőt megnevezte, annak oka az, hogy a *Budapesti Viszhang*ban csak a bírálat második fele

tárban, s Gyulai már 1852 jan. 26-án határozottan üzente Szilágyi Virgilnek, hogy Bajza összes műveit akarja bírálni. Ennek a bírálatnak megküldését tudatta Lévay révén márc. 31-én Szilágyi Virgillel, s ennek tiszteletdíjáról intézkedett Lévayhoz 1852 máj. 5-én írt levelében. A műbíráló önbizalmát jelzi a merészebb írói feladat. Gyulai a magyar irodalomnak kimagasló egyéniségét bírálta Bajzában, s kritikájának fejlődését semmi sem bizonyítja inkább, mint hogy tárgyhöz méltónak bizonyult. Mennyit kellett tanulnia, hogy Bajza alakját bele tudta illeszteni a magyar irodalom távlatába, s hogy oly biztossággal kutatta a világirodalmi, főképp német irodalmi hatásokat Bajza írói és költői pályájában! Mennyit okulhatott saját tévedésein, mikor irodalmi mértékét oly tárgyiassággal alkalmazta, hogy irodalmi eszményei mellett a viszonylagos értékeknek is igazságot szolgáltatott! Még felötlőbb a haladás a műbíráló irányelveiben. Míg Gyulai a Pesti Röpivekben irodalmi eszményének csak körvonalait vontta meg, Bajza munkáinak bírálatában részletesen kidolgozott rajzot adott. A népies alapú magyar nemzeti költészet már 1851. évi erdélyi útirajzában lelkesítette,¹ ezt emelte irodalmi programjává Bajzának németes jellemű költészetével szemben is. Ezt a költői irányt védte akkor is, mikor a népies mellett a művészt követelte, s mikor a népieskedés túlzásaitól a kivívott nagy elvet féltette. Gyulai tehát nem hiába gyönyörködött a gernyeszei székely nép dalai-ban s nem hiába gyűjtötte a népies költői formákat; alapos népköltészeti tanulmányain keresztül époly biztosan látta a népnemzeti elem előnyeit és hátrányait, mint egy-két év

jelent meg. A bírálatra vonatkozó megjegyzéseket lásd Gyulai Pálnak Lévay Józsefhez 1852 jan. 26-án, márc. 31-én s május 5-én írt leveleiben. Egyébiránt Gyulai épúgy emlegeti a Pesti Röpivek 3. számában Kazinczyt és társait, a Szépirodalmi Lapokban (*Kritikai dolgozatok újabb gyűjteménye*. 1927. 13., 23., 24. l.) a népnemzeti költészetet, a népszínműírók és népdalköltők népieskedését, mint Bajza munkáinak bírálatában.

¹ Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*. Olcsó Könyvtár. 2009—2013. sz. 1921. 23—25. l.

mulva a *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* című kritikai munkájában. A cikk hatását megbénította ugyan az, hogy névtelenül s részint az *Értesítő*ben, részint a Budapesti Viszhangban jelent meg, de akik ismerték a szerzőt, azok nagyra is becsülték fejtegetéseit. Szilágyi Virgil, az *Értesítő* és a Budapesti Viszhang szerkesztője tíz forintot adott a bírálathoz, Lévay pedig azt írta róla, hogy neki felette tet-szett.¹

Az irodalmi sikerek, melyek a költői és írói tehetség gyarapodását jelezték, újra a hatásvágy csábító színével vonták be a pesti irodalmi életet. Az irodalom hívó szava is mind többször verte fel Gyulai gernyeszegi magányának csendjét. 1852-ben június első felében Szilágyi Sándor közölte vele az előnyös feltételeket, melyekkel a Budapesti Viszhang szerkesztősége akarta Gyulai közreműködését a lap számára biztosítani.² Gyulai elfogadta az ajánlatot, de örömeztőbb szövetkezett volna irodalmi téren Pákh Alberttel. Körülbelül egy hónap mulva, júl. 27-én Pákh is felkereste soraival Gernyeszegen, mint humorosan írta, az Operenciás-tengeren túl: ő is, bár sötéten látta az irodalmi állapotokat, minduntalan jó fordulatot várt, s bizonyára meginduló irodalmi vállalatára célzott, melyben Gyulainak is fontos szerepet szánt.³ Egyelőre Gyulai regényes környezetének hatása alatt állott. Míg kis szobájának ablakából hosszan elnézte a marosmenti táj változatait, míg álmodozásra intette lelkét a park fáinak suhogása, a rigó füttye s a malom zúgása, könnyen feledte Pestet. Lassanként azonban az írói tervek követelni kezdték jogait, s Gyulai mind többször érezte a Pesttől való nagy távolság káros következményeit. Ezért nem teljesíthette Pákh Albert kérését, ki a magyar irodalom történetét szerette volna vele az Újabbkori Ismeretek Tára számára

¹ Lásd Lévay Józsefnek Gyulai Pálhoz 1852 május 24-én írt levelét.

² Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1852 jún. 19-én írt levelét.

³ Lásd Pákh Albertnek Gyulai Pálhoz 1852 júl. 27-én írt levelét az 1910. évi Nyugat 1554. lapján.

megíratni.¹ Ezért nem tudott a Budapesti Viszhanggal szemben sem kötelezettségének eleget tenni ; majd a bírálatra kijelölt könyvet nem kapta kézhez, majd iránycikkeivel késett meg.² Ezek után, mikor a grófi család az ősz vége felé Pestre készülődött, Gyulai már tudta, hogy a családdal nem tér többé vissza Gernyeszegre. Ily elhatározással vett búcsút november közepe táján az elárvult kastélytól, a park sárguló fáitól s a Maros völgyének őszi képétől. Nov. 18-án már Teleki Domokos gróffal és kíséretével együtt átkelt a Királyhágón, 22-én pedig már Gyömrőn időzött, hogy néhány nap múlva a pesti irodalmi életbe nyisson magának utat.³

Gernyeszeg nem idézett elő Gyulai életében hirtelen változásokat. Nem volt vihar, mely, mint a csalódott szív fájdalma, zúz és rombol ; nem volt forró napsugár sem, mely szenvedély módjára éget és perzsel ; inkább hasonlított a csendes tavaszi esőhöz, melynek nyomán élet zsendül és áldás fakad. Gyulai is csak az idő távolából értette meg gernyeszegi napjainak rendkívüli jelentőségét. Képzelete a szép napok benyomásaiban az életnek igaz értékeit fedezte fel s tudta, mit köszön a merész életterveknek s a szigorú leszámolásoknak, melyek magányában jellemét alakították. Évek múlva mind nagyobb tisztelettel adózott az előkelő szellemi légkörnek is, mely érzéseit nevelte, eszméit tisztázta,

¹ Lásd Pákhnak 1851—1852. évi leveleit az 1910. évi Nyugatban az 1548—1554. lapokon, s Gyulai leveleit az 1911. évi Nyugat 728—738. lapjain.

² Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1852 jún. 19-én írt levelét és három későbbi levéltöredékét.

³ Az utazás idejére Teleki Domokos gr. 1851. évi számadáskönyve ad felvilágosítást. A nov. 18-i bejegyzések, melyeken Gyulai kezeirása tűnik fel, a bánffyhungyadi, csúcsai s élesdi kiadásokra vonatkoznak. A nov. 22-i bejegyzés már az Élesdtől Gyömrőig szóló útiköltséget állapítja meg. Ezekkel az adatokkal teljesen összevág Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1852 nov. 28-án Gyömrőn írt levele, mely Gyulai rövid pesti időzésének körülményeit is érinti ; nov. 22-től 28-ig elég ideje lehetett Gyulainak arra, hogy Pesten körüttekintsen s Gyömrőre visszatérjen.

s mély hálával gondolt a vén kastélyra, mely a nemzet válságos éveiben egyéniségének zavartalan fejlődését biztosította. E bensőséges értékelés nyert költői formát 1871-ben a *Romhányi* második énekének e befejező soraiban :¹

Vén kastély a Maros völgyében,
Vén fák között, a parton épen,
Kékes ködőddel, Gernyeszeg,
Jó tetted' Isten áldja meg!

PAPP FERENC.

¹ Gyulai Pál *Költeményei*. II. 1904. 91. l. — A *Romhányi* második éneke a Fővárosi Lapok 1871 szept. 29-i száma szerint 1871 nyarán készült.

A NÉMET EGYETEMEK SZEREPE A NEMZET ÉLETÉBEN.¹

Európa egyetemeit a kezdet kezdetétől fogva bizonyos nemzetközi vonás jellemezte. Hisz az első egyetemek a XII. században keletkeztek, a pápaság legteljesebb virágzásának idején, mint az európai népek a császárság és pápaság képviselte nagy közösségének kifejezői; — misem áll ezzel ríkítóbb ellentétben, mint a kontinensnek nemrégiben bekövetkezett balkanizálása. Az európai főiskolák bölcsője — mint tudjuk — Franciaország és Olaszország. Párizs, a scholasztika, a teológia és filozófia főfészke, és Bologna, a kontinens első jelentékeny jogi iskolájának otthona, már egyben az egyetemekkel szorosan összefüggő kari rendszer kibontakozását is mutatják. A császár és pápa vetélkedtek alapítólevelek kibocsátásában, mindenféle egyházi és világi intézmények alapításában, ők adták gyakran az anyagi eszközöket, míg aztán városi egyetemek alapításával a polgárság is a tettek terére lépett. A német-római császárság területén csodálatosképpen a prágai (1348) és bécsi (1365) a legrégebb egyetemek; tehát az első főiskolák a német területnek most oly keservesen szétdarabolt keleti szélén keletkeztek, nem a fejlettebb műveltségű és egységesebben német Rajna-vidéken, ahol az első egyetemek, a heidelbergi (1386) és kölni (1388) csak jóval később nyitották meg kapuikat; a kölni egyetem alapításának esztendeje összeszeesik a Zsigmond alapította budai főiskola megnyitásával — ez azonban az alapító halálával meg is szűnt.

A nemzeti gondolatot az inkább nemzetközi jellegű egyetemi intézményekbe első ízben a tanulók egyesületei vitték.

¹ A magyar-német tudományos hét ünnepélyes megnyitó ülésén, 1929. okt. 1-én, tartott beszéd.

Tudjuk, hogy a középkori egyetemek diáksága nem tudomány-ágak, hanem nemzetek szerint csoportosult, s ezeknek a nemzeti alakulatoknak az egyetem belső életében is nagy jelentőségük volt, még a rektorválasztásnál is. A párizsi diákság gall, angol (1412 óta német), picard és normann nemzetekbe csoportosult, a prágai cseh, bajor, lengyel és szász nemzetbe. A prágai egyetem kötelékében vívta meg első harcát a nemzeti irány a nemzetköziséggel, s a harc vége az lett, hogy a nem cseh nemzetek Lipcsébe vonultak s ott 1409-ben új egyetemet alapítottak. Az új egyetem egészen német talajból nőtt ki. Ettől kezdve Németországban és másutt is az egyetemek nemzeti intézmények, és alapításuk a nemzeti virágzás kísérő jelensége; így a Pázmány Péter alapította nagyszombati egyetem is (1635), amely még a nyomasztó török uralom idején keletkezett. Az abszolutizmus kora óta az egyetemek többé-kevésbbé állami intézményekké lettek, de az előző korszakból megőrizték autonómiájukat és testületi jellegüket. Ez az átalakulás bizonyos kiegyenlítődést követelt az állami és testületi jelleg között, s a kiegyenlítődés természetesen mindinkább az utóbbi rovására történt. Mentől nagyobb áldozatokat követeltek az államtól a tudományok haladása folytán egyre jobban megnövekedett egyetemek, annál jobban összezsugorodott autonómiájuk — a mai Német-birodalom különböző országaiban különböző mértékben.

Egy pontban azonban teljes az összhang a német államokban, s ez az, hogy mindegyik, kivétel nélkül, megadja a tanulóknak azt a jogot, hogy szabadon válasszák meg azt az egyetemet, amelyen tanulni akarnak. Ezt a jogot ősidők óta a tanítási és tanulási szabadság lényeges részének tekintik. Bár a törzsekre, tartományokra, felekezetekre, mindenféle más, idők folyamán történetivé lett közösségekre tagolt németiségnél a lokálpatriotizmus és partikularizmus olykor valószínű orgiákat ül, ennek a jognak korlátozása nagyon rossz következményekkel járna. A teljes szabadság folytán bizonyos kieserélődés folyik a birodalom különböző részei között. Újabban a kelet-németországi egyetemek igyekeznek mindjobban a nyugati vidékekről hallgatókat vonzani, míg a hallgatóság nyugat felé törekvése már kezdettől fogva természete-

sen adódott. A porosz kultuszminiszter a boroszlói egyetemnek anyagi eszközöket bocsátott rendelkezésére arra a célra, hogy a messze nyugati szélekről jövő tanulóknak, akik tanulmányaikat a boroszlói egyetemen akarják folytatni, útiköltségét fedezzék. Így a német főiskolák, legalább alapépítményeiket tekintve, szétbonthatatlan egységet alkotnak.

Eddig az állam és a főiskolák viszonyával foglalkoztunk, most áttérünk a német egyetemek szerepére a németiség egészében. Kiinduló pontunk az egyetemi intézmény teljes átalakulása a Wilhelm von Humboldt alapította berlini főiskolán (1810). Humboldt a német szellemi élet klasszikus korszakában felvirágzott humanizmusból indult ki s a felvilágosodás általános magasabb művelődési eszményéből, amelynek elérésére az akkori tudomány törekedett. Nemcsak szakképzett, hanem az universitas litterarum értelmében egyben általános műveltségű embereket nevelni volt a cél. Ekkor még hisznek az ilyen általános műveltségben, amelyben a filozófia a tudás központja. Ennek a nemzedéknek tehát még könnyű volt kapcsolatban maradnia a nemzetet éltető eleven erőkkal, annál inkább, mert az egyetemek, fölszabadulva a francia járom alól, a nemzeti szellemi emelkedésnek és újjászületésnek leghatalmasabb tényezői voltak. Így volt ez mindenekelőtt Boroszlóban, amelyről a német egyetemek legújabb történetírója, Du Moulin-Eckart gróf a következőket mondja: «Sehol sem vált az 1813-as év akkora élménnyé, mint Boroszlóban». Ez elsősorban az északról Boroszlóba szakadt Steffens Henrik lelkes beszédének volt eredménye; joggal tartják róla, hogy méltó párja annak a szózatnak, amelyet a porosz király népéhez intézett. Innen kezdve az 1818-i forradalomig állandó az egyetemek, a tanárok és diákok részvétele a nemzet életében, s ez a folyamat a Szent Pál-templom professzor-parlamentjében érte el tetőfokát.

Azóta az egyetemek jelentősége a nemzet életében visszafejlődőben van; ennek a jelenségnek legmélyebben rejlő oka a tudománynak, de különösen a XIX. század második fele óta a természettudományoknak rendkívül gyors haladása. A részlet tudományokba való elmélyedés indul meg minden karon;

a szellemtudományokban a határkő Mommsen *Római története*, amelynek 1856-i boroszlói kiadását a boroszlói egyetem egyik akkori jogtanára rendezte sajtó alá, s amely a részletkutatásnak addig még nem is sejtett specializálódását valósította meg. Egyre új tudományszakok ágaznak ki az alaptudományokból, nyomukban folyton új és mindjobban elmélyülő specializálódás jár. Az általános, mindent összekötő világnézet ezzel aztán teljesen szétforgácsolódik. A természettudományokból új világkép épül és prófétái támadnak egy új, pusztán természettudományi alapon felépülő világnézetnek. Felvirrad a specialisták hajnala a tudomány egész területén. Ezzel az egyetemi fakultások között óriási szakadékok támadnak. Az universitas litterarummal együtt maga az egyetem is veszni látszik. Ez az az időszak, amelyben az egyetemeknek a nemzeti élet összességére a legcsekélyebb a befolyásuk. A nemzettesten belül az egyetemi végzettségüekből egy külön szellemi vezetőség képződik s az többé-kevésbé elkülönül azoktól, akiknek nincs egyetemi műveltségük ; az új közösség mindenik tagja specialis tudás birtokában van, s ez egyfelől általános tudásuk rovására megy, másfelől mereven elválasztja más társadalmi rétegektől. Az óriási tudományos feladatok, amelyek a tudomány legkülönbözőbb területein kutató elé tolulnak, megfelelő szervezettség híján annyira igénybeveszik az egyesek szellemi erejét, hogy nemcsak idejük nem marad általánosabb érdekű kérdések megoldására, hanem lassankint érzékük is teljesen veszendőbe megy minden iránt, ami kívül esik kutatásaik speciális területén. Szinte úgy látszik, mintha az egyetemek ifjabb pályatársaik, a technikai főiskolák példáját akarnák követni, amelyeket ekkor a technika hatalmas fellendülése hív életre : t. i. szakiskolákká kezdenek fejlődni — bár, igaz, a szakiskolák legmagasabb fejlődési formáját mutatják. Ennek a változásnak oka elsősorban az, hogy az orvostudomány számára mindig nagyobb és többféle klinikai épületek és kutató laboratóriumok válnak szükségessékké. Ezzel az orvosi kar, magához ragadva az egyetem legnagyobb részét, mindinkább leválik az egyetem egészéről s mint fakultás az egyetem belső életében a maga külön útjait járja, de elválik külsőleg is az egye-

temtől: tevékenységének színterét egész egyetemi orvosi telepek létesítésével átteszi külön területre ; ilyen pl. Boroszlóban a scheitnigi klinikai negyed.

De úgy látszik, hogy a fejlődésnek ezen a második korszakán már csaknem túl vagyunk. Alkonya akkor kezdődött, mikor a lét problémáinak pusztán természettudományi megoldása csődöt mondott, s megkezdődött a metafizikához való visszatérés. Ezt az átalakulást Hekler Antal, a budapesti egyetem tanára, találóan foglalja össze *Művészet és világnézet* c. szellemes tanulmányában: «A hajnalodó XX. században újraéledt lelkierők szétrobbantották a pozitivizmus szűk korlátait. A határozatlan, az ismeretlen felé való törekvés a természettudományi világnézet helyébe egy metafizikus-kozmikus világképet állított». Ez az átalakulás minden tudományban ráeszméltetett a végső okokra s a tudás és teljesítmény határaitra ; a problémák új, szélesebb alapokon való megfogalmazása s új módszerek és utak keresése folytán nagy elmélyülést hívott életre s egyben áthidalta az egyes tudományágak közt tátongó szakadékokat is. Lessinggel szólva ma ismét szívesen nézünk át egyik tudományból a másikba ; az úgynevezett alkalmazott tudományoknak eddig nem is sejtett rohamos fejlődése a figyelmet a tudományról a gyakorlatra terelte, s ezzel újra megnyílt a nemzet s az emberiség gazdasági és kulturális életéhez vezető út. Nemzedékünk részese lett az emberemlékezet óta legnagyobb élménynek, az összes európai népek harcának egymás ellen, s megérte ennek az eddig vezető világrésznek az összeomlását, bélekétlenséget hintő békék következtében. Mindez győzőknél és legyőzötteknél egyaránt mérhetetlen nyomor szülője lett — de éppen ez a nyomor, Európa legnagyobb diktátora, indította a nemzeteket új értékek felkutatására. Németország ma is éppúgy, mint 120 év előtt, szellemi erejének kétszeres megfeszítésével kísérli meg pótolni anyagi javainak vesztét. Így az a már a háború előtt megindult folyamat, amely az egyetemet újírolag a nemzet életébe kapcsolni törekedett, a háború után fokozottan megerősödött. A németiséget mélyen áthatja az a gondolat, hogy a teljesen elszegényedett német nemzet, amelyet most Hágában — Isten bocsássa meg bűnüket —

két nemzedékre gazdaságilag megnyomorítottak, csak úgy állhat talpra, ha egyfelől minden teremtmény tevékenységét a lehetőségig felfokozza s egyidejűleg a módszereket racionalizálja és normalizálja, másfelől ha minőségben is csak elsőrangút termel, s nem tűr meg semmi téren olyan termelést, amely nem nyugszik tudományosan megalapozott tárgyi elmélyedésen. Az egyetemi műveltség s a kérdések tudományos megvilágítása ennek következtében sokkal mélyebb rétegekbe hatolt a németiség körében, mint azelőtt, s ennek folytán új, eddig ismeretlen érintkezést teremtett a különféle társadalmi rétegek között. A gazdasági élet ma már felismerte a tudomány közreműködésének szükségességét, mind a termelés módszereinek finomításában, mind új termelési módok felfedezésében. Viszont a tudomány is nagymértékben támaszkodik a közgazdaságra, nemcsak azért, mert onnan kapja az anyagi segítséget, hanem abban is, hogy onnan merít indítékokat új, egyszerűbb szervezeti formák megteremtésére és a módszerek racionalizálására — azelőtt a tudomány, mint tudjuk, irracionálisan dolgozott. Csak így állhattak elő Németországban olyan óriási teljesítmények, mint a német festékiparban vagy a technika egyes területein: a «Graf Zeppelin» világmegkerülő útján mindenki felfigyelt a német kutató szellemre és teremtményre!

Az egyetemeket illetően a tudományos és gazdasági élet közeledése az egyetemek barátainak egyesülésében is jelentkezik; ilyen egyesületek már sok helyütt a háború előtt is keletkeztek. Ezekben az egyesülésekben a gazdasági élet vezető egyéniségei nemcsak az egybegyűlő pénz szétosztásával foglalkoznak, — ez a pénz is nagyrészt az iparosoktól és kereskedőktől ered — hanem gyakran résztvesznek a tudományos kutatás kérdéseinek megvitatásában is; sokan közülük túl-nőttek már ezeknek az egyesüléseknek keretein s ma már a *Kaiser Wilhelm-Forschungsinstitut*-ok intézőbizottságában foglalnak helyet. Így a mai Németországban egészen új embertípus alakul ki: a gazdasági életben tevékeny férfiaké, akik az egyetemek és kutatóintézetek tudományos életében nemcsak anyagi eszközök nyújtásával, hanem saját magas szellemi műveltségükkel is tevékeny részt vesznek. Csak

Dr. Karl Duisberg titkos tanácsost, az I. G. Farbenindustrie vezetőjét emelem ki a Rajna-vidéken, Sziléziában pedig Dr. Paul Schottlándert, akit az egyetem barátainak ottani szövetsége a biológiai tudományok fellendítése körüli elévülhetetlen érdemeiért elnökévé választott.

Méltán vethetik azonban a mondottak ellen, hogy ezek csak kivételek, s készséggel elismerem, hogy ez egymagában nem oldja még meg a kérdést. Itt az idő, hogy az egyetemek kilépjenek abból az elszigeteltségükből, amelybe az előző korszakban jutottak, s beleilleszkedjenek a nemzet életébe. Kétségtől nagyon előmozdítja ezt a törekvést az olyan tudományoknak nagy fejlődése egyetemünkön, amelyek új szervezetükben az egyes laikusok munkáját is megkövetelik. Ilyenek a fajkutatás és családtörténet, amely mindenkit illet, aki megtanulta megbecsülni családfáját és érdeklődik eredete iránt; ilyen a lelőhelynek olyan fontos és annyira fejlődő fürkészése a biológiában, amely a helyi kutatásokra támaszkodik, vagy az archeológia intenzív ásatásai, amely a vidékiek megfigyeléseire van utalva s a laikus köröket rá kell nevelnie a véletlen leletek felismerésére; ilyen végül a nyelvjárás-kutatás és néprajz, amelyeknek a népet arra kell nevelniök, hogy ne csak kutatás tárgyának, hanem a kutatóval együtt dolgozó alanyának érezze magát. Ezek csak sebtében kiragadott egyes területek, amelyeken különböző tudományágak felvilágosító előadások útján az anyaggyűjtésnek új útjait nyithatják meg és a dolgozószoba élettelen céduláit eleven forrásokkal cserélhetik fel.

A boroszlói egyetem a maga határszéli jellegénél fogva nemcsak kifelé végez jelentékeny munkát a szlávság előrenyomuló hullámaival szemben, hanem befelé is; kivált Sziléziának alsó és felső Sziléziára való sajnálatos felosztása óta rendszeres munka irányul arra, hogy várost és vidéket egyaránt szorosabban az egyetemhez kapcsoljon s az egyetemet mintegy ennek az egész, szellemileg egységes délkeleti tartománynak gyűpontjává vagy mondjuk napjává tegye. Volt alkalmunk a boroszlói magyar hét alatt, 1929 júliusában magyar kollégáinkat megismertetni e cél szolgálatában álló intézeteinkkel: az a mély érdeklődés, amelyet ezek a fejtege-

tések akkor keltettek, bátorít fel arra, hogy röviden összefoglaljam e kérdés lényegét.

Az említett irányban való munkának támaszai régi intézmények, amelyek az egyetem körül csoportosulnak. Ilyen mindenekelőtt a *Schlesische Gesellschaft für vaterländische Kultur*, amely már régen foglalkozik tudományos kérdések népszerűsítésével a nagyközönség körében, de egyúttal egyes osztályainak üléseiben szigorúan tudományos beszámolókat és vitákat is tart, s ami a legfontosabb: ma már az egyetemi tanárok tudományos dolgozatainak kiadó szerve is. Mellette áll az *Osteuropa-Institut*, amely párhuzamosan tudományos és gazdasági érdekeket szolgál. Itt minden irányban intenzíven folyik a keleteurópai népek, kivált a szlávok tanulmányozása, s a munka eredményét kiadványok hozzák nyilvánosságra; e mellett az intézetnek van gyakorlati tevékenysége is: az egyes gazdasági ágak konjunktúra-hullámzását állapítja meg a keleteurópai országokban. Az Osteuropainstitut mellett most van keletkezőben a *Wirtschaftsinstitut für Schlesien*, amely munkáját mindkét sziléziai tartományra kiterjeszti — vezetését ugyancsak az egyetem egyik nemzetgazdásza veszi át. Végül Sziléziában van az egyik Kaiser Wilhelm-Institut, a *Schlesisches Institut für Kohlenforschung* — s noha a genfi diktátum elszakította Felső-Sziléziát az országtól, ennek az intézetnek a tartomány talajbeli kincsei folytán a sziléziai tudományra óriási jelentősége van. Vannak még olyan intézmények is, amelyek nem annyira a kutatást, mint inkább a tudományos műveltség szélesebb körökben való terjesztését szolgálják; ilyenek a *Verwaltungsakademie* tisztviselők számára és az ú. n. *Fachhochschul*-tanfolyamok, amelyeket a jog és államtudományi kar tart.

Az egyetem elméleti világa és a gyakorlati élet közti üres áthidalásának nehéz munkája az egyetemi szövetség, vagyis az egyetem barátai szövetségének feladata. Ez ma már majdnem tízéves multra tekinthet vissza. Hivatása mindenekelőtt az egyetemi tanárok tudományos munkásságának támogatása s az egyetemi intézetek teljesítményeinek elősegítése olyan esetekben, amikor az állam és a *Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft* nem tud kellő támogatást adni. De

e mellett a szövetségnek még más, nem kevésbé fontos tevékenységi köre is van. Egyetemi előadásokat rendez a városban és vidéken, amelyek hivatva vannak a tudomány eredményeinek népszerűsítésével a lakosság művelődni vágyó és feltörekvő rétegeit közelebb hozni a felsőbb, egyetemi színvonalhoz. A minta ebben a Schleswig-Holstein-i egyetemi szövetség Kielben, amely csodálatos munkájával úgyszólván az egész tartományt az egyetem köré csoportosította. A sziléziai szövetség messze mögötte marad ennek az ideális állapotnak, de a cél itt is ugyanaz. Boroszlóban évek óta megvan az együttműködés a kereskedelmi és iparkamara és az egyetemi szövetség közt, egy együttes szerv, a *Wissenschaft und Wirtschaft* útján, amely minden télen igen magas színvonalú előadásokat tart. Malten boroszlói professzor mindkét tartomány számára már előbb szervezett egy ilyen intézményt s párjukat ritkító nagyarányú előadássorozatokat léptetett életbe; jelenleg ezek is belekapcsolódtak már az egyetemi szövetség munkájába. Negyven sziléziai városban minden télen a legkülönbözőbb tárgykörökből 5—6 főiskolai előadást tartanak, amelyeknek tárgyát az illető város közönsége szabadon választja; vannak köztük egész kis határszéli városkák is, amelyek így Szilézia szellemi központjával a legélénkebb összeköttetésbe kerülnek. Az egyetemi szövetség mellett a *Kulturbund Schlesiens* egy képes folyóirat, a *Schlesische Monatshefte* kiadásával a szűkebb haza irodalmát és művelődését szolgálja: ápolja a Németországban ismét anynyira előtérbe lépő ragaszkodást a szülőföldhöz, a nép szeretetét a hazai rögöz s az ebből fakadó sajátosságokat. A folyóirat vezetőjét itt is az a szerv adja, mely minden e fajta mozgalom központjában áll: az egyetem. Az egyetemnek rendkívül megnagyobbodott német intézete, a germanisztikai szeminárium helyébe lépett *Deutsches Institut*, a keletnémetországi nyelvjáráskutatás, helyi irodalom és néprajz speciálisan sziléziai vonatkozásainak tudományos központja.

A német ifjúság körében most erős mozgalom jelentkezik az egyesületi élet fokozására a társadalmi különbségek áthidalása útján, amelyek Németországnak ipari állammá váló gyors átalakulása folytán élesebbé váltak. Rosenstock-

Hüssy boroszlói tanár kísérli meg néhány év óta az ú. n. *Löwenberger Arbeitslager*-ben az egyetemi ifjúságot évi összejöveteleken összehozni a földművelő és munkás ifjakkal, kölcsönös megismerkedés és megértés céljából. A mai folytonos külső nyomás mellett az egyénben s a különböző néprétegek egymáshoz való viszonyában egyaránt erős koncentrációra és önmagára eszmélésre van szükség.

Egyebekben mióta Poroszországban most két éve megvonták az ifjúsági szervezetektől az állami jelleget, a diákmozgalmi viszonyok nálunk meglehetősen zavarosak. Mert a diákságnak állami jellegű tömörítése megkezdte a pártkülönbségek elosztatását vagy legalább is enyhítését. Az egyetemi érdek közös szolgálatában együtt működtek a legkülönbözőbb pártállású és világnézetű diákok. Most az állami jellegű diákszervezetek felosztatása óta a diákság egyoldalúan politikai színezetű csoportokra szakadt, s megkezdődött a politikai pártok befolyása a diákság egyesületeire. Ezt az egyetemi közösség szenvedti meg, s ami még rosszabb, az utca és népgyűlések jelszavai és politikai dogmái behatolnak az egyetem légkörébe, ahol nincs semmi keresnivalójuk, s az egyéni világnézet és politikai vélemény felé törő ifjú lelkeket megzavarják vagy éppen fiatalságuk miatt rájuk nézve veszedelmes eszmékkel telítik meg. Nagyon örvendetes, hogy nemrég a 12. hannoveri diákkongresszus hitvallást tett a mellett, hogy a diák a főiskolához tartozik és csak a tanárok és tanulók közösségében működhetik a nemzet javára. De Poroszországban a két évvel ezelőtti változás óta nincs meg a lehetősége annak, hogy a tanárság és diákság közös frontot alkothasson. És ez végtelenül sajnálatos. A német ifjúságnak éppúgy, mint a magyarnak, nehéz sora van, mióta mindketten csonkaország fiai; hogy ilyen súlyos viszonyok között harcos szellem fejlődött ki köztük, amely nem mindig jár helyes utakon, az érthető és megbocsátható; de akárhogy nézzük a dolgot s akármennyit nézünk is el, a mostani állapot igen kevésbé megnyugtató, annál kevésbbé, mert a tanárság és tanulóifjúság egymáshoz való jóviszonya megszakadt és a diákság csak lassan és súlyos áron juthat majd újra elviselhető helyzetbe. S éppen azoknak, akik a különféle társadalmi osz-

tályok kölcsönös közeledésén fáradoznak, keservesen fog esni, hogy a diákok régi egysége intra muros lassan, de biztosan veszendőbe megy. Izgatott és zavaros időket élünk a tíz év előtti békétlenség békéi óta, és senkinek sem szabad most a nyugodtabb idők mértékével mérnie. A tanárok hivatása, hogy ebben a kaoszban a tudomány szentségét és semlegességét a zavaros idők minden ellentétes áramlatával és minden támadásával szemben nyomatékosan hirdessék. Semmi sem ad a tanároknak olyan nagy jelentőséget és semmi sem emeli helyzetüket a nemzetben annyira, mint éppen annak az állandó hangoztatása, hogy a tudomány minden hullámvész előtt áll. Minden alkalmat megragadva, újra meg újra hirdetni kell, hogy a tudomány hivatása pusztán új igazságok és új tételek feltárása és így végeredményben az emberiség tökéletesedésének új lehetőségeit kívánja szolgálni, mégpedig a lényegéhez tartozó tárgyilagossággal. Kiközösít magából minden politikai, vallási, gazdasági és egyéb érdeket, mert azok a szakadást s nem az egyesülést szolgálják. Ebben a jelben kíséreljük meg ma Sziléziában a küzdelmet és győzelmet. Du Moulin-Eckart gróf a boroszlói egyetem történetének rajzát e szavakkal zárja: «Itt olyan egyetemmel állunk szemben, amelyet súlyos időben alapítottak s még súlyosabb időkben fejlődött, s amely inkább belső erők, mint külső behatások folytán vált azzá, ami ma: határőrséggé keleten a szláv befolyással szemben. A boroszlói egyetem záloga annak, hogy a sziléziai érzés nem áll ellentétben a némettel, hanem ha kell, bele tud olvadni a német nép egészének öntudatába». Ez a hivatott személytől származó megtisztelő értékelés kötelességünkkel teszi, hogy főiskolánknak ezt a jóhírnevét a német és európai testvérintézmények körében fenntartsuk. De éppen azért nem szabad egyetemünknek az egyetem falai között folyó csendes kutatómunkára szorítkoznia, hanem bele kell állnia a hétköznapi küzdelmeibe — ilyenek különösen az olyan határszéli tartományban adódnak, mint Szilézia, amelynek régi, történeti határait önkényesen eltolták. Az egyetemi tanárok ma nem élhetnek az üdvözltek szigetén, hanem munkálkodniuk kell a haza újjáépítésén és egyben azon, hogy Európát kiemeljék a borzasztó süllyedésből.

Ebben a meggyőződésben egynek érezzük magunkat vendéglátó pályatársainkkal, akiknek hazáját borzalmasabban megcsónkították, mint bármely más népét Európában, amelyet annyira érdemetlenül bűnbaknak állítottak oda az európai népek bűneiért — nyilván hálából azért, hogy évszázadokon keresztül hű őrzője volt a nyugateurópai műveltségnek a keleti és déli néparadatok viharaival szemben. Még nem termett dal, amely a német Wacht am Rhein párjaként megénekelje a magyar őrséget a Dunán, de minden történelmi műveltségű emberben él az emlékezés a magyar férfiak és asszonyok hősiességére a törökvész elleni küzdelemben, amelynek a szabadság német dalosa és védője, Theodor Körner *Zrinyi*-jében olyan hatalmas kifejezést adott. A következő napokban egymással és a nagy hírű vendéglátó egyetem hallgatóságával közösen fejtegetjük majd a különböző szaktudományok kérdéseit: legyenek meggyőződve mindannyian, hogy mikor mi, német tanárok, a mi népünk emelkedésén munkálkodunk, az a forró vágy is él bennünk, hogy a magyarok lovagias népére a hosszú sötétség után felvirradjon az a nap, amely a neki bőven osztályrészül jutott keserű igazságtalanság után ismét meg hozza az igazságot. Úgy legyen!

KORNEMANN ERNŐ.

AZ UDVARI KÉMEK, A MEGBIZOTTAK ÉS A TITKOS RENDŐRÖK AZ 1807. ÉVI ORSZÁGGYÜLÉS ALATT.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

A hatalom megoszlása — írja Kobielszky — a közszabadság szempontjából kétségtől előnyös, azonban a kormány intézkedéseire nem egyszer zavaróan hat. Az alattvalókat ugyan megvédelmezi a belső elnyomástól, de a kormány külső befolyását és az állam biztonságát viszont csökkenti.

Igen jól megértették ezt az angol törvényhozók, midőn alkotmányukat a hatalom megosztására alapítván, minden ügykezeletükkel azon voltak, hogy ezt a hibát lehetőleg kiküszöbölhessék; pedig a szigetországot már pusztá fekvése is előnyösen védi a külső támadások ellen.

Egyébként ugyanaz az alkotmány nem minden időben állja meg a helyét. A mai fokozott fegyverkezés világában vajmi kevés tekintélye lehet a külföld előtt azon fejedelemnek, akinek kezét birodalmának törvényei gúzsba kötik és nem engedik felhasználnia mindazokat a segédforrásokat, melyeket szomszédjai igénybevehetnek.

Nagyban emeli ez indokolás igazságát a mai európai helyzet, főleg pedig a társadalmi rend romjain felépült francia kormánynak támadó, hódító és még a vele békében élő népeket is fenyegető magatartása. A forradalom rémét csak oly nép remélheti elkerülni, amely a nemzet közbizalmát élvező, teljhatalmú, erős kormány bölcseségére és előre látására bízta magát.

Főleg Magyarországnak szól ez. Mert nem politikai

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1927. évi 624. számában.

szörnyszülött-e Európa jelenlegi állapotában az olyan alkotmány, mely a nemességet, illetve a birtokos osztályt felmenti az adózás alól s arra csak a parasztot és a kézművest kötelezi? Az egész fegyveres erő pedig — kivéve bizonyos számú, de az ország lakosságával arányban nem álló rendes katonaságot, melynek kiegészítése az országgyűlési rendektől függ — nem egyéb népfelkelő seregnél, mely százféle, egymást keresztező irányításnak enged, mozdulataiban lassú és feltétlenül vereséget szenvedne, ha nem érne mindig túlkésőn a küzdelem terére.¹

Mi lenne, ha a monarchia többi államának is ilyen elavult alkotmánya volna!

Az alkotmányreform tehát elkerülhetetlen; de nem erőlyesen, hanem módjával kell azt végrehajtani, az adott helyzetre való tekintettel.

A királyi hatalmat annyira megnyirbáló magyar alkotmány egyben oly fontos előjogokat biztosít a királynak, ami magában hordja összeomlásának okait. Ilyen pl. a király kegyúri joga, mely ügyes politika mellett a királytól függő helyzetbe hozhatná a papságot s a vallásos eszmék bevonásával megnyerhetné magának a közvéleményt is. Mivel a főpapság az első a rendek között, befolyásoltatni lehetne általuk az országgyűlési tanácskozások menetét. A király véduri joga kiterjed a közoktatás felügyeletére is. Könnyű volna tehát elhinteni az iskolákban a hatalom szempontjából előnyös eszméket.

Helyes volna jónevű és nemzeti írókkal mutattatni rá a mai alkotmány hibáira és reformjának szükségességére.

Meg kellene értetni a nemességgel, hogy tehermentességének feláldozásáért cserébe megszabadulna népfelkelési kötelezettségétől. Akkor a király is ugyanolyan kedvezésekkel és könnyítésekkel járulna hozzá a magyar kereskedelem felvirágoztatásához, mint többi államaiban, s ennek elsősorban

¹ Ez az insurrectióra vonatkozik («ne consiste que dans une levée en masse, toujours tumultueuse, dirigée par cent actions diverses qui se croisent, lente dans sa formation et qui serait toujours infailliblement vaincue, si elle n'arriverait pas toujours trop tard pour combattre»).

a nemesség látná hasznát. Azonkívül a nemesség ellenzék-számba menő előjogainak megszüntetése elősegítené a király és a nemzet közötti egyetértést.

Igaz, hogy fenti előjogot az 1741: VIII. t.-c. négy főbenjáró fontosságú pontja mondja ki megingathatatlannak; de önmagában megdőlő képtelenség az ilyen törvény, mely megköti az esetleg más véleményre jutott utódok kezét.

Könnyűszerrel megnyerheti magának a király a főrendeket is. Hiszen a palatinusi és koronaóri méltóságok kivételével ő rendelkezik a főbb tisztségek és a koronára visszaszállott birtokok felett.

Közvetett úton a király érdekét szolgálná a papság anyagi helyzetének megjavítása is, mert ilyen módon jobban meg lehetne nyerni a közvéleményt az alkotmányreform tervezetének.

Különben a királynak az országgyűlésen való megjelenési joga s a tanácskozások irányítása nagyon megkönnyíti az alkotmány szép csöndben való megdöntését. A számos előjog a királynak erre annyi alkalmat nyújt, hogy az igazi szándékot alig sejtethi valaki.

Mátyás (Korvin) király, aki érezte az ország alkotmányának hibáit s bizonyos pontig el is jutott annak reformjáig, évente összehívatta az országgyűlést. Nem lehetetlen, hogy éppen ezzel a sűrű ülésezéssel akarta megunatni a hatalomból részt kérő rendekkel saját ebbeli kiváltságukat. Ez a politika ma is beválhatna; de ebben az esetben el kellene törölni a papok és főrendek helyettesítési jogát, ami elvenné a kedvüket a hosszas tárgyalásoktól.

Célravezető volna egy ötödik rendnek, mondjuk a parasztság rendjének megteremtése is, amely nem tekintve emberies és méltányos mivoltát, szintén erősítené a király befolyását az országgyűlésen. A nemességet is megadóztatni s a parasztság terhein segíteni óhajtó kormány majdnem mindig számíthatna ennek a rendnek a szavazatára.

Így rövid pár esztendő alatt teljesülésbe menne minden. Ha azonban minden várakozás ellenére mégsem lehetne szépszerivel elérni a kívánt célt, akkor a király, alkotmányadta jogához híven, külön bizottságokat állíthat fel a felség-

jogok ellen vétkezők megbüntetésére, ami igen hatásos eszköz volna.

Végül rendkívül előnyös volna a reform kivihetésének szempontjából, ha a király engedne a rendek hosszas esedezésének s az év egy részét Magyarországon töltené.

Eltekintve ennek az alkotmányreformra való rendkívül üdvös hatásától, megnyerné a magyarságot a kormány kívánságainak. Az a jelentékeny segítség, amit emberben és pénzben lehetne e pillanatban Magyarországtól várni, rendkívül nagy befolyással lehetne az osztrák monarchia jövőjére.

Hiúságuk kielégítésén kívül jelentékeny anyagi haszonnal is járna rájuk nézve a király illetén elhatározása. Természetes, hogy örömmámorukban mindent megtennének, amit csak kérnek tőlük.

A király folytonos távolmaradása tagadhatatlanul hátrányos, főleg Magyarországon, ahol már maga a nemesség is oly magasan áll a többi osztály felett. Az uralkodó személye itt a csodálat és lelkesülés állandó forrása lenne. A trón fénye pedig elhomályosítaná a dölgyös és a függetlenségi eszmékkel túlfűtött nemeseket s eszükbe juttatná, hogy ők sem egyebek alattvalóknál. Kivennék részüket az udvari multságokból, összevegyülnének az osztrák nemességgel, leszoknának arról, hogy hazafiasságuk kizárólagos központjává Magyarországot tegyék, a helyett, hogy kiterjesztenék azt az egész államra. Különben csak a helyszínén lehet felvenni a küzdelmet előítéleteik, visszaéléseik ellen. Csakis így lehet szétrombolni a nemeseket egyesítő nemzeti eszméket s nevelni beléjük a körülményeknek megfelelőbb eszméket, s elérni azt, hogy a mai babonás tiszteletnek örvendő országgyűlés csak afféle árnyék-ellenzék legyen, mint a többi örökös tartományban, stb.

Amint e jelentések mutatják, Kobielszky a magyar alkotmányt hibás és elavult intézménynek tartotta, de felfogása azért messze elüt e tekintetben a bécsi politikusok felfogásától. Stadion miniszternek ugyan azt ajánlotta, hogy államesíny útján kell a magyar alkotmányt megváltoztatni, de azért az alkotmányváltoztatást nem az osztrák császár

souverainitás alapján, hanem a magyar király jogai alapján akarta keresztülvinni. Szerinte a magyar királyi jog mellett az osztrák császárság csak «accidentelle»! A magyar királynak az osztrák hatalomtól függetlenül vannak ősi jogai, melyekkel csak bátran élnie kell s ez esetben könnyen megváltoztathatja az alkotmány elavult részeit.¹

Kobielszky — amint jelentéseiből kiviláglik — szorgalmasan tanulmányozta az alkotmányhű Schwartner műveit, de azért Kollár tanai felé hajlott. Gondolkozásában nyíltan elárulja, hogy ő a XVIII. századi felvilágosodás híve s így bizonyos fokig idegen I. Ferenc reakciós uralmától. De azért határozottan sürgeti az alkotmányváltoztatás szükségességét, mert szerinte a monarchia Napoleon centralizált monarchiájával szemben csak így állhat meg.

Tudott dolog, hogy Kobielszky javaslatainak egy részét később felvették a kormány programjába. De akkor, mikor ő a jelentéseit írta, nem tárgyaltak javaslatainak megvalósításáról. Az országgyűlés feloszlását illetőleg — amint tudjuk — gróf Zichy Károly kamaraelnök adott be javaslatot Stadion miniszternek. Ezt a javaslatot Stadion átadta Kobielszkynek véleményadás céljából. Kobielszky válasza erre a Zichy-féle javaslatra ránk maradt. Ő Zichy javaslatát túlságosan szelédnek tartotta s erősebb rendelkezéseket sürgetett az országgyűlés ellen. Az eredmény azt mutatja, hogy nem a szenvedélyes kalandornak, Kobielszkynek, hanem Zichy kamaraelnöknek javaslatát fogadták el.

Mivel a császárt — írja Perin avagy Kobielszky — a rendek felbosszantották s felháborították, elhatározta, hogy az országgyűlést hirtelenül feloszlatta és az országgyűlésen kívül kísérli meg követeléseinek teljesítését. A jelen országgyűlés világosan megbizonyította, hogy a rendi tábla végzései nem egyebek, mint a követek utasításai. Ha remélni

¹ Érdekes, hogy Kobielszky csak úgy, mint a többi udvari kém, élesen kikel József nádor lanyhasága ellen. A nádor Kobielszky szerint az ellenzék támadásait nem utasítja vissza elég erélyesen s nem képviseli eléggé a bécsi kormány érdekeit. Különben Kobielszky a hercegprímás, az országbíró és a személynök szereplését is erősen kritizálja.

lehetne, hogy a főispánok buzgalommal versenyeznének az udvar szándékainak keresztülvitelében, Európának meg lehetne mutatni, hogy Magyarorszáiban korántsem uralkodik olyan közvélemény, mint amilyen az országgyűlésen. Ha volna olyan egyén, akire ő felsége abban a biztos tudatban bízhatná a primási méltóságot, hogy az minden befolyását a monarchia javára érvényesítené, bizonyos, hogy ez erőt adna a kormánynak s ellensúlyozná a nádor politikáját és excentrikus hajlamát. A közvélemény a váci püspököt tartja e célra a legalkalmasabb egyénnek. Befolyásos főispánokat kell a megyék élére helyezni, akiknek jelen kellene lenniök a megyében s meg kellene akadályozniök ellenzéki követek felküldését. Egész Magyarorszáiban titkosrendőrséget kell szervezni csupa kipróbált és intelligens emberek-ből. Nagyfotosságú dolog ez, de egyúttal nehéz is. De éppen ezért semmi áldozattól sem szabad visszariadni. A titkos rendőrséget azonban úgy kell szervezni, hogy létezését senki se sejtse. E rendőrség emberei figyeljék meg és tartsák szemmel az alkotmányos fanatizmus híveit, akik forradalmi szellemük alapján ismereteseek. A titkosrendőrség ügyeljen a szenvedélytől elragadott, degenerált egyénekre. A megyéknek büntetés terhe alatt meg kell tiltani az egymással való levelezést.¹

Tudnunk kell, hogy az országgyűlésen a rendi tárgyalások magyar nyelven folytak s Perin vagy Kobielszky úr nem értett ebből egyetlen szót sem. Tehát gondolhatjuk, mennyit érnek fentebbi nyilatkozatai a magyar politikusokról. Pedig hát Ferenc császár Kobielszky jelentéseit szorgalmasan olvasta.

Mivel a követek nagyon jól tudták, hogy folyton kémek ólálkodnak körülöttük; mivel tudták azt is, hogy minő hazug jelentéseket juttatnak ezek az udvar elé, az országgyűlésen nem egyszer élesen kikeltek ellenük. Az 1807 szept. 27-i kémjelentésben olvashatjuk például, hogy a kiabálók úgy beszélnek, mint ahogy a francia forradalomban beszéltek. Gróf Dessewffy József követ tegnap a kerületi ülésen nagy

¹ U. o.

beszédet mondott magyar nyelven. A beszédben az emberiség legútálatosabb és legaljasabb nemének mondotta az udvari kémeket (Hofspionen). Ezek — úgymond — hamisan informálják ő felségét s mindenkit eltávolítanak környezetéből, aki meg meri mondani az igazságot.¹

Minő veszedelmes hatást keltett e beszéd a jóérzésű emberekre, — jelenti a kém — azt leírni nem lehet. Ilyen és efféle jelentést egész seregével kapott az uralkodó. Elgondolhatjuk, hogy ezeket olvasva minő fogalma lehetett a legkiválóbb magyar hazafiakról. Hiszen a megbízottjai ez országgyűlés legkiválóbb követeiről Dessewffy Józsefről, Vay Józsefről, Baloghyról, Felsőbüki Nagy Pálról, Szentkirályiról, Péchy Imréről,² Máriássyról, Vitézről, Almássyról, Hollóssyról, Balogh Jánosról, Prileszkyről stb. csak mint közönséges kiabálókról és «nemlehet»-ekről írogatnak ő felségének. Ez a tíz-tizenöt kiabáló — írják — azt hiszi, hogy ők s nem a király a törvényhozó. A nádort többször kell Bécsbe hívni; ez az ausztriai uralkodóházra igen hasznos lenne.³ A legműveltebb spión: Leurs egyik jelentésében, mely szintén a király elé került, azt írta a kiabálókról, hogy olyan vakmerő hangon beszélnek az üléseken, hogy egy erőskezű vezér előbb-utóbb vérpadra juttatja őket! («Les états persistent dans leurs prétention avec un esprit d' aigreur et de fronde, qui sous un chef impérieux leur ferait porter la tête sur l'échaffaud» etc.).

A megbízottak és a kémek efféle jelentésein kívül még más természetűek is vannak. 1807 június 16-án azt jelentették felsőbb helyre, hogy a nemesek ő felségének világszerte híres érdemeit minden módon igyekeznek elhomályosítani!⁴ Pesten nem tanácsos országgyűlést tartani; mert

¹ «Der Inhalt dieser Rede war gegen die verabscheuungswürdige Gattung aller Menschen, wie er die Hofspionen nannte, gerichtet».

² Péchy Imre olvasta fel az országgyűlésen Mária Teréziának 1770-ben a magyar főpapsághoz intézett rendeletét, melyben meghagyta, hogy csak németül tudó növendékeket vegyenek fel papoknak.

³ E jelentést Sumeraw ő excellenciája 1807 okt. 26-án terjeszti ő felsége elé.

⁴ «Hauptsächlich bemerkte ich, dass der Adel sehr bemühet bei jeder Gelegenheit die weltberühmten, herrlichen Verdienste seiner Majestät verdunkeln». (1807 júni 16.)

a kiabálók mind ide gyülnének. A kerületi üléseken, — írja egy másik jelentés — valamint a rendi táblán is kizárólag magyarul tárgyalnak. A horvátok s akik nem tudnak magyarul, némán üldögélnek.¹ A főrendi táblán azonban már jobbra latinul folyt a tárgyalás. Tudott dolog, hogy ez időben Illésházy Istvánon kívül alig akadt főrend, akiben némi hazafias érzés lángolt volna. Nem csoda tehát, ha a főrendek az alsó tábla minden hasznos és üdvös határozatát mellőzték.

Bár a kémek és a kémjelentések dolgában nem volt hiány, még szeptember hóban is folyton sürgették a magyarok megfigyelését.² A titkosrendőrség feje erre azt felelte Ley udvari tanácsosnak, hogy ő felsége helyesli a Bécsben megforduló magyarok megfigyelését,³ és azt kívánja, hogy olyant kell a kémszolgálatra megnyerni, aki bejáratos a magyar urak társaságába. A pesti és a budai megbízottaknak is kötelességük ez irányban fáradozni.

Szeptember hó 4-én a Vay-ügyben érkezett az udvarhoz kémjelentés. E szerint Budán és Pesten a magyar alkotmány reformálásáról beszélnek s Napoleon befolyását emlegetik.⁴

Ferenc császár szeptember 6-án ismét rendeletet adott ki egyik udvari kémjének. Meghagyta neki, hogy mindent az első forrásból igyekezzék megtudni. Azonnal siessen Pestre és Budára s megfigyeléseiről s az általános hangulatról pontos jelentéseket küldjön.⁵

A rendek még október hóban is felterjesztést intéztek őfelségéhez az országgyűlés meghosszabbítása ügyében. A pesti kém (Hoffmann városi tanácsos) erre azt jelentette, hogy Pest és Buda lakói, aztán a mágnások s a jóérzésű rendek azt óhajtják, hogy ő felsége a rendek kérését meg ne hall-

¹ «In sessionibus statuum et ordinum, tam in Circularsitzung wird alles in der hungarischen Sprache geredet und abgehandelt» etc.

² 1807 szept. 5. Bécs; Ley udvari tanácsos Hager ő excellenciájához.

³ «Seine Majestät allerhöchsten Beifall erhalten» etc.

⁴ A Vay tábornok ügyében ezt írták ugyanezen jelentésben: «Es wäre ein Hauptpunkt zu wissen, in wie weit ein Magnat oder ein Deputirter seine Meinung ohne Gefahr zu äussern berechtigt sei».

⁵ «Über die verschiedenen Stimmungen und seine sonstigen Wahrnehmungen mir verlässliche Rapporte zu erstatten.»

gassa s a subsidiumokról és az újoncokról szóló törvények megerősítése után az országgyűlést minél előbb feloszlassa.¹

Sumeraw ő excellenciája ezt a kémjelentést okt. 14-én terjesztette ő felsége elé azzal a megjegyzéssel, hogy Buda és Pest minden lakója, aztán a legtöbb mágnás az országgyűlés feloszlátását sürgeti.

Két nappal később, okt. 11-én Hoffmann újabb jelentést küldött a titkosrendőrség fejéhez. Ebben elmondja, hogy a rendek hivatkoznak az 1805. évi országgyűlésre, mikor is ő felsége megígérte, hogy az ország kívánságait teljesíteni fogja, mihelyt megkötötték a békességet. Az 1807 május 1-én kiadott királyi resolútióból is az olvasható ki. A 14—17 kiabáló a fentebbieken kívül hivatkozik az 1791. évi XIII. törvénycikkre, mely kimondja, hogy a sérelmeket is tárgyalni kell. Mindezek alapján a rendek azt kívánják, hogy az országgyűlést a télen át Pesten folytassák. Ez ügy a holnapi ülésen is szerepelni fog; mert a mágnásokat is meg akarják nyerni ügyüknek; pedig a mágnások majd mind a gyors feloszlátás mellett vannak.

A kiabálóknak egyetlen sikere — írja tovább e kémjelentés — a magyar nyelv, melyet már a múlt országgyűlésen hivatalossá tettek. Céljukhoz ez igen közel vitte; mert ezzel jobban elszakadnak s elkülönítik magukat az osztrák tartományoktól. Most a rendek ki fogják mondani, hogy két év múlva csakis magyar nyelven lehet beadni hivatalos írást. Ezzel a határozattal aztán a civilizáció hátrafelé fog haladni és fölébred a nemzeti gyűlölködés. Nagyon jól tudják a magyarok, hogy Mária Terézia és II. József németté akarta tenni Magyarországot, hogy a többi tartománnyal gondolkozást és nyelvet illetőleg összhangot hozzon létre.²

Mindenáron meg kell akadályozni a magyar nyelv hivatalossá tételét! Magyarországnak csak a neve magyar, de

¹ «Nach geschener Sanction der zwei Gesetze über die Subsidien und Rekruten-Stellung sobald möglich allergnädigst aufzulösen geruhen mögen». (Pest, 9. Okt. 1807.)

² «mit den übrigen Provinzen Gleichheit der Denkart und Harmonie zu Wege zu bringen».

a lakosságnak csupán a legkisebb része magyar. A főnemzetek pedig ezek: a német, a horvát, a tót és az illir. Ezek mind gyűlölik a magyart!

Hoffmann pesti tanácsosnak e jelentését Sumeraw ő excelienciája okt. 20-án terjesztette őfelsége elé a következő megjegyzéssel: «Amiket a megbízott a magyar nemzetről s az országgyűlésről ír, azt fölséged más jelentésekből és megfigyelésekből amúgyis tudja.»¹

Az 1807 okt. 20-án jelentette volt az egyik udvari megbízott (Hofspion), hogy mikor a 12 ezer újonc megajánlása a kívánt subsidiumok nélkül megtörtént, a nádor szerencsétlen módon félelemből azt ajánlotta, hogy szentesíteni kell a 12 ezer újoncra vonatkozó törvényjavaslatot, mert különben a rendek még ettől az ajánlattól is elállnak.²

A nádor e gondolata — jelenti a megbízott — bizonyára azt az eszmét kelti a nyugtalankodókban, hogy nem a király a törvényhozó, hanem az a tíz-tizenöt kiabáló és nyugtalan arisztokrata, akik az országban uralkodnak. Ez is azt bizonyítja, hogy a mi nagyjaink helyesen gondolkoztak, mikor gróf Brunswik József tárnokmester nyilatkozatát helyeselték. A tárnokmester ugyanis elég bátor volt a nádorral szemben kijelenteni, hogyha az ő javaslatát elfogadnák, ez feltétlenül az udvar félelmét s meghátrálását jelentené. Ezóta — jelenti a megbízott — a jóérzésűek, akik többségben vannak, de akik a kiabálók miatt beszélni nem mernek, egymásközt a nádort hibáztatják az országgyűlési tárgyalások gyarló menete miatt. Ezt az urat — mondják ők — a környezete nagyon is alkotmányossá tette. Ehhez hozzáteszik még, hogy a nádor Bécsből való visszajövele óta több lett, mint azelőtt. De hát ki merészel a császári főhercegek közt testvérviszályt támasztani? Bizony üdvös dolog lenne ezt a jó urat (t. i. a nádort) gyakrabban és hosszabb időre Bécsben

¹ Erre a király ezt írta: «Nehme den übrigen Inhalt des Rapportes zur Wissenschaft. Franz.» (1807 okt. 20.)

² Sumeraw e jelentést, mely jórészt a nádor ellen szól, okt. 26-án terjesztette Ferenc császár lábai elé. («in tiefster Ehrfurcht zu Füßen zu legen» etc.)

tartani s így az alkotmányos elvektől őt eltávolítani. Ez a jótétemény bizonyára meghozná a gyümölcsöt a legkegyelmesebb osztrák ház számára.

Tegnap — írja a megbízott — gróf Nádasdy Mihály, kommisszárius résztvett a rendek gyűlésén, mint a felső tábla kiküldöttje, hogy közelebbit tudjon meg az országgyűlés meghosszabbításának ügyében. Ő (Nádasdy) mondá nekem, hogy a mágnások már belementek a gyűlés meghosszabbításába, de ő helyesebbnek tartja az országgyűlés feloszlatását vagy legalább Pozsonyba való áthelyezését. Pest drágasága és lakáshiánya miatt nem alkalmas hely országgyűlések tartására.¹

Az 1807 nov. 9-én kelt titkos kémjelentés a sérelmekkel és a rendek követeléseivel foglalkozik. Ezek között legfontosabb a magyar nyelv ügye. A mágnások azt követelték, hogy a tízévnyi határidő a grammatikai osztályokra is kiterjesztessék; mert magyarnyelvű tankönyvek még nincsenek. S ha a főiskolákban az előadás mindjárt magyar nyelven történnék, a magyarul nem tudók kénytelenek lennének tanulmányaikat abbahagyni. Nagy Pál erre azt felelé, hogy a felsőbb osztályokra ötévnyi határidő elegendő; mert hisz a magyar nyelv eddig is rendes tantárgy volt. A mágnások abba sem egyeztek, hogy a papi beneficiumok, plébániák stb. betöltésénél a magyarul való tudás legyen a föltétel. Az egyházi beneficiumok adományozása egyedül a püspök joga legyen. A rendek azonban nem engedtek követeléseikből. Megerősítette őket ebben Péchy Imre bihari követ felszólalása, aki felolvasta Mária Terézia udvari rezolúcióját (1770), melyben valamennyi püspöknek meghagyta, hogy elsősorban olyanokat kell papoknak felvenniök, akik németül tudnak! Péchy felszólította a megyéket, hogy figyeljenek az uradalmak patronátusi jogára s a törvények végrehajtására. Amint csak lehetséges, elegendő magyar tanítóról kell gondoskodni. Ezt a rendek is sürgették. A tanítói

¹ «Die Stadt Pest theils wegen ihrer Handlung, theils wegen der Quartiere, wegen Holz und der zu fürchtenden Theuerung in Betracht aller nöthigen Bedürfnisse unmöglich aufkommen kann» etc.

pályára készülők s a praeparandiák a megyék joghatósága alatt legyenek.¹

Kollmayer jelentette Pestről november 26-án, hogy Szentkirályi pestmegyei követ az egyik kerületi ülésen kétszáz esztendő sérelmeit adta elő egészen a mai napig, de a személynek: gróf Ámádé Antal és gróf Széchenyi több fölvilágosodott férfúval együtt (kiket a miniszteri párt híveinek mondanak) hangosan és több ízben ezt kiáltották Szentkirályinak: «Istud est manifestum Rakóczianum.» Ez a Szentkirályi jófejű ember, de írási viszketegség van újjaiban. Nincs megfelelő míveltsége stb.² Különben előadását helyeselték s el is fogadták. Ma ez a 12 ívre terjedő előadás a főrendek elé került. Már nem Felsőbüki Nagy Pál az első gágogó lúd, hanem Baloghy. Ez utóbbinak beszédei annyira túlzottak, hogy még az ifjúság sem helyesli. «Ezek a jurátusok a püspököknek, a főpapoknak stb. attachéi. Ők mindenre figyelnek, s mivel egyúttal gyorsírók is s mivel modern nevelésben részesültek, többet érnek, mint principálistaik.»³

Kollmayer 1807 dec. 13-án kelt jelentéséhez csatolta azt a gúnyverset, mely az országgyűlés korai bezárásáról szólt. E vers szerint az országgyűlés jelesen letette a vizsgát a szónoklattanból. A következő ülésen bölcselkedni fog; mert a retorika után a filozófia következik.⁴

Ez a vers is — írja Kollmayer — egyik bizonyítéka, hogy az országgyűlés idejét haszontalan kiabálásokkal és

¹ Nov. 12-én került e jelentés ő felsége elé, aki ráírta: Dient zur Nachricht, Franz mp.

² «Dieser Mensch ist ein guter Kopf studirt viel und hat, was Juvenalis cacaothem scribendi nennt, den Schreibkitzel in den Fingern, aber nicht die gehörige Kultur — ein Brilliant, der aber nicht au jour gefasst ist».

³ A november 28-i jelentésben írja ugyanő a főrendi tábláról ez érdekes megjegyzést: A rendek izenetét visszaküldte. «Die Bemerkungen, welche die Herrn Magnaten darüber gemacht haben, sind so erhaben, dass sie die Stände ganz zu der Ergebenheit und Ehrerbietung, die sie ihrem rechtmässigen Könige schuldig sind, zurückführen sollten».

⁴ «Rhetoricam absolvit praeclare nostra Diaeta verbis, non factis» etc.

esztelen követelésekkel töltötték el. Reméljük, hogy a jövő országgyűlést nem viharos szószátyárság, hanem a józan ész és a szerénység fogja vezetni. Akik eddig azt hirdették, hogy a legfelsőbb parancs ellenére is lehetetlenség az országgyűlésnek bezárása dec 15-én, most egészen másképpen beszélnek, látván, hogy a lehetetlenség lehetővé vált. A rendek a mai ülésen többet végeztek, mint azelőtt 3—4 hónap alatt. Szavamra mondhatom, — folytatja Kollmayer — hogy ő felsége rövid itt tartózkodása óta a rendek gondolkozásmódja észrevehetően megjavult. Félnék lármázni, mert tudják, hogy a királyoknak hosszú kezeik vannak. Az egész országgyűlés futóhomokon alapult.¹

Kollmayer egy másik jelentésében leírta, hogy minő gazdag Magyarország, hogyan dőlnek ide a milliók, a legnagyobb jólétben él itt mindenki (!!), csak néhány követ kiabál. Mert maga a nemzet kéri Istent, hogy áldja meg annyi sok jótéteményeért a jó uralkodót. Mikor Frigyes porosz király a hétéves háború után hazafelé tartott, egyik városkában üdvözölték őt. A polgármester így kezdte beszédét: Mikor Hannibál Karthagóból jött. A király félbeszakítván a szónokot, így szólt: Igen, barátom, ő azonban (Hannibál) akkor már evett, de én még nem. Ezért sietve kell továbbutaznom. A mi szeretett uralkodónk is a következő szerdán pontosan távozik Budáról. Az országgyűlés ülései tehát úgyszólván permanensek, hogy a törvénycikkeket szentesítés céljából ő felsége elébe terjeszthessék. A szegény nádornak a legnehezebb szerepet kell végigjátszania s így az anyyali türelemnél is többre van szüksége. Holnap viharos ülés lesz; mert az utolsó felterjesztés óta (mely valóságos ultimátum volt) a rendeknek semmi dolguk a felsőbb régiókkal. Most tehát mint az élelem nélkül maradt egerek, egymást támadják. A követek a mágánusokat vérszopóknak nevezik s olyan törvény után epednek, melynek segítségével a rablott vagyont visszavehetik tőlük. Baloghy (a kálvinista) egészen váratlanul azt az indítványt tette, hogy a kilencedet és a tizedet el kell törölni s a parasztoknak átengedni. Ez természetesen

¹ Abschrift eines vertrauten Schreibens. Pest, 13. Dec. 1807.

a főrendek zsebéét érinti s így nagy mozgalmat keltett, főleg a főpapok közt. Testületileg körülvették Baloghyt s követelték utasítása előmutatását. Ez a jelenet igen komikus volt. A francia nemzeti gyülekezetben is előfordult ilyen eset. A papok ott is hevesen tiltakoztak, egy borbély, akit a rettenetes láрма a gyűlésbe csalt, így szólt az egyik abbéhoz; Legyenek csöndben, csak meg akarják magukat borotváltni, de ha nyugtalanokodnak, könnyen megvágják önöket.¹

Az udvari kémek, úgy látszik, nemcsak jelentéseket írtak, hanem olykor még az országgyűlési ügyek intézésébe is beavatkoztak. Hiszen az ős óta valamennyien sürgették az országgyűlés bezárását, még akkor is, mikor a rendek három felterjesztésben kérték a gyűlés meghosszabbítását. És a kémjelentések mind a király elé kerültek, s az történt, amit a kémek ajánlottak s nem az, amit a rendek kértek.

Az egyik udvari spión (Hoffmann vagy Kollmayer) dec. 4-én jelentette, hogy a rendeknek harmadik felterjesztését az országgyűlés feloszlatása ellen végre a főrendek is elfogadták. Természetesen minden erősebb s büntetést érdemlő kifejezést elhagytak abból.²

A rendek azonban azt akarták, hogy a megyék megismerjék e fontos felirat eredeti szövegét, mert ezzel az utókor számára emléket hagyni, erőszakosságukat s féktelenségüket igazolni akarták.³ Ezért a rendek küldöttséget menesztettek a személynökhöz s kérték őt, engedné meg, hogy az eredeti repraesentatiót kinyomtathassák. A személynök vagy elhirtelenkedve, vagy abban a tudatban, hogy e lázító mű nyomtatását úgysem engedik meg, a küldöttségnek kijelenté, hogy nincs kifogása a kinyomtatás ellen. Erre a rendi tábla még azon ülésen elhatározta az eredeti felterjesztés kinyomtatását s azonnal munkába adta.

¹ Bizalmas jelentés Pestről. 1807 dec. 13.

² «Von den Ständen verfasste Repräsentation an seine Majestät wegen den in selber enthaltenen unanständigen und sträflichen Stellen zu ändern» etc.

³ «Ihren Mitkomitaten und der Nachwelt ein Denkmal und eine vermeinte Rechtfertigung ihres Ungestümmes und ihrer Zügellosigkeit zurückzulassen» etc.

Én — írja a kém — most azon fáradtam, hogy a jó-
 érzésű országbíró t rávegyem e mű nyomtatásának megaka-
 dályozására. Az ő ragaszkodásától a magas udvarhoz s nagy
 tekintélyétől elvártam, hogy megakadályozza a kinyomtatást.
 Enemű fáradozásom közben értesültem, hogy a személynök
 a nyomtatást betiltotta s a munka beszüntetését elrendelte.
 Ezért a jó Istennek, valamint a személynök úrnak köszönetet
 mondtam.¹

Ezt a kémjelentést Sumeraw dec. 8-án terjesztette
 «ő felsége lábai elé», aki szokása szerint ráírta e szavakat :
 «dient zur Wissenschaft, Franz.»

December hó 8-án írta volt Kollmayer a feloszlófélben
 lévő országgyűlésről, hogy az udvarnál nagyobb fontosságot
 tulajdonítanak az országgyűlésnek, mint amit valóságban
 megérdemel; mert ha vannak is szertelen fejek (Braus-
 köpfe), mint ahogy valóságban vannak is, de a tapasztalás
 azt bizonyítja, hogy csak rakétákat eregetnek, hogy ennél
 vagy amannál a pártnál brillírozhassanak. Ők maguk sem
 hisznek már az alkotmány halhatatlanságában s az utolsó
 lökést északról vagy nyugatról várják. De azért elég okosak
 s a világ mind a négy tája felé szétnéznek, hogy valahol
 támaszt találjanak. De hiába keresnek ilyet. Az uralkodó
 az alkotmányt úgy tekinti, mint útjában álló koloncot.²
 A magyarok ma oly kevéssé azok, akik Koppány idejében
 voltak, hogy a magyar jellemnek utolsó vonása is eltűnőben
 van. A jellemtelenség a mai idők fő jele. Egoizmus, apathia,
 elpuhultság, érzékiség lépett a régi magyar jellem helyébe.
 A magyar nyelv segítségével próbálják az ősi magyar jellemet
 ismét életre kelteni. De ez egyenesen komikus. Mi — írja
 tovább Kollmayer — a feledhetetlen II. József császár kora
 óta a német kultúrában annyira előrehaladtunk, hogy a
 társaságokban a magyar nyelvet alig használjuk, s ha néha
 mégis megesik ez, akkor is világosan látszik, hogy a fej
 németül gondolkodik s csak a száj beszél magyarul. Szeretnők

¹ Aláírás nélkül: Abschrift eines Vertrauten Schreibens, Pest, den 4. Dec. 1807. («Wofür ich heimlich Gott und dem Herrn Personal Dank abstatte».)

² «betrachtet als einen alten Klotz im Wege».

látni azt az embert, aki ezen állapotot meg tudná változtatni.¹ Kollmayernek e jelentését dec. 14-én terjesztette Sumneraw a király elé.

Ugyanő az országgyűlési ifjúságról jelentette, hogy fájdalom fogja el, mikor látja, milyen mély gyökeret vert a magyar ifjúságban a gyom.² Az ifjak az országgyűlésen mindent megfigyelnek, hogy az izgatás magvait széthintessék. Aki csak távolról is dicséri a császárt, arra már dühvel kiáltják: fel kéne őt kötni. Mikor Péchy alispán és követ azt fejtegette, hogy ha a sérelmeket nem orvosolják, nemcsak az ország, hanem az osztrák uralkodóház is elpusztul, az ifjúság hangosan kiáltá: «éljen, ez a hazának igaz fia». (Vivat. iste est verus patriae filius.)

Tudott dolog, hogy Ferenc császár idő előtt feloszlatta az országgyűlést. Tudott dolog az is, hogy a rendek a legnagyobb elkeseredéssel és zúgolódással távoztak. És az aljas kémek avagy megbízottak ekkor azt jelentették az uralkodónak, hogy a nemzet nagy tömege kéri az Istent, hogy a jó uralkodót oly sok jótéteményeért áldja meg!³

Úgy látszik, ezt már Ferenc császár sem hitte el; mert dec. 16-án a pesti «Vertraute» parancsot kaptak öfelségétől, hogy szimatolják ki, minő benyomást tett a különféle osztályoknál az országgyűlés bezárása, s írják meg, minő a hangulat ez idő óta.⁴

Az udvar spiónjai és megbízottai természetesen örömmel jelentették felsőbb helyre, minő nagy elkeseredést szült az országgyűlésnek idő előtt való feloszlatása. A pesti Kollmayer írta például a feloszlátás kihirdetéséről, hogy csupa megnyúlt arcot lehetett látni az ülésteremben! Eleget ettek, ittak s

¹ «Ja, den möchte ich kennen, der diesen Zustand der Dinge ändert» etc.

² «Als ob selbe zu allem Unheil erkaufet oder doch bestellt wäre». (1807 dec. 9.)

³ 1807 dec. 13. Pest. «die Nation in Massa bittet Gott, dass er den guten Monarchen für so viel ertheilte Wohlthaten segnen wolle».

⁴ 1807 dec. 16. «Die Pester Vertraute haben aber nun vorzüglich darauf zu sehen, welchen Eindruck das Ende des Landtages bei den verschiedenen Klassen und Ständen gemacht hat und was für eine Stimmung seit dieser Periode herrscht. — Franz».

táncoltak s most megszólalt egyszerre a hatalom szava s vége a játéknak.¹ A kerületi üléseken még mindig az úgynevezett sérelmekkel («die altfranzöschien Doleances») foglalkoznak. Én — írja a spion — csak egy sérelmet ismerek s ez a hallatlan drágaság. De a finom urak erről mitsem beszéltek. Pedig a többi sérelem nem egyéb, mint nevetséges praetensio, amit az állami jólét hátránya nélkül nem lehet s nem szabad támogatni. Sajnos! mi nem vagyunk követek, hanem csak az úgynevezett populus Verböcryanus. De ha a dolog így van, mért fizettetik az országgyűlés költségeit a szegény adózókkal?

Kollmayer ezután a királyi esküről szól. Szerinte már Miksa megmondotta a rendeknek, hogy mindig az esküjére figyelmeztetik őt, de majd kiűzi ezt a fejéből. S Miksának igaza volt; mert a magyar király megesküszik ugyan a régi törvények figyelembevételére, de nem arra, hogy új törvényeket alkot. Az 1715. évben, a leghevesebb viták közben Kinsky gróf miniszter így szólott a rendeknek: *Potentia armata m... ad vestra jura*. Vagyis a fegyveres hatalom fűtyül a ti jogaitokra.

Mint minden országgyűlésen, úgy az 1807. évin is több pasquillus látott napvilágot. Amint tudjuk, ezek mindig névtelenül jelentek meg s az országgyűlési titkosrendőrségnek a dolga volt kikutatni a szerzőt. A nevezett országgyűlésen Szerdahelyi váci kanonok meglehetősen kicsinylőleg nyilatkozott a magyar ifjúságról.² Latinnyelvű beszédjében azt állította, hogy a magyar ifjúság csak egy kis kéve (manipulus) s nem sokat számít. Erre az okt. 30-i nyílt ülésen a kanonok kezébe nyomták a személyéről szóló gúnyverset, melyben ugyancsak alaposan ostromozták őt.³ Ki volt a szer-

¹ «Ja das war ein Donnerwort, welches die Riesen, die einstens nach dem Olymp Steine zu schleudern sich erdreusteten, in Verlegenheit gesetzt.»

² Szerdahelyi azt állította, hogy a magyar ifjúság csak kis része a pannoniai ifjúságnak stb.

³ «Ad Sylvanum seu authorem obscurae opellae Silva Parnassi Pannoniae, velut virulentus infernalium Jesuitarum Quisquilias pro Vacienti capitulo». (Zingaricas igitur tibi posthac quaere catervas, te socio dignus ille manipulus erit» etc.)

zője e gúnyversnek, azt sem az udvari kémek, sem a titkosrendőrök nem tudták kinyomozni.

Az országgyűlés bezárásakor olyan gúnyversek is jelentek meg, melyek az országgyűlést korholták s a bécsi kormány szellemében íródtak. Ezeknek szerzőit a titkosrendőrség természetesen nem kutatta.

Az egyik imígyen kezdte az országgyűlés ismertetését: «Rhetoricam absolvit praeclare nostra diaeta, verbis, non factis» etc. Remélhetőleg — írja tovább — ha a jövő országgyűlés a filozófia terére lép, jobban végzi feladatát.

TAKÁTS SÁNDOR.

«ISMERETLEN» TOLSZTOJ.

A modern magyar esztétika egyik alapvető mestere azt írta egyszer, hogy nekünk két Petőfink van : az egyik a boldog szerelem merengő dalnoka, a halálra néző ifjúi élet szep-temberi filozófusa ; a másik a deklamáló Petőfi, aki ott áll a Dunaparton és harsány hangon zengi a magyar szabadság himnuszát. Így az oroszok is elmondhatják, hogy két Tolsztoj Leó van szellemi közéletükben. Az egyik korunk legnagyobb regényírója, a *Háború és Béke*, az *Anna Karenina* költője, a másik egy ellentétektől tarkított lelkű próféta, akinek eredetileg tiszteletreméltó erkölcsi tisztasága és vallásossága egy exaltáltságig menő, valláson túli vallásosságba robbant ki ; aki az evangéliumot átírja, egyházával, családjával, az egész társadalmi renddel, sőt jobbik énjével is ellentétbe kerül és végül is 1910. november 11-én, 82 éves korában télvíz idején megszökik hazulról, zsebében 32 rubellel s néhány nap múlva az asztapovoi állomás egy kis kopár szobájában fejezi be zaklatott életét.

Minket a próféta Tolsztoj nem érdekel. A nagy ember csak addig nagy, amíg el nem vesztí lába alól föld-anyánk talaját. Mihelyt földöntúli, próféta szerepek zavarják földi ember-lelkének véges agyát, akkor már kiesik az irodalom, az esztétika mérlegelésének hatásköréből. Ez a Tolsztoj a pszichológia, a vallás-filozófia problémája lehet. És ez a Tolsztoj nem is olyan ritka ember-species. Amerikában pl. sok ilyen kámzsás Tolsztoj van. Ezren hallgatják ezeket, szónokolnak új hitről, új elvekről s olyik néha utána — tányéroz is. Minket az első Tolsztoj érdekel, a költő, az író ; a regény, a széppróza legnagyobb mo-

dern mestere. És érdekel különösen most, hogy újabb közlésekből föltárulnak előttünk írói és emberi lényének eddig elrejtett adatai. Abból a hatalmas kötetből,¹ melynek anyagát a Tolsztoj-család írta és gyűjtötte egybe s melyet a magyar származású Fülöp-Miller René tett hozzáférhetővé a művelt Nyugat számára, sok új vonást nyerünk a nagy orosz költő jellemzéséhez. Ha eddig valóban beszélhettünk «ismeretlen» Tolsztojról, ezentúl alig akad majd Tolsztoj-probléma, melynek megoldása lebírhatatlan akadályba ütköznék. A nagy író lányai, fiai, orvosa, nevelői, környezete, a Tolsztoj-múzeum, melyet birtokán berendeztek s most, a mai körülmények között is kegyelettel őriznek: annyi új adatot tárnak elénk, hogy szinte egész élete, egész írói és emberi egyénisége teljes megvilágítással jelenik meg előttünk . . .

*

Azt is elmondhatjuk róla, amit Gyulai Pál mondott Széchenyiről. Az ő lényében is sok valódi és látszólagos ellentét egyesült. Megveti a vagyont, ő, a sok ezer hold ura. Muzsikruhában jár, de mondják, hogy a szőrös gunya alatt selyeminget viselt. Soha még senki úgy a házasság intézménye ellen nem szólt, mint Tolsztoj, akinek házasságát az Isten egy csomó gyermekkel áldotta meg. 1876-ban még ezt írja: «Az asszony a legnagyobb akadálya a férfi pályafutásának. Nehéz dolog egy asszonyt szeretni és valamirevaló dolgot csinálni, egyetlen módja annak, hogy a szerelem ne zavarja, ne gátolja folyton az embert: ha megházasodik.» 1889-ben kiadja a *Kreutzer-szonátát*, melyben ezt írja: «Egy férfit vagy egy nőt egész életén szeretni — éppúgy állíthatnám, hogy a gyertyaszál égni fog egy egész életen át.» «Vallásos» ember, aki helyesli és szükségesnek tartja a lupanáriát s véleménye mentségére a — Megváltóra hivatkozik, aki megbocsátott a bűnbánó Magdolnának.

¹ *Ismeretlen Tolsztoj*. A Tolsztoj-család hivatalos kiadása. Németből sajtó alá rendezte René Fülöp-Miller. Az orosz kéziratok felhasználásával fordították Benedek Marcell és Havas József. Révai-kiadás. 312 lap. Számos eddig közzé nem tett fényképpel és képmásolattal.

Néha az öreg Toldi Miklóstra emlékeztet, amint az agg vitéz a trilógia harmadik részében keserű szemrehányást tesz Lajos királynak, hogy a művészet térfoglalása a természetes erő rovására megy. A művészet finomságát Tolsztoj gyűlöli s ő, a *Háború és Béke*, az *Anna Karenina* szerzője, azt kiáltja, hogy a művészet erkölcstelenség, kiváltságosak öröme, könnyek szaporítója s nem könnyek felszárítója. Ez a legjobb ember a világon a verset utálja, Goethét jelentéktelen embernek tartja, Shakespeare-t egyáltalán nem becsüli, annyira, hogy erről külön könyvet ír. Abban a szobában, amelynek falait csodás és igen érdekes képek díszítették, írta meg értekezését a művészet ellen, melyben a művészetről oly becsmérőleg nyilatkozott, mint senki sem előtte, sem utána.

Nem is egy ember volt Tolsztoj, — egy egész ember-orcheszter, ahogy Gorkij Maxim mondja róla.

Szerencsére Tolsztoj, a költő olyan nagy erő volt, hogy legádázabb ellensége, Tolsztoj, a próféta sem bírta idején letörni. S amikor legyűrte mégis, akkor már a költő megírta volt élte halhatatlan oeuvre-jét.

A család, melyből származott, ősei között egy német nemest is tisztelt, akit Dick-nek vagy Dickmann-nak neveztek. Ez az orosz név : Tolsztoj is, mint köznyelvi szó, mint melléknév azt jelenti : kövér. Nohát ezúttal nomen est non omen, mert csúnya, sovány legény volt ez a Tolsztoj. *Serdülő-lor* c. életrajzi írásában azt mondja, hogy csúf külsejének tudata csak növelte egyébként is elég nagy félénkségét. Az ő esetlen, szögletes, nem éppen vonzó alakja van megrajzolva két nagy regényének hőseiben : Pierre-ben és Lyovin-ben. Kilencéves volt, mikor az atyját, s csak kettő, mikor anyját elvesztette. Ha követ akarunk dobni rája, mikor egy-egy furcsa újító eszméjét harsogja, ne feledjük, hogy anyai kéz bársonyos simítása soha lázadó ajkát nem fogta be. Rokonok nevelték. Nem volt jó tanuló. Megbukott vagy háromszor. Kazánban járt az egyetemre (vagyis inkább melléje), majd visszavonult birtokára gazdálkodni, népet boldogítani. Tobzódó élet következett, mely egész anyagi jóllétét megingatta, katonának áll s mint tüzértiszt vesz részt a krími háborúban. Csapatának lelke; humora megédesíti katonáinak

hadi szenvedéseit. Mozgékony, szellemes, kedves, mint mindig. Itt kezd írni, hadi élményeket, amelyeknek kikristályosodott gyönyörű darabjait a *Háború és Béké*ben bámulhatjuk. Turgyev fedezi fel igazán írói képességeit, ő viszi a hivatásos irodalmi pályára, de ők igazán soha egymást megérteni nem tudják. Sokat jár külföldön, zokog hön szeretett bátyjának koporsója mellett, majd 1862-ben megházasodik. Behrs protestáns vallású német orvosnak második leányát, a 18 éves Andrejevna Zsófiát veszi nőül. A leány anyja orosz görög katolikus volt s a gyermekek is nem az apa, hanem az anya hitén nevelődtek. A leánykérés pontosan úgy történt, ahogy az Anna Kareninában olvassuk, amint Lyovin megkéri a bájos Kitty kezét.

Tolsztoj felesége is bájos, dús gesztenyebarna hajú, kékszemű asszonyka volt.

A tobzódó lelkű ifjú e házasság által megváltozik. Rajongó boldogsága határtalan. A nászút boldog napjaiban, mint Petőfi, gyermekes elragadtatással ír barátjának: «Fetecsském, öregecském, két hete vagyok házas és boldog és új, egészen új ember . . .»

Vajjon meddig tud megmaradni ilyen «új» embernek?!

*

A *Háborút és Békét* 1864—69-ig írta. A hatalmas mű a dekabristák törekvéseinek első nyomain indul meg. Miller könyve közli a dekabristákról szóló regény elejét. A napoleoni időket rajzolja, de nem Stendhal szeszélyes silhouette vonalaival, hanem Homerosz széles epikus ecsetkezelésével. Három család krónikája tárul fel előttünk e műben: a Rosztovok, a Bolkonszkij-ok s a Bjezuchovok története. Szépen mondja róla a jeles szlávista Brückner Sándor: «A mű hatalmas festménye a nemesi családok egész akkori életének a falun, a fővárosban, a táborban, a minisztériumokban, a titkos összejöveteleken, otthon, az austerlitz-i vagy a borodinói csatamezőn és a falusi templomban. Három nemzedék vonul el előttünk: az öregek: a Katalin idejéből valók, köztük a legjelentősebb Kutuzov, az agg voltaire-iánus herceg: a felnőttek: Andrej herceg és a kortársai; és a serdülők: az ifjú Rosztovok

és Bjezuchov, akiket a gyermekszobából a csatatéren keresztül elkísérünk az égő Moszkva falai közé.»

Már e műve egyes alakjain megérezni a rettenetes küzdelmet a művész és a próféta között. Andrej a halál küszöbén látja meg élete hívságos voltát, Pierre pedig paraszti fogolytársa hatása alatt új életre készül.

Az új élet *Anna Karenina* hasábjain még jellemzőbben bontakozik elénk. 1873—76-ig írta a költő s benne két szerelmes pár története van megírva, kik a törvényes és a házasságtörő szerelem képviselői. Lyovin és Vronszkij a két ellentétes jellemű férfi. A gondolat pedig: a formulák nélkül való, mindenekfölötti szeretet és igazság apotheozisa.

Anna Karenina bűnös, szenvedélyes szerelme gróf Vronszkij iránt és Lyoviné, a fiatal földbirtokosé Kitty iránt napjaink nagy muzsikusat is meghihlették s a magyar Operaház színpadán Hubay Jenő congenialis zenéje kíséri e nagyvonalú történeteket.

Műveinek vonalvezetése egyenes, jellemzése világos, meseszövése oly természetes, mint az idők múlása. Többi regénye is, a még nem említett *Feltámadás*, — ez a lélektanilag legkevésbé hibátlan mű — elbeszélései, életrajzi kötetei, de elhibázott vallási, művészeti és irodalmi munkái is a stílus világosságának soha utól nem ért példái. Még Maupassant-nál is kristályosabb világossággal ír. Túlzó eszméit, melyeket a betegségig propagál, a világ legegészségesebb hangján fejt ki.

Nemcsak a legnagyobb, hanem — ami nem mindig jár együtt — a legnépszerűbb írók egyike is. Ha azt a sok időt, mely alatt Európában és Európán kívül aggok és ifjak, nők és férfiak gyönyörűséggel hajoltak könyvei fölé: ha azt a sok időt, valahogy egymás mellé rakhatnók, évezredek, évmilliárdok jönnének ki. Az emberiség már eddig is életéből ennyit töltött munkáival, hát még ezentúl. Alakjai élnek. Úgy emlékezünk rájuk, úgy beszélünk róluk, mint élő vagy élt emberismerőseinkről. Én a nyáron egy dunai hajón láttam Kittyt, ahogy szemlesütve hallgatja a szegletes magyar Lyovin vallomásait. I. Bjezuchovot hányszor láttuk a világháború folyamán! Stb.

Lényének becsületes őszintesége magyarázza, hogy csaknem minden elbeszélésének élményalapja van. A *Háború és*

Béke alakjai családjának tagjai. Ivan Ilyics halálát egy bíró elbeszélése nyomán írta meg. Lyovin az ő lelki küzdelmeinek rajza. Az eredeti tervezetben *Anna Karenina* megmérgezte volna magát. Akkoriban azonban a Tolsztoj-birtok közelében egy nő a vonat kerekei elé dobta magát, akkor változtatta meg Tolsztoj eredeti szándékát. A *Luzern* c. elbeszélés meg így keletkezett: «Az előkelő luzerni Schweizer Hof erkélye alatt egy este egy szegény vándor muzsikus kezdett hegedülni. Az erkély tele volt vacsorázó közönséggel, mindenki érdeklődéssel és élvezettel hallgatta a zenét, de amikor a muzsikus, játékát befejezve, leemelte kalapját, egyetlen sous-t se hajítottak bele. Tolsztoj erre lesietett a terrászról, karonfogta a zenészt, felvezette asztalához és a legelőkelőbb társaság szemeláttára gazdagon megvendégelte, pezsgővel itatta.» A *Feltámadás* hőséne a parasztokkal való beszélgetése, a költő Tatjana lányának tanuságtétele szerint, szinte gyorsírással való feljegyzése azon beszélgetéseknek, melyeket Tolsztoj oly szívesen szőtt a jasznaja-poljanai parasztokkal.

Hogy kiktől tanult? A jasznaja-poljanai Múzeum őrzi könyvtárát, mely 15 ezer kötetből állt. Olvasott az oroszokon kívül olasz, spanyol, német, svéd, lengyel, cseh, szerb, bolgár, latin, görög és héber műveket is. Mintegy hatezer kötet folyóirat és újság állt könyvtárában. Emberszeretetének kialakulására nem kis hatással lehetett Rousseau, kinek képét medailonban akarta hordani, a szentkép mellett. Turgenyev nagyon szerette a nálánál 10 évvel fiatalabb költőt, de nem fértek meg. Turgenyev a Nyugat kultúráját vitte az orosz puszták felé, Tolsztoj megfordítva, az orosz lelket mutatta meg a művelt Nyugatnak. 1861-ben, midőn mindketten Fet-nek voltak vendégei, úgy összevesztek, hogy majdnem tettelegességre került köztük a sor. 1878-ban formálisan kibékültek ugyan, de soha abból igazi barátság nem lehetett többé. 1858-tól 1892-ig zavartalan barátságot érzett Fet-Sensin, a nagy orosz lírikus iránt. Egészben Tolsztojnak nem jellemző vonása a másoktól való tanulás. Inkább az jellemzi, hogy nem tanult. Sokat tudott, de a saját fejével gondolkodott és a saját szívével érzett.

A zenét nagyon szerette. Tőle származik az a magvas mondás, hogy a zene afféle gyorsírása az érzéseknek.

Már 1907-ben Spengler eszméit pedzi. Az emberiség olyan, mint a paralitikus egyén: sokat fecseg összevissza, öntelt, úgy érzi, saját bölcseségéről sokat kell beszélni. A művelt Nyugat beteg, korhadt.

Útálta a politikát, melynek szemét-hulláma mindent elárasztással fenyeget és be akarja szennyezni a művészetet is. Nem volt politikus, de politikai eszméi messzebb hatoltak a leghírvevesebb politikusokéinál. Gandhi, a hindu szabadságmozgalmak vezére, az ő legfontosabb politikai gondolatát valószínűsíti meg: az erőszak nélküli szabadságharc programját.

Ezerfájdalmú ember volt ő is és átélte az ember életének minden szenvedését és minden örömét. Sütött rája az első szerelem holdvilága; égette testét-lelkét az érzéki szenvedély pokoli lángja; s az ő életében is elkövetkezett a nagy, az igazi, a halhatatlan szerelem, mely ritkán az első, de mindig egy életet követel magának. Ennek tanubizonysága regényeinek pár lapja, melyeknek tüze soha el nem hamvad. Átélt a tőle később lekicsinyelt családi életnek is minden boldogságát, de minden fájdalmát is. A sok kis bölcső mellett megjelenik otthonában földi életünk legfájóbb bánata: egy kis koporsó is. Egy fiacskájának halála szorította először össze igazán a nagy költő szívét.

Később azonban ez a bánkódás lényének állandó vonása lett. Ha egész élete és munkássága legfőbb princípiumát keressük, azt kell mondanunk, hogy a mindennekfeletti és mindenekfelett való szeretet egész életének vezérlő eszméje. Azt tanítja, hogy az ember életének az a célja, hogy társai szívét meglágyítsa, segítsen, akin tud, hogy társai jobbak és boldogabbak legyenek. Már 1876-ban ezt írta Sztrahovhoz: «Az igazi tudást a szív, a szeretet adja. Csak azt tudjuk, amit szeretünk.» Örült annak, hogy megadatott neki hatni ember társaira. Ebből érezte meg, hogy igazi tűz lobogott benne, hiszen csak az igazi tűz gyújt másokat is.

De aki ezt tanította, állandó küzdelemben élt egész korával. Hogyan, ez nem kellett volna kortársainak? Bizonyiall kellett. De forradalmas úton még a szeretetet sem lehet rá-

erőszakolni az emberi társadalomra. A fokozatos fejlődés eszméje ellen még a szeretet érdekében sem lehet véteni. Megtagadták és kitagadták s ő élete végén mind jobban és jobban elszakadt saját korától. Azt mondhatjuk rája, amit ő írt Dosztojevskijről, akit nagyon szeretett: «Megindító ő és érdekes, de lehetetlen követendő példaképül állítani jövő nemzedékek elé azt az embert, aki maga is csupa küszködés volt.»

Elszakadt korától s végül zimankós télvíz idején még a családi élet melegét is elhagyta. Logikus cselekedet volt ez, de ez a logika a túlzó agy beteges logikája volt. Hét napig kínlódott az asztapovoi állomás rideg szobájában. Bizonyára nem félt a haláltól. Hiszen ő tanította, hogy a halál nem fájdalmas gondolat. Ha elvesztünk valakit, mondotta, csak arra gondoljunk, hogy a mi óránk is minden perccel közeledik.

Orvosok, riporterek, barátok jártak ki-be a fehérre meszelt állomási szobácskában. A költő utolsó szavai ezek voltak: *Emberek milliói* . . . Valóban még alig járt ember e földön, kinek érzése, gondolata annyi millió ember szívén és lelkén átvonaglott volna, mint a Tolsztoj Leóé.

Holttestét külön vonaton vitték ősi földjére s kastélya közelében az alá a domb alá temették, amelyen Tolsztoj gyermekkorában oly sokat játszott. Sírja, Miller könyvének ábrázolása szerint, a nagy udvarháztól néhány percnnyire, bájos erdőcskében van. Egyszerű domb, kuszónövényekkel befüttatva és egyszerű fakerítéssel körülvéve. Immár csendes lakójának proféciája vele összeomlott, de a szeretet, amelyet hirdetett, él az emberek szívében, örökké él, hiszen mi magyarok Petőfi Sándortól tanultuk, hogy a gyűlölet mulandó, de a szeretet örök, mint az Isten, ki szívünkbe vetette magvait.

RUBINYI MÓZES.

A TUDOMÁNY A SZÉPIRODALOMBAN: JULES VERNE.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

Az érzelem és a család előnyomulása, a szentimentális korszak (1887 – 1893).

Sokkal izgalmasabb a következő év regénye. *Észak Dél ellen* (*Nord contre Sud*, 1887) a szeecessziós háború kellős közepébe vezeti az olvasót, akinek két kötetten keresztül kell aggodnia a rabszolgáit felszabadító floridai ültetvényes és családjá sorsáért. A nemes és szilárd Burbank Jakab kislányát, Dyt elrabolja Texar, a rabszolgatartók hírhedett agitátora, akit minden gazságának következményei alól megszabadít — alibije. A megoldás: két Texar van, akik úgy hasonlítanak egymáshoz, mint az antik vígjáték Menaechmije.² Olcsó romantika s nagyon kihasználja a súlyedő detektívregény is. Verne romantikus elgondolásaira alig van jellemzőbb, mint az az antitézis, amely a két gonosz ember fivéri szeretetét emeli ki.³ Amikor végre az egyiket elfogják, a másik is melléje áll s együtt halnak meg.

Az alibi titkáról szóló bűnügyi regény szerencsére be van ágyazva a polgárháború mesteri rajzába. A szennyes párt-harcok, a bennük küzdő tiszta és egyszerű polgári hősiesség az élet elevenességével töltik be a jól megválasztott kereteket.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1929. évi 623. és 624. számában.

² Mint a mesében, a két Texar történetében is megvan a teljes hasonlatosságra való törekvés. A kis Dy dajkája, Zermah megfigyeli, hogy az egyik Texar tetováltatja magát, mert a másik is tetoválva van.

³ «Az egyetlen emberi érzés, amelyet szívük valaha ismert, a szilaj testvéri szeretet volt, amelyet egymás iránt éreztek s amelyet haláluk percéig sem tagadtak meg.» (II. rész, XV. fejezet; Huszár Imre ford.) Lucrèce Borgia, Triboulet vagy Marion de Lorme sötét lelkét is ilyen sugár világítja meg. A gonoszságban is virágzó ragaszkodás másik példaképe: Squambo, a Texar-fivérek hú indiánusa.

Burbankék helyzetét érdekesebbé teszi, hogy amikor néger rabszolgáikat felszabadítják, voltaképpen természetes katonaságukat eresztik szélnek. De a négerek kitartanak mellettük.¹

Az ismeretterjesztésre nem marad sok idő a lihegően izgalmas cselekvényben, — hacsak nem számítjuk a történelmi tájékoztatásokat, Florida ragyogó tájképeit és hangulatait. S jellemző szerzőnkre, hogy Texar menekülését egészen eredeti módon : egy vakító port szóró durranógomba révén akadályozza meg.

A *Haza Franciaországba* (*Le Chemin de France*, 1887), a legkevésbé Verne-szerű regények közé tartozik. Egy porosz apától és francia anyától származó fiatalember a hőse, aki az 1793-i háború idején menekül Franciaországba, résztvesz a valmyi csatában² s végül meglepetésszerűen megtudja, hogy francia honos, mert a haszonleső porosz állam kieresztette az indigenátusból. Hátránya, hogy az utazás nagyon is közeli vidékeken vezet keresztül, s a mese politikai háttére kellemetlen hangulatot terjeszt.

*

Annál teljesebb a sikere annak a gyermekrobinzonádnak, amely *Két évi vakáció* (*Deux ans de vacances*, 1888) címen bájolta el az olvasókat. A *Tizenötéves kapitány* hagyománya újul föl a nőolvasók örömére. Csakhogy Sand Dick történetének hatáselemeit szigorú következetességgel fejleszti ki és tisztítja meg minden idegen elemtől a *Két évi vakáció* szerzője. Ott egyetlen serdülő gyermek küzdött az elemekkel és a cselszövékkel s felnőttek vették körül ; itt tizennégy gyermekre — a regény javarészában — egyetlen felnőtt sem jut s még a néger szereplő is a gyermekek közül kerül ki.³

¹ Finom lélektani megfigyelés teremtette meg a négerellenes Perry és az ostoba Pyg örök vitáit, amelyeket rendszerint az elmélettel ellenkező gyakorlat követ. Perry a legszelídebb a négerekkel szemben, Pyg pedig nem él a kapott szabadsággal.

² Allotte (237. l.) nagyon dicséri a csata szakszerű leírását.

³ De a szerecsen hajóinas, Moko, éppoly hűséges és szolgálatra kész, mint a *Tizenötéves kapitány* Herkulese s többi négerai. A *Tizenötéves kapitányra* emlékeztet az is, hogy egy elhunyt francia utazó nyomán (Fr. Baudoin) járnak a regény hősei.

Művészi szempontból nehéz feladat előtt állt az író, amikor tizennégy gyermeket kellett jellemeznie, megkülönböztetnie — köztük egész csomó hasonló nemzetiségűt: angolt. Könnyebb volt éles vonásokat adni a két francia fiúnak, s a komoly, megfontolt, békeszerető amerikai Gordonnak.¹

A robinzonád súlypontja itt az anyagi, a technikai problémáról² az erkölcsi, a társadalmi problémára csúszik át. A különböző korú és nemzetiségű gyermekek hogyan férnek meg együtt, tudnak-e szolidárisak lenni? — ez a kérdés. A gőgös angol, Doniphan hogyan puhul meg? Hogyan békül ki a fürgébb, eszesebb, tapasztaltabb Briant-nal? Úgy, hogy megmenti ellenfelét s az is visszaadja a kölcsönt. Erkölcsi gyógymód, amelyhez még a külső kényszer is járul. A kis társadalomnak egyesülnie kell a külső veszedelem: a kalózok ellen. A regény második részében a felnőttek is belépnek a gyermekköztársaság életébe. Az ilyen külső támadás, úgy látszik, nem maradhat el egy robinzonádból sem. S a támadókkal együtt jár az Ayrton-típus,³ a megtérő bűnös, aki életét is áldozza a jó ügyért.

Ilyen bűnös a gyermekek közt is akad. A nagyszerű Briant öccsének lelkére titokzatos súly nehezedik. Ez a regény «rejtélye». S ő is nagy áldozattal akar vezekelni, de végül mégis a bátyja száll fel a sárkánnyal a vidék kikémlésére.⁴ A *Tizenöt éves kapitány* óta Verne gyermekszemléletébe fájdalmasabb, érzelmesebb elem is vegyült, a «Petit Chose» érzékeny, önmagát marcangoló lelkülete. De Jakab s az érzelmes

¹ A *Rejtelmes sziget* mellett, amelynek hangulatbeli hatását erősen érezzük, ez a regény mutatja be a legrokonszenvesebb amerikai típust.

² A Briant Jakab által pajkosságból eloldott hajó áldozatai a szerencsétlenségben oly szerencsések, hogy hajójuk épen marad a főnyenyen.

³ Forbes.

⁴ A sárkány, mely embert emel a levegőbe, való adat verne-i továbbképzése. A XXIII. fejezet egy jegyzete francia kísérletről számol be, amelynél egy 113 kilogramm súlyú sárkány 70 kilogrammos földes-zsákot röpít fel.

gyermek mégis csak kivétel. A robinzonok önálló, kemény, gyakorlati gyerekek; mérnökök, tudósok, hajósok, kereskedők lesznek belőlük, egyik se fog elsorvadni, tüdejének vagy idegeinek egyik sem enged sok beleszólást.

Robur nemzetközi ábrándját gyermeki utópiával sem lehetett megvalósítani, de a szolidaritás leckéjének újra meg újra föl kellett hangzania.

Régebben felmerült ötletet bogozt tovább a *Világfelfordulás* (*Sans dessus dessous*,¹ 1889) is. «Ó, mi híja van ennek a mi bolygónknak, — kérdezte Ardan Mihály még 1865-ben — hogy éppen olyan tökéletesek lehetnénk (mint a Jupiter)? Nem sok. Csak olyan tengely, amely kevésbbé hajlik pályájának síkja felé. — Ejnye! — kiáltott egy vakmerőséggel teljes hang — egyesült erővel találjunk ki valami gépet és változtassunk a Föld tengelyén. Mennydörgéshez hasonló tapsvihár zúgott fel erre az ajánlatra, melyet senki más nem kockáztathatott, mint Maston J. T.»²

Nos, több mint húsz év múlva a Gun-Club örökös titkára tényleg helyre akarja robbantani a Föld tengelyét — nem törődve azokkal a katasztrófákkal, amelyekkel az ilyen átalakulás járna. Végül elhangzik a nagy dörrenés s az eredmény — semmi. A kitűnő matematikus számításába hiba csúszott be, mert imádója, Mrs. Evangelina Scorbitt számítás közben hívta a telefonhoz, a telefonba becsapott a villám és a tudóst kézpótló vaskampójánál fogva lesujtotta. Soha nem volt ennyire szükség tévedésre, mint ennél a tervnél, amely a csapongó fantáziája ellenére is józan Verne-nél nem sikerülhetett. Egyébként a fantasztikus terv sem volt gyakorlati cél híján: Barbicane társasága a robbantással az északi sark közszerűleteit akarja jégteleníteni. Francia itt is akad, de a szerepek felcserélődtek: ezúttal az amerikai a fantaszta s Alcide Pierdeux a pontos matematikus. Mintaképe, Badoureau

¹ A «*Sans dessus dessous*» helyesírásról Verne-nek az a véleménye, hogy ez így teljes felfordulást (*bouleversement*) jelent, míg a ma használt «*sens dessus dessous*» csak egyszerű megfordulást, fejtetőreállást (*renversement*). (Levele az *Echo de la Somme* 1889 nov. 14. számában.) L. Lemire: id. m. 159. l.

² *Utazás a Holdba*, XIX. fejezet.

amiens-i bányamérnök Garcet szerepét vette át és négy hónapig számolt Verne problémáján.¹

*

Míg a *Világelfordulás* csupa humor és szelíd irónia, évtársa, a *Névtelen család* c. regény (*Famille sans nom*) hazafias tragédia. A hős halálával végződik s ebben mindeddig egyedül áll Verne művei között. A téma sardoui. A kanadai patrióták árulójának, Morgaz Simonnak «névtelen» családja egész életét a gyalázat lemosására szánta.² Morgazné nemcsak a vérdíjat költi titokban hazafias célokra, hanem két fiát is népvezérnek nevelte. «Névtelen János» a kanadai franciák rejtelmes hőse; fivére, Joann pap, aki gyújtó prédikációkat mond s végül is feláldozza magát bátyjáért. A romantikus tragédia szabályai szerint Morgaz Simon fia s egyik áldozatának lánya szeretik egymást s a szabadságharc leveretése után a Niagara-zuhatagban lelik közös halálukat. A *Szigettenger- és Sándor Mátyás*-ciklus hangulatát a sokat emlegetett Cooper-milieu egyéníti. Verne gyermekkorában lelkes olvasója volt az *Utolsó mohikánnak*.

Chimène feleségül mehetett apja gyilkosához: Clary de Vaudreuil csak a halálban egyesülhet Névtelen Jánossal. A modern történelmi dráma egyébként is sokhelyütt kilüktet a regény bőre alól. Amikor a szabadsághősök vereséget szenvednek, Jean megmenti s apja házában rejti el Vaudreuiléket. Házkutatás; a detektív meglátja Morgaz feleségét, gúnyosan hagyja abba a keresést: az áruló felesége nem rejtegethet rebellist! Clary így mindent megtud és János kirohan az éjbe.

A vidámabb jelenetekről az indián származású közjegyző, Nick Sagamore és versfaragó unokaöccse gondoskodik.

Még ebben a rohanó cselekvényben is módját ejti Verne

¹ L. Lemire: id. m. 159. l.

² Az áruló családjának sorsa nem enyhül meg úgy, mint Starkos Andronikáé és Elizundo Hadjine-é, akiknek engesztelő áldozatuk életet biztosít. Viszont Sándor Mátyás vagy Monte-Cristo javított kiadást kap: az áruló családja megtisztul a halálban.

földrajzi ismeretek majdnem rendszeres közlésének, amit a fejezetcímek is bizonyítanak. Pedig ebbe az erősen drámai levegőbe nem illenek a regényes útleírások — hanem csak történelmi tájékoztatás. Ezt Garneau, Révilliaud és mások alapján el is végzi szerzőnk. Kiindulópontul talán Denis de Vitre esete szolgált, aki 1759-ben az angol flotta pilótája volt s neve egyértelmű lett az árulóval. A hazafias történet célja is az lehetett, hogy az elásziaknak szolgáltasson példát.

*

Most egy darabig szép rendben váltakoznak a komoly és tréfás hangú regények. *Cascabel Cézár* (*César Cascabel*, 1890) a francia faj elpusztíthatatlan, egészséges kedélyének, életrevalóságának és józan optimizmusának emel szobrot — az akrobatacsalád gúlájának formájában. Messze vagyunk Goncourt *Zemganno fivérei*nek szubjektív színezésű, fájdalmas érzelmességétől.¹ Cascabelék minden bajon épkezláb és ép idegekkel gázolnak keresztül, aminthogy pénzük fogytán arra is vállalkoznak, hogy a befagyott Behring-szoroson át igyekezzenek Amerikából Ázsiába.² Nem tudja őket legyőzni sem a tolvaj, aki megtakarított pénzüket viszi el, sem az olvadás, amely a legveszélyesebb helyen éri őket utól, sem vendégüknek, az orosz menekültnek sorsa, amely végre is jóra fordul. S Narkin gróf pénzén Cascabel idősebb fia kitámulhat és feleségül veheti Kayette-et, az indián leányt.

Cascabel Cézár francia kispolgár és rokonszenves bohém. Azért polgári mivolta nem köti meg fantáziáját s bohémisége tisztos ipar. Cascabelék reprezentálni akarják az átlagos franciát: a férfi normandiai, a feleség province-i! Kornélia asz-

¹ A hangulat olyanféle, mint Keraban történetében. Maga az út is olyan, bár a török makacsságból vállalkozik a furcsa útra, a józan francia takarékossgából.

² A regény hivatkozik Nordenskjöldre, aki az északi átjárót «12 évvel később» (t. i. a regény cselekvénye után) fölfedezte. Ez szolgáltatja a regény földrajzi alapproblémáját. A «mulattató fizika» körébe tartozik Kornélia ötlete: a minden mutatóványukat utánacsinaló indiánokat «villanyos csókkal» készteni meghódolásra.

szony becsületet szerez Délfranciaországnak,¹ addig is, amíg Dardentor Clovis el nem jön, tiltakozni Tartarin ellen. Cascabel lángoló hazafi és bonapartista. Leányát Napoleonának hívják, majmának John Bull átkozott nevét adja. Szereti a szép pózt, a drámai meglepetést és félszemét behúnyja az ártatlanabb hiúság fölött. Ötletekből sohase fogy ki s utolsó «coup de théâtre»-ja a két intrikusnak cirkuszi némajáték közben való elfogatása.

Scarron *Roman comique*-ja nem az első francia regény, amely a vándorló komédiásoknak szerez becsületet és Théophile Gautier *Capitaine Fracasse*-a (1863) nem az utolsó.

*

A férfilelkű nő mellékalakból főalakká lép elő *Mistress Branican*² regényében (1891). Branican kapitány ifjú felesége gyermekét a tengerbe ejti és megőrül. Amikor évek múltán magához tér, megtudja, hogy férje eltűnt. Az az érzése, hogy a kapitány még él és éveken át keresteti; végre maga megy el Ausztráliába, ahonnan híret vette. Szilárd hitét végre eredmény koronázza: nemcsak férjét találja meg egy belső-ausztráliai expedíció árán, hanem második fiát is, akinek születését gonosz sógora annak idején eltitkolta az örült anya előtt. A feleség biztos ösztöne előtt hódol a *Grant kapitány* szerzője,³ aki hajdan a gyermekek biztos ösztönét is dicsőítette.⁴

Szerelem, még pedig romantikus szenvedély lángol föl az

¹ A derék amazon Cap-Matifou értelmesebb női kiadása. Mikor férje összevész az angol lorddal, a párbaj színhelyére Cascabel helyett ő megy el s alaposan elveri az ellenséget.

² Magyar címe nagyon rosszul hangzik ma: *Branicanné asszonyosság*.

³ Mrs. Branican mintája talán a kis Jules hajdani tanítónője, Mme Sambain, aki hosszú éveken át törhetetlenül reméli, hogy férje visszatér. (V. ö. Allotte, 20—21. l.) Egyébként a *Telelés Grönlandban* már ugyanezt a típust dolgozta föl, csak hogy akkor még leány volt a hősnő.

⁴ Amikor Grant odaúszik a «Duncan»-hoz, csak gyermekei hallják meg a hangját, az idegenek nem.

elhagyatott *Kárpáti várkastély* (*Le Château des Carpathes*, 1892) romjai közül. Sokszor elmondták, hogy Magyarország Skóciája : Erdély. A *Kárpáti várkastély* Erdélye hasonlít a *Fekete India* Skóciájához : ez is babonás, rejtelmes, poétikus ország, ahol a puszta falak közül tűz tör elő s ez persze nem a tündérek, hanem egyéni bosszú munkája. Amott Silfax gyújt tüzet, hogy elrettentse ellenségeit ; emitt Gorth Rudolf riasztja meg, kápráztatja el az elmaradt oláh falu lakosságát, hogy elvegye kedvüket a vár megvizsgálásától. A telefon, a vetítógép és a fonográf akkor már nem egészen új csodáit¹ állítja Gorth szolgálatába Orfanik, az ezermester, s végre felrobbantja az egész sötét várat, amelybe Telek Ferenc grófot, Gorth vetélytársát is behivogatja Stilla, a rég elhunyt operaénekesnő képe és hangja. A vár felrobbantása után csak Telek marad életben, de örültségéből ő is kigyógyul, mint Mrs. Branican : Stilla lemezei gyógyítják meg.

Bár *Sándor Mátyás*ban Erdélyt «lintézte» már Verne, most ismét visszatér hozzá Reclus és Félix de Gerando munkái alapján.² Erdélynek oláhok lakta, elmaradt vidéke ez, valódi magyarok nem is szerepelnek a regényben.³

Stilla halálát talán Gorth Rudolf és Orfanik gyilkos suggestiója okozta.⁴ Ragyogó egyénisége, váratlan halála a színpadon : Mme Malibranra való emlékezés. Verne említi is Malibrant,⁵ de nem veszi észre, hogy Stilla tragédiájának eszméje Malibran hirtelen halálából származik.

*

Claudius Bombarnac (1892), a gascogne-i újságíró utazása a leendő transzszibériai vonaton : fáradt alkotás, kísértetként feljáró reminiscenciákkal. Az *Utazás a Föld körül* és

¹ Edisont említi is.

² Verne magyar vonatkozásait a debreceni egyetem francia szemináriumának tagjai dolgozták föl. Éppen ezért itt részletesen nem is térünk ki erre a kérdésre.

³ A néhány magyar név ellenére (Patak doktor, a gyáva, szájhős materialista ; Telek Ferenc).

⁴ V. ö. Antekirtt doktor suggestióival.

⁵ IX. fejezet.

Strogoff Mihály nélkül ez az új utazás aligha kapta volna meg mai alakját. *Strogoff*ból való a hőssel utazó gonosztevő (itt *Faruskiar*, a rablóvezér, aki a vonaton szállított kínai kincsre vetett szemet), *Szibéria* mint milieu, s maga az újságíró típus. *Alcide Jolivet* főhőssé előléptetett kollégája kedves, tanulékony,¹ de színtelen és kissé naív újságíró; elbeszélőnivaló híján amerikai, angol és német különcöket fűz csokorba s útleírászerűen ismerteti az új vonat főbb állomásait.² Elbeszélésének fontos komikus fordulópontjai azok a táviratok, amelyek az ő rosszulértésülségéről tanuskodnak. Az első távirat: a párizsi lapok már régen tudják, hogy *Bombarnac* vonatának utolsó kocijában nem mandarin holtteste van, hanem a kínai állam pénze. A második: lapja felkéri, hogy gratuláljon a hős *Faruskiar*nak, aki megvédte a vonatot a rablók ellen. (De amire ez a második sürgöny megérkezik, már kiderült, hogy *Faruskiar* maga az igazi rabló, aki a vonatot csak azért védte, hogy kincsét más banda el ne rabolhassa előle.)

Az *Utazás a Föld körül* emléke kísért a vasúti jelenetekben, a *Fogg Phileasszal* versenyző, de egyre elkéső német báró alakjában, s különösen abban, hogy a megtámadott vonatot egy fiatalember hősiessége menti meg, aki ezzel tartozását akarja leróni. *Passepartout* szerepét itt a ládába zárt potyautas: a román *Kinko* játssza;³ felrobbantja a mozdonyt, hogy a ki nem épített vonalra vezetett vonat vesztébe ne rohanhasson.⁴

*

A *Tizenöt éves kapitány* és a *Két évi vakáció* hagyományába kapcsolódott, de erős dickens-i leckéket vett a *P'tit Bonhomme*⁵

¹ Angolul, oroszul, sőt németül is beszél.

² Tudományos szempontból legérdekesebb a petróleumtengerbe dobott szivar epizódja.

³ Egymásután két román vonatkozású regény.

⁴ L. a *Gőzház* megoldását.

⁵ A magyar fordításban: *Senki fia*, a németben *Der Findling* (a lelenc).

(1893) szerzője. A regény első szava: Irland.¹ S a regény földrajzi célja Írország körülutazása több részletre felosztva, a talált gyermek életének különböző korszakaiban. Jellegetes angol gyermekregény. Hőse a szenvedő gyermek, aki a kegyetlen nevelőanya, a kemény bábjátékos,² a züllött ragged-school, a hiú színésznő után végre egyszerű, de kedves paraszthoz kerül. Írország nyomora, a lordok kapzsisága földönfutóvá teszi a lelenc fogadott családját,³ s hősünk egy gőgös lordfiú groomja lesz. Ezt a helyzetet sem bírja ki s egy másik kisfiúval üzletet alapít. Szorgalmával és ügyességével annyit szerez, hogy másokat is boldoggá tehet. Régi ragged-school-beli pártfogóját, a félénk Gripet megházasítja (ez is angol vonás: Verne gyermekalakjai eddig igazán nem törődtek a kislányokkal), a Mac-Carthy család számára pedig visszavásárolja a régi kerwani majort.

«Little Boy» azzal is angolos akar lenni, hogy gyermekségétől fogva kereskedőnek készült. Így nem az érzelgős regények sablonos gyermektípusa, hanem erősen önálló vonásai vannak. Szerencsés gondolat, hogy a lelenc mindvégig az marad: self-made-mani kemény kis alakját nem övezi egy utólag fölfedezett előkelő származás cifra dicsősége. Az angol formán át-átüt a francia. Amikor Martin Mac-Carthy és felesége megtalálják a gyermeket, a férj így szól a feleségéhez: «Egy ilyen kis fiúcskával több a házban, ezt nem is vesszük észre. Úgy-e, Martine? — Nem Martin.» S ezzel az örökbefogadás ünnepélyesen el van intézve, akárcsak Hugo *Les Pauvres Gens*-jában. A lordok sötét vonásai is mintha a *Nevető ember* politikus költőjének szemével volnának nézve.

¹ Az Írországról szóló könyvek közül Mlle de Bouret-é van említve (II. rész, IV. fejezet). Írországot a franciák szövetségesének tartja Verne (I. fejezet), s úgy hiszi, hogy a két nemzet egyesül az anglofobiában.

² Verne első «verses tragédiáját» a nantes-i bábjátékszínház utasítja vissza. L. Allotte, 29. l.

³ Talán a lordok gyűlöletében tér el a francia Verne leginkább az angol gyermekregénytől.

Az utolsó felvonások (1894–1905).

A dickensi történet könnyhullatását a kerabani jellemvígjáték humora ellensúlyozza *Antifer mester csodálatos kalandjaiban* (*Mirifiques Aventures de Maître Antifer*, 1894). Ez sem egészen eredeti: különösen *Grant kapitány gyermekeinek* alapgondolatát fűzi tovább. Glenarvanéknak egy szélességi körük volt; Antifer, a saint-malói öreg tengeri medve apjától örökölt «szélességéhez» a megfelelő hosszúsági adatot keresi, hogy rátaláljon Kamilk pasa örökségére.¹ Egész életét tönkreteszi a várakozás, ő meg a családja életét teszi tönkre. Mint valamikor a Föld középpontja felé készülő hamburgi professzor, úgy Antifer sem engedi megtartani unokaöccse esküvőjét, amíg a kincsben remélhet. Juhelnek is, Enogate-nak is előkelő partiet szán s csak akkor egyezik bele házasságukba, amikor a kincs szétfoszlott. Mert ez lesz Antifer ábrándjának a sorsa. Örökölt szélességéhez az egyiptomi Omárnál talál hosszúságot, de a keresztezési ponton, az omani öbölben még nem a kincs van, hanem csak újabb hosszúság. Ehhez a szélesség Zambuco tuniszi bankárnál található, aki aggleány nővérét akarja rásózni a kincskereső tengerészre. Az új keresztezési ponton, a mayumbai szigeten megint csak hosszúság van, a szélesség Tyrcomel tiszteletesnél Edinburghban. Igen ám (s ez a jellemvígjáték legjobb helyzete), de a tiszteletes a földi javak ellen prédikál s a szélességet nem árulja el: inkább vesszen az átkos kincs!² Csak az a kár, hogy a szélességi adat testére van tetoválva s így mégis csak kitudódik. A harmadik keresztezési ponton, a Spitzbergákon nincs semmi, csak egy rejtvény. Ezt a bájos Enogate ujja fejti meg a glóbuszon: rájön, hogy a három eddigi pont fekvéséből ki lehet számítani a negyediket. A negyedik, a Julia-sziget azonban nemrég elsüllyedt. Ez volt az a sziget, amely mind-

¹ Az örökség motívumát megtaláljuk a *Bégumban* s majd később egy másik társasjáték-regényben, az *Antifer*-re emlékeztető *Különös végrendeletben*.

² Igaz, hogy Molière korában a tiszteletes a prédikáció után Tartuffe-ként csapott volna le Kamilk kincsére.

össze 1831 júliustól decemberig emelkedett ki a tenger színe fölé.¹

A bohózatos regény kiindulási pontja ez az adat volt : a Julia-sziget rövid dicsősége. Ehhez járult a rejtvénykedvelő Verne új játéka : szélességekből és hosszúságokból összeállítani kapcsolatos pontjait.

Nagyszerű alakok és jellemző helyzetek bontakoznak ki előttünk. Az udvariatlan, zsarnoki természetű, mániákus hős, Keraban méltó utóda megtalálja a maga Van Mittenjét a hatalmas termetű, bárányszelídségű Trégomain Gildasban, a szerelmesek tehetetlen pártfogójában. A tengeri medvével szembenáll az édesvízi hajós, a «Charmente Amélie» volt kapitánya, aki Antifer részéről csak lenézést és gúnyt arat. Markáns alakok : a vicsorgóan ördögi Szauk, a gyáva és ravasz Ben-Omar, a hidegen számító Zambuco, a fanatikus, de férfias Tyrcemel.

A különböző hosszúsági és szélességi fokok tulajdonosai ki akarják játszani egymást, ami a komikum állandó forrásává válik. Amikor Antifer barátjával először száll hajóra, egyre rémítgeti a derék «dereglys»-t a tengeri betegséggel, — amit aztán ő maga kap meg. A jó Trégomain sajnálja, hogy nem lett tengeri beteg : «Sajnálom, — mondja — miután ez téged bosszantani látszik.» Verne előre kacérkodik a megoldással, mikor a Földközi-tenger fenekének vulkáni természetéről szól s így folytatja : «Juhelnek igaza volt, mikor így szólt nagybátyjához : Szerencse, hogy Kamilk pasa nem ezen a vidéken választott ki egy szigetet a kincsei rejtekéül. — Igaz, ez szerencse valóban . . . nagy szerencse! — hagyta helyben Antifer mester. És az arca egészen elhalványodott arra a gondolatra, hogy az ő szigete oly tengerből emelkedhetett volna ki, amely alatt vulkanikus erők folyvást működnek. Szerencsére az Oman-öböl biztosítva van az ily esetlegességek

¹ Verne földközi-tengeri útjainak eltörülhetetlen emléke ebben a regényben is tovább él. A kiegészítődi mellett kevés az epizód. A Mayumba-kalandnál a cselszövő Szauk egy portugál kalandort szerződttet, hogy ölje meg Antiferéket. De Barroso víg elefántjai táncolni kezdenek a hajó fenekén s felfordítják a «Portallégre»-t ; hajótörés miatt a gyilkosság elmarad.

elől és nem ismer hasonló megrázkódtatásokat, a Kamillk pasa szigetét tehát ott fogják találni a kijelölt helyen.»

Verne sokat emlegetett tréfás kedvét szabadjára eresztí kollégájának, a tengerjáró Antifernek bohózatos történetében. A többé-kevésbé merész szójátékok (Omar-homard) csakúgy sziporkáznak, és az sem utolsó ötlet, hogy az Antiferre váró vénkisasszonynak Talisma a neve.

*

*Az úszó sziget (L'Ile à hélice, 1895)*¹ tréfaiban több a szatíra, mint a jókedély. Verne az amiens-i községtanács ülésén megismerhette a politikát, a pártoskodást, a minden nagy dolgot elsúlyesztó emberi kicsinyességet. És így a milliárdosok csavarhajtott szigetén, amely a Csendes-óceán enyhe levegőjében kerüli ki a telet, minden emberi alkotás bomlását figyelteti meg velünk. Akármennyire érdekes is az úszó és kormányozható sziget technikai problémája, amelyhez a «jövő század regényének» kényelmi intézkedései: a telautográf, telefot, kinetográf s annyi más járulnak,² a technikai érdeklődés eltörpül a «conte philosophique»³ vadászkedve mellett. A francia vonóségvest átszökteti Standard-Islandre Barnum alteregója, Munbar Callistus, a páratlan impresszárió.⁴ A négy művész nemcsak független szemlélője a milliomosok versengésének,⁵ hanem eszményi ellensúlyul is szolgál a társadalmi szatíra realizmusához. Az eszményiség, a felsőbbrendűség egészen a zenébe: Mozart és Beethoven muzsikájába menekül;⁶ a trónjafosztott male-

¹ Pontosan: «Csavarsziget», németül: «Die Propellerinsel».

² A megjósolt sorrendet megbontotta a rádió. Ma nem volna szükség a kábeltartó bóják százaira. — Verne-nek ezt az «utópiáját» is megvalósították. Ma már van «úszó egyetem», amely minden évszakot a legmegfelelőbb éghajlat alatt tölt. V. ö. még az európa-amerikai repülőszolgálat állomásaiul szolgáló tutajokat is.

³ Allotte, 252. l. «Candide» és a «Lettres Persanes» között jelöli ki a helyét.

⁴ Régi fogása irónknak, hogy a technikai remekeket akaratuk ellenére próbáltatja ki hőseivel. V. ö. «Robur», «Húszezer mérföld» stb.

⁵ Ők a «Lettres Persanes» érdektelen megfigyelő perzsái.

⁶ Wagnerrel ellentétben.

carliai királyt, braziliai Don Pedro rokonszenves mását is¹ ezzel vigasztalják meg jószívű zenészeink,² akiket nem tud legyőzni az amerikai anyagiasság.³

A milliárdosok világában a zene s az eszmény csak szó-rakozás, nem irányjelzés. Amikor a sziget fizetett kormányzója elesik a maláji kalózok elleni harcban, a két vezérmilliomos két ellenkező irányba hajtatja a sziget két végét.⁴ S a sziget pusztulása után semmi akadályja annak, hogy az ellenséges táborok Rómeója és Júliája egyesüljön. Az emberi értelem remekét megalázta az emberi gyöngeség, de a megalázkodás belátással jár s új fejlődés alapjává válik.

*

A francia zászló (Face au drapeau, 1896) elkeseredett és örült feltalálója, Thomas Roch is visszariad a trikolortól s tisztulópillanatában nem az ellene küldött francia hajót süllyeszti el, hanem a rablók szigetét robbantja fel, s vele együtt sajátmagát is. A feltaláló olyan élethű, hogy pert is akaszt az író nyakába Turpin, a melinit feltalálója. Ám a per, amelyben az öreg Verne-t az ifjú Raymond Poincaré védi, újabb diadalmenet.

A Sardou-szerű dilemmán kívül egy technikai kérdés is izgatja az író: a tengeralattjáró. Mikor a rablók az örültet elszöktetik, hogy a fulgurátor titkát ellessék tőle, ebbe a tengeralattjáróba zárják s így kerüli ki a francia vámőrség figyelmét. Verne évek óta készül hajó, tengeralattjáró, automobil és repülőgép egyesítésére, hogy ezzel megkoronázza technikai ábrándjait.

*

¹ L. Allotte, 251. l.

² A négy zenész persze négy különböző vérmérséklet képviselője: Yvernes flegmatikus és ábrándos, Frascolin anyagias és kényelmes, Pinchatin tréfás, Zorn epés.

³ Hasonló utópia, de több hittel és érdeklődéssel: a «Bégum» Franceville-je. V. ö. még *Amiens en l'an 2000* («Mémoires de l'Académie d'Amiens» 1875), *La Journée d'un journaliste américain: Le Phonotéléphote* (u. o. és angolul a *Forum* c. folyóiratban; 1891; társszerző Verne fia, Michel). L. Lemire, id. m. 145. l.

⁴ A milliomosok versengése itt is amolyan felmelegített motívum. Elég csak a *Robinsonok iskolájára* gondolnunk.

Clovis Dardentor (1896) játékos intermezzo, nagy problémák nélkül. Mert azt csak nem lehet verne-i problémának nevezni, hogy a nagy perpignani a délfrancia rehabilitációja, Tartarin cáfolata is akar lenni? ¹ Dardentor maga az egészség: józan, kedélyes, szókimondó és «nincsenek idegei». Molière- vagy Labiche-féle nagybácsi, aki az élet lényegét látja a rövidlátó szereplők feje fölött. Igaz, hogy a savanyú és félszeg Désirandelle-ék csemetéjét kíséri háztűznézőbe Észak-Afrika partjaira; de önkéntelenül mégis annak a két derék, tűzről pattant fiatalembernek segít, akik az egészséget képviselik Agathocle gépiességével szemben s akik közül az egyik végül is elüti a szép Elissane kisasszonyt az unalmas kérő kezéről.

A regény cselekvénye és alaphangulata Labiche leghíresebb vígjátékából van kölcsönvéve, nyilván öntudatlanul. A *Le Voyage de M. Perrichon* (*Perrichon úr utazása*) két különböző módszerű fiatalembert mutat be, akik közül az egyik úgy akarja megnyerni az após kegyeit, hogy megmenti az életét; a másik, a cinikusabb és tapasztaltabb, úgy, hogy magát menteti meg Perrichon úrral. Verne-nél a reminiscencia egészen transzponálva van az ő hangnemébe. A víg és életrevaló Jean Taconnat örökbe akarja fogadtatni magát a gazdag perpignani kádármesterrel s ezért meg akarja menteni az életét. A kocka úgy fordul, hogy a törvénykönyv 354. paragrafusa által felsorolt megmentési lehetőségeket (tűzből és vízből) Dardentor meríti ki, úgy hogy ő menti meg Jeant és barátját, a szerelmes Marcellt! Az utolsó alkalmat (harc az

¹ Agglegény, mint a tarasconi hős, szereti a gyomrát, hangja úgy harsog, mint a trombita; s ő is szeret a társaság középpontja lenni, mint Tartarin. De azért finomabb vizsgálatra érezhető, hogy Dardentor tiltakozás a daudet-i délfrancia típus ellen. Nem provençai, — hogy a különbségeket végső esetben földrajzi árnyalatokkal is lehessen mentetgetni. «Dardentor Délfranciaország szülötte, ha ugyan Délfranciaországban elképzelhető olyan egyén, aki nem Provence-ban született, ahol egész Délfranciaország összpontosul s úgyszólván egybeolvad» (III. fejezet). S az oráni oroszlánok «nem... juhbőrbe bujtattott, karikán guruló oroszlánok» (XV. fejezet). Verne egyébként vidéki s ezért nem tartja kötelességének leszólni Perpignant sem, amely város aligha kerülne el sorsát, ha párizsi regényíró venné tollára.

oroszlánokkal) sem tudja kiaknázni Jean ; most meg a menyasszony menti meg Dardentort, aki végül is ezt fogadja örökbe.¹

«Micsoda? . . . hiszen ez a história úgy végződik, mint egy bohózat! — mondja a nyájas olvasó . . . Természetesen, mi is volna egyéb, mint bohózat, csupán a kuplék hiányzanak belőle, s házasság a vége, mire a függöny alágördül.»

A törölmetszett vígjátékok sora Kerabannal kezdődött és Dardentorral végződik.²

*

Mint az antik színpadon, a komoly és víg darabok váltakozása szinte köteleességszerű. A *Jégszfinx*-szel (*Le Sphinx des Glaces*, 1898) régi adósságot vált be Poe tanítványa és tanulmányozója : befejezi Arthur Gordon Pym történetét. A jégszfinx a középkori mondák mágneshegye, a déli delejes pólus, amely annak idején fegyverénél fogva magához rántotta szegény Pymet. Verne regényének legnagyobb érdekessége az, hogy a titok nyitját az eltűntek hozzátartozóival keverteti s főalakja Dirk Péter, Pym társa és barátja. Néha szinte filológiai analízissel boncolja Poe könyvét, amely auktorrá, textussá válik számára. Könyvet továbbálmodni, Verne-nak kedves feladat, aki Robinson Crusoe témáját is annyiszor írta újra s látta el gyönyörű variációkkal.

*

¹ Perrichon-émlék, hogy Dardentort boldoggá és büszkévé teszi az életmentés, s Marcel megjegyzi barátjának : «Ezentúl téged is olyan gyöngéd szeretettel ölel keblére, mint engemet, lévén mind a kettőnknek a megmentője» (XIV. fejezet). Egyéb vígjátéki elemeket is könnyű volna találni. A szókimondó úrral szemben ott áll finnyás szolgálja, aki nem tudja hallgatni Clovis úr teleszájú beszédjét. A nevek is (Agathocle, Clovis) labiche-iek.

² Földrajzilag *Dardentor Clovis* is a földközi-tengeri út emlékeiből táplálkozik. Verne megdicséri előkelő ismerősét, Lajos Szalvátor főherceget, kinek a Baleárokra szóló könyve fölöslegessé teszi, hogy elmenjünk oda. Titok nincs a regényben, kivéve azt az egyet, hogy Eustache Orientalt asztronómusnak tudják útítársai, pedig — gasztro-nómus.

Az *Orinocón fölfelé* (*Le Superbe Orénoque*, 1898) szerzőnk egyik leggyöngébb alkotása. Földrajzi szempontból pendant-nal akar szolgálni az Amazon regényéhez a másik nagy dél-amerikai folyó regényével. Három ciudad-bolivari egyetemi tanár elmegy eldönteni, hogy melyik az Orinoco igazi forrása. Célt nem érnek s tovább fognak vitatkozni kedvenc témájukról. Ugyanekkor indul fölfelé az Orinocón, férfiruhában Jeanne Kermor, aki végül némi veszedelmek után megtalálja apját a misszióstelep lelkészében. A tudományos rész kiindulópontja Chaffanjon sokat idézett s közléről követett útirajza. Hőseink találkoznak is azokkal, akiket Chaffanjon említ. A szépirodalmi rész Grant kapitány hajójának sodrában úszó szerény sajka: az apját kereső leány és a kalauznak ajánlkozó rosszindulatú fegyenc eléggé bizonyítják ezt a tételt.

A sok rejtvény után még egy gyermeki szórakozást engedélyez magának: a *Különc végrendelet*¹ (*Le Testament d'un Excentrique*, 1899) nagyszabású libajáték az Egyesült-Államok térképén. A különönc millióit a játék győztese, egy szerelmespár nyeri meg, s hogy semmi öröm ne vegyüljön a költői igazságszolgáltatás örömébe, az örökhagyó is feltámad a tetszhalálból.

Az *új hazában* (*Seconde Patrie*, 1900) csak a «svájci Robinson» átdolgozása s meglátszik rajta, hogy a fantázia nem tudott hozzáférni a készen kapott anyaghoz. A *Falu a levegőben* (*Le Village aérien*, 1901) egy exaltált német doktor kísérlete a kongói állatemberek² megfigyelésére és kiművelésére. A kísérlet nem sikerül, mert a doktor maga hasonul át alattvalói képére. Dr. Johansen, a «Tükör apó» csak annyiban rokona a *Bégum* német professzorának, hogy ő is különleges elhivatottságot érez; de gyöngébb, ártalmatlanabb és iróniát érdemel csak, nem gyűlöletet. A már-már elfáradó öreg író el tudja képzelni, hogy van valami jó is az eszelős doktor nirvánájában: «Ami pedig a német doktort illeti, az ott maradt eszétől megfosztva, s föltéve, hogy egyszer mégis visszanyerné öntudatát, ki tudja, vajjon nem sajnálkozással

¹ Pontosabban: *Egy különönc végrendelete*.

² V. ö. a *Monsieur de Chimpanzé* c. ifjúkori bohózzattal.

gondolna-e vissza arra az időre, mikor Tükör apó Mselo-Tala-Tala néven fáradság nélkül uralkodott, s vajjon nem fog-e eszébe jutni, hogy azokat a félértékű embereket Németország alattvalóivá tegye?» A regény rejtelmes hangulata,¹ keserűnyés humora itt-ott Conan Doyle, Rider Haggard vagy Wells regényeire emlékeztet.²

Még egyszer felcsillan az igazi játékos humor Antifer mester halvány utódának, a le havre-i hajókádárnak történetében, akit nem is szívesen vesznek föl a hajóra, mert igazi vészmadár s különösen a tengeri kígyótól fél. *A cetvadászok (Les Histoires de Jean-Marie Cabidoulin,*³ 1901) egyetlen tárgya a tengeri kígyó mondájának észszerű magyarázata. Hőseink egyszer egy hosszú tengeri algát vélnek tengeri kígyónak, majd egy sebes hullámot, mely hajójukat a jégzátonyon összezúzza. Az epizódokat az angolok gőgje szolgáltatja. Érdekes, hogy itt — szokásától eltérőleg — nem kirajzol valamely tudományos lehetőséget, hanem éppen eloszlat egy hiedelmet: nem teremt fantáziájával, hanem mások fantáziájának termékét pusztítja el.

Paul fivérének halála az utolsó nagy csapás, amely Verne-t éri. A legnagyobb csapás, mert a két testvér szívvel-lélekkel és értelemmel is össze volt forrva: Paul Verne volt a Jules főpróbái közönsége, ő mondott véleményt a regényről s ő mérlegelte a tengerre vonatkozó állításait. A testvéri szeretetet valamikor a gonoszságban is felmagasztalta az *Észak Dél ellen* írója. Most *A két Kip-testvér*-ben (*Les Frères Kip*, 1902) olyanféle emléket állít a tiszta fivéri ragaszkodásnak, mint Goncourt a *Zemganno fivérek*ben. De van tudományos témája is: a gyilkossággal vádolt hollandi testvérpárt úgy rehabilitálják, hogy a meggyilkolt nagyított fényképén, a szemekben meg van örökítve az igazi gyilkos képe. Ez a gondolat nem volt új. Verne ismerhette barátja, Claretie

¹ A nagy erdő (eredeti címe is *La Grande Forêt* lett volna) mély hangulata még mindig friss ihletforrásokra mutat.

² A megoldás spiritualisztikus és Darwin-ellenes. V. ö. Allotte, 227. 1.

³ Jean-Marie Cabidoulin nem kitalált név, hanem a nantes-i «L'Homme qui porte Trois Malices» korcsma tulajdonosának neve.

L' Accusateur c. regényét, melynek ugyanez a tárgya s amelynek előszava részletesen foglalkozik a kérdés tudományos előzményeivel.¹

*

Mint a *Két Kip-testvér*nek, mely az óceániai szigettengert intézte el, *Az Antillák világa* (1903) c. regénynek is földrajzi célja van. S mind a kettő bűnügyi regénybe burkolja a batedekerszerű ismeretközlést. Itt is, mint amott, gazemberek lopóznak a hajóra s úrrá akarnak lenni fölötte. Egyéb emlékeket is felhasznál a fáradt író. Hősei diákok, az Antilian-School ösztöndíjas növendékei (innen a francia cím: *Bourses de voyage*, utazási ösztöndíjak), a *Két évi vakációból* járnak fel kísértetni. Will Mitz a «tizenötéves kapitány» utóda, a tengertől rettegő Patterson Horatio pedig mielőtt az Antilian-School gazdasági igazgatója lett volna, a *Robinsonok iskolájában* volt tánctanár.²

Sokkal szívesebben fogadjuk a reminiscenciákat, ha az új regény egy réGINEK elejtett fonalát nyíltan, szemünk látára veszi föl. *A világ ura* (*Le Maître du Monde*, 1904), aki a Sziklás-hegység sasfészkében az autómobil, a motoresónak s a repülőgép hármass feladatát egy géptestben oldotta meg, nem is lehet más, mint Verne legmerészebb feltalálója: Robur, a mérnök. De ez a Robur már nem a régi, bár jelleme a régi Robur vérmérsékletéből szervesen nőtt ki. Gépének neve nem «Albatros» már, hanem «Rémület». Gőgje és mizantrópiája a világ urává, zsarnokává teszi; lázadó lett, mint az a Verne-

¹ A törvényszéki orvostan egy kiváló szakértője szerint felismerhető arcok semmiesetre sem maradnak a szemben. Legújabbban egy német regény foglalkozik hosszasan az erre vonatkozó kérdésekkel. L. Kapeller: *Die Flucht des Florian Faber* («Ullstein-Bücher»).

² Új motívum, hogy a gondos professzor titokban elválk a feleségétől, hogy halála esetén Mrs. Pattersonnak kellemetlenségei ne legyenek. A jó asszony méltó az önfeláldozó férjhez: ő meg eltépi az írásokat s a hazatérő Horatio meglepve tudja meg, hogy nincs szükség új esküvőre. V. ö. az *Onze jours de siège* c. vígjáték alapötletével.

hős, aki az oeuvre elején bukott el s azóta nem ütötte fel a fejét. Robur örült, mint Maître Zacharius s pusztulása jelképi erejű: a villámok közé emelkedik s a dac magaslatáról hull a mélységbe. A végső ábránd tragikus erővel hangsúlyozza a verne-i leckét a tudomány alázatosságáról.

Utolsó művei közül nincs magyar fordítása a következőknek: *Un Drame en Livonie* (Dráma Lettországbán, 1904), a két Kip-testvér történetének megisméltése. Dimitri Nicoleffet, a szegény rigai tanárt gyilkossággal gyanúsítják, de nem tisztázza magát, nehogy veszélybe döntse leendő vejét, a szökött szibériai száműzöttet. A gyilkos kocsmáros Dimitrit is megöli s csak halálos ágyán vallja be bűnét. A rehabilitáció tehát későn érkezik.

L'Invasion de la Mer (A tenger betörése, 1905) a szaharai beltenger megvalósításának regénye Roudaire kapitány terve alapján. *Le Phare du bout du Monde* (Világítótorony a világ végén, 1906) az argentinai kormány toronyőreinek harca egy rablóbandával. Az *Aranyvulkán* (*Le Volcan d'or*, 1907) az aranyláz eposza morális befejezéssel. Az aranyláz veszélyezteti az orosz (?) nagyhercegből Istent és államot tagadó anarchistává, majd belátó, mérsékelt államfővé alakuló Kaw-djer tűzföldi kolóniáját is; de azért a *Jonathán hajótöröttjei* (*Les Naufragés du Jonathan*) igazi témája nem az arany, hanem a szociális utópia. Jókai kicsúfolta Cabet *Icariáját*; Verne — s ebben megint modern és korszerű — nagy türelemmel, de ugyanannyi gyakorlati érzékkel mutatja be a marxizmus csődjét. Jókai a jövő század regényében nemcsak technikai, hanem politikai problémákat is látott; Verne ez egyetlen alkalommal szintén beiktatta jövő ábrándjaiba a szociálpolitikai válság problémáját.

A Thompson és Tsa ügynökség (*L'Agence Thompson et Co.*, 1907) utazást hirdet az Azóri-, Madeira- és Kanári-szigetekre. A tolmács — egy elszegényedett francia márki — hősszerelmes szerepet játszik s a gonosz Jack Lindsay cselvetéseit megghiúsítja. Bennünket közelebbről érdekel *Wilhelm Storitz titka* (*Le Secret de Wilhelm Storitz*), mert színhelye a délmagyarországi Ragz (?). Marc Vidal, az ifjú francia festő a híres magyar orvos, Dr. Roderich lányát, Myrát akarja el-

jegyezni. Vetélytársa, a német Wilhelm Storitz — Wells előtt — saját találmányú szerrel láthatatlanná tudja tenni magát, s bár megölik, szere tragikus bonyodalmakat okoz.¹

Magyarul is megjelent, de Lemire bibliográfiájából hiányzik: *Az arany meteor (La Chasse au météore*, tehát pontosabb fordításban: *Hajsz a meteor után*), egy aranytartalmú égitestért való komikus versengés története. Egy fiatal francia tudós, Zéphyrin Xirdal készülékével lecsábítja a kincses meteort a Földnek egy előre megvett pontjára; de mert a készüléket takarítás közben odébb tette Xirdal pedáns gazdasszonya,² a meteor néhány méterrel közelebb esik a tengerhez és a kincskeresők nagy bánatára beléje is csúszik. *A dunai hajós (Le Pilote du Danube)* bűnügyi és földrajzi regény összeolvasztása, magyar vonatkozásokkal.

A La Prodigieuse Aventure de la Mission Barsac (A Barsac-misszió csodálatos kalandja) Verne egyik legérdekesebb regénye. Barsac, a délfraancia képviselő, egy meggondolatlan pillanatban sikraszállt a Kongó hajlásában lakó négerek választójoga érdekében. Ezért egy expedícióval kell fölkeresnie pártfogoltjait, hogy a helyszínén győződjék meg kultúrájukról. Útközben egy nagystílű fehér bandavezér, Harry Killer karmaiba kerül az expedíció. Killer a sivatagban a modern technika minden vívmányával felszerelt várost alapít s az elrabolt rabszolgákkal termékennyé teszi a környéket is. De francia mérnöke, amint kiismeri Killert, tönkreteszi a maga nagy, de káros művét.

Az Hier et demain (Tegnap és holnap) címen egybegyűjtött novellák közül kiemeljük *Az örök Ádám (L'Éternel Adam)* címűt, melyet egy jegyzete kivételesen pesszimisztikus világnézet termékének mond. A szárazföld elsüllyed (olyanféleképpen, mint ahogy a *Világelfordulás* szerzője kacérkodik

¹ A regény magyar vonatkozásait Kiszely Magda, a debreceni egyetem francia szemináriumának tagja fedezte föl, aki összefüggő munkát készít Verne magyar kapcsolatairól.

² Olyan motiváció, mint a *Világelfordulásban* — Lecoeur bankár, Xirdal barátja a tőzsdetervék egész sorát építi fel a nagy tudományos eseményre. Mindig tévesen képzei el a jövőt s ez mindig hasznára válik. V. ö. Jókai: *Nincsen ördög*.

vele), csak néhány mexikói tudós s néhány egyszerű tengerész menekül. Az új Noék a fölmerült Atlantiszon mindent elől-ről kezdenek s évszázadok múlva egy tudósuk mereng el a dolgok örök újrakezdődésén.¹ Érdekes a melomán Verne ábrándja arról a magyar orgonistáról, aki egy svájci falu orgonájának kijavítására vállalkozva a sípokba gyerekeket akar bujtatni s az erőszakos lángész lenyűgöző varázsával akarja megoldani az eleven orgona problémáját.

Ezek a regények már alig ismertek, csak részben vannak lefordítva,² s alig adnak valamit hozzá Verne képéhez, aki 1905-ben csöndesen elaludt.

Szintézis.

I.

Sokan kérdezték magukban, mennyi szerepe van Verne életének regényeiben. Voltak, akik az örök utazót látták benne, s olyanok, akik szerint soha ki se mozdult szobájából, a glóbusz és a földrajzkönyv mellől. S bár tudjuk, hogy a három Saint-Michel kapitánya sokat köszönhet utazásainak, amelyek pihenést, ábrándozást és hangulatot adtak neki, s hogy a Great-Eastern utasa többször is visszatért regényeiben a Niagara nagy impressziójához, az is bizonyos, hogy Verne a képzeletbeli utazást és utaztatást nem helyezte a valóságos utazás mögé. Paganeltől Dél-Amerikában megkérdik, hogy

¹ Verne itt bátran szembehelyezkedik a darwinizmussal s az Ótestamentom tanát fogadja el: minden embertömeg egy pár embertől származott — az új atlantiszi kultúrában is.

² Még hátra van a *Voyages extraordinaires* sorozatba föl nem vett művek kiadása, vagy új kiadása, sőt számonvétele is. Lemire (152. k. l.) a hátrahagyott műveket címeik nélkül, statisztikailag ismerteti; cím szerint hármát emel ki; ezek: *L'Agence Thomson and Co.* (már megjelent, 1907), *Le Secret de Wilhelm Storitz* és *Voyage d'Etudes*. A magyar forgalomban szerepelnek még: *A dunai hajós* és *Az arany meteor* (ford. Sztrókay Kálmán, Budapest). Földrajzi munkái közül *A Föld felfedezése* (*La Découverte de la Terre* v. ö. Lemire, 15. l.) a legnevezetesebb. Egyébként Verne műveinek — korántsem teljes — bibliográfiájához Lemire szolgáltatja a legtöbb adatot (134. kk. l.).

Eljárt-e már ezen a vidéken, melyen, úgy látszik, minden bokrot ismer. «Persze! — felel a tudós. — Öszvéren? — Nem, a kőbámlásszékemen.»¹ Verne legtöbb utazása is «voyage dans un fauteuil». De nem mellékes-e, hogy szerzőnk körülutazta-e a Fekete-tengert, vagy akár a Földet, amikor úgysem kívánhatjuk, hogy megtegye Ardan Mihály, Nemo kapitány vagy a Hódító Robur útjait?!

És mégis minden benyomása, minden ismerőse, minden olvasmánya tisztult alakban műveibe kerül.² Minden tárgyi szillogossága alatt ott vibrál a líra, csakhogy diszkrétan, szemérmesen, mélységesen, mint a kor parnasszista költeményeiben. Az *Úszó sziget* finom rengéseit is csak az értelmezi helyesen, aki tud a csavarjairól.

II.

Verne nagy ötlete: a tudomány értékesítése a szépirodalom javára. Balzac és a naturalisták módszert kértek a kölesön a természettudományoktól s mert koruk emberei csakartak lenni, a regényt a természettudomány kikerülhetetlennek látszó szolgásgába hajtották. Verne a másik utat választja: a tudomány anyagát használja föl, de megőrzi az irodalom módszerét s a maga világnézetét. Balzacnál és Zolánál előszavakból, tudós elemzésekben derül ki a regény összefüggése a tudománnyal; Verne boldogan merül bele a tudományba s át- meg átítatja vele regényének irodalmi szövetét.

Sem a realisták, sem a naturalisták nem tartották szükségesnek behatóan tanulmányozni a természettudományokat. Verne annál nagyobb gonddal és kedvvel mélyed beléjük. Ellenőröket konzultál: Paul Verne-t, Henri Garcet-t vagy Badoureaud-t. Felhasználja az utazók és a szemtanúk értesítéseit: Aragoét Dél-Amerikáról, Chaffanjonét az Orinocóról. Rengeteget olvas, főleg szakkönyveket, de újságokat is.

¹ Vértesi Arnold fordítása (*Grant kapitány gyermekei*, I. rész, XI. fejezet). Xavier de Maistre *Voyage autour de ma chambre*-ja 1794-ben jelent meg, Musset *Spectacle dans un fauteuil*-e 1829-ben.

² Allotte de la Fuje könyvének legnagyobb értéke éppen az életrajz mély behatoltatása Verne oeuvre-jébe.

Benne van a tudományos élet árjában s gyönyörűséggel úszik vele. Hogy mennyire komolyan veszi,¹ mindjárt rájövünk, ha modern utódaival hasonlítjuk össze: Jesus de Aragónnal, André Armandyval, Toudouze-zal, akik alig vetik teherpróba alá «tudományos» ötleteiket. Nekik mindez fantasztikum, olyan ország, ahol szerintük a költői szabadság anarchiája pótolja a törvényt. Verne birodalmában a természet törvénye még a fantázián is uralkodik. Hogy a mai, vagy akár a tegnapi tudomány ítélőszéke előtt egyik-másik tétele nem igazolható, semmit sem bizonyít ellene, hiszen maga a valódi tudományosság is ki van téve a próbálgatásoknak s az elméletek változásának. Viszont helyünk se volna felsorolni azokat, a kiváló tudósokat és technikusokat, akik nagyra becsülték Verne-t² — vagy pláne azokat, akik az ő szellemének tanítványai. Nem foglalkozhatunk itt azzal a kérdéssel sem, amit a «jövő század» regényíróival szemben mindig fel szoktak vetni: mit jószolt meg Verne a mai technika vívmányaiból?³ Inkább azt vizsgáljuk meg: mi érdekelte a tudományból?

Legelsőbben is: a földrajz és a technika. Miért? Mert fantáziája az utazásban, a nagy helyváltogatásokban találta meg a neki legmegfelelőbb formát, s az utazás síkja két ponton metszi a tudomány síkját: a leíró geográfia és a közlekedési eszközök technikája kettős pontján. Verne egy nagy térképen évekig jelölgette a hősei által bejárt utakat s csak akkor hagyta abba, mikor már nem volt rajta hely. Átfogó terve volt, mint Balzacnak, Victor Hugónak, vagy Zolának: a *Voyages extraordinaires* szivárványabroncsai lassankint az egész Földet körülölelték volna. Írónk csak kivételes esetben tért vissza új regénnyel olyan vidékre, amelyről már egy megelőző regénye szólt. S néha, különösen a sor végén érezhető, hogy most már a hiányokat igyekszik kitölteni.

Legtöbbet Amerika és Európa földjét járja; aránylag

¹ Forrásmunkáit rendszeren megnevezi és pedig már az *Öt hét*-től kezdve. (L. az egyes művek tárgyalásánál.)

² L. Allotte: utolsóelőtti fejezet, és Lemire, 87. és 106. kk. II.

³ V. ö. Lemire 147 kk. II. Verne és dr. Korn. Azóta Korn megcáfolta, kiegészítette, túlszárnyalta a magyar Mihály Dénes.

gyakran jut el Óceániába, míg Afrika és különösen Ázsia bővelkedik fehér foltokban. Igaz, hogy Ázsiának legjellemzőbb vidékeit azért sorra keríti: Indiát (*Gőzház*), Kínát (*Egy kínai viszontagságai*), Szibéria északi és déli részét (*Strogoff*, *Bombarnac*). Ezeken kívül állanak a sarki expedíciók regényei (*Hatteras*, *Jégszifinx* stb.), a Föld középpontja felé irányított fantasztikus utazás története és a kozmikus regények (*Utazás a Holdba*, *a Hold körül*, *Servadac Hector*). Egy-egy vidéknek szentelt, csak értük íródott regények (*Fekete India*, *Zöld sugár*: Skócia, *Szigettenger*, *Sándor Mátyás*: Földközi-tenger, *Sorsjegy*: Norvégia, *Senki fia*: Irország, *Jangada*: az Amazon; *Az Orinocón fölfelé*, *Antillák világa* stb.) mellett vannak nem annyira földrajzi, mint inkább utazási típusok; ¹ ezek többé-kevésbé természetes láncba foglalnak össze távoleső pontokat.²

A topográfia játssza a főszerepet. A *Különös végrendelet* földrajzi társasjáték az Egyesült-Államok topográfiájának megtanítására. A Föld felszínének ismerete haszon, nem ismerése gyakorlati kár okozója lehet. Milyen jó, hogy a *Francia zászló* Simon Hartja megismeri a Back-Cup szigetet; és milyen kár, hogy Paganelnek nem jut eszébe a Mária Terézia-sziget másik neve. A politikai földrajz kisebb-nagyobb csattanókkal szolgál a regényírónak: Cascabelék Alaska határán örömmel látják az Unió lobogóját s ebből tudják meg, hogy ez néhány napja már nem orosz birtok; az Antilian-School svéd diákja lesujtva pillantja meg Szent Bertalan-szigetén a várt svéd zászló helyett a francia trikolort: a szigetet Svédország eladta...

A «legmagasztosabb tudomány», a csillagászat³ nagyon sokat foglalkoztatja szerzőnket. A Hold-regények és *Servadac*

¹ Ilyenek: Nemo kapitány, Grant kapitány gyermekei, Fogg Phileas, Strogoff, Antifer mester, Branicanné, Cascabel Cézár, Robur utazásai gyakran több világrészen át.

² Érdekes megfigyelni, hogy az egyes vidékeknek szentelt regények javarésze Verne európai utazásaihoz fűződik, míg a sosem látott tájakon könnyebben markol egybe távoleső, össze nem tartozó helyeket.

³ L. *Chasse au Météore*.

mellett Fogg Phileas egészen földi utazásának is asztronómiai csattanója van. A *Három orosz és három angol* regényesített trigonometriai lecke. Geologizáló alkalmak sorát adja az *Utazás a Föld középpontja felé* vagy a *Fekete India* szerencsés alapötlete. A kémiai kísérletekbe nem mélyed el annyira *Ox doktor*, a *Bégum* vagy a *Dél csillaga* szerzője.

A Föld mágneses sarkáról lehet beszélni a *Jégszfinx* kapcsán, s a Káspi-tenger színén úszó petróleumról Bombarnac Claudius eldobott szivarja nyomán. A fizika egyik tapasztalati tételének illusztrálására a kis Nina gráciáját veszi igénybe *Servadac Hector* szerzője, amikor követ dobát vele a tengerbe, mely erre pillanatok alatt befagy. Melegített levegővel emelik fel Fergussonék a petyhüdt Victoriát, s komprimált levegővel fagyasztják meg Hobson Gáspárék szétmálló jégtáblájukat. Hangtani kuriózumok: a kétszer is szereplő Dionysos-fül¹ s a vízbe süllvedt holttestet fölemelő ágyúlövés.² A Rejtelmes-sziget lakói először a fényképlemezen veszik észre a felénk közeledő kalózhajót s a nagyított fénykép adja a *Két Kip-testvér* megoldását is. Az elektromosság természetesen méltó képviselőhöz jut. Marcel Camaret népszerű leckéket ad az elektromosságtanból. A villám kardba, körzöbe vagy gyémántba csap, ahogy parancsolják,³ s a villanyos tűzgolyó bolondítja meg Lidenbrock professzor iránytűjét. A villanyos lépcsőkorlát és a villanyos csók kitűnő védelmi fegyverek; báró Gorth Rudolf Edison minden fölfedezését hasznosítja a telefontól a fonográfig és a vetítógépig;⁴ s egy 2890-ben élő amerikai újságíró napimunkájának legfőbb eszköze, a «Phonotéléphohote», Korn professzor távolfotografáló készülékének alapelvét előlegezi.⁵

A *Mission Barsac* hősnője dróttalan táviratban kér segítséget ideáljától, az afrikai kapitánytól, — igaz, hogy Marconi után. De már a legmodernebb fizika kutatási irányát érzi

¹ *Utazás a Föld középpontja felé*, Sándor Mátyás.

² *Jangada*.

³ *Úszó város, Három orosz és három angol, Dél csillaga*.

⁴ *Húszezer mérföld, Cascabel Cézár, Várkastély a Kárpátokban*.

⁵ *La Journée d'un journaliste américain en 2890* («Le Forum», 1891. évf., társszerző: Michel Verne).

még előre a regény mérnöke, az elektromos toronyból irányozható lövedékek («guêpes») feltalálója.

Am itt már át is siklottunk a technika terére. A fantasztikus utazások feltétele az volt, hogy tökéletesebb közlekedési eszközöket képzeljünk el. Az utazási regény számára a technika elsősorban közlekedési technika. Így jönnek sorra : a léghajó (újításokkal, *Öt hét*, 1863), lövedék (*Hold-regények*, 1865, 1870), tengeralattjáró (*Nemo*, 1870 és *A francia zászló*, 1896), nagy gőzhajó (*Az úszó város*, 1871), gőz-automobil, olyan, amilyennel később Ford is kezdte (*Gőzház*, 1880), óriás tutaj (*Jangada*, 1881), tökéletes villanyos motorcsónak (*Sándor Mátyás electric-je*, 1885), repülőgép (*Robur*, 1886), csavarokkal hajtott mesterséges sziget (1895), egyesített repülőgép-hajó-automobil (*Világ ura*, 1904), Camaret «planeur»-je (*Mission Barsac*) . . . A rakéta-repülőgép, a Verne-regényeken nevelkedett aviátorok aeroplánjai, a hidroplán, a tengeralattjáró, mind olyan találmányok, amelyek a Verne képzeletbeli járműveivel benépesített égről kerültek át a realitások világába. Amikor Byrd az északi sark felé indul, azt mondja : «Jules Verne visz engem oda.» Simon Lake, a tengeralattjáró fölfedezője gyermekkorában lelkes olvasója volt Nemo kapitány utazásának s azt mondja : «Verne fantáziája a ma nagy ténye.»¹

Nagyon leköti a ballisztika, az amerikai Gun-Club specialitása ;² de mindenfajta ismeretből tud ugródeszkát fagyni képzeletének.³ Jogi tudnivalók : a hajóroncsok tulaj-

¹ «The Fantaisy of Jules Verne is the fact of today.» L. Allotte; 273. l.

² Holdregények, *Világelfordulás*.

³ Egyéb tudományok : állattan (*Tizenöt éves kapitány*, *Dél csillaga*, *Falu a levegőben* stb.; kutyahősök, Rin-Tin-Tin elődei : Dingo : *Tizenöt éves kapitány*, *Coupe-à-cœur* : *L'Invasion de la mer*, de már Hatteras kutyája is); növénytan (Texar durranógombája, *Észak Dél ellen*); ásványtan (*Dél csillaga*); élettan (vitamin : *Telelés Grönlandban*, fénykép a szemben : *Két Kip*); lélektan (*Sándor Mátyás* suggestiói) stb. Nagy érdeme, hogy a tudománytörténettel is számol. Nemcsak a fölfedezések történetét mondja el (*Grant kapitány* stb.), de beszámol az ő ötleteinek elődeiről is. A *Gőzházban* így beszél az amerikai Evans «Oructor Amphibolis» nevű gépéről, amely a földön gurult s a vízben úszott.

donjogára, a válásra vagy az örökbefogadásra vonatkozó törvények játszanak fontos szerepet a *Senki fia*, az *Úszó város* vagy *Dardentor Clovis* cselekvényében. Mint Karl May, Verne is sokra becsüli a nyelvtudást s itt-ott idegen idézetek jelennek meg szövegében. Paganel spanyolnak szánt portugál beszéde ennek a nyelvi érdeklődésnek humoros példája, de Grant kapitány háromnyelvű segélykérő irata is méltán sorakozik melléje. A rejtvény-mánia is mi egyéb, mint játékká felhígított fejmunka, tréning a tudományos kutatásra?

III.

De nagyon hamis volna képünk Verne és a tudomány viszonyáról, ha regényeit tudományos irányregényeknek vagy ismeretterjesztő szépirodalomnak tekintenők. Az író alig nézett szembe a tudománnyal, máris kialakult fantáziájában a tudós. A tudomány elvontsága az irodalom síkjában eleven egyéniségként jelentkezett, megtestesült. Nem az a fontos, hogy milyen tudós-eszmény, tudós-típus vagy tudós-karikatúra fejezi ki Verne viszonyát a tudományos gondolkodáshoz.

Verne a vígjátékirodalom szökevénye. S a vígjáték «pédant»-ja a renaissance óta torzalak. A magasztos professzor a drámában csak Verne kortársainál és utódainál jelentkezik, ő még a nevetséges, hibákkal átszőtt tudósfizionómiánál tartott. Molière országában nem is fognak sohasem szemet húnyni a tudóstípus hibái fölött. Ezek között a szórakozottság a legkisebb, Paganel, Benedek, Palander, Maston J. T. kedélyes hibája. Ehhez járul Hatteras chauvinizmusa és féktelen ambíciója, Robur ellenfeleinek elfogultsága, a nem gyakorlati, tudását véka alá rejtő Lidenbrock «önzése».¹ Zakariás mester egetverő gőgje még romantikus sablon, de a tény elől nem lehetett mindvégig kitérni. Robur, Verne legmerészebb hőse, valamikor a Világ Urának fogja magát nevezni s az ég villáma

¹ «Subjective» tanároskodott; «fősvény a tudományával», «oly kút, melynek szivattyúja nyikorog, nehezen jár és bajos belőle valamit kikapni». (*Utazás a Föld középpontja felé*. I. fejezet. Beöthy Leó fordítása.)

sujtja agyon. Az egyoldalúság, mely az örülethez vezethet : ez az optimista Verne egyetlen tragikumformája, Hatteras, Roch és Robur bukásának forrása.

Eszményi alakjai nem is teremthő tudósok vagy nagy feltalálók, hanem mérnökök, utazók, a tudományos szellemtől átítatott tehetséges és bátor emberek : Smith Cyrus és Banks, Ardan és Pierdeux. Mérnök — Smith Cyrus — fejezi ki Verne gondviseléshitét, amikor a korallszigetek keletkezését próbálja magyarázni.¹ Isten előre dolgozik a majdan kihülő földnek az egyenlítő felé özönlő embereiért. Verne gyakorlati emberei nem engednek rést ütni azon a teleologizmuson, amely az ember számára munkát és méltóságot jelöl ki itt e földön. Szerénység² és önérzet nem ellenkeznek egymással.

Akinek missziója van, annak egészséges, csorbítatlan hitre van szüksége a haladásban, a kitűzött célban s önmagában. Verne-nek nem juthat eszébe, hogy Voltaire-ral, vagy Swifttel a vadembert vagy az állatot a civilizált ember fölé helyezze, de az sem, hogy az idill tudatlan emberét a modern tudományos eposz hőisével megirígyeltesse.³ Az állatoknál. mondja *Cascabel Cézár* költője, «nincs tapogatózás, de haladás sem. A mai hódok éppoly tökéletességgel építenek, mint ahogyan a legelső, amely a földön megjelent»... «A tökéle-

¹ *Rejtelmes sziget*, I. rész, XV. fejezet.

² Robur gögjét indokolja lángelméje. Az oktan elbizakodottság Dr. Schultze (*Bégum*) és Dr. Johansen (*Falu a levegőben*) monopóliuma. A nagyképűség, a tudatlan tudósok jellegzetes hibája, vígjátéki alakhoz illik ; ilyen Ursiclos Aristobulos. A tudákos, idegen szakkifejezésekkel megrakott nyelvet is csak olyan féltudóstól fogadja el, mint Van Guitt, a vadállatkereskedő. Verne annyira nem elfogult tudósaival szemben, hogy gyakran kissé felülről is kezeli őket, így a *Három orosz és három angol* közül kettőt, a Hexapodes Benedictus fölfedezőjét, sőt egy kissé az Orinoco forrásán vitatkozó venezuelai professzorokat is. Hogy a gasztronóm iránt nincs nagy tisztelettel, az még Brillat-Savarin honfitársánál is érthető. A statisztikus a modern vígjáték céltáblája (M. Poncin, *Mission Barsac*). Külsejében kómikus Black Tamás, a *Prémek hazája* csillagásza, aki egyébként legény a talpán s végül ötletességével a jégtábla menekültjeinek megmentője lesz.

³ Verne embere sokkal közelebb áll a Pascaléhoz, mint a Voltaire-éhez.

tesedés nem az állatok tulajdonsága, hanem az embereké; csak ők emelkednek fokról-fokra a művészet, ipar és a tudományok terén.¹ Mit szólna ehhez Rousseau? De hogy nem neki van igaza, abból is kitűnik, hogy ő is rajongott Robinsonért, akárcsak Verne. Amikor a Gőzház a Himalája lábához ér, William Banks, a mérnök, előadást tart az emberiség jövő teendőiről.² Sok fölfedezni való van még: az északi és a déli sark, a tenger mélye, a Föld középpontja, a planéták. Mert «az embernek nemcsak ki lehet ismernie és aknáznia a földet, de ez kötelessége is. Mindent, ami a valóság határain belül van, el fognak érni és el kell érni.» E kötelesség³ teljesítéséhez bátorság, néha nadari vakmerőség, mindenestre önfeláldozás kell. Fantázia nélkül nincs eredmény. «Minden igazán nagy dolog, ami történt a világon, túlzott remények nevében történt»⁴ — mondja írónk. S ezt a heroikus túlzást a maga igazolására is igénybeveszi. «Ez a történet — írja a *Várkastély* elején — nem fantasztikus, noha regényes. De bevallott valószínűtlenségéből nem következtethető, hogy nem is igaz. Ez tévedés volna. Olyan korban élünk, amelyben minden megtörténhetik, sőt csaknem jogunk volna azt mondani, hogy már minden meg is történt. Ha elbeszélésünk ma valószínűtlennek látszik is, holnap már, a tudományok állandó fejlődése és forrásai következtében valószínű lehet. Ma lehet még valami legendás és holnap már valóság.»⁵

Verne vezető elméi⁶ nem a «lángész vagy örült» felírású

¹ XIV. fejezet. Huszár Imre fordítása.

² II. rész, I. fejezet.

³ Sportszenvedély ritkán elégséges Verne herkulesi munkáihoz (Fogg).

⁴ Lemire nem is választhatott volna jobb mottót monográfijához.

⁵ Huszár Imre fordítása.

⁶ S nemcsak a mérnököket számítja hozzájuk, hanem a Robinsonokat és Selkirkeket is, akik «nem hátrábbvalók» (*Öt hét*), sőt a ritkábban szerepeltetett művészeket is. Az *Úszó sziget* utópiájában az eszmény képviselői: a vonósnégyes és a zenekedvelő királyi pár. Milyen érdekesen is hangzanék — hamiskodik szerzőnk — I. Zola Samoa királya! A tudás szomjúsága fogja el a vándorkomédiás fiát, Cascabel Jánost is, mint Verne minden kicsiny és szerény olvasóját.

romantikus cellában élnek,¹ hanem a hétköznapi élet közepén tevékenykednek. Regényeinek igazi hőse nem is a tudós, hanem a tudományos szellem, a belülről látott és természetesen érzett tudományos világ. Verne tudósai nem színpadi laboratóriumban dolgoznak, amely előtt és mögött nagy üresség tátong. Hanem a tudományos élet tényezői sorakoznak körülöttük: terveikről a regényben a világ ismert obszervatóriumai és nagy napilapjai adnak szakvéleményt; itt-ott valóban élt tudósok és fölfedezők kapcsolódnak a regénybe. A gothai Petermann levelezésben áll Lidenbrockkal. Nemo megtalálja La Peyrouse ládikáját és iratait, Hatteras pedig azoknak a fehér rókáknak egyikét, amelyeket Ross nyakörvvel látott el. Az illusztrációk sokszor valószínűek, a helyszínén rajzoltak, különösen Benettéi. A *Tizenöt éves kapitány* egyik képe Livingstone és Stanley találkozását ábrázolja. Az a tudományos levegő, amely az olvasót körülveszi, nem unalmas, hanem vérpezsdítő, mámort hozó. Megértjük az amerikaiak őrjöngését Ardan lábainál, amiben van valami a mai sportlázból. S megértjük, hogy Verne legnagyobb érdeme nem a tudományos anyag népszerűsítése, hanem a tudományos atmoszféra elterjesztése szerte e világban.

És mégis: Robur bevallja, hogy túlkorán érkezett. Megküzdött az anyag ellenállásával, de nem bír szembeszállni a szellem előítéleteivel. A tudós koronája állhatatlan korona: minden pillanatban legördülhet a fejéről. Mások fantáziáiból tudjuk, mennyi ellenséget vagy talán bajt is szerezhetne társadalmunkban az, aki olcsó mesterséges aranyat vagy gyémántot állítana elő.² Verne úgy látja, hogy Robur repülő-

¹ Robur és Simon Roch (*Francia zászló*) mellett kivétel még Marcel Camaret, a nagyszerű francia mérnök is, aki a világtól tökéletesen elvonatkozva dolgozik — tudtán kívül — Harry Killer és rablóbandája számára (*Mission Barsac*). Ha végül, az örület szélén, tönkreteszi nagy művét: nem a lángész a végzete, hanem az erkölcsi felelősség. Nem a gőg ölte meg, hanem az a tudat, hogy bár akaratán kívül, annyi szenvedéshez szolgáltatott eszközöket. Felelőségében osztozik a «schultzeizmus», az a tudomány, amely az emberirtást teszi hatásosabbá.

² Moeller: *Az aranycsináló regénye*; Sapper: *Gyémántkirályok összeesküvése* stb.

gépének korszerűtlensége abban is van, hogy nagyon közel hozza egymáshoz a nemzeteket. Hogy igaza volt-e, ma még nem lehet megállapítani. A repülőgép még nem vált a mindennapi ember közlekedési eszközévé. De hogy a közlekedés átalakulása valamilyen — kedvező vagy kedvezőtlen — változást fog hozni a nemzetek viszonyába, az már ma is valószínűnek látszik.

IV.

S az utazási regénynek magának nem volt-e ilyen hatása? Verne a nagy játékban nem csipp-csupp egyéneket mozgat, hanem nemzetek sorakoznak sakktábláján. S a nemzeteket jellemezve, idegen hősökért is aggódva, írónk kénytelen megérteni más fajokat, ami a nemzetközi szellem első, legrokon-szenvesebb lépése. Tökéletes tárgyilagosságról Verne korában s a vesztes háború után nem lehet szó, de máskor és más írónál sem igen lehetne, feltéve, hogy a nemzeti differenciálódás értékét felismeri. (Nemzetköziség csak ott lehet, ahol nemzetek vannak.)

Franciát jódarabig nem igen szerepeltet, csak Ardan Mihályt vetíti bele a harmadik regény telivér amerikai környezetébe. Éppígy vendég csak, de fontos vendég Paganel; Arronax és inasa már passzív nézők, keretfigurák Nemo kapitány utazásában. Jellegzetes második főszereplő Passepartout, s ha a *Chancellor*-ban lehetne fontosabb és kevésbé fontos személyekről beszélni, a francia apa és fia a «drame bourgeois» hősei volnának. Francia tulajdonságokat igényel az újságíróskodás is s Alcide Jollivet mester benne. Az első francia «hős»: Servadac kapitány (1877) és eszményre volt szükség a *Bégum* műfájában: Sarrasin doktorra és az elzárt hősre (1879). Most már szaporodnak a francia nemzetiségű főalakok: ¹ egy hősszerelmes, a *Dél csillaga* mérnöke (1884),

¹ Mellékalakok: Dorémus Athanáz, az *Úszó sziget* táncmestere (1896), az Orinoco francia tudósai (1898), a *Falu a levegőben* rokon-szenves franciája (1901), az *Antillák világa* francia diákja (1903) és a *L'Invasion de la mer* francia katonái (1905), akiket a főalakok közé is számíthatnánk, ha a regény cselekvénye nem törpülne el annyira a

egy katonatiszt, aki más nép szabadságát segít kivívni (*Szigettenger*, 1884); két külföldi francia: a Németország-ból hazatérő Keller János (1887) és a kanadai Névtelen János (1889), akik már a saját fajtajukért kénytelenek küzdeni. Köztük egy reprezentatív gyermek: Briant (*Két évi vakáció*, 1888). Majd főkép tréfás jellemalakok sora indul meg: a normandiai Cascabel (1890), a gascogne-i Bombarnac (1892), a bretagne-i Antifer (1894), a perpignani Dardentor (1896), a le havre-i Cabidoulin (1901). Közben egy hazafias regény két komor hőse: Roch Tamás és Hart Simon (1896). A franciák előtérbe nyomulása eszerint a 70-es évek vége felé kezdődik; ettől fogva jóformán minden regényben lényeges szerepet játszanak.

Verne francia alakjai csupa elevenség és változatosság. Ardan Mihály pompás, sőt talán kissé túlságosan pompás kezdet volt: ezt a rokonszenves, bátor, tevékeny, mozgékony szellemű különcöt nehéz volt feledtetni. Az egészséges kedély, mely a józanság és a fantázia kettős bástyája mögött nyugodtan virul, nemcsak őt jellemzi, hanem Dardentort, Cascabelt, Servadacot, Ben-Zoufot s legtöbb társukat, magát Verne-t is. A lovagiasságot a szerelemben és a küzdelemben egyaránt javukra írja Verne, Corneille örököse. Bár az írói ökonómia arra készti, hogy a legkülönbözőbb vidékek és foglalkozások által árnyalt franciát fesse, rendszerint önmagából és a közfelfogásból meríti «a francia» jellemző vonásait. Ezért francia alakjai különösen alkalmasak arra, hogy Verne éleateszményét s egyúttal énje legmélyét is megismerjük. A komoly ember és a bohém, a tudós és a bohózatíró, a szabadsághős és a komédiás, a racionalista és a misztikus, a patrióta és a pacifista jól megférnek Verne francia-portréjában és

belga mérnök által intézett technikai munka ismertetése mellett. Az *Utazás a Holdba* egyébként is seregszemlét tart a nemzetek fölött s máris kijelöli a Verne-nek ellenszenvesebb nemzeteket. Talán az exotikum kedvéért van ez így. Verne francia volta csak a tudománytörténeti célzásokból derül ki. Közben egy keretalak: Maucler (a *Gőzházban*), egy komikus táncmester (*Tartelette*), Cap-Matifou és Pointe-Pescade, a francia komédiások, a magyar hős, Sándor Mátyás segítőtársai (1885).

gazdagon színezik az általánosan ismert vonásokat.¹ A két Tartarin keveréke ezúttal igazán jól sikerült.

Amikor Ardan Mihály először szemléli meg a csillogó-villogó Columbiádot, ezt a megjegyzést kockáztatja meg: «Csak annak érzem a hiányát, hogy nem karcsú az alakja, nem elég kecses a csúcsa; csokorral, éredíszítményekkel kellett volna felékesíteni, chimaerával, vagy például egy szalamandert is alkalmazhattak volna, amely kiterjesztett szárnyakkal és tátott szájjal jön ki a tűzből.» S mikor a Gun-Club amerikai elnöke azt kérdi tőle, hogy «hát ez mitől jó?» — a *Gyermekkocsi* c. indus színdarabra utal, amely szerint a betörő azon töpreng, hogy a lyukat líra, virág, madár vagy amfora alakban fúrja. S ezt az embert Ardan Mihály a művészi ízlés nevében fölmentette volna.

Míg a franciák jellemzése csak művészi probléma lehetett írónk számára, az angoloké már politikai probléma is volt s egész oeuvre-jére bélyeget süttött. Eleinte szinte természetesen találja, hogy a nagy fölfedezők és utazók angolok. Fergusson és a chauvin Hatteras az olvasó hősei is. De már e két regény között álló (1865) *Utazás a Holdba* Greenwich és az angol közvélemény irigységét és zárkózottságát gúnyolja. *Grant kapitánytól* kezdve (1868) valóságos anglofóbia vesz erőt írónkon, s ez csak itt-ott szakad félbe. Az erős szomszéd, az ősi vetélytárs, az ellenkező vérmérséklet ingerli a francia író. De ennek az ellenszenvnek egyik legmélyebb oka az az öntudatlan érzés, hogy a nagy tudományos és fölfedező munkát, a nagy cooperatiót az «önmagának is elég» Anglia akadályozza. Toliné, az ausztráliai bennszülött fiú földrajzkönyvében minden nemzet Anglia rabszolgája s Párizs is el van sikkasztva.²

¹ Ám azért az apró szemrehányások sem maradnak el. A franciák nem szeretik a komoly, nehéz tanulmányt, nekik regény kell, állapítja meg a Barsac-misszió riportere. A földrajzban kissé felületesek. Zéphyrin Xirdal azért vesztette el arany meteorját, mert csak iskolai térképet használt. «Mindenki tanulhat ebből! Az olvasó helyesen teszi, ha ráadja magát a földrajz alaposabb tanulmányozására és megjegyzi magának, hogy Upernivik sziget. Hasznára válhat, ha egyszer el kell indulnia, hogy megkeressen egy 5768 milliárdot érő meteort» (*Chasse au Météore*, XIX. fejr.).

² *Grant kapitány gyermekei*.

Gibraltár védői nem akarják elhinni, hogy elkerültek a Földről s nem akarnak együttműködni a többi, alacsonyabbrendű néppel.¹ Uralomvágyuk és gőgjük a *Két évi vakáció* angol diákjaiból is kiütközik. Figyelemreméltó az egyszerű Cascabel gyűlölete Napoleon rabtartói ellen, ami Victor Hugo lelki rokonánál, Verne-nél is sokat megmagyaráz. Meg aztán Anglia a Verne-nek oly kedves nemzetiségi eszme legfőbb ellenfele: ezért olyan ellenszenves Nemo kapitánynak (indiai kérdés), a Senki fiának (ír kérdés)² s főképp a francia Névtelen Jánosnak (kanadai kérdés).³ A skótokkal annál jobban rokonszenvez *Grant kapitány*, a *Fekete India* és a *Zöld sugár* szerzője. A skótok sérelmeiről is tudni vél és Grant kapitánnyal önálló skót gyarmatot alapíttat. Később, úgy látszik, maga is rájött e jámbor önámításra, mert a *Világelfordulás* skót tisztje mindenben szolidáris angol főnökével, ha Nagybritannia hírnevéről van szó. Ha Verne ma írna az angolokról, bizonyára több megértéssel viseltetnék irántuk, különösen a dominionok önkormányzata miatt, amely a verne-i szellem politikai következményeivel annyira egybevág.

De tévedés volna azt hinni, hogy írónkat elvakítja a szenvedély s nem jellemzi jól angol hőseit. Az ellenszenv itt-ott szatirikusra színezi az angol közmondásos vonásait, de a brit erények mindenütt kitündökölnek. Fergusson Sámuel, Hatteras kapitány és különösen Fogg Phileas tiszteletet keltenek az angol szívósság, pontosság, önuralom és akarát iránt. Még a hindu kérdésben is megtaláljuk a *Húszezer mérföld* ellendarabját a hódító angolokkal rokonszenvező *Gőzházban*. A két regényt tíz év választja el egymástól.

Az amerikaiak talán éppen a visszahatás kedvéért na-

¹ *Servadac*. Pedig Gibraltárban nagy ovációval fogadták Verne-t az angolok, amikor a Saint-Michel földközi-tengeri útjára indult.

² Az ír-francia barátság kissé naív indokolását a *Senki fia* I. fejezetében találjuk meg. A mindenképpen kivételeket halmozó *Naufragés du Jonathan* írje, Patterson, a szörnyeteggé magosult fősvény, akit kapzsisága az árulásig sodor.

³ Paul Verne a Saint-Michel rotterdam-kopenhágai útjának leírása közben beszél kapzsi és chauvinista angol pilótájukról, Thomas Pearcopról. Az élet nem cáfolt rá Verne felfogására.

gyon rokonszenvesek. Amerika a Great-Eastern utasának, a Niagara bámulójának elsősorban a nagy méretek országa. Az utazási regények írója nem hagyhatta ki Angliát, a fantasztikus ötletek kieszelője nem kerülhette el Amerikát. Az első regényekben Amerika a löveggyártási mánia rabja s humoros kezelésben részesül; de ebben van egy adag elismerés is. Barbicane, Nicholl, Maston különcök, gépies emberek s a Bergson előtti francia is komikusaknak találja őket. De azért van bennük nagyvonalúság, sőt hősiesség is.¹ Az amerikai epizódalakokban² már csak a különtség maradt meg, a tiszteletreméltó elem elpárolgott, a *Humbug* c. novella pedig határozottan szembefordul az amerikanizmussal.³

A Gun-Club és a North-Polar Practical Association amerikai vezérei és ezerfejű tömege mellett egy sor regény a szecessziós háború glóriájában ragyogó amerikaiakat választja hőseiül. Tárgyuknál fogva is idetartoznak: *A zártörők* (1870), a *Rejtelmes sziget* amerikai ideáalakjaival (1875), *Észak Dél ellen* (1887) az emberiség erőslelkű hőseivel. A józanság, önállóság, erkölcsi bátorság jellemzi az amerikai gyermeket (Gordon) és nőt (Paulina Barnett, Mrs. Branican) is.⁴

A németek nem szerepelnek annyit, mint az angolszászok. Bár már a második regényben színre lépnek s olyan rokonszenves fogadtatásban részesülnek, mint a romantika idején, 1870 után sokáig nincs szó róluk. Verne-t nyilván feszélyeznék. De hiányuk ekkor még nem jelenti a világkép elrajzolását. A németek sem a tengeren, sem a fölfedezések terén nem játsszák még azt a szerepet, amelyet a XX. század

¹ L. különösen: *Úszó város, Utazás a Föld körül, Bombarnac Claudius, Robínzonok iskolája*. Félig-meddig idetartozik a milliomosok különkségeinek mondanaköre is.

² De Ardanra van szükségük és Roburt nem tudják megérteni. Amikor magukra maradnak (*Világfelfordulás*), kudarcot vallanak.

³ Az *Hier et demain* c. novellás kötetből.

⁴ Amerikába helyezi Verne Franceville-t, az eszményi várost (*Bégum*) s Amerikából indítja el a higiéné szigetét (*Úszó sziget*) is. Számol a jövő Amerikájával, de hisz Európa fölényében. A halála óta eltelt negyedszázad nem változtatott lényegesen az európai közvéleményen.

elején. A *Bégumban* benne van az egész elfojtott keserűség (1879). Schultzt és két valószínűtlen óriását öt év múlva követi a halvány Friedel (*Dél csillaga*, 1884). Még egyszer szakad gátja az elkeseredésnek (*Haza Franciaországba*, 1887), azután ritka, kevésbé megvilágított alakokkal találkozunk.¹ Hogy a zenekedvelő Verne nem szereti Wagnert,² azt nem kell szükségképpen a nemzeti elfogultság rovására írni.³

Ellenszenvesebb németjei természetesen poroszok, mert e korban a francia közvélemény nem igen hajlandó a történeteket az egész németiségnek tulajdonítani. Egyébként is mindent megtesz Verne, amivel letompíthatja hazafias szubjektívizmusát. Ő maga is érzi helyzete nehézségeit, s minden dicséretet megérdemel az a lojalitás, amellyel feltárja őket. Servadac Hector és Timaseff gróf beszélgetése során az orosz megjegyzi, hogy a Gallia lakosságában Hakabut Izsák Németországot nem képviseli a legszerencsésebben. «Minden okos ember igazat ad önnek. — feleli a kapitány — de francia létemre én nem tehetem.» Melyik író, pláne «ifjúsági író» lett volna képes erre a vallomásra?⁴

Az oroszok kezelésén mindvégig megérzik a francia külpolitika hatása. A *Három orosz és három angol kalandjaiban* (1872) még jóindulatúnak sem mondható semlegességet őriz meg velük szemben az író. Később mindent elnéz nekik, nemzete leendő szövetségeseinek, még a zsarnokságot is, amely ellen más területeken annyit küzd.

¹ Weisschnitzerdörfer báró, a pontossághoz nem szokott világutazó (*Bombarnac*, 1892) nem annyira a németet jellemzi (hiszen Schultze professzor bántóan pontos és pedáns volt!), hanem azt akarja mondani: «Az utazás más nemzetek specialitása, ne avatkozzatok bele mindenbe!» Az utolsó németek: Dr. Johansen, a «Tükör apó» (*Falu a levegőben*, 1901) és a részeg állapotban gyönyörűen hegedülő Fritz Gross (*Naufragés du Jonathan*).

² *Servadac Hector, Úszó sziget*.

³ Rokonszenvesen szerepelnek a németek az *Utazás a Holdba* nagy közadakozása alkalmával is. Bizonyos, hogy a 70-es háború nélkül Verne mindvégig az angoloknak tartotta volna fenn sötétebb színeit.

⁴ Az osztrákok csak a magyarok révén (Sándor Mátyás) bukkannak föl egy pillanatra.

*Strogoff Mihály*ban (1876) az emberi hűség romantikájának csak doctrinaire tudna ellenállni; ha a franciának nem is tetszenék a «milliók egy miatt» rendszere, a költőt lenyűgözné az önfeláldozó férfiasság látványa. *Servadac Hector* (1877), majd *Bombarnac Claudius* (1892) orosz grófja és őrnagya minden fenntartás nélkül rokonszenvesek; *Cascabel Cézár* (1890) száműzött grófja is kegyelmet kap és így nem lehet tehetetlenül felhasználni. Ne felejtjük el, hogy a béke-cár korát írjuk és hogy III. Sándor milyen nagy szerepet játszott az 1889-i párizsi világkiállításon. Orosz nagyherceget sejtünk a rejtelmes Kaw-djer, a tűzföldi ideális anarchista inkognitója mögött is.¹

A többiek közül külön érdeklődés illeti meg azokat a népeket, amelyek szabadságukért küzdenek. Ilyenek a görögök (*Lángban álló szigettenger*, 1884) és a magyarok (*Sándor Mátyás*, 1885). A hungarofilia különösen a nyolcvanas években divatozik a francia írók és tudósok körében, de legtöbbet olvasott, legnagyobb hatású terméke kétségkívül Verne *Mathias Sandorf*ja. A *Château des Carpathes* szereplői inkább román nyelvű erdélyiek, akiknek szabadságharcairól sok szó esik ugyan, de nem a magyarok ellen küzdenek, hanem velük együtt a nemzetiségi elv érvényesüléséért; egyik főhősük éppen — Rózsa Sándor. De úgy látszik, ezeket nem is tekinti románoknak írónk, mert következő regényében (*Bombarnac Claudius*, 1892), ahol minél tarkább nemzetközi társaságot zsúfol a vagónba, román szerelmespárral dolgozik, amit semmiesetre sem tenne meg, ha előző regényében «lintézte» volna a románságot. Délmagyarországban játszik a *Le Secret de Wilhelm Storitz* c. bűnügyi regény, *A dunai hajós* és az *Hier et demain* c. novellakötet egyik darabja, mely magyar orgonajavítót, örült lángészt szerepeltet; neve: Effarane...

Sok nagy nemzet nem kap annyi reflektort, mint a magyarok. A spanyolok² s részben amerikai fajrokonai

¹ *Les Naufragés du Jonathan*. A «szláv lélek» exotikus költészetéből Verne még semmit sem látott meg.

² Már a Holdba való utazás költségeihez sem járulnak hozzá. A Gallia mulatós andalúzai eladja országukat az angoloknak (*Servadac*). Sándor Mátyás egyik árulója, Carpena, spanyol fegyenc.

is¹ megvetést aratnak. A portugáloknak² s az olaszoknak³ sincs jobb dolguk. A skandinávok,⁴ különösen a norvégek, akikhez Verne-t útiemlékek fűzték, több megértésre találnak. Határozottabb vonásokkal vannak jellemezve a hollandusok: a kényelem, a jóltápláltság, a nyárspolgáriasság szakértői. Van Mitten és Brunót⁵ a jóindulatú humor mártásában találják élénk, míg Van Guittet⁶ kissé keserű lében. A *Telelés Grönlandban* hollandusa pláne cselszövő, a két Kip-testvér viszont drámai áldozat.

A régi típusú törökökről halhatatlan arcképet rajzolt Verne *Keraban*-jában. A kínairól az a véleménye, hogy csak «passzív» bátorsága van, de az aztán a legmagasabb fokon. Mintha az öngyilkosság vetne a kínaiakra legjellegzetesebb világosságot, mert ezzel kacérkodik Kin-Fo is, Li is.⁷ Az amerikai kínaira szegénysége és szívóssága a jellemző; ezért lesz «potyautas» a *Robinsonok iskolája* kulija.

A négerek mindig rokonszenvesek Verne regényeiben, mint a zsidók a Sue-Augier korszakban. A négerek felszabadítása mintegy az általános emberiesség szimboluma; ezért minden néger dolgos, jóindulatú, kedélyes, az igaz ügy lovagja.⁸

¹ Így a Texar-fivérek (*Észak Dél ellen*). Az Orinoco-kutató venezuelai tudósok közömbösek, Jorres-Alfoniz] megint fegyenc (*Az Orinocón fölfelé*).

² Negoro (*Tizenöt éves kaptány*, 1878), Torres (*Jangada*, 1881), Barroso (*Antifer*, 1894) gazemberek; Urdax (*Falu a levegőben*, 1901) tragikus sorsra jutó elefántcsontkereskedő. Csak a Jangada tulajdonosa igazi férfi.

³ A Gallián a kis Nina még rokonszenvesen képviseli az olasz kellemet, de a *Dél csillaga* Pantaluccija egy szintre van állítva angol és német vetélytársával s a *Francia zászló* kalózái közt is van olasz (Spade).

⁴ Az 1886-ban megjelent két regényben (*Egy sorsjegy*, *A Cynthia hajótöröttje*). A *Világelfordulásban* (1889) és az *Antillák világában* (1903) csak mellékalakok.

⁵ *Keraban, a vasfejű*.

⁶ *Gózház*.

⁷ *Egy kínai viszontagságai* (1879), *Dél csillaga* (1884); a *Branicanné* kínai inasa, Ghin-Ghi, félénk (1891).

⁸ Első szereplésük csak 1875-ben történik (*Rejtelmes sziget*), ugyanolyan későn, mint a szecessziós háború feltünetedezése Verne műveiben. A rabszolgakereskedés borzalmait — talán a *Tamás bátya*

A *Grant kapitány gyermekei* és a *Jonathan tűzföldi indiánjai* becsületes, hűséges nép.¹ A zsidókat viszont nem idealizálja Verne. Egyideig nem esik róluk szó. 1875-ben megjelenik nála egy idegen, aki rá akarja sütni, hogy lengyel zsidó volt, neve is csak az *Olschewitz* fordítása.² Verne nevet ezen a filológiai játékon, de a *Servadac Hector Hakabut* Izsákja (1877) mégis csak ennek az epizódnak az emlékéből táplálkozik. Bár Izsák német zsidó, mindenféle nyelven beszél és a nemzetek között áll. A *Dél csillaga* zsidó kocsmárosa (1884) is kétértelmű szerepet játszik, míg a *Várkastély* házalója és kocsmárosa inkább genre-alakok (1892).

Nem a mi feladatunk levonni Verne nemzetjellemezésének sok-sok politikai következményét. Legfőbb motívumai: a maga francia volta, a szabadság és nemzetiség eszméje; ez a két irányzat gyakran kerül összeütközésbe (orosz kérdés). Más ellenmondások abból az érzésből származtak, hogy az európai civilizáció érdekei nem azonosak a nemzetiségi érdekekkel (hindu kérdés). Ezek az ellenmondások megoldhatatlannak és a nemzetjellemezés pártatlanságát automatikusan teszi lehetetlenné.

De több reményt nyújt-e a nemzetjellemezés művészi oldala? A közvélemény³ minden nemzetről megalkotta a maga képét. Ahogy Uncle Samnek, John Bullnak, Marianne-nak, Michelnek megvan a maga csúfneve és ruházata, úgy megvan a komolyabb árnyalatú, de mindig erősen stilizált arcképe is. Ezek az arcképek szükséges rossz, s a sok festék

kunyhójának hatása alatt — a *Tizenöt éves kapitány* festi elénk (1878). Gyakrabban fordulnak elő négerek 1886-tól kezdve (*Robur, Észak Dél ellen, Két évi vakáció* stb.), de néha hibáikkal együtt (a gyáva Frycollin és az «önérzetes» Pyg). Nők (*Tizenöt éves kapitány, Észak Dél ellen*) és gyermek (Moko a *Két évi vakációban*) is szerepelnek, ami még közelebb hozza a négereket az olvasó szívéhez.

¹ Az amerikai indiánok cooperi, payekeni, karl mayi vadászterületét egyébként tiszteletben tartja Verne: marad neki így is elég az exotikus nagyvilágból!

² Lemire, 2. kk. II., Allotte, 199. 1.

³ És itt nemcsak általános, nemzetközi közvéleményt értünk, hanem az ezt módosító nemzeti közvéleményeket is.

és hiba ellenére is van mélyükön valódi, tapasztalati vonás. Ezek az arcképek a nemzetközi érintkezésnek akadályai is, elősegítői is egyszerre. Hangsúlyozzák az elválasztó, a taszító vonásokat, de ugyanakkor tájékoztatást is nyújtanak s lehetővé teszik a megértést. Verne stilizált nemzetképeiben figyelemreméltó törekvést látunk a kollektív jellemzésre. Még akkor is, amikor megfigyelései megerősítik az előítéletes képet, mindig elevenné teszi, a lehetőségig egyénivé gazdagítja az elvont tulajdonságokat. Igaz, ma már sokan közelebbről ismerjük a többi nemzetek egy csomó egyedét s aprólékosabb, itt-ott talán méltányosabb képet tudnánk rajzolni róluk. De az olvasók átlagát a más nemzetek megértésének küszöbére ma is Jules Verne vezeti el, aki ezt a küszöböt művészi gondallal választotta meg és formálta ki.

V.

Diderot-nak azt a kívánságát, hogy a «caractère» helyett ezentúl a «condition» álljon a dráma középpontjában, Verne a regényben megvalósította. A nemzet sem egyéb, mint egyik legfontosabb «condition», életviszony. A tudósalakok különleges jellemvonásai foglalkozásukból származnak, nem megfordítva. Ugyanígy vagyunk a bírakkal, orvosokkal, mérnökökkel, tengerészekkel; de ha egy foglalkozásnak több képviselőjét rajzolja meg szerzőnk, akkor gondoskodik róla, hogy mellékes vonásaik minél élesebben megkülönböztessék őket egymástól.¹ Már Hatteras kapitány legénységében meny-

¹ Soroljunk fel egy-két erőteljesebb típust. Bíró: Jarriquez (*Jangada*), jogtudós-képviselő: Hog Sylvius (*Egy sorsjegy*), közjegyző: Nick Sagamore (*Névtelen család*). Orvos: Sarrasin (*Bégum*), Clawbonny (hajóorvos, *Hatteras*), Patak (tudatlan falusi doktor, *Várkastély*), kínai orvos (*Kínai viszontagságai*). Sándor Mátyás, azaz Antekirtt doktor voltaképpen «vegyszer», aki a selmeci akadémián végzett. Mérnök: Falsten, az atheista (*Chancellor*), Simon Hart (*Francia zászló*), Banks és Smith Cyrus, az idealisták. Tanító: Malarus mester (*Cynthia*), Hermód mester (*Várkastély*). Lelkész: Tyrcomel (*Antifer*). Iparos: Kinko (*Bombarnac*). Kereskedő: Keraban és Van Mitten (*Senki fia*). Biztosítási ügynök: Craig és Fry (*Kínai*), a gyermekbiztosító (*Senki fia*). Uzsorás, bankár: Elisundo (*Sziget-*

nyi tengerész-árnyalatot ismertünk meg. Mennyire egyénieknek látszanak egymás mellett Ned Land, a szigonyvető, Clawbonny, a hajóorvos; Antifer, Hurliguerly és Cabidoulin, a három komikus tengerész; a zártörő kereskedő-kapitány vagy a tizenötéves kapitány.

A foglalkozások felfogásában persze van némi egyoldalúság, sőt romantika. Míg a bankárok jóformán mind ellenszenvesek, a bohémvilág eszményi rózsaszínbe van öltöztetve, anélkül, hogy valószerűtlenné válnék.¹ Mikor Verne az amiens-i szenátusba kerül, őt bízzák meg a vásári komédiások ellenőrzésével, mert ismerik gyöngéjét: a cirkuszt. Cap-Matifou és társa, a Cascabel-család, a Caterna-házaspár gyöngéd kezelésben részesülnek: a *Capitaine Fracasse* szerzője sem szerethetné őket jobban.² A *Jonathan hajótöröttjei* (*Les Naufragés du Jonathan*) «mintaállamának» feje, igaz, megrója azt a két gyereket, aki utcai hegedüléssel s virágáruzással akar pénzt keresni — produktív munka helyett. A táncmesterek, a Jangada megszelídített Figarója rokonszenves figurák, a zenészek meg pláne a teremtés koronái.³ Az, aki az újságpolémiát olyan közvetlen csatornán ömlesztette a regénybe, aránylag gyakran szerepelteti az újságíró különböző árnyalatait.⁴ Adolphe Brisson azt mondta Verne-ről, hogy próféta és riporter. Ferdinand Beauval francia ügyvéd, a Hoste-sziget első elnöke (*Naufragés du Jonathan*), a marxista demagóg típusa. Mint Courteline híres Barbemolle-ja, ő is alkalmazkodik a változott helyzethez és ügyvédből a kolónia legfőbb bírója lesz. A szokottnál sokkal finomabb árnyalatokkal jellemzi Verne Barsac képviselőt, a réalpolitikust, aki

tenger) és utóda Torontál Simon (*Sándor Mátyás*), Sandgoist (*Sorsjegy*), Zambuco (*Antifer*), és a Chancellor több ellenszenves utasa; még legelfogadhatóbbak az amerikai milliomosok.

¹ Csak a Senki fiát örökbefogadó színésznő kap realiztikus színezést.

² Megint a Senki fia a kivétel a gaz bábjátékossal.

³ Az impresszárió Barnum-karikatúra (*Úszó sziget*).

⁴ *Strogoff*, *Bombarnac*, *Mission Barsac* (Amédée Florence). Viszont költő csak dilettáns kiadásban fordul elő: ez a *Névtelen család* Lionelje.

néha egészen közeláll a nevetségességhez, néha meg — saját szavaitól megmámorosodva — hőssé magasztosul. A politizáló Verne tapasztalatai s a Tartarin-típus hatása együtt hozták létre ezt az egyedülálló figurát.

Detektívjei — ez is romantikus vonás — rendszerint alul maradnak,¹ s amikor politikai szolgálatot teljesítenek, az olvasó ellenszenvét is kiérdemlik.² A gonosztevők foglalkozásszerűen űzik a gonosztságot: kalózkod, szökött fegyenc,³ anyagi hasznot vagy jóleső bosszút arató árulók,⁴ rab-szolgakereskedők,⁵ kalandorok,⁶ keleti kényurak.⁷ Regényesebb a várkastély bosszúálló grófja, a bánya féltékeny «vezeklője», a gázháborút előkészítő, kegyetlen professzor.

Daudet *Petit Chose*-a (1868) Dickens gyermekábrázolását meghonosította a francia irodalomban is. Az elfásult felnőttek nem értik meg a gyermek ezerszerte finomabb érzékenységét s fájdalmat okoznak neki. Ez a *Kis Izé* tragikuma s ez fenyegeti a *Senki fiát* is. De Verne, aki jól tud angolul s közvetlen Dickens-hatásnak is ki van téve, dickensi módra végül meg-edzi gyermekhőst: *Senki fia* üzletember lesz s nem szorul senki megértésére; ő támogat másokat. A gyermekolvasók különben is jobban szeretik férfias tulajdonságokkal felruházni a gyermekhőst: tizenötéves kapitánynak elképzelni, vagy kétévi vakációra berendezkedő gyermekgyarmat elnökének. A *Pál utcai fiúk* kétfelé néz: a gyermekek és a felnőttek felé; amazok a harcot, a gitt-egyletet élvezik, ezek a tudóbajt és Nemecsek kis tragédiáját. A legtöbb gyermekregényben azonban vagy az aktivitás optimizmusa teng túl (Defoe, Cooper, Verne, Karl May stb.), vagy a megindult

¹ Fix (*Utazás a Föld körül*), Strock (*Világ Ura*).

² Rip (*Névtelen család*).

³ Ayrton: a *Rejtelmes sziget* kalózkod; Ker Karraje; Yarhud. V. ö. még: *Két Kip*, *Antillák világa*, *Úszó sziget* stb.

⁴ Ogareff Iván, Morgaz Simon.

⁵ Negoro és Harris (*Tizenötéves kapitány*), Starkos-Sacratif (*Szigettenger*), Barroso (*Antifer*).

⁶ Sárkány, Zirone, a két Texar stb.

⁷ Saffar, (Nana-Sahib) stb.

ábrándozás, amellyel a felnőtt tekinti a gyermek sorsát (Dickens; a *Koldus és királyfi* stb.)¹

Az erőteljesen, koncentrált vonásokkal jellemzett «conditions» mellett persze nem hiányozhatnak a sablonos alakok, a «szerepek» sem. A parvenük² és a szívtelen arisztokraták,³ az amazonok⁴ és a vénleányok,⁵ a bonvivant⁶ és a raisonneur,⁷ a naturalizmus nyárspolgári Prudhomme-jai és Perichonjai⁸ és a romaticizmus szelíd óriásai⁹ — az antitézis kedvéért, — az uránál előkelőbb szolga s a gyáva szájhős. S a «jeunes premiers» szerepköre kissé fakult rózsaszínével: a germán érzelmesség, az angol tartózkodó gyöngédség, a szláv hűség, a skót költészet, a kínai exotizmus árnyalásában.

Így hát még a megszokott szerepek is húznak valami hasznót írónk nagy tervéből. Ha például a szerelem nem is kap tőle széles piederstált s tökéletes mikroszkópot, egyénnibbé válik azzal, hogy a nyugati társadalmi élet egyenruháját a szélességek és hosszúságok árnyékrostélya díszíti. Mások függőleges irányban differenciálnak s a szív mélységeibe ereszkednek alá; Verne vízszintesen különböztet meg, hiszen övé széles e világ.

Ezért jellemzése inkább vonalas rajz, mint színfoltokból álló kép. Mint Molière s általában a vígjáték. gondos számítással ellenőrzi, korrigálja, egyezteteti megfigyeléseit. Típusokkal dolgozik s nem szereti megtagadni a rég bevált tapasztalatokat. «Meg kell jegyeznünk, — és ez senkit sem fog

¹ V. ö. még: *Prémek hazája* (1873), *Rejtelmes sziget* (Harbert serdülő ifjú, 1875); az egészen angolos *Cynthia hajótöröttje* (1886) helyenkint Burnett *Kis lord*-jára emlékeztet. Az angolokat izgatja a gazdag családba került szegény gyermek anagnorisisse; *Mrs. Branican* (csecsemő és serdülő ifjú, 1891), *Antillák világa* (1903).

² *Chancellor*.

³ *Senki fia* lordjai.

⁴ Saraboul (*Keraban*), különösen pedig Cascabelné.

⁵ *Ox doktor*, *Antifer*.

⁶ A nótás Jack Ryan, aki beleillenék a «Cornevillei harangok»-ba.

⁷ Clawbonny.

⁸ A Désirandelle-család (*Dardentor*).

⁹ Cap Matifou, Trégomain Gildas.

meglepni — mondja a *Várkastély* szerzője, — hogy Patak orvos igen gyanakvó természetű ember volt, amint azokhoz illik, akiknek hivatásuk, hogy embertársaikat gyógyítsák).¹ A fényt az árnyék emeli ki, a jellemet az ellenkező jellem. A csökönyös Keraban mellé a flegmatikus Van Mitten illik, a tengeri medvéhez a puha édesvízi «dereglyés». A dörmögős házizsarnoknak gyöngéd szíve van: Keraban titokban megérti a szerelmes Achmedet s Nicholl őrnagy elkésik a párbajról, mert egy kismadarat szabadít ki a pókhálóból.

A főalakok jellemzése drámába vagy eposzba illenék, azért Turiello joggal beszél hősookról. De ámbár rendszerint pontosan tudjuk, kiért kell aggódnunk s kit gyűlölnünk, «ördögök» és különösen «angyalok» nem hemzsegnék Verne regényeiben. Az epikus hangulatot nem a stilizálás túlsága, nagyméretűsége biztosítja, hanem megint csak az a «levegő», amelyben a szereplők kicsinyes érdekei és jellemvonásai elmosódnak az Eszme ragyogásától. Kollektív hangulat ez: az Ügy mindig magával ragadja, elbódítja, alárendeli az Egyént. Ezért éppoly botor dolog volna érzéketlenséggel vádolni Verne-t, mint túlságosan egyszerűnek találni jellemeit.² A Roland-énekekben a nő csak a hősköltemény végén jelenik meg rövid időre, hogy vőlegénye halála hírére az ő szíve is halálra dermedjen. Mi lehet a legönfeláldozóbb szerelem is Nemo, Robur vagy Sándor Mátyás feladata mellett? Ha Fogg Phileas rideg porhüvely alatt meleg vonzalom parázslik a szép Auda iránt, ezt is szabadalmazott úti braseróban tartja hősiünk mindaddig, amíg Londonba visszatérve áthelyezheti a nyílt kandallóba. Verne nem tartja a szerelmet gyöngeségnek, mint Corneille, de nem tekinti végzetesnek sem, mint Racine. A féltékenységek, a szenvedélyes szerelem csak a *Várkastély* románjait teszi tönkre; Gorth az egyetlen Svengali. Viszont a «point d'honneur», a kor francia drámájában felmagasztalt önérték, a szerelmesek duzzogásáig, párbajok küszöbéig vezető «nemes büszkeség» elmaradhatatlan kelléke a hősoeknek, akárcsak Jókai vezéralakjainak. A geográfus nem retteg a

¹ III. fejezet. Huszár Imre fordítása.

² L. A *lírai költő fölfedező úton* c. tanulmányt. *Napkelet*, 1928.

vihartól, hanem elkészül rá. S akkor a vihar is csak egy «tényező» a sok közül.

A tettek forgatagában a jellemelek egy-egy oldalukat mutatják, mindig a legfontosabbat. Nem érnek rá elemeztetni magukat s rágombolják a harci lábpáncélt a «tudatalatti» Achilles-sarkaira. Fontos-e, hogy Marconi mire gondol, amikor nem gondol a dróttalan távírásra? Az igazi életegység, amit elevenen, megkapóan kell jellemezni, úgysem az egyén, hanem a nagy Munka. Ha a tengeren vihar dühöng, a tenger medre eszünkbe se jut: a vihar a fontos.

VI.

Elevenség, érzelmesség, hangulat, differenciáltság: mind ezt megtaláljuk, de nem az egyéni életviszonyokhoz tapadva, hanem a nagy Mű, a közös Úgy köré sűrűsödve. Verne fantáziája sokkal nagyobb munkát végez, mint általában hinni szokták s nem merül ki a tudományos-technikai-utazási alapötlet kieszelésében. Hogyan teremt ez a fantázia s mi szab neki határt? Erre a kérdésre kell megfelelnünk, ha a Verne-regény geneziséből annak lényegét akarjuk megérteni.

A szokásos források és kiindulópontok nála sem hiányoznak. Élettapasztalatainak minden porszeme köré irodalmi gyöngy rakódik le, de Verne fantáziája sokkal nagyobbszabású, semhogy ilyen lírai anyag kielégíthetné. A földrajzkönyvek és az útleírások, az újságcikkek ¹ és a történelmi anekdoták ² neki is csak azt adják, amit annyi más írónak, akikből sohasem lett Jules Verne. Az irodalmi hatásokat regényről-regényre kimutattuk, de csak azért, hogy végül még nyíltabban álljon előttünk az a tény, hogy szerzőnk számára minden anyag jó, de tapasztalat, tudományos tény vagy szép-irodalmi emlék közt nincs különbség. Mindez csak anyagot vagy formát ad, amelyet mohón használ fel, alakít át Verne

¹ A «Juno» hajótöröttjeiről (*Chancellor*), az újságírók a táviróhivatalban (*Strogoff*), a kecskepróba (*Keraban*), a pálinkától elégett király (*Tizenöt éves kapitány*), Kinko az ingyenutas (*Bombarnac*) stb.

² Durieux de Sancy és a lenyelt gyémánt (*Dél csillaga*).

sajátos fantáziája. Poe¹ és Cooper,² Scott³ és Dickens,⁴ Dumas⁵ és Hugo,⁶ Molière⁷ és Labiche:⁸ olyan sokféle elemből összeválogatott társaság, hogy nem lehet őket mintáknak, tanítómestereknek tekinteni, csak anyagnak. A hatások problémájának megoldását megkönnyíti az is, hogy valószínűleg kevés «kedvenc könyve» volt; ezeket nagyon jól ismerte, sokat idézte s jóformán csak ezek hatottak rá; a korában divatos irányzatokon kívül maradt. «Ses livres de prédilection étaient Walter Scott, Fenimore Cooper, Dickens, qu'il lisait en leur langue et citait souvent, et d'autre part, Homère, Virgile, Shakespeare et Montaigne».⁹ Az utolsó négy, akiknek kézzelfogható hatását nem is próbáltuk meg kimutatni, hosszú harcokat és utazásokat megörökítő epikusok és mély emberismerők. Az ő hatásuk észrevétlenül szántotta a költő lelkét, mint a Nautilus a tenger félhomályát.

Poe, Cooper, Scott, Dickens, Dumas, Hugo meg a többi mégis megegyezik valamiben, ami ugyan még alig fonhatná őket egy «iskola» füzérébe. A maguk módja szerint mind az eredeti milieut szomjúhozzák, vagy az eredeti cselekvényt. Verne mind a két szomjúságot érezte és ki tudta elégíteni. Nála — láttuk — a milieu az elsődleges: a tudományos, technikai atmoszférában keresi az eredetiséget. S hogy ezzel aztán sokszor egészen eredeti mese is jár, az csak következmény. Az *Utazás a holdba* legfőbb eredetisége: elsősorban az a legtöbb Verne-regényre álló eredetiség, hogy tudósok, ágyútervezők, utazók és csillagászok társasága is lehet érdekes milieu. Ez teszi lehetővé a regény saját alapötletét s ezzel az érdekes

¹ V. ö. a *Gőzházról* mondottakat. Általánosságban l. még: *Zakariás mester*, *Chancellor*, *Jégszfinx*, a rejtvények.

² Különösen: *Névtelen család*.

³ A skóciai regények (*Fekete India*, *Zöld sugár*). Prudent bácsi szerint a család őse női ágon XI. Lajos egy skót íjásza. L. Allotte, 15. l.

⁴ Főkép: *Senki fia*. V. ö. a többi gyermekregényeket is.

⁵ *Sándor Mátyás*.

⁶ «L'homme qui rit» (1869), «Pauvres Gens»: *Senki ja*.

⁷ *Keraban* stb.

⁸ *Dardentor Clovis*.

⁹ Lemire, 31. l. A művek elemzése során kimutatott analógiák forrásai pontosan összevágtak a kedvenc olvasmányok szerzőivel.

mesét ; a meséből megint újabb eredeti milieuk következnek (a csillagvilág és a lövedék belseje). Ezekben az újfajta milieukben tombolja ki magát szerzőnk képzelete. A leghatásosabb végletek szeszám-ajtói nyílnak meg előtte. A lövedék utasai ablakukon keresztül lesujtóan fönséges látványt élveznek : az egész csillagvilág az övék arra a pár órára, ameddig életük biztosítva van. Másfelől átadhatják magukat a «kuckó-költészet» gyönyörének : a végtelen ūrben le van kerekítve számukra egy kicsi zug, a Columbiad belseje, ez a puha, rejtelmes fészek. Nemcsak a szerelemnek, a családi érzésnek, a hazafiúi lelkesedésnek van hangulatárasztó ereje, hanem a környezetnek is. Legismertebb formája ennek a hajtásnak az ú. n. természetérzék. De a megszokott folyó látványánál sokszorosan erősebb hangulatrajokat csal ki az Amazon vagy az Orinoco látása, vagy csak nevük említése is. Verne regényeinek egy része az útleírás vagy pláne a térképnézés hangulataiból¹ táplálkozik. Minden utazási irodalom hangulata két főforrásból csurog : a helyváltoztatás s az ismeretlen vidék exotikumából² és a járóműhöz fűződő ragaszkodásunkból. Az útiregény hőse nem mindig az út célja vagy környéke, hanem sokszor a «train bleu», a «D-Zug», a postakocsi, a jangada, a gőzház. Az út célja lehet akármi, az utazás célja maga az utazás.

Az úti hangulatok elég mélyről jönnek-e? Gyökérszálaik összefonódnak-e valahol az ember nélkülözhetetlen érzéseivel? Nem nagyon önzőek-e? nem lehet-e őket a fényűzés kategóriája alá vonni? Ezekre a kérdésekre minden utazási és kalandregényíró közül Verne felel a legmegnyugtatóbban.

¹ Sokszor tapasztaltuk, hogy a térképen meghitt és izgatónan érdekesnek tartott vidékek a valóságban csalódást hoznak, nem azért, mintha nem volnának szebbek s nem gyakorolnának ránk erősebb fiziológiai hatást, hanem azért, mert nem lehetnek azonosak a térkép után elképzelt vidékekkel. A Baedeker is sokszor érdekesebb és erősebb hatású, mint a város vagy mint a városról írt regény.

² Ezért is van, hogy a hasonló vidékeken át vezető regények hangulata nagyon hasonlít egymáshoz, pedig a mese talán egészen más. *Bombarnac Claudius* tréfás és kissé unalmas útleírás, de azért lépten-nyomon kihívja a komoly és izgató *Strogoff Mihály* rezonanciáját.

Ahogy a tudóst belekényszerítette az emberi élet rendjébe, a legbonyolultabb úti hangulattól is megköveteli, hogy az emberi szolidaritás tisztultabb alkalmait teremtsen meg. Minden jármű Noé bárkája: menekülés a régi világból az újba, az eszményibbe. A Columbiadba lépés két ellenség kibékülésének záloga; az útitársak mindenütt az emberek egymásrautaltságából kapnak felejthetetlen leckét. A családtagok, a barátok, a szerelmesek könnyebben találhatnak egymásra a közös utazás alatt. Minden közlekedési eszköz a magába szállás cellája, a robinzonok iskolája. Az utazás tartamára letörnek a hétköznapi lappália-bilincsei: mindenki «ráér» ember lenni.¹ A «csoport» gyönyörét Jules Romain «copain»-jei előtt fenéig üritették Glenarvanék, Smith Cyrus társai, a *Gőzház* lakói vagy a *Két évi vakáció* diákjai. S a csoportjellemzésből fakadó hangulatokat az olvasó örömmel fűzi az utazási hangulatokhoz.

Verne fantáziájával tehát nemcsak kulisszákat lehet festeni, hanem arcképeket, hangulatos intérieröket is. De bár az ő világnézetének mélyén is Corneille vagy Victor Hugo energia-kultusza van, fantáziája nem ül zablájavesztett pegazusra, hanem még a világűrben is törvények és határok között kering. Már megfigyeltük, hogy szívesen keres kapcsolatot való adatokkal, pl. ismert nevekkal, ami nemcsak a hangulatot teszi melegebbé, hanem a valóságosságot is emeli. Minden regényének végén, amikor a könyvet becsukjuk s elviseljük a Valóság első ellentámadását, óvatosan megsemmisíti azt, ami regényében nem egyezett a valósággal. Ennek az egyébként olyan egészséges fantáziának minden alkotása magában viseli a romlás csíráját.² A világfelfordulás nem sikerül;

¹ És így nem lehet szó Verne-nél a közönséges értelemben vett «moralizáló» regényről. Erkölcsi komolysága, optimizmusa, a jó diadalába vetett hite az utazók, a tengerészek, a robinzonok: a hétköznapi puhaságából a szabad levegőre kitett férfiak világnézete. Realitás, nem jámbor óhaj. Az olyan robinzonból, aki másmilyen, Ayrton-féle vadember lenne. A *Rejtelmes sziget* Ayrtonja kevés szóval is bonyolultabban jellemzett lélektani eset, a legnagyobb analisták tollára méltó.

² E romlás aztán megszokássá meszesedik és olyan regények meséjéhez is hozzáillesztik, amelyeknek a realizmus szempontjából

a Gun-Club lövedéke visszaesik a Földre, a Gózház elpusztul, a «Rémület» elpusztul, a Nautilus vízzel tele pihen a tenger mélyén. A realizmusnak vagy a szerénységnek olyan jele ez, amely gondolkodásra késztet. Pedig Verne annyi ötlete már az első pillanatban is józan és értelmes volt; nagyszerű, de nem «lehetetlen». Ellopni a Golf-áramot, vagy gép segítségével visszamenni a múltba: ezek «fantasztikus» ötletek, játékötletek. Megkísérelni az összeköttetést a Holddal, eljutni a sarkokra, tökéletesíteni a járműveket: ezek az emberi ábrándozás programmszerű ötletei, munkaötletek. A két kategória közt nincs határ és ez így is van jól.

A tudományos fantázia és a művészi fantázia is összeömlik; e nélkül nem lenne Verne-ünk.

A fantázia röptének más oldalról is van határa. A bohózatíró Verne sohasem engedi magát egészen elnémitani s pajkos arcával sokszor átkandikál a komoly Verne válla fölött. Ez a tréfacsináló néha egészen gyermekes s ilyenkor többé-kevésbé merész szójátékokban, Keraban-szerű ötletekben tombolja ki magát.¹ De vannak igazságok, amelyeket csak a tréfán keresztül lehet meglátni. Verne az «angolos» humornak is mestere. S nagy megnyugvás a mi számunkra, hogy ezzel biztosítva vagyunk a lelkesedés páthosza és egyoldalú látása ellen. Nyugodtan engedhetjük át magunkat Verne optimizmusának, az ő vidéki francia szemével nézett

nem volna rá szükségük. Mintha az emberi test és az emberi élet megromlásának analógiája tevékenykednék Verne meseformáló fantáziájának mélyén. Antifer nem éri el kincses szigetét, pedig nem volna abban semmi lehetetlenség, hogy megtalálja. Amikor a csodaalkotmány elpusztítását nem is ítéli szükségesnek a szerző, a lassú romlás akkor is beszívárog a történetbe. Figyeljük csak meg, hogy romlik Nemo viszonya Arronaxhoz s hogyan kerül az eleinte könnyedén diadalmas Nautilus egyre veszedelmesebb helyzetekbe, néha egészen a megsemmisülés szélére. Egyébként mindig akad ürügy a nagy alkotás lerombolására. Marcel Camaret, a banditák öntudatlan cinkosa erkölcsi szempontból határozza el műve megsemmisítését (*Mission Barsac*).

¹ Az argot nagy szerepe kortűnet. L. főképp Pierdeux (*Világelfordulás*).

becsületes és áttekinthető világának,¹ sőt fantasztikus ötleteinek is. Tudjuk, hogy az, aki annyiszor fölteszi a humorista éles szemüvegét, nem vetheti el a sulykot. A robinzonádok mestere a kellő pillanatban tud paródiát írni a robinzonizmusról, s *Antifer mester* is mintha csak a *Grant kapitány* fonákja volna.²

Legkedvesebb eszméi sincsenek biztonságban kritikus szemétől. A tudomány kedvéért nem idealizálta a tudósokat s bár hisz a haladásban, elmondhatja a gyanútlan s már-már Ayrton árulásának árnyékában élő Paganellel, hogy «Ausztrália erkölcsjavító hatású». A házasság jármáról megszokott keserű-édes tréfákat nem tagadja meg magától. Paganel «legutolsó szórakozott tette» az, hogy megnősül; Van Mitten két asszony között hányatva rájön, hogy az ismert és civilizált rossz még mindig jobb az ismeretlen és exotikus rossznál. A kisvárosi élet lappáliáiról rokonszenvező humorral tud beszámolni *Ox doktor* írója, aki ritkán fog nagyszabású szatirikus korképbe. Nagyon is tevékeny és termékeny ahhoz, hogy nagy fontosságot tulajdonítson az örök emberi hibáknak, amelyek széttépik ugyan az *Úszó szigetet*, de nem akadályozhatják meg, hogy egy elpusztult utópia helyében kettő ne épüljön.

A végletes fantázia így mindig egyensúlyban tud maradni. «Nehezebb a levegőnél», mint Robur *Albatrosa*. Nem billenti föl a lelkes képzelődés s nem fordítja bukásra a kiábrándult szatíra. A lelkesedés és a kritika, a fantázia és az értelem, a páthosz és a humor éppúgy ellensúlyozzák egymást, mint az egyik nemzet a másikat, a konzervativizmus a libe-

¹ Az európai közvéleményben a francia könnyelműség és amoralitás közhellyé vált — a Montmartre és a külföldre szánt exportirodalom miatt. Verne még a Montmartre-ról is — szpahi altisztet, párizsi bennszülöttet mutat be, s amikor a derék Ben-Zouf hazavágyik, eszébe se jut a Moulin-Rouge. Neki a Montmartre ugyanaz, mint a falusi katonának a faluja. Az ő franciái a francia többséget jellemzik, amelyből sohasem hiányzik a józanság, sőt az a bizonyos nyárspolgári elem sem. Kell-e tökéletesebb családapa Cascabel Cézárnál? vagy takarékosabb művész Frascollinnál? Verne a vidéki, a «decentralizációs» francia, aki nem akarja elismerni Párizs egészségtelen túlsúlyát.

² Legalább is az alapötletben.

ralizmust, a tömegfeladatok az egyén életcéljait. Verne nevelőhatását ez a páratlan kiegyensúlyozottság biztosítja. Más íróknak leckékre, «tézisekre» és szócsövekre van szükségük; ő egészséget terjeszt, mert maga az egészség és az összhang. Aki nem hiszi, olvasson közvetlenül egymás után egy Verne- és egy Wells-regényt, ahol pedig az aktualitás előnye egészen Wells oldalán lesz.

VII.

Elég dicsőséget szerzett a tudománynak ahhoz, hogy a materialista természettudományos világnézet idején is súlya legyen egyszerű, de határozott vallásosságának és gondviseléshitének. A Gondviselés a regényíró számára nemcsak egyéni meggyőződés kérdése, hanem művészi stílprobléma is. A lehetséges események közül a regényíró stilizál — sőt sokszor idealizál — olvasóinak egy javított eseménysort: a személyek összetalálkozása, kedvező befejezés, a «költői igazságszolgáltatás» úgyis föltételez valami észszerű rendet; mennyivel egyszerűbb és szervesebb ez az olyan költőnél, akinek lelkében amúgyis él az ilyen rend realitásának hite. A «bolond véletlen» nem szerepel Verne világában. Mint a hermelin, a végsőig óvja hősei tiszta bundáját a bemocskolódástól. Schultzét a maga gyártotta szénsav öli meg, így Bruckmann Marcellnek nem kell kezét emelnie rá. Drake Harryt nem riválisa sújtja le, hanem a villám. Még Antekirtt doktort, a «justicier»-t is megkíméli Verne attól, hogy maga robantsa föl az elítélt bűnösök szigetét: a három szerencsétlen valamelyike lép rá a villanyos akna gombjára.

VIII.

Művészi technikája mindvégig biztosítja a mozgalmasságot. A francia drámában oly fontos szerepet játszó megfélemletés nemcsak cselekvényfordító, felvonászáró «coup de théâtre» lehet, hanem sokszor a hangulat kiépítéséhez szükséges szivárványsugár. A polip áldozata halálkiáltásával kilép

rejtelmes gépiességéből s elárulja, hogy francia volt ; ezzel tér meg emberi mivoltához. Hogy Cascabel cirkuszi ötlettel keríti hatalmába a haramiákat, az éppoly természetes, mint amilyen kellemes meglepetés, hiszen így a meglepetés a jellemképet erősíti meg utóljára : Cascabel ízig-vérig komédiás és játékrendező.

De Verne-nek nemcsak ez az egy húrja van : fölényesen adja ki kezéből a biztos meglepetést, kacérkodik a folytatással s sejteti azt, amit akárhány verejtékező kalandorregényíró görcsösen titkolna. «Hogy az Espérance-erőd nevét a legújabb sarkvidéki térképen hiába keressük, — mondja közönségének a *Prémek hazájában* — annak megvan a maga oka ; ugyanis az új térképírás nagy kárára az Espérance-erődre rémítő sors várt.» Mikor Matakítot gyanúsítják a «Dél csillaga» lenyelésével, a szerző megjegyzi : «Arra, hogy ily óriási követ lenyeljen, Matakitnak olyan gyomrának kellene lennie, mint egy struccnak.» S a megoldás — sok fejezettel később — csakugyan az, hogy a strucc a tolvaj. Az *Úszó sziget* I. részének vége is ilyen homályos kép a jövőbe, csakhogy sötétebb felhőkkel : «Ha valaki ebben a pillanatban Sarol kapitányt látta volna, bizonyára megijed sötét szemének félelmes villogásától, arcának mord kifejezésétől s kezének fenyegető mozdulatától, midőn malájjait az ezerkétszáz lieue távolságra fekvő Új-Hebridákra figyelmeztette.»

Híresek Verne expozíciói s hatásos lendületvétele a regény küszöbén. A *Rejtelmes sziget* in medias res kezdetének dicsőségét még a paródia bogáncskoszorúja is megerősítette. Párbeszéddel kezdődik a *Strogoff Mihály* is, két párbajpisztoly dialógjával a *Hódító Robur* ; levélcímzéssel a *Fekete India* ; titkos írással a *Jangada* ; hirdetménnyel a *Gőzház*. A *Grant kapitány* első fejezetének címe : «Egy cápa». Az expozíció célja itt, hogy a segélytkérő palackot a segélythozó lordhoz juttassa. De a palackot nem egyszerűen a vízből halásztatja Verne, hanem egy cápa gyomrában találta meg ; s a palack se hétköznapi példány, hanem hangulatos palack-egyniség : egy Cliquot-féle pezsgősüveg. *Servadac Hector* első fejezetének már a címében is párbeszéddé elevenedik a türel-

metlen expozíció: «A gróf: Itt a névjegyem! A kapitány: És itt az enyém.»¹

A «happy end» majdnem kivételnélküli; ez Verne optimizmusából és gondviselésshitéből következik. De akár kedvező a vég, akár nem, mindig meglepetés előzi meg. Az utolsó «coup» néha drámai (pl. a *Strogoff*-ban stb.), néha komikus s csak hangulatunkra irányul.² Mikor a tenger magától betört a Szaharába, az expedíció vezetősége előtt megjelenik egy jogásznyelven beszélő teljhatalmú megbízott, aki a társaság likvidálását akarja elrendelni — most, a teljes siker után. «Vegyen inkább Szahara-tenger részvényeket» — feleli Schaller és a függöny legördül. Az I. rész végén rendszerint erős meglepetés csattan. De vannak finomabb záróeffektusok is. A *Gőzházban* a rejtélyes «Vándorló Láng» ráhajol az állítólagos Nana-Sahib holttestére, aztán megcsóválja a fejét. Csak sejtenünk szabad, hogy itt valami nincs rendjén. Az angolok nagy ellensége nem halt meg s a II. részben rettegünk tőle. A nagyon lírai *Húszezer mérföld* I. részének vége méltó a regény alaphangulatához. A meghalt matrózt korallsírba teszik. «Nemo így szólt Arronaxhoz:

— Nemde, tanár, fonséges sír egy tengerésznek?

¹ Itt is van sok üdítő kivétel. Verne fejezetcímei egész hangulat-skála. A nagyon is mozgalmas címek mellett tudományos cikk-izű cím is akad, mint a *Névtelen család* elején: «Néhány tétel és néhány adat». !

² Az előadásmód is nagyon változatos. Megmutattuk, milyen közelről súrolja egynémely regény a drámát, a vígjátékot, a bohózatot, az operettet. Vannak egyszerűen magyarázó, tudományt népszerűsítő részletek; vannak a «legszárazabb» témával játszva labdázó zsonglőrmutatványok, így az algebrai jelek felvonultatása a *Világ-felfordulás* közepén. A szerző viszonya az olvasókhoz sokszor az a nagyon közvetlen és titkolatlan, amit az angol regény hozott divatba. «Egyelőre azonban korán lenne felhívni az olvasó figyelmét erre a fiatal hölgyre. Hudelson Jennyt a családja keretében megfelelőbben léptethetjük a színpadra s ennek ideje még nem érkezett meg» stb. Másutt csak az érdekkeltő kérdések árulják el a szerző jelenlétét a kulisszák mögött: «Dehát ki volt ez a doktor és mire vállalkozott?» (*Öt hét a léghajón.*) A napló, a levél énje gyakran tarkítja az előadást (*Utazás a Föld középpontja felé, Húszezer mérföld, Chancellor*), rendszeren csak a regény egy részében: Mrs Branican naplója Ausztráliában.

— Valóban az — felelé ez. — A tenger örök morájában, mely ott lenn örök csenddé válik, a korallerdők árnyában! Aztán — tévé hozzá könnyedén — a cápák sem bántják legalább.

— Az emberek sem! — egészíti ki Nemo kapitány.¹

A meglepetés «successiv contrast». A contrast pedig mindennapi kenyere a romantikus művésznak. A «simultán contrast» sok fajtája érvényesül Verne technikájában. A gonosztevő ikrek testvéri szeretete romantikus drámába illő «antitézis». De Verne a romantikus technikát sokszor lényegesen javított kiadásban használja. Hernani, Don Carlos és Don Ruy Gomez de Silva lépten-nyomon megmentik egymást, bár az a céljuk, hogy végül elpusztítsák versenytársait. De ezt érzelmi-erkölcsi indítók parancsolja nekik: az «honneur castillan». Fix (*Utazás a Föld körül*), Torres (*Jangada*), Faruskiar (*Bombarnac Claudius*) is megmentik leendő áldozatukat, de indítókuk reális: a holnapi biztos zsákmányt óvják, mert ma még nincsenek a legkedvezőbb helyzetben. — A felismerés (anagnorisis, reconnaissance) hatásos motívumáról kétszer is öntudatosan mond le szerzőnk. Senki Fia várakozásunk ellenére sem találja meg a családját; Branicanné pedig nem a kis Watra lel rá; ez — minden regényes reményünk ellenére — a tengerbe veszett. De Branicannében az elveszett meglepetés helyett jobbat kapunk, mert kiderül, hogy másik fia is született, akire nem emlékszik.

Ezt a szót: *kiderül*, nagyon sokat kellett használnunk. Minden regényben van titok, amely a tudományos probléma mellett s azt nem zavarva izgatja az olvasót. A titok gyakran tartozik a kriminalitás körébe; ez Poe, Dumas vagy Victor Hugo-hagyomány, de egyszerűen mellőzhetetlen az éles fordulatú, «érdekes» regényben. Rejtett bűn vagy készülő bűn gyakran akad. Hogy a gonosztevő együtt utazik a társasággal, amelyet el fog árulni, a legközönségesebb motívum Verne regényeiben.² Az inkognitók egyrésze szintén a kriminalitással függ össze.

¹ Szász Károly átdolgozása.

² Ayrton, Torres, Faruskiar, Jorres stb.

Míg a bűnös rejtélyt fejtegető detektívek munkájában nincs köszönet, a rejtvényt fejtegető műkedvelők sokszor ragadják bámulatra az olvasót. Játék! — mondja valaki, aki nem olvasta Poe-t és Conan Doyle-t, s nem érti, hogy a rejtvény, akárcsak a sakkozás, a tudomány és a művészet tréningje, a tudós és a fantaszta szakszerű pihenője.

IX.

Az az író, aki a leggyermekesebb szójátékokban is örömet lel, s jókedve regényeit is gyakran sodorja az operett s a bohózat határára, nem válogat a mese elemeiben s a technikai eszközökben. Éppen azért sokkal kevésbé fél a banális cselekvényelemektől, mint más írók. Sőt az ismétlések is nagyon gyakoriak nála. Molière is ott vette anyagát, ahol találta s nem riadt vissza az elcsépeelt megoldásoktól sem. Itt most csak néhány nagyon jellemző «ismétlésre» mutatunk rá:

I. Romantikus motívumok. A kiátkozott áruló bűnét családja egy tagjának áldozata engeszteli ki: *Szigettenger* (1884), *Névtelen család* (1889). Leánykérés zsarolással: *Jangada* (1881), *Szigettenger* (1884), *Sándor Mátyás* (1885). Rejtélyes személyiség levelekkel, megmagyarázatlan eredetű parancsokkal dirigálja védenőit: *Hatteras* (1866), *Rejtelmes sziget* (1875), *Szigettenger* (1884) stb. Áruló kalauz: *Ayrton (Rejtelmes sziget)* (1875), *Scarpante (Keraban)*, 1883) stb. Egymáshoz megtevesztően hasonló, gonosz testvérek s az ebből származó alibi: *Nana-Sahib és Balao-Rao (Gőzház)*, 1880), *Texarék (Észak Dél ellen)*, 1887). II. Regényes, modern motívumok. Ellenséges milliommok és vadállatkaland: *Robinsonok* (1882), *Úszó sziget* (1895); v. ö. még: *Humbug (Hier et demain)*, ahol a hős tömérdek állatesontot hozat egy állítólagos őszallatlelet «előkészítése» végett. A kapitány beteg lesz (*Chancellor*, 1875), vagy meghal (*Tizenöt éves kapitány*, 1878), s így a hajó kritikus helyzetbe kerül. A fiatalok házassága függővé téve a nagybácsi megvalósulhatatlannak látszó tervétől: *Utazás a Föld középpontja felé* (1864), *Antifer* (1894). III. Utazási vagy kalandregény motívumai; «tudományos» motívumok. A

I. kínai öngyilkossági kísérlete: *Kínai viszontagságai* (1879), *Dél csillaga* (1884). Fuldoklás a jég vagy a hó alatt: *Telelés Grönlandban*, *Nemo* (1870), *Cascabel* (1890); a víz alatt, egy csatornában: *Bégum* (1879), *Sándor Mátyás* (1885). Ágyúlövés meglepő hatása: felállítja a vízben fekvő hullát (*Jangada*, 1881), illetőleg kiszabadítja a repülőgépet a víztölcsér forgószeleiből (*Robur*, 1886). Dionysos-fül a falban: *Föld középpontja* (1864), *Sándor Mátyás* (1885). A villamosság lészögező hatása: *Föld középpontja*, *Várkastély* (1892) stb. Zuhatag mint végső effektus: *Öt hét* (1863), *Tizenöt éves kapitány* (1878): Afrika; *Úszó város* (1871) és *Névtelen család* (1889): Niagara. A lokomotív felrobbantása menti meg a kétségbeejtő helyzetet: *Fogg* (1873), *Gőzház* (1880), *Bombarnac* (1892). Az arany mint ballaszt, amelyet valakinek nagy szívfájdalmára ki kell dobálnia a léghajóból: *Öt hét* (Joe, 1863), *Rejtelmes sziget* (1875), *Servadac* (Hakabut Izsák, 1877). Utazás közben derül ki, hogy az újsághírekkel ellentétben a vasút nincs egészen kiépítve: *Fogg* (1873), *Bombarnac* (1892). A tudós tévedése a Hexapodes Benedictus (*Tizenöt éves kapitány*) vagy a mesterséges gyémánt (*Dél csillaga*) dolgában. IV. Hasonló alakok. *Nemo* és *Robur*. A tudós kihívja a laikus világot: *Robur* és *Maston J. T.* (*Világfelfordulás*). *Fogg* és *Schultze* pontossága az inas-hoz intézett kíváncsiságban. A humorosan felfogott vészmadár: *Zorn Sebestyén* (1895) és *J.-M. Cabidoulin* (1901). A szórakozott tudós: *Paganel* és *Palander*. V. Hasonló milieu, hangulat. Megközelíthetetlen menhely: *Back-Cup* (*Francia zászló*, 1896), *Great-Eyry* (*Világ ura*, 1904). Babonás, kísérteties hangulat, egy megátalkodott bosszú köré sűrűdve: *Fekete India* (1877), *Várkastély* (1892). Történelmi milieu: a szecessziós háború (*Zártörök*, *Rejtelmes sziget*, *Észak Dél ellen*; a déliek fogságából menekülő újságíró az első kettőben!). Humorforrás: a pihenőre készülő szolgának váratlanul nagy utazást kell megtennie: *Passepartout* (1873), *Bruno* (*Keraban*, 1883); a gyáva tánemester, doktor, tanár, akit útra kényszerítenek: *Tartelett* (*Robinsonok*, 1882), *Patak* (*Várkastély*, 1892), *Patterson Horatio* (*Antillák*, 1903). Hasonló hangulatú (a tréfa és a dráma ke-

veréke), különös megokolású utazás: *Kínai* (1879), *Keraban* (1883), *Cascabel* (1890). VI. Nevek. Csak egyetlen, késői regényből (*Les Naufragés du Jonathan*) hozunk fel példát. A benne szereplő két gyereket Dicknek és Sandnek hívják; e két név együtt Verne legismertebb gyermekhősének, a Tizenötéves Kapitánynak neve.

Néha aztán erőteljesebb összefüggéseket találunk. Akik sokat írnak, s oly hosszú szerződés sarkallja őket munkára, mint Verne-t,¹ könnyen elfelejtik, hogy megírták már egyszer azt, ami most újnak tűnik fel előttük. Mint az elemző részben már indokolt kapcsolatokra, mutatunk rá a következőkre: Fogg (1873), Strogoff (1876), Bombarnac (1892); Nemo (1870), Robur (1886); Grant (1868), Branicanné (1891); Szigettenger (1884), Sándor Mátyás (1885); Prémek (1873), Cascabel (1890); Grant (1868), Antifer (1894); Bégum (1879), Francia zászló (1896) stb.

X.

De mindezt nem azért jegyeztük föl, hogy vádiratot béleljünk ki vele, hanem hogy gazdagabb adattárral járuljunk hozzá Verne mesealkotó típusához. Tudományos ötlete majdnem mindig eredetibb és fontosabb is a regényes alapötletnél. De nehogy abba a tévedésbe ejtsen bennünket a romantikus mesesablon, minthogyha a tudományos alapötleten kívül nem is volna semmi eredeti és értékes tényezője Verne alkotásainak. Verne művész és költő. Stílusa nemcsak jellemző, — ezt el is várjuk a geográfiai jellemzés mesterétől! — hanem szabatos és harmonikus is. Hogy egy divatos jelzőt használjunk: ez a stílus adekvát, de a tárgyon kívül Verne kettős tehetségéhez is illő: a tudományoshoz és a szépirodalmihoz. A Tudomány és az Irodalom hálás volt az iránt, aki frigyüket létrehozta. A tudományos stílus egyszerűsítő, világosító természetűe éppoly egészséges hatással volt a francia széppró-

¹ Igyekszik lerázni kötelező szállítmányait, hogy aztán egy ideig a maga hosszabb kiérlelésre érdemes gondolatának élhessen. «Mes volumes pour 1895, 1896, 1897 sont prêts. Je m'occupe beaucoup de celui de 1898» — írja egyszer Paulnak. A levelet más szempontból közli Allotte, id. m. 254. l.

zára, mint az irodalmi stílus magasabb formai követelményei a tudományos népszerűsítés stílusára. Rabelais minden mondat szálán végigfitogtatott szókinése ma művészi hatást tesz az olvasóra; hát még a Verne modern nyelvújítása! Ez az, amit Guillaume Apollinaire, a költő, így fejezett ki: «Micsoda nyelv!... ha csak a főneveket számítja is az ember...»

Kora nagy művészei, a parnasszisták is tudományos irodalom után szomjaztak. Leconte de Lisle vallástörténetet sűrített verseibe, Heredia művelődéstörténetet, Sully-Prudhomme filozófiát és így tovább. Kérdés, ki jutott közelebb a művészileg hivatalosan engedélyezett, sőt javasolt célhoz: ök-e a márványlapokkal, finom mozaikkal kirakott, eolhárfától zengő oszlopos folyosó meanderein keresztül, vagy Verne a modern járművek egyenes útján, toronyirányában indulva?

De ha el is ismerik hívei, hogy Verne nem «raffinált esztéta», a költőt mindenkinek ki kell éreznie belőle. V. Hugo a *Századok Mondája* végén az ég felé emelkedő léghajó víziójával búcsúzik; Verne már ezzel köszöntött be. Sem az egyiknek, sem a másiknak nem kellett elfeledkeznie arról, hogy költő. Mindegyik a gyermek és a látnok hitével borult térdre az emberi haladás előtt s ezzel elriasztotta magától a gépeket bitorló száraz prózát. Az ő számára a gépek éppúgy muzsikáltak, titkokat beszéltek, hőskölteményt ritmizáltak, mint Victor Hugo kedvéért a mindenség és a természet. A hősköltemény olyan takaró, amit ma minden, egy bizonyos sablontól elütő regényre rá szokás borítani. De Verne eposza teljes. Hőse nagy eszmét képvisel, amelyért életét teszi kockára. Munkára a hit ösztökéli; gondolatvilága csupa tömör nagyság; ellenségei kis gonosztevők, de mögötte nagy kollektivitások állanak. Még a csodás elem sem hiányzik: az ember felsőbbrendűségébe vetett hit, amely simán, de dőlőfősség nélkül kapcsolódik bele az istenhitbe. Verne még csüggedt óráiban is, sok óvatos és szabad vizsgálódás után¹ is vissza-kerül annak az acéltengelynek a tövébe, amely a nagy forgás közepette látszólag mozdulatlanul áll.

Verne lírája diszkrét, de eredeti és kifogyhatatlan. A régi

¹ Ebből a szempontból különösen utolsó művei érdekesek, így: *La Mission Barsac, Les Naufragés du Jonathan, L'Éternel Adam.*

húrokon csak a szerényebb kíséretet játssza ; de mennyi a friss húrja ! Úgy vagyunk vele, mint a nagyon is egyszerűnek, középutasnak ismert költővel : csak második olvasásra vesszük észre, hogy milyen sokrétű, milyen idegen zamatú.

«Senki sem tudta a *Hatteras kapitány* szerzőjénél jobban kibányászni a tudományból azt, ami benne festői, meglepő és esztétikai szempontból értékes» — mondta Verne egyik kritikusa. Mi magyarok, akik Jókait ismerjük, a *Fekete gyémántok*, a *Jövő század regénye* és sok más rokonszellemű alkotás szerzőjét állítanók melléje.¹ A «roman idéaliste»-nak alig is van több olyan csillaga a hanyatló XIX. század egén, mint ők ketten. Jókait sokkal közelebbi rokona Verne-nek, mint a Verne-iskola folytatói, akiknél az eposzból kalandregény vagy swifti szatíra (H. G. Wells) lesz, az idealista regény energiatöltése ki van kapcsolva, a hangulat meleg egysége szétfoszlott.

«Il a de la santé dans le talent» — mondja Claretie. «Quel merveilleux professeur d'énergie!» — kiált fel Hetzel. Egészség a szó etimológiai értelmében teljességet, hiánytalanságot jelent. A verne-i atmoszféra legdrámaibb pillanataiban is csupa egység, logikus összefüggés, tiszta nyugalom. Nem kínozza a tudatalatti forrongás felbukkanása, a természeti erők legyőzéséért folyó harc frontját nem fenyegeti hátulról a defetizmus támadása. Nem az ostobaság egyszerűsége ez, amelynek nincs problémája, hanem az egészség egysége, amely tudatosan védekezik és fölényesen szelektál. Erőt és gyógyulást ígér, és pedig nem csupán a morális embernek. Az erőben és az egészségben bennerejlik és formába kívánczik a szépség, ha elmúlnak — mint ahogyan időnkint mindig el-el-múlnak — a «fleurs du mal» divatjának korszakai. S ha a lélekboncolás divatjában a francia költők és regényírók jártak elől, franciák tartják készen az irodalom energiaraktáraiban a leghathatósabb orvosságokat is.

HANKISS JÁNOS.

¹ Mikor parodizálni akarta lelki rokonát, Galiba Peti kalandja keze alatt akaratlanul is komolyra fordult. L. *Jókai et la France*, «Revue de Littérature comparée», 1926. évf. 284—85. l.

ENDRÓDI SÍRJÁNÁL.

Síremlékének leleplezési ünnepélyén, 1929 okt. 20.

Mikor a sírodnál először megálltam,
Testvérem, barátom :
Jajj, nem neked szóltam, emlékszem, nem neked,
Sűrű könyhullásom.
— A hazát sirattam, közös, jó anyánkat,
Mely összetiporva,
Lázbetegen feküdt, kítaszítva akkor
A szenybe', a porba!

S állván sírod mellett, nem azt számígtattam,
Benned mit vesztettünk,
Lánglelked kihunyván veled is mennyivel
Szegényebbek lettünk . . .
Téged sirattalak, s utolsó napjaid
Bús, kietlen voltát . . .
Hogy földi léted az örökkévalóba
Épp akkor hajolt át!

Mikor csillagtalan volt a magyar égbolt
Reánk borulása,
S «a nagyszerű halál» leselkedett már ránk,
Minden pillantásba . . .
Hol «nemzet sülyed el»: láttad a sírt nyílani;
S bár a haza még élt :
Láttad halottrablók módjára gyűlni rá
«Népek söpredékét!»¹

S láttalak meghalni — bár messzire tőled, —
Nehéz vergődésben,
Nem testi, de lelki rádszakadó kínok
Gyötrő tengerében!

¹ Tompa M. keserű kifakadása.

... «Síró kurucok»-ról ki tárogatóztál
 Virrasztó nótákat :
 Neked nem volt dalunk, puhíthatni vele
 Halotti párnádat!

— Hit, remény dalossa, kurucok késői
 Hű tárogatósa :
 Mikor te elmentél, hitünk, reményünk sem
 Maradt koporsódra.
 Földi hazád képén csak kétségbeesés
 S csak a halál látszott,
 Mikor búcsúzóra találkozott vele
 Végső pillantásod!

... Hajh, mi szent reményünk, magyar dicsőségünk,
 Ha üstökös lennél,
 Oh ha te még egyszer ránk mosolyoghatnál,
 Ha visszajöhetnél!!
 — Ne felejtsd el akkor, hogy nyiltára e sír
 Úgy néz vissza váddal,
 El ne felejtsd akkor, ezt a szegény sírt itt
 Beszórni virággal!

Gyűjtsatok fényt akkor az Endrődi sírján
 Abból a sugárból,
 Mely megújult fénnel, mi magyar jövőnkől
 Majd újra kilángol!...

— Oh ha ez a csillag síri éjszakáját
 Egyszer beragyogná :
 Haló porában is megváltanánk vele
 Örökre boldoggá!

— Én hiszek ez áldott, e szent jövődében,
 Hazám, hiszek benned.
 Hiszem, hogy a mások vétke miatt nem kell
 Soká vezekelned...
 Csapkodj föl e sírnál magasra, magasra,
 Hitem lobogása,
 Érezze meg ő is : a mi bánatunknak
 Lesz vigasztalása,
 Lesz vigasztalása!!

SZABOLCSKA MIHÁLY.

ARS POETICA MEA.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

HARMADIK RÉSZ.

1.

Mi zeng a dalban önfeledten?
Mi sír a lantnak húrjain?
Mi zúg a harci örületben?
Mi dörg, ha átkot szór Kain?
S hány új meg újabb változat van,
Ha sírva zeng, vagy dörgve zúg,
Holott örökre változatlan
Az érzelem s hozzá az út!
Az énektől a dithyrambig
A hang, a szó, mely átiramlik
Egekbe rontó táltosúl:
Szimfóniába tornyosúl!

2.

Ezt hallom ősi templomunkban,
Ahol magasra száll a hit,
S testvériségtől izmosultan
Kibontja büszke szárnyait.
Az orgonának dallamára
Felharsan harci énekünk,
S a hívek ezre megtalálja,
Mit jó Atyánktól kérhetünk.
Zsoltárja mélyen meghat engem,
És mint a visszhang, visszazengem,
És Dávid és Luther vagyok,
Ki Isten által mer nagyot.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1929. évi 624. számában.

3.

Ha szívből, istenigazában
 Kiénekeltem jómagam :
 Lelkemnek ama szebb hazában
 Oly végtelen jó dolga van!
 Nem szégyen az, hogy hálakönnyem
 Végigperegve arcomon
 Imára hív, hogy megköszönjem
 Mindazt, mi győztes harcba von.
 Haydn, Beethoven, Bach Sebestyén
 Ha elmereng az Úr keresztjén :
 Úgy megragadja lelkemet,
 Hogy ihletében dalt rebeg . . .

4.

És ezt a lázat érzem ott is,
 Hol márciusnak ídusán
 Felkelne még a tetszhalott is
 A szent szabadság himnusán!
 Avagy ha rémes áldozatra
 Sajgó szívünknek rejtekén
 Felsír a bosszu indulatja
 Hős vértanúink ünnepén!
 De hogy jöhet ránk szebb jövőndő,
 Ha nincs erőnk s a munka meddő?
 S megtörni hogy fog bánatunk,
 Ha semmi jót nem várhatunk?!

5.

Ha könnybe lábbadt két szememben
 A honfi lelke harmatoz,
 Ha kár a múlton érzelegnem,
 Mert véle sem lesz jó a rossz :
 Kétségbeejtő fájdalomban
 A lantra bízva szózatom
 Villámba oltott lángdalomban
 Az ég haragját szóratom!

És bízva, félve, szidva, kérve
Biztatlak, intlek évről-évre :
Hogy végy erőt a végzeten,
Egyetlen. árva nemzetem!

6.

De mégse mindig bús az élet.
Fordúlhat olykor vígra is ;
Magyar reményünk újra éled,
Ha mindjárt sírva vígad is.
Könnyelmüsége mámorában.
Rátartisága pejlován,
Bár azt se tudja, hányadán van :
Nem bántja őt a rév, a vám.
Egy szál cigánnyal elmulatva
Nótára gyújtva, táncba kapva
Oly nyalka, büszke, oly nemes,
Ecsetre, tollra érdemes!

7.

Énbennem is van még magyar vér ;
A régi nóták, szép dalok
Csodás hatásán — áld avagy vér —
A lelkem úgy elandalog!
Terhet nem érez. gondot eltűr.
És élni kíván, élni mer,
S megmentve minden nagy tehertül,
Versenyre kél a régivel.
Olcsóra vált ma, drága holnap
Lelkem kohóján egybeolvad ;
S ha győz a szárnyas gondolat :
Hőssé avatja lantomat!

8.

Ha nem tudod, mi ad szívünknek
Az élvezetre szent jogot :
Koldus vagy, akit sorsa büntet,
Mert szíve szikrát nem fogott.

Mindent kívánhatsz, ami drága.

Mindent elérhetsz, ami nagy :

Ha életednek nincs virága,

Ha nem szerettél, semmi vagy!

A szív, ha nincsen durva kőből,

Szerelme által megdicsőül ;

S ha hű maradtál holtodig.

Szerelmed ott is boldogit!

9.

Az én szerelmem még a régi.

De rozsda rajta semmi nincs,

Mert benne élni, benne égni

Rám üdvök üdve, nem bilincs!

Az én szerelmem tiszta forrás,

Lemossa minden vétkemet ;

Nem szennyes árban körbeforgás,

Mely önbabérját tépte meg!

De százszor inkább nem szeretni,

Mint benne mindent eltemetni,

Ha gyötredelmes vánkosúl

Mocsárba, bűnbe aljasúl!

10.

Istent, hazát és nagy szerelmet

Megénekelték mások is ;

S ha mind csak erről énekelget,

Elég a jóból, tán sok is.

De istenáldás nem tetézhet,

És boldog éltet mégse várj,

Ha nincs meleg családi fészkek,

Hogy érte mindig résen állj.

A gond, a munka fáradalma

Serkentse lántod háladalra ;

Ha nincs mosolygó gyermeked,

Az üdvöt el nem nyerheted!

11.

Fenséges eszmét zeng az óda,
 Bánat borong elégián,
 S Horatius, Carducci óta
 Elismerésben sincs hiány.
 És mégis amit lantom ért el,
 Ha kétszer annyi volna is,
 Mind összevéve mégsem ér fel
 Csak egy fészekdalommal is!
 Egyéb örömré, fájdalomra
 Dalunk az érzést könnyen oldja ;
 De szót találni képtelen,
 Ha boldogsága végtelen . . .

12.

«Irok, hogy írjak» — nagy számárság ;
 «Irok, ha kell» — ezt vállalom ;
 De mitse ér, ha hivatását
 Nem támogatja alkalom!
 Ha nincs mit írnod ; hagyd a tollat ;
 Ha van mit írnod : vedd elő ;
 Világba költő nem dalolhat,
 S ha mégis ír, csak verselő!
 Mindent, ha múzsád ingerel rá,
 De semmit «invita Minerva» ;
 Nem írni könnyű állapot,
 Bolondot írsz : megbánhatod!

13.

Hiába gáncsol bárki engem
 Alkalmi költő-gúnyneven,
 Hogy ihletésre várva zengem
 Azt, ami átélt érzésem!
 Ábrándozásból is kipattan
 Költői eszme-villanás,
 De érzelemben, gondolatban
 Csak búborékba illanás!

Meg kell ragadnom azt az eszmét,
 Mely bennem öntudatra eszmélt,
 Míg munkaoltár lesz szívem
 Az alkotásnak perciben!

14.

Ha tízezer közt nagy kivétel.
 Ki néha szebbet, jobbat ír,
 Helyénvaló az észrevétel :
 Bezzeg türelmes a papír!
 De még az is csak elpirúlva
 Búsong a durva kényszeren,
 Ha tiszta hátán, mint a hulla,
 Foltot viselni kénytelen.
 Tisztátalan kéz, szennyes oltár
 Alábbvaló e durva foltnál ;
 A folt azé, ki holtra vált.
 A szenny okozza a halált!

15.

A léha lány. a céda asszony,
 A smink, a rúzs. a simmi, bár.
 Csak arra jó, hogy megkoppasszon,
 S ha megrabolt is, semmi kár!
 De baj, ha dalban száll a méreg
 A leplezetlen titkon át,
 S ölen a mámor szenderének
 Letörli lelkek hímporát.
 Abszint-poézis flörtöléssel,
 Perverzitás, mely gyászt köhécsel,
 Bárhogy dicsérd a franciát :
 Nem kell a dekadenciád!

16.

Az érzelemnek tisztasága.
 A gondolatban friss erő
 Nem hajt idétlen cifraságra.
 Erényt, szemérmet ismerő.

S ha megtalálom népdalunkban,
 Mely nem hagy engem hidegen :
 Minek keressem Babilonban
 Azt, ami tőlem idegen?!
 Minek követne messze példát,
 Ki nemzetében lelte célját?
 Nyugatra félhomályba jutsz,
 Holott «ex oriente lux!»

17.

Ne kapj az újon mindenáron,
 Ki tudja, honnan fúj a szél?
 Sötétbe nyúló deszkaszálon
 Fejest ugorni kész veszély!
 «Sok jó meg új van» — mondja Lessing —
 «E versben, ám a szög kibúj :
 Mert ami új, jó mégse lesz mind,
 És ami jó, nem mindig új!»
 Mindenben árt a szertelenség,
 Túlzással itt se lesz szerencséd ;
 Levél s virág is új a fán,
 De régi többül újul ám!

18.

És hány levél és hány virág van
 A líra lombos ágain,
 Hogy mind betöltse szomju vágyam,
 S hogy szépre fesse álmaim!
 Dal. himnusz, óda muzsikálgat,
 Ha megtalálta dalnokát ;
 Elégiában rezg a bánat,
 Ha napsugár tör rajta át!
 Levélre szükség nincs e sorhoz,
 Hisz mind levél az olvasóhoz ;
 De friss epigramm, ó-görög
 S szatíra kell, ha jól dörög!

19.

Osztályozásnak máskülönben
 Kevés értelme, célja van ;
 A fájdalomban és örömben
 Közös vonást lelsz úntalan!
 Így folynak egybe innen-onnan
 Lírámban ősi műfajok ;
 A fő, hogy engem láss dalomban,
 Mert hőse, tárgya én vagyok!
 A költemény volt s lesz az énért,
 És nem az én a költeményért ;
 Rabszolgalelek, ébredezz,
 Egyetlenegy törvényed ez!

20.

Ne kösd magad le rendszabályhoz,
 Elmúlt a költő kiskora ;
 Annak, ki öntudattal áldoz,
 Csak nyűg a fék, az iskola!
 Érezd a nagy szimfóniával.
 És benne érezd lelkedet ;
 Számolj le minden új iránnyal,
 Csábját, szidalmát fel ne vedd!
 A nagy világgal nem törődve
 Haladj magasbra és előbbre ;
 Nagy célodért, sok vágyadért
 Így nyersz valódi pályabért!

NEGYESDIK RÉSZ.

1.

Szemembe néz a hű tanítvány,
 Szívembe lát az ablakon,
 S megérzi lelkem tárva-nyíltán
 Reményem, álmom, bánatom.

De míg hatalmas épületben,
 A kőbe szökkent terven át
 Felfogja félreérthetetlen
 A mesteradta ideált,
 Szoborban, képből lelket élvez,
 Zenére, táncra kedvet érez :
 Azt mégse érti, sejtem én,
 Hogy jön világra költemény?!

2.

A lírikusnak műhelyében
 Mester, legény s inas csak egy :
 Tervezve gyúr, fest egyszemélyben,
 Kit dalra hív a múzsakegy.
 A költemény se csak kipattan,
 Mint Pallas a Zeus homlokán :
 Nagy útja van, míg kész alakban
 Indúl a messze cél után.
 Gyémánt se csillog munka nélkül,
 Kagyló se termel kincset ékűl,
 Ha könnyt nem izzad kín között,
 Mely drágagyöngybe öltözött.

3.

Formálva tudhat szívbe, agyba
 Suhanni érzés, gondolat ;
 Csak úgy magára bízva, hagyva
 Széthull, ha nincsen fék alatt.
 Egy gondolat csak egy alakban
 Fog hatni bizton, könnyeden ;
 Egymásra lelve oszthatatlan,
 Egymást kerülve idegen.
 Ha megtaláltad, munkatársad ;
 Ha nem találtad, meg se lássad ;
 Keresni kétes haszna van.
 S próbálkozásod hasztalan.

4.

Ha teljes összhang győzedelme
 A forma és a tartalom :
 Fülembé csengve s visszazengve
 Könnyű a dalt megtartanom.
 S ha legnagyobbbrészt dallamosság
 A nótagyújtó nyers anyag :
 Az dönti el további sorsát,
 Hogy öntudatlan megragad.
 És míg zenéje könnybe játszó
 Fájdalmas-édes csalogányszó.
 És rád is áraszt bút, derüt :
 Szív vérzik, örvend mindenütt!

5.

A dal hevében ritmus adja
 Szavadnak azt a szárnyalást,
 Amellyel eszméd felragadja,
 Hogy költeményre válva lásd.
 A gondolat szép ritmusának
 Hatásra termett mérlegén
 A várt egyensúly meg nem állhat,
 Ha fordulatra vérszegény.
 Hasonlat, ellentét emelve
 Segíti munkád győzelemre ;
 Így lesz világos, megkapó,
 Érzelmes, elmés, megható!

6.

Ne megkopottan, szárnyszegetten,
 De friss erővel állj elő,
 S a régi pengőt új veretben
 Hozd forgalomba : elkel ő!
 Ha egyezők közt senki nem lel,
 S mégis találsz különbözőt,
 S különbözők közt könnyű szerrel
 Meglátod a megegyezőt :

A kedv, a humor köntösébe
Öltözve elméd fürgesége,
A játszi hajnal eleven
Harmatja rózsalevelen.

7.

Ha kész a tárgy és kész a forma,
«Last but not least» a szerkezet ;
Ha nincs a három egybeforrva,
Hatása nyomban elveszett.
A szerkezetnek főerénye
A jól elosztott részarány,
S csak úgy lehet jól szabva. mérve,
Ha nincs felesleg, nincs hiány.
Ha egy betűt se kezdenél is,
Eldől a versed sorsa mégis,
Ha elmaradt a tervezés,
Vagy nem követte rendezés.

8.

Az érzelembe, hangulatba
S ritmusba egység önt erőt ;
A daltehetség itt mutatja,
Hogy törpe lett, vagy nagyra nőtt.
Kizökkenésben, kapkodásban
Senyved, ha meg nem fékezed,
Mind, ami a műalkotásban
Érték s valódi élvezet.
Egészet érezz lényegesnek.
A részt csak aztán emlegessed ;
A váza is csak egyben ép.
Darabra törve rongy cserép!

9.

Kötött beszédben lesz szabaddá
Repülni vágyó sóhajom ;
Prózába oldva baj szakad rá :
A szárnyszegettség porba nyom.

Prozódiára mit se adni,
 Hangsúlyt se venni semmibe,
 A vers zenéjét megtagadni,
 S csak írni vaktán, sebtibe :
 Ily verselő a fűzpoéta,
 A gúnymosoly kész martaléka ;
 Hol meglapúl, hol megvadúl.
 Megkínozz irgalmatlanúl!

10.

A nyelv, a szókincs jó, ha gazdag,
 Hogy érthetőbbé tedd magad ;
 De mennyi szókép, hány alakzat
 Kell, hogy szívünket elragadd!
 Olykor kevés szó vág a dalhoz,
 Érzelmet inkább sejtető ;
 Máskor viszont szót szóra halmoz,
 Mint bő marokkal magvető :
 A mozdulatlan szinte éled,
 Kövek mozognak, fák beszélnek,
 S a csókra szomjas vágy előtt
 Egy csókba forr az ég s a föld!

11.

Ha csókolóznak a galambok,
 Hatalmas ösztön rabjaúl ;
 Ha lepke szívhat mézharangot,
 Míg szomja mámorába fúl ;
 Ha napsugárnak csókja issza
 A hajnal tiszta harmatát, .
 És önmagába térve vissza
 Mind csókra vár, ki csókot ad ;
 S ha csókba forrni, csókban égni
 Vágy, ami földi, ami égi,
 S miénk a drága pillanat :
 Csak én ne csókolhassalak?!

12.

Skandálva írta hajdanában
 Versét a dalnok-énekes ;
 Ma is megérzed ritmusában
 Azt, ami szép vagy érdekes.
 Elmés e lábra-verselésben
 A kurta-hosszu változat,
 Emlékezetbe könnyü vésnem,
 Élvezni inkább áldozat.
 És mégis, azt az önfegyelmet,
 Mit klasszikusnál megfigyelned
 Ma is van itt-ott alkalom :
 Hiába várom lantodon!

13.

Én ismerem, mert ezt az emlőt
 Szívtam, mihelyt kínálkozott,
 S el nem felejtí azt a felnőt,
 Mi benne vérré változott.
 Jambus, trochæus, anapæstus
 És dactylus mind jó nekem,
 Kész eszközöm, mint ősi szent jus,
 Ha lantom dalra pengetem.
 Mint rend a lelke napnak-éjnek,
 Mérték a rendje költeménynek ;
 A láb, a taktus rangos úr,
 Kivált ha rímmel párosúl!

14.

Párját keresve kész a verseny,
 Míg csókra vágy a nő, a hím ;
 Párjára lelve szép a versben
 A csókba csattant tiszta rím.
 Nem csók, ha nincs az ajk az ajkon,
 Hol minden érzés összegyűl ;
 Nem rím, ha hajtom s elszalajtom,
 Míg párja várja özvegyül.

Most csengve-bongva összezsendül,
 Majd szóra zendül, visszalendül,
 S e fülbezsongó szép zenén
 A dal hatalmát érzem én.

15.

A tiszta rím a strófakörben
 Páros, kereszt, ölelkező;
 Lezár, határt vet, máskülönben
 Kimondhatatlan tág mező.
 Rossz, hogyha szemre szabva törvényt,
 Agyonkovácsolt, mint a lánc;
 Jó, hogyha könnyen, szinte önként
 Csendül, habár csak asszonánsz.
 Helyén a gond az alkotásban.
 De fejtörésed meg ne lássam;
 A léhaság meg elriaszt,
 Mert gondüresség termi azt!

16.

Ha versszakokra bontva eszméd,
 S ütemre, sorra versszakod:
 A részletekben lesz az egység
 Megfogható, mert megszabott.
 Nem össze-vissza, tétovázva:
 Parancsra indul itt a rend,
 S a hadsoroknak harci láza
 Ütemre, lábra szinte reng.
 A vers az eszme lángolásán,
 Az eszme a vers szárnyalásán
 Fokozza egymást szüntelen,
 S hozzám se lett ím hűtelen.

17.

E kettő-egy arányu strófa
 Præmissa és conclusio,
 Nyolcas-hetesben Himfy óta
 Magyar szonetként hangozó.

Nem lüktetővel indulásra
 Elveszti őstermészetét,
 S csendes menőre változása
 Ritmusba foglalt szép beszéd.
 Végére hagyva, ami csattan.
 Ráüt vagy ellentét alakban
 Nyújt gondolatban teljeset.
 S lesz talpraesve kedvesebb.

18.

Ah, mennyi kincs, ha mélyen ások
 A múlt virágos berkein :
 De hajh, az ifju óriások
 Halomra döntik elveim.
 «Jó verselő vagy : kétes érdem ;
 Rossz verselő vagy : üsse kő!
 Csak azt ne hidd, hogy ami régen
 Jó volt, ma is megtűrhető.
 Hogy pongyolába öltözötten
 A múzsa lompos, fésületlen :
 Ez mind a lángészt hirdeti,
 A gond s a rend csak árt neki!»

19.

A tárgy, az eszme, hang, a forma
 Törvényt magára nem szabat,
 De verselésnek megbomolva
 Szabadnak lenni nem szabad!
 Emelkedőt ereszkedővel
 Keverve sánta lesz a láb ;
 Ne nyújtsd a verssort balga fővel,
 Mikor rövidre gondolád!
 A kínba oltott rendszeresség
 Túlzása szintén rosszul esnék ;
 Poéta nem tűr rendszagot.
 Bár olykor ő is izzadott!

20.

Költő lehetsz, ha rászülettél,
 S jól megtanultad, ami kell ;
 De többre még a készületnél,
 Ha lelked érzés tölti el.
 Ellesni, mint a színt a képen,
 Van mód a verset, meglehet,
 De megtanítani semmiképen
 E szent titokra nem lehet!
 Ha költ : ki, mit, hol, mért teremtsen,
 Oly könnyen elfér mind a versben ;
 De hogy mimódon : kár a szó,
 Mert szóval el nem mondható!

ÖTÖDIK RÉSZ.

1.

Elöttem új könyv nagy halomba,
 És benne líra rengeteg ;
 Bőven teremnek, mint a gomba,
 Vagy mint a nyári permeteg.
 Szép, szép a lantot nagyra nézni,
 Akit megillet ez a jus,
 De baj, ha múzsacsóknak érzi,
 Kit megrugott a Pegazus.
 Pirúlni tán nem kell miatta :
 Könnyít magán, ha mind kiadta ;
 De hogy mi célból írta meg :
 Magába fojtott titka lett!

2.

Nem oktalanság felfedezni,
 Hogy nyárra ősz jön, őszre tél?
 És únos-úntig zengedezni,
 Hogy mit beszél, ha zúg a szél?

Nem céltalanság azt dalolni,
 Hogy álom, ábránd mind való,
 S jobb más világba vándorolni,
 Mert földi létünk illanó?!
 De hol maradt az eszme, élet.
 A hű igazság, tiszta lélek.
 S költői művész-képzelet,
 Mi nélkül nincsen élvezet?!

3.

Van egy nagy elved, nem hazugság :
 A «l'art pour l'art»-nak elve az ;
 Van fürge nyelved védni jussát :
 A szalmacséplés nyelve az!
 Lebegni vágyva mindenáron,
 Nagy tévedések rabja vagy ;
 Van jégvirág is, mégse várom :
 Mellette megdermeszt a fagy...
 Mit ér a forma kergetése.
 Ha magtalan lesz magvetése?
 Nem jobb-e törvényt bontanom,
 S «l'art pour moi»-ra váltanom?!

4.

Irányt mutatva hosszú lista
 Zörög figyelmem ajtaján,
 De futurista, dadaista
 Számomra most is nagy talány.
 Üres nyavalygás, balga eszme,
 Meddő, közömbös mélaság
 Költészetünknek sírja, veszte,
 Ha rácsapott a léha csáb.
 Nekem ne fényes, játszi elméd
 Hirdesse lantod győzedelmét ;
 Ha érzelem, ha hangulat :
 Élet feszítse húrodat!

5.

Mesterkedés a tervezésben
 Sok szép dologra rávezet,
 De nincs igazság benne mégsem,
 Ha véle jobbra nem leszek!
 Homokra épít dőre ésszel,
 Alapja nem kő: pusztá szó,
 Oly légies, hogy ködbe vész el,
 Nincs benne kézzelfogható.
 Művészet-öncél fényüzését
 Nagy nemzetek bár kőbe véssék:
 Nekünk e lukszus terheit
 Könnyen viselni nem telik!

6.

A pusztá játék nem lehet cél,
 Játék helyett ránk munka vár,
 S célunk dicsőbb ily élvezetnél:
 Egy nemzet, amely talpra áll!
 Az értelemhez kell beszélnünk
 Az érzelemnek szent hevén,
 Felrázni fásult nemzedékünk,
 Hogy lelkesítse szebb remény.
 Ha nem vezérel semmi programm:
 A szalmakéve lángra lobban,
 Pernyéje, füstje rád ragad,
 De nincs parázs a láng alatt!

7.

Hány van, ki harci éneket zeng,
 Hány, aki bőszen ostoroz;
 Istent dicsőít ihletett szent,
 Pokolba ránt az ősgonosz.
 Szerelme sír frank szenvedélynek,
 Az édes otthont áldja brit;
 Emlékeidben újra élnek,
 És nagyra szítják vágyait.

Nem szüntelen csak álmodozni,
Sem naplopással szórakozni.
De küzdni, tenni, hatni kész
A lírikus, ha messzi néz!

8.

Tinódi honfilelke mélyét,
Balassa kagyló-gyöngyeit,
Vitéz Mihálynak szenvedélyét,
Bús Kölcseyeknek könnyeit,
A Szózat tettre szólítását,
A Tompa-allegóriát.
Petőfi pallos-forgatását.
A csúfra ébredt Nagyidát :
Magyar, ha mindezt elfeledted,
Vagy meg nem értve fel se vetted,
Viseld a kint, mit ostor ad,
Megérdemelted sorsodat!

9.

A nagy tehetség nagy mivoltát
Csak nagy hatása hirdeti,
De érdemelni nem fog oltárt,
Ha sínyli, ami nemzeti!
Alkot, teremt az optimista,
Él Berzsenyink és fenn ragyog,
De földre húz a pesszimista.
Reviczky. Vajda nem nagyobb.
Hát még a harmadrangu törpék.
A kik maguk csak arra törték.
Hogy jót akárhogyríjanak,
Véletlenül se írjanak!

10.

Nem bántom én, csak szánom őket,
E szürke epigon-hadat,
Kik mindig írtak, mégse nőttek,
S utánuk semmi nem maradt.

Annál dicsőbb lett majd a munka,
 Mit győzve végzett Kozma, Kiss ;
 Jutott belőle gyászkorunkra
 Végvárinak, Sajónak is.
 De mégse rója senki vétkül,
 Ha homlokomra gond sötétül :
 A szent örökség romjain
 Aggódnak éber gondjaim!

11.

Hagyján, ha verse nem nagy érték,
 Átok, ha lelke gyázmagyar,
 Mikor hazánkat szűkre mérték,
 És szertetépte száz agyar.
 Még az se baj, ha mitse használ.
 Nagyobb csapás az, hogyha árt ;
 Költészetünk is érzi azt már,
 Hogy törzsökére sújt a bárd.
 A fajtalanság, elvtelenség
 Mind sárba dobja, ami szentség ;
 Kimélni is csak úgy szeret,
 Ha menti őt a gúnyszerep.

12.

Lélek lobogjon lángdalodban,
 Másképp a vers nem érdekel ;
 Hitvány a szív, mely félredobban
 S hitvány dologról énekel!
 Ha válogatni semmi kedved,
 S a józan ízlés cserbehagy :.
 Hiába bármit emlegetned,
 Hazád- s fajodnak terhe vagy!
 Megfér a jó a kellemessel,
 Megél a szép az érdemessel ;
 S ki végletekbe nem merül,
 Helyét megállja emberül!

13.

Mély érzelemnek, hangulatnak
 Beszéde csendes lágy zene,
 Inkább megindít, mint mulattat,
 A lelkem együtt száll vele.
 Eszményi finom csipkefátyol,
 Sok nemzedékre lebbenő ;
 Csörgő patak, mely szíven át foly,
 És egyre mélyül, egyre nő.
 A könnyed mégse könnyü benne,
 És ami gyengéd, mégse gyenge ;
 Megejt az őszi hervadás,
 De sorvadásban nincs varázs!

14.

Szent indulatnak, szenvedélynek
 Hangját, ha bánt is, megbecsüld ;
 A biztatástól mit reméljek,
 Ha nem rajongón lelkesült?!
 Nemes haragra lobbanásban
 Erőlködésnek nincs helye,
 De ott, hol eszmerobbanás van,
 Erő a nagyság fegyvere!
 Csak durvaságod tűrhetetlen,
 Ha vájkál minden örületben ;
 S ha döllyf növeszti szarvaid,
 Pökhendiséged undorit!

15.

Nagyhangu dobbal nyerve pártot,
 Pártoskodással hírnevet,
 Bizton találsz pár «jóbarátot»,
 Kik cimborákul illenek ;
 Emelkedésre, feljutásra
 Használni mások vállait
 Sikerre juttat, bárki lássa,
 Csak azt ne hidd, hogy boldogit!

A szappanbuborék. a léggömb
 Felfújva duzzad s jár elég fönt ;
 Megbánja ám, ha megvadúl :
 Megpukkad és a porba hull!

16.

Amíg Giuseppe-néven írtam,
 Még ifju voltam, lángoló ;
 Azóta már az ősz is itt van,
 A szép tavaszrul álmodó.
 És elsuhant egy emberöltő
 A küzdelemnek évein,
 De megmaradt a régi költő :
 Meg nem tagadtam elveim.
 Eszmény helyett ha más urat vall,
 Küzd forma, nyelv a gondolattal ;
 Nem egy malomban őrlenek,
 És torzra vál a műremek.

17.

Imádni Isten nagy kegyelmét,
 Becsülni ember lángeszét,
 Remélni eszme győzedelmét,
 Szeretni mindent, ami szép,
 Ölelni hitvest, aki áldott,
 Csókolni drága gyermeket,
 Siratni bús hont, rossz világot,
 S balsorsot, amely büntetett :
 Szaván borongó orgonámnak
 Halkan kesergett méla bánat,
 S ha volt örömrre is nagy ok,
 Volt benne részem s itt vagyok!

18.

Ilúziókba ringatottan
 Kitártam izzó lelkemet,
 Meggyőztem azt s megindítottam,
 Ki már magát se lelte meg.

S ha szűk körömnék énekeltem
 Nem rádióra szánt dalom :
 Csak szent igámnak rabja lettem,
 Az ősugart kell szántanom.
 A halhatatlan nagy Titánok
 S az élheteretlen Senki Pálok
 Mind hívatottnak látszanak.
 Ha tiszta húron játszanak.

19.

Mi elmaradni nem kívánunk :
 De megmaradni nem fogunk,
 Ha imbolyogva szőjjük álmunk,
 És elvetéljük szent jogunk.
 A líraforrást kell kutatni,
 Ízlelni tiszta serlegét,
 S művészhatással megmutatni,
 Hogy téved, aki meg nem ért.
 Keresve termő ideákat,
 S kerülve mindent, ami árthat,
 Ki szépet alkot, jót mivel :
 Nem fog cserélni senkivel !

20.

Ó jöjjetek, ti legnagyobbak,
 Lantihletőim, jöjjetek :
 Ma sem kívánok semmi jobbat,
 Mint elmerülni bennetek !
 Míg eszme röptét, nyelv varázsát
 Hordom szivemben s ajkamon :
 Úgy érzi lelkem, drága rózsák
 Nyíltára ébred hajnalom !
 S ha büszke dalra lelkesültem
 Nagy lelkekkel egyesültem :
 Akárki törjön ellenem,
 Enyém a legszebb győzelem !

IRODALOM.

Pindaros teljes fordítása.

Pindaros. Magyarul tolmácsolta Csengery János. Kiadja a M. Tud. Akadémia Class.-Phil. bizottsága. Budapest, 1929. 440 l.

Manapság mosolyogva olvassuk elődeink lelkesedésének azt a különös megnyilvánulását, hogy Liszt Ferencet, a világhírű zene-művészt, első hazatérése alkalmából diszkarddal lepték meg. Éppilyen bizarr dolognak látszanék ma, ha legkiválóbb költőink ambícióját kielégítené egy-egy győztes versenyparipa vagy autó gazdájának, s a futó- és bokszbajnokok győzelmének dicsőítése. Voltaire még gúnyolódva «a bokszolók és görög kocsisok dalnokának» nevezte Pindarost, «a szicíliai király első hegedűsét.» Az olympiai játékok felújítása óta már más szemmel nézzük Pindarost. Ha azt látjuk, hogy ma is az olympiai győzelem vagy más sport-bravur (pl. repülési rekord) milyen hamar kiragadja az új bajnokot az ismeretlenség homályából s hogy nemcsak a dicsőség sugározza körül őket, ünnepies fogadtatás, miniszteri szónoklat és parolázás, bankett, fényképész-roham, újságcikkek, autogrammkérők ostroma s megannyi hasonló kísérőjelenség alakjában; hanem új és ragyogó karrier vagy legalább is biztos helyzetet teremtő állás is lehet az anyagi jutalma a bajnokságnak: akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a görög vallás és kultúregység szimbólumát megtestesítő olympiai ünnepi játékoknak győzteseit olyan költők magasztalták, mint Pindaros s hozzá még rendszerint nem is annyira a lelkesedés önzetlenségével, mint inkább megrendelésre és illő honorárium fejében.

A győzelmi ódák (epinikionok) költője azonban nem csupán költői feladatot oldott meg. Nem egyszerű szavalatot kellett írnia, hanem olyan változatos ritmusú kardalt, melynek általa megzenésített dallamára lépdelt zenekíséret mellett a népes énekkar az ünnepelt bajnok tiszteletére rendezett ünnepélyen. A szöveg ritmusának bonyolult volta tehát szoros kapcsolatban állott a zenei szerkezet kivalmalmaival. Gondoljunk a mesterdalnokok hosszú, 25—30 soros

strófáira s arra, hogy mester csak az lehetett, aki új ritmusképletekből összeállított dalt, vagyis új strófaszerkezetet tudott alapítani. Hasonló lehetett a helyzet a győzelmi ódákkal. Bár alkalmi műfaj volt, melyet szövege miatt csak egy ízben lehetett előadni, mégis, úgy látszik, követelmény volt az, hogy minden győzelmi ódának más-más legyen a metrikai felépítése. Legalább erre enged következtetni Pindarosnak épségben fennmaradt 44 epinikionja.

E metrikai sokféleség rendkívül megnehezíti a fordítást. Míg a dráma és más költői műfajok műfordítójának elegendő, ha bizonyos virtuozitásra tesz szert a nagyjában egyforma iambikus vagy daktilikus sorok kezelésében, sőt az aeol dalköltészet 4-4 soros alkaïosi és sapphói strófáinál is voltaképpen csak három, illetőleg kétféle verssorral kell megbirkóznia, addig az epinikion metrumának hihetetlenül gazdag alakulataival szemben felmerül az a probléma, hogy vajjon szükséges-e az eredeti metrumot pontosan visszaadni. S erre a kibúvóra nagyon is rászorul a műfordító, mert a pindarosi stílus érthetőségének nehézsége, a «pindarosi homály», valóságos szállóigévé vált. Egyrészt ez a magasan szárnyaló pathetikus stílus nem valamely dialektusnak költői kicsiszolása, hanem afféle alkalmi műnyelv, melyet a költő alkotott meg dór alapon, aeol és attikai színezéssel keverve, hogy méltó legyen a panhellén jelentőségű események megéneklésére. Másrészt ma már nem mindig érthető az a sok mythologiai elbeszélés és utalás, mely azt a célt szolgálta, hogy a hőrszok kiválóságához viszonyítva, az ünnepekt bajnok önhitté ne válják, hanem éppen ellenkezőleg ő is meg kortársai is igyekezzenek e fennkölt példák nyomába lépni. Horatius nem ok nélkül hasonlította Pindaros előadásmódját a hegyről lerohanó patakhoz (*monte decurrens velut amnis*), magát meg óvatosan a szorgalmas matinszi méhhez, hogy így elháríthassa magától a görög lantossal való versenyzés nehéz feladatát (*Od. IV. 2*). Ő, aki a megszokott egyszerű rövid strófákat műveli, félreérti Pindarosnak a szokottól eltérő változatos ritmusszerkesztését (*numerisque fertur lege solutis*), aminek oka abban rejlik, hogy Pindarosnál a szöveg karöltve haladt testvérpárjával, a zenével, ellenben Horatiusnál a lant már csak hallgatag szimbóluma az immár nem éneklesre, hanem szavalásra vagy olvasásra szánt költészetnek.

Ha Horatiusnál ilyen félreértésre bukkanunk, holott őt Pindarostól alig négy és fél évszázad választja el, csodálkozhatunk-e azon, ha az újkori költők (Klopstock, Platen stb.) az utánzást a homályosság s a féktelenségig felesapongó entuziazmus erőszakolásában

próbálták megvalósítani? Csoda-e, ha ily körülmények között Malherbe az epinikionokat gallimatiasnak minősítette s Voltaire-nek is teljesen hamis fogalmi voltak Pindarosról, mert különben aligha aposztrófálta volna egyik versében így:

«Te, akiben megvan az a tehetség, hogy sokat beszélj a nélkül, hogy valamit mondanál, te, aki tudós módon zengesz verseket, melyeket senki sem ért meg s melyeket mégis csodálni kell.»

Az új humanizmus, nevezetesen Goethe s a tudós Boeckh fара-dozásai, óta a thébai költőfejedelem egyre több megértésre talál. Nálunk Fábchich József az első magyar teljes Pindaros-fordítás szerzője (1804). Műve ma már teljesen élvezhetetlen, hiszen metrikus formában írt fordításának nyelvét kortársai sem magasztalták. Már irodalmi értékűnek mondható Kazinczynak a 6. olympiai ódáról készült fordítása (a *Hebe* 1826. évfolyamában).

Azóta egyre gyarapodik nálunk a Pindaros-kultusz híveinek száma s a vele foglalkozó tudós szakmunkák szerzőiként említhetjük pl. Hóman Ottó, Ábel Jenő, Maywald József, Fináczy Ernő s Hornyánszky Gyula neveit, a műfordítók között pedig Radó Antalt, ki görög antológiájában három, s Hegedűs Istvánt, ki az Egy. Philol. Közlönyben több óda fordítását közölte. E részleges vállalkozások még mindig megoldatlanul hagyták a teljes Pindaros-fordítás problémáját.

Erre a nagy feladatra csak olyan nyelvűművész vállalkozhatott, mint Csengery, ki felvértezve az antik görög nyelv és kultúra alapos ismeretével, költői készségét majdnem egy félszázadon át folytatott műfordítói szorgalommal csiszolta ki, hogy megcáfolhassa Herdernek a pindarosi ódákról szóló jellemzését, mely szerint «az ember Tantalusként áll e költészet folyamában: a zengő áradat eltűnik s arany gyümölcsei is teljesen hozzáférhetetlenek maradnak». Valóban, ha a classica-philologia leghivatottabb művelői, a németek, közül még egy műfordítónak sem sikerült a három görög tragikust, Aischylost, Sophoklest és Euripidest teljesen átültetni, holott ezt a lehetetlennek látszó feladatot nálunk Csengery már megoldotta, akkor azt is szinte természetesnek fogjuk találni, hogy a teljes Pindaros-fordítás dolgában is megelőzze a németeket. Aki Pindarosnak minden gondolatát és nyelvi szépségét vissza akarja adni, annak voltaképpen prózában kellene a fordítást végeznie, így cselekedett nem régiben Franz Dornseiff (1921). Ilyen fordításnak lehet didaktikai szempontból jogosultsága, mint amilyen volt pl. Csengerynek és Gyomlaynak a jobblétre szenderült néhai görögépítő számára készült szemelvé-

nyes prózai Homeros-fordítása, azonban irodalmi értéke mégis kevesebb a kötött formában készült műfordításnál.

Vannak műfordítók, kik az eredeti antik versmértéket valamely hozzánk közelebb állóval helyettesítik. Ezt tette maga Csengery is Horatius-fordításában, hol rímeket is alkalmazott. Aránytalanul nehezebb ennek az eljárásnak a követése Pindaros számtalan különböző és hosszú strófái miatt, mert ha ezeket a műfordító modern ritmusú strófákba, mint valami Prokrustes-ágyba akarja belegyömöszölni, úgy járhat, mint a német Stowasser, aki a strófák kiegészítése kedvéért kénytelen bő lére eresztett fordítást adni s zárjelbehelyezéssel tünteti fel, hogy mi az, amit ő toldott hozzá Pindaros szövegéhez. Csengery ezt a véglelet épp úgy elkerülte, mint a másikat, mely a szótagok számát és időmértékét is hű alkalmazkodással követi. Hogy ez utóbbi szolgálja eljárás hova vezet, azt tapasztalhatta Thiersch fordításánál, melyről a legkiválóbb német classicus-philologus, Wilamowitz-Moellendorff (maga is kitűnő Pindaros-fordító) így nyilatkozik: «verdeutsch, aber wahrlich nicht deutsch».

Ilyen tanulságok után Csengery a Radó Antal-féle rímes Pindaros-fordítás eszméjét sem követte, hanem igyekezett az értelem hű visszaadása mellett a versmértéket lehetőleg híven követni. Hogy ez mennyire sikerült neki, azt legjobban illusztrálhatja egy néhány soros kis összehasonlító mutatvány az orchomenosi Asopichos ifjúnak a rövidtávú (stadion) versenyfutásban aratott győzelmét dicsőítő 14. olympiai epinikionból, melyet Radó Antal és Hegedüs István is lefordítottak.

Ennek az ódának első strófáját prózai fordításban úgy próbálom visszaadni, hogy híven megőrizsem az egyes verssorok gondolati tartalmát az azt kifejező szókkal együtt :

Kephisosi vizeknek sors szerinti birtokosai,
 Kik e szépsikajú helyet lakjátok,
 oh, ti megénekelt királynői a gazdag
 Orchomenosnak, Kharisok, az ősrégi minyasok védelmezői,
 hallgassátok meg fohászomat!
 Hiszen ti általatok a gyönyörű is és
 az édes is mind teljesedésbe megy a halandók számára,
 akár bölcs, akár szép, akár dicső férfi valaki.
 Hiszen az istenek sem a szent Kharisok nélkül
 rendezik a kartáncokat
 s a lakomákat sem ; hanem sáfáraiként minden

mennybéli dolgoknak.
 elhelyezvén az aranyíjjas
 pythói Apollon mellé trónusaikat,
 az olymposi atyának örökké tisztelettel hódolnak.

Radó Antal a strófát két szakaszba bontva, rímes sorokban így tolmácsolta :

Kik híres-paripájú földön laktok,
 Hol Cephisusnak árja hömpölyög :
 Dicsőített Gráciák, kik ott uralgtok
 A nagyhirű Orchomenos fölött.
 Védői ti az ősi minieknek :
 Halljátok szómat, im hozzátok esdek!

- Mert töletek jut csak a föld fiához
 Minden, mi édes, minden, ami bájos :
 A hír, a szépség, meg a bölcsesség.
 Az istenek sem ülnek lakomát.
 Nem hallgathatnak ők se kar-zenét.
 Ha fönn nem vagytok ti, oh Gráciák!
 Az égben is mindent ti osztotok,
 Az égben, odafönn van trónotok
 Az aranyívű jós Apollo mellett,
 S hódoltok az olympi fejedelemnek!

Hegedüs István interpretációja így hangzik :

Kefizos lány kebelén
 Tűz-méneket nevelő völgy gazdag ölen lakó
 Kellemek, ti a fényes Orkhomenosnak
 Öröknevű istennői, őrei még az ős Minüeknek :
 Kérlek esengve, figyeljeteek rám! Hisz örömet ti
 Adtok a halandónak, hogyha az.
 Bölcs eszű, ha deli és ha harcba' kitűnő.
 Sőt lakomát nem ülnek az istenek sem.
 Táncra se' kelnek a Kellemek kara nélkül.
 Az égbe' minden az ő kezök műve, ők az
 Arany-tegzű Apollo mellett
 Buzgó imát rebegeve mondnak, olympi Zeüsz tenéked.

S most lássuk ugyanezt Csengery átültetésében :

Oh Kharisok, kik a Kephisosnak
 Partjain lakoztok, a széplovú réten!
 Oh ti, sokat megénekelt fejedelmi női
 Orkhomenosnak, az ősi minyasokat akik őrzitek.

Halljátok meg imámat!
 Ami édes és gyönyörű, csakis
 Általatok nyeri, bármily szép vagy okos
 S bármi dicső legyen is, mindenki a földön.
 Mert a Kharisok nélkül az Ég se tart
 Táncot avagy lakomát;
 Minden jó dolognak a mennyben a Kharisok
 Legfőbb sáfárai.
 Ők Pytho arany-nyilas istene
 Mellé helyezik trónussukat
 S ott az Olympos urának hódolattal adóznak örökké.

Ebből az összehasonlításból kiderül, hogy Csengerynek sikerült legjobban megközelíteni nemcsak Pindaros gondolatainak kifejezési módját, hanem a versmértéket is olyannyira, hogy nem egy sor a szótagok számát és időértékét tekintve is teljesen azonos az eredetivel (ilyen pl. mindjárt az első sor) vagy legalább a lábak számában egyező.

Természetesen sokszor előfordul, hogy a formai hűség kedvéért le kell mondania az értelem egészen pontos visszaadásáról, főleg ha a sportélet szakkifejezéseiről van szó, azonban a lap alján a magyarázó jegyzetek itt is pótolják ezt a kikerülhetetlen fogyatékossgát. Így pl. a 3. olympiai ódában a *δωδεχάρναμpton τέρμα*, magyarul: «tizenkettős stadionnak célpontja», a jegyzet magyarázata azonban helyes: tizenkét fordulattal körülnyargalt célpont.

Csengery, annyi görög és latin mű fordítása után, Pindaros fordításával betetőzte eddigi működését. S van mégis valami, aminek megemlítését nélkülöztem művében. A Pindaros életéről és költészetéről szóló magvas bevezetésben ezt olvassuk: «Milyen pótolhatatlan kár, hogy az ódáknak és előadásuknak nagyon fontos alkotóeleme: az ódák zenéje, dallama ránk nézve nyilván örökre elveszett!» Egy dallamot mégis ismerünk: a *χρυσέα φόρμιγξ* kezdetű 1. pythói ódát Athanasius Kircher *Musurgia*-jából (1650). Igaz ugyan, hogy az a kódex, melyre Kircher mint e dallam lelőhelyére hivatkozik, nem volt megtalálható eleddig s ezért Jan fel se vette az antik görög dallamok gyűjteményébe (*Musici scriptores Graeci*). Minthogy azonban a zenetörténészek szerint ez a dór hangnemben komponált dallam stílusánál fogva megfelel a Pindaros korabeli vokál-zene kritériumainak, azért különféle kiadásokban nemcsak a németeknél jelent meg, pl. Breitkopf-Härtelnél, görög és német szöveggel hangversenyelőadás céljaira hárfakísérettel ellátva Fleischernek és Thierfeldernek egymástól némileg eltérő kiadásában, hanem nálunk

is a *Magyar Arion* című vegyeskar-gyűjteményben Dohnányi néhai mesterének, Koesslernek harmonizálásával, úgyhogy gimnáziumi énekkaraink s zenetörténeti hangversenyeink műsorában Pindaros neve nem ismeretlen.

Ha végül megemlítjük, hogy a könyvet a tulajdonnevek betűrendes magyarázata egészíti ki, örömmel állapíthatjuk meg, hogy Csengery Pindaros-fordítását belátható időben aligha fogja valaki túlszárnyalni.

Wagner József.

Francia könyv a magyar revizióról.

Aldo Dami: *La Hongrie de Demain*. Critique des programmes revisionnistes. Paris. André Delpeuch Éditeur. 1929. 227 és 3 l. Két térkép-melléklettel.

A szerző célja megismertetni honfitársaival és a franciául értő világgal a magyar revizionista törekvéseket és előkészíteni a közvéleményt az előállható változásokra.

Műve két részre oszlik: az első általánosnak nevezhetjük, a másodikban egyenkint veszi sorra és bírálja meg a különféle javaslatokat és tervezeteket.

Az első rész első fejezetében bejelenti, és a munka ebből a tételtől indul ki, hogy a Népszövetség XIX. cikkelye a végrehajthatatlanná lett szerződések újra megfontolásával kaput nyitott az irredentizmus előtt, mely ezzel bevonult a Népszövetségbe, tehát a kérdés tárgyalása elől kitérni bajos. Szerinte taktikai hiba volt a most már el nem kerülhető változások előtt megnyitni az utat, de ezzel a francia érdekből tett kijelentéssel szemben meg kell nyugtatnunk a szerzőt a felől, hogy az utat az a bizonyos XIX. cikkely nyitotta meg. A magyar kormány ugyan az ettől a cikkelytől kiállításba helyezett remények alapján határozta el magát a trianoni békeszerződés aláírására, de a cikkely holt betű maradt egészen addig, amíg az 1925-iki locarnói egyezménytől biztosított határok közé csupán a nyugati határokat vették be, a keletieket pedig kihagyták. 1925 vége óta tehát, mikor a keleti határok biztosításának terve hajótörést szenvedett, a keleti határok egyrészt a garancia hiánya, másrészt az ennek következtében feléledt reviziós tervek és találgatások egyre gazdagabb irodalma és erősödő hullámverése folytán, elveszítették merevségüket, amely a francia államférfiak dogmája volt. Aldo Dami sem írhatta volna meg könyvét 1925 előtt

a nélkül, hogy honfitársainak haragját osztatlanul magára ne vonta volna, míg ma már az ő hazájában is visszhangra talál a megállapításával, hogy a legyőzöttektől eszközendő fizetések morális alapját nem a legyőzetés pusztá tényére építették, hanem arra, hogy a háború felidézésében bűnösök voltak; és hogy a népszavazás mellőzése Magyarországon súlyos taktikai hiba volt, mert az ellen sehová sem lehetett volna fellebbezni, míg annak mellőzése új elrendezés követelését is törvényesítheti. A szerzőnek teljesen igaza van, de honfitársai ezt az érvet csak akkor méltatták figyelemre, mikor az idő és a körülmények ellenök fordultak. Ma már ez csak elmélet; a gyakorlat a revíziónak csupán módzatait ismeri, mert az elvi kérdés végérvényes elintéztét nyert. Nagyon érdekes megállapításunk a következetlenség átkát, mely a békeszerződés megalkotóit abban sujtotta, hogy Aldo Dami francia létére sem tartja komolynak, hogy a békeszerződés történelmi aláépítésével előhozakodjék. Mikor Pozsonyt Magyarországnak ítéli oda, elfelejti annak Bratislava nevét és elfelejti Bratiszláv fejedelmet, akinek a nevét azért kell minden idegennek tördelnie, hogy megtanulja, hogy Pozsonyt a csehek Bratiszláv révén szerezték meg; amikor Temesvár visszacsatolását sürgeti, elfelejti a szerb fejedelmeket, akiknek bölcsője ott ringott, bár arról a franciákon kívül sem a szerbek, sem a temesváriak semmit sem tudnak, a románokat pedig nem volna kíváncsi felől megkérdezni; amikor pedig románoktól lakott területek visszacsatolását mondja szükségesnek, nem jut eszébe Trajanus császár és a rómaiak Dáciája. Miután a határok felolvadtak, a francia Aldo Dami az első, aki mellőzi az ellenséges propaganda történelmi érveit.

Ezek a szomorú valótlanságok egyszerre komolytalanabbá lettek, mikor a revízió kérdése a konkretizálás stádiumába került, de szerzőnk a komolyabb megfontolások idejében azt is örömmel állapítja meg, hogy a magyar közvélemény szintén feladta integritási alapon formulázott követeléseit, hogy a hüvösebb mérséklés útjára térjen. Megjegyezzük, hogy az csupán látszólagos, mert abban az esetben, ha Magyarország közvéleménye ma egy részleges revízió eshetőségével meg is barátkoznék, az semmiképpen sem volna egyszerűsmind a trianoni békeszerződés igazolása, mert az ellene támadt elégtelenség ma már nem csupán a magyarokra terjed ki, hanem azon nem-magyar elemekre is, amelyek az elszakítás után ugyanazt a sorsot kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésből kaptak. Az elégtelenség a valóságban a történelmi Magyarország egész

területére kiterjed a Kárpátok és a Dráva—Duna között ; mindenüvé, ahol az ezeréves együttélés emléke él és annak eleven ereje hat.

Aldo Dami hibáztatja Rothermnerre lord követelését azért, mert Magyarország olyan jelentékeny nemzeti kisebbségeket kapna, hogy a kisebbségek védelmét kellene biztosítani és ezzel a kérdés elülről kezdődne. Szerinte a szomszédos államoknak meg kell szabadulniok a kisebbségi kérdéstől, ami csak azáltal érhető el, ha Magyarország abszolút többségű területet kap vissza és amennyiben ez nem volna lehetséges (Erdély), az ottmaradt magyarságnak önkormányzat volna biztosítandó.

Dicséretreméltóan elismeri, hogy a magyarok a történelmi Magyarországnak régebbi birtokosai voltak, mint a nemzetiségek és hogy ők áldozták fel magukat Európa védelmében (50—51. l.), míg a nemzetiségek megmaradtak vagy később helyezkedtek el Magyarország területén ; hogy Erdély sokkal inkább alkotórésze volt Magyarországnak, mint Elzász-Lotaringia Franciaországnak ; hogy a trianoni békeszerződést nem a nép akarata vagy a magyarországi nemzetiségek panaszai és követelései alkották meg, hanem az ellenséges propaganda (la propagande de intellectuel, ou des centres extérieurs, Bucarest, Prague, Belgrade et même Pétersbourg). A nép a változást csak elfogadta, de nincsen megelégedve vele. A győztes hatalmak igazságosabbak lehettek volna, mert ez módjukban állott, de a trianoni békeszerződés megalkotásával súlyos igazságtalanságot követtek el, ami abból állott, hogy tiszta magyar területeket daraboltak szét, mint egykor Lengyelországgal tették.

Ezeket az igazságtalanságokat Aldo Dami 17 pontban foglalja össze : 1. Magyarország 18 milliós államból 8 milliós államná lett, holott a magyarok száma 11 millió ; 2. az elvett 10 millió lakos között tehát 3 millió a magyar ; 3. a magyarság harmadrésze tehát idegen uralom alatt él ; 4—5. mindegyik «Elszászban» 30 % magyar maradt ; 6. Az elvett 10 millió lakos fele szintén idegen uralom alatt él (pl. a németek, rutének stb.) ; 7. igazságos elosztással Csonkamagyarország felemelhető a régeinek egyharmadrészéről annak kétharmadrésze ; 8. Magyarország a magyaroknak csak 67 %-át tartotta meg ; 9. az erdélyi magyarságot leszámítva 10. 2 millió magyart vissza lehetne csatolni Magyarországhoz ; 11. a civilizáció nem engedi meg, hogy a műveltebb magyarság balkáni uralom alatt éljen ; 12. az új államoknak erős kisebbségeik vannak, így Lengyelországban 60 % a lengyel, Csehszlovákiában 43 % a cseh, Romániá-

ban 67 % a román (Jugoszláviát nem említi!); 13—15. hogy a régi Magyarország 53 %-os magyar többségét megtörjék, a szomszédos államoknak olyan területeket adtak, hol azok nemzetei erős kisebbséget alkottak; 16. népszavazás esetén ez sohasem történt volna meg; 17. a népszavazás mellőzésével is visszacsatolható volna 23,000 km² terület 1.800,000 lakossal.

A mű második része foglalkozik a Reviziós Liga kiadványaival és Rothermere lord javaslatával és a kettővel szemben egy közép-arányos határvonalat javasol, amely a következő vonalakat csatolná Magyarországhoz: Pozsony, Nyitra, Léva, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Ungvár, Munkács, Szatmárnémeti, Nagykároly, Zilah, Nagyvárad, Nagyszalonta, Arad, Temesvár, Zsombolya, Zenta, Óbecse, Szabadka, Zombor, Délbaranya, Muraköz.

Nyugat-Magyarország kérdésével nem foglalkozik.

A fentiek alapján «Holnapi Magyarország» 11·5 millió lakossal rendelkezne, miáltal szomszédaival arányosabb lenne, de azért azok is megtarthatnák abszolút túlsúlyukat Magyarország fölött. Míg a magyarság a mai Magyarországon 89 %-ot tesz ki, Rothermere lordéban pedig 72-re szállna alá, Aldo Damiéban 78 %-ra rugna.

Munkájának az a tulajdonsága, hogy francia ember franciául írta meg és Franciaországban adta ki, a fenti javaslat felé is hatalmas lökést jelent; ha egyébbel nem, felvilágosító munkájával, mely a könyvet francia politikusok kézikönyvévé avatja. Érdemleges részét nem vagyunk hivatva eldönteni, mert az már politikum, de úgy hisszük, hogy abban az esetben, ha e javaslatot a közvélemény magáévá tenné, válaszolnunk kell azon kérdésre, hová lesz akkor az integritás. Erre nézve is több választ lehet alkotni, ami a helyzetet korántsem teszi vizsgáztalanná. De a találgatások helyett sokkal helyesebbnek tartjuk rámutatni arra, mit ma talán legfontosabbnak tartok: a magyar történelem és a magyar múlt megvédelmezésére.

Mert az idők jele, hogy a Magyarországgal szembenálló erők ma már akként oszlanak meg, hogy a trianoni határokat a kormányok ereje védelmezi csupán, a tudomány ereje viszont a magyar múlt ellen vonul fel, hogy az elkerülhetetlen revízió által megnövelt Magyarország alól a múlt alapját húzza ki. Nem szabad fejünket hitetlenül csóválunk, mert ez a támadás sokkal előbbre haladt, mint ahogy azt szakembereink gondolnák. Csak egy példát: Erdély és a Bánát mindaddig Romániához tartoztak, amíg attól a magyarok Erdélyt 1691-ben, a Bánátot 1718-ban el nem foglalták. A cambridgei

egyetemi nyomdától a jelen évben kiadott balkántörténeti munkának ez az állítása mindeddig cáfolatlanul áll a világ előtt, melynek összes komoly könyvtárai siettek e munkát megszerezni. Az integer magyar mult védelmét a részleges revízió sem feleslegessé, sem tilossá nem teheti történészeink részére, akiknek ideje széttekinteni a világirodalomban, hol a harc a magyar történelmi mult átalakításáért nagy lendülettel folyik.

Horváth Jenő.

HIBAIGAZÍTÁS.

Folyóiratunk októberi füzetében a 129. lapon, alulról számítva az ötödik sorban *Hitelszövetkezetünk* helyett *Hitelszervezetünk* olvasandó.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

620. SZÁM

1929 JÚLIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1929

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. JÓKAI. — Síremlékének felavatásán. — Berzeviczy Alberttől —	1
II. ÚJ TÖRVÉNY A PORNOGRÁFIA BÜNTETÉSÉRŐL. — Finkey Ferenctől —	4
III. A SZERVES ÉLET METAFIZIKÁJA. (I.) — Báró Brandenstein Bélától —	28
IV. POGGIO- ÉS ARLOTTO-ELEMEK A MAGYAR ANEKDOTA- IRODALOMBAN. — György Lajostól —	56
V. TÖRTÉNETÍRÁS ÉS TÖRTÉNETFILOZÓFIA. (II.) — Marót Károlytól —	91
VI. A SZÁMÚZÓTT. — Elbeszélés. — Karalyenko után, oroszról — Be- rényi Lászlótól —	119
VII. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Regény-részlet.</i> — <i>Novemberi dal.</i> — Sza- boleska Mihálytól —	138
VIII. SZEMLE: 1. <i>Gróf Andrássy Gyula.</i> — Berzeviczy Alberttől. 2. <i>Székelv Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgyön (1875).</i> — Kristóf Györgytől —	140
IX. IRODALOM: 1. <i>Egy amerikai folyóirat Gróf Andrássy Gyula</i> <i>történeti munkájáról.</i> — d.-tól. 2. <i>Az új olasz irodalom és az európai egyetemesség.</i> — (Italo Siciliano: <i>Il Teatro di Pirandello ovvero i Fasti dell' Arti-</i> <i>ficio.</i> — Massimo Bontempelli: <i>Il figlio di due madri.</i>) — Kál- lay Miklóstól. 3. <i>A magyar esztétika története.</i> — (Mitrovics Gyula: <i>A magyar</i> <i>esztétikai irodalom története.</i>) — s.-tól —	150

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi-könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

621. SZÁM

1929 AUGUSZTUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. MISZTIKUS ELEMEEK ARANY JÁNOS KÖLTÉSZETÉBEN. — Trencsény Károlytól — — — — —	161
II. LESSING. — Lukács Györgytől — — — — —	181
III. BÁRÓ PASTOR LAJOS EMLÉKEZETE. — Áldásy Antaltól — —	186
IV. A SZERVES ÉLET METAFIZIKÁJA. (II.) — Báró Brandenstein Bélatól — — — — —	206
V. BIRTOKOS VÁROSAINK ÉS KÖZSÉGEINK GAZDASÁGI POLI- TIKÁJA. — Gesztelyi Nagy Lászlótól — — — — —	240
VI. PÁRBESZÉD. — Elbeszélés. — Pilnyák Borisz után, oroszból — Bonkáló Sándortól — — — — —	275
VII. KÖLTEMÉNYEK: — <i>A samáriai asszony.</i> — Szász Károlytól. — <i>A csárda.</i> — Lenau után, németből — Havas Istvántól — — —	281
VIII. TÖRÖK NÉPBALLADA BUDA ELESTÉRŐL. — Kúnos Ignáctól	288
IX. SZEMLE. — <i>Shakespeare-fordításainkról.</i> — Berzeviczy Alberttől	296
X. IRODALOM: 1. <i>Európai külpolitika.</i> — (Gratz Gusztáv: <i>Európai külpolitika.</i>) — Bajza Józseftől.	
2. <i>Regény Körösi Csoma Sándorról.</i> — (Szántó György: <i>A bölcső.</i>) — Kristóf Györgytől.	
3. <i>Egy új magyar regény.</i> — (Molnár Ákos: <i>Végre egy jó házas- ság.</i>) — —s.-től.	
4. <i>Egy orosz bölcséleti folyóirat.</i> — (<i>«Der russische Gedanke».</i>) — Laziczius Gyulától.	
5. <i>I. Ferenc József levelei.</i> — (<i>Ferenc József sajátkezű bizalmas leve- lezése és titkos rendelkezései.</i>) — Török Páltól.	
6. <i>Eugénia császárné.</i> — (Paléologue, Maurice: <i>Eugénia császárné vallomásai.</i>) — —k —l.-től — — — — —	299

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek oimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

622. SZÁM

1929 SZEPTEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZÉCHENYI SAJTÓPOLITIKAI ESZMÉI A VILÁG-BAN. —	
Hlatky Endrétől	321
II. SZERB KÖLTŐK MAGYARUL. — Bajza Józseftől	340
III. CHARAKTEROLÓGIA. — Waldapfel Jánostól	373
IV. A HABSBURGOK ELSŐ SZTAMBULI REZIDENSE. (I.) — Török	
Páltól	413
V. HOMEROS ILIASÁNAK HUSZONKETTEDIK ÉNEKE. — Csen-	
gery Jánostól	436
VI. CSATHÓ KÁLMÁN. — Kéky Lajostól	452
VII. SZEMLE: — 1. <i>Hugo von Hofmannsthal.</i> — Kállay Miklóstól.	
2. <i>Knut Hamsun.</i> — K. M.-től	470
VIII. IRODALOM. — <i>P. Gulácsy Irén elbeszélései.</i> — (P. Gulácsy	
Irén: <i>Ragyogó Kovács István.</i>) — v. g.-tól	478

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

MAGYAR KLASSZIKUSOK

40 kötetben

A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat

Diszes egésvászonkötésben, finom famentes papíron

Ára 148— pengő

Tartalma :

1. Kazinczy Ferenc művei. A bevezetést írta	Dézsai Lajos
2. Kisfaludy Sándor	« Tordai Anyos
3. Csokonai Vitéz Mihály	« Baltazár Dezső
4. Berzsenyi Dániel	« Kapi Béla
5-6. Kisfaludy Károly	« Galamb Sándor
7. Kölcsey Ferenc	« Radó Antal
8. Katona József	« Hevesi Sándor
9. Bajza József	« Négyesy László
10. Czuczor Gergely	« Lányi József
11. Garay János	« Sajó Sándor
12. Jósika Miklós	« Császár Elemér
13-16. Vörösmarty Mihály	« Berzeviczy Albert
17-20. Petőfi Sándor	« Pekár Gyula
21-24. Arany János	« Voinovich Géza
25-27. Tompa Mihály	« Ravasz László
28-29. Kemény Zsigmond	« Rákosi Jenő
30. Madách Imre	« Voinovich Géza
31-34. Gyulai Pál	« Kozma Andor
35. Szigligeti Ede	« Szász Károly
36. Vajda János	« Pintér Jenő
37. Péterfy Jenő	« Ambrus Zoltán
38. Beöthy Zsolt	« Kéky Lajos
39. Magyar népdalok	« Vargha Gyula
40. Magyar népballadák	« Vargha Gyula

VAS GEREBEN MŰVEI

a Franklin-Társulat kiadásában

Eredeti, változatlan szövegű teljes kiadások

	Füzve		Füzve
Nagy idők, nagy emberek	7 P	Jurátus élet — — — —	5 P
A porös atyafiak — — —	9 «	Életunt ember — — — —	5 «
Egy alispán — — — —	10 «	II. József császár — — —	5 «
Garasos arisztokrácia —	7 «	Parlagi képek — — — —	5 «

Megjelent még

BARABÁS ÁBEL

VAS GEREBEN ÉLETRAJZA

Füzve 5 pengő

A KÜLFÖLD NAGY REGÉNYEI

A modern regény reprezentatív könyvsorozata

30 kötetben

Díszes, művészi egészvászonkötésben **125**— pengő

A gyűjtemény tartalma:

Balzac : Ursule Mirouet.

Barrès : Kitépett sarjak I/II.

Bonsels : Emberek útja.

Tündérvilág.

Csehov : A semmirekellő. — A halál árnyai.

Dosztojevszkij : Netocska Nezvanova.

Duhamel : Ejféli vallomás.

Dümov : A szélhalászkok.

Gide : Meztelen.

Gogoly : Régimódi földesurak.

Bulyba Tárász.

Gorkij : Gorgyjejev Foma I/II.

Hauptmann : Thiel pályáőr. — A soanai eretnek.

Hémon : Mária Chapdelaine.

Jerome K. Jerome : Minden út a Kálváriára vezet.

Lewis : Arrowsmith I/II.

Loti : Izlandi halász.

Löns : A második arc.

Nansen : A Menthe-testvérek. — Mária.

Noailles : Új remény.

Reade : A földönfutó örökös.

Schnitzler : Garlan Berta asszony.

Shaw : Cashel Byron mestersége.

Stevenson : A balantraei földesúr.

Turgenyev : Tavaszi hullámok. — Első szerelem.

Unamuno : Kőd.

Zweig : Az érzések zűrzavara.

Megrendelhető előnyös havi részletfizetési feltételek mellett a

FRANKLIN-TÁRSULAT könyvkereskedésében,
Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

MAGYAR KLASSZIKUSOK

40 kötetben

A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat

Diszes egésvászonkötésben, finom famentes papirosos

Ára 148— pengő

Tartalma :

1. Kazinczy Ferenc művei. A bevezetést írta	Dézsi Lajos
2. Kisfaludy Sándor	« Tordai Anyos
3. Csokonai Vitéz Mihály	« Baltazár Dezső
4. Berzsenyi Dániel	« Kapi Béla
5-6. Kisfaludy Károly	« Galamb Sándor
7. Kölcsey Ferenc	« Radó Antal
8. Katona József	« Hevesi Sándor
9. Bajza József	« Négyesy László
10. Czuczor Gergely	« Lányi József
11. Garay János	« Sajó Sándor
12. Jósika Miklós	« Császár Elemér
13-16. Vörösmarty Mihály	« Berzeviczy Albert
17-20. Petőfi Sándor	« Pekár Gyula
21-24. Arany János	« Voinovich Géza
25-27. Tompa Mihály	« Ravasz László
28-29. Kemény Zsigmond	« Rákosi Jenő
30. Madách Imre	« Voinovich Géza
31-34. Gyulai Pál	« Kozma Andor
35. Szigligeti Ede	« Szász Károly
36. Vajda János	« Pintér Jenő
37. Péterfy Jenő	« Ambrus Zoltán
38. Beöthy Zsolt	« Kéky Lajos
39. Magyar népdalok	« Vargha Gyula
40. Magyar népballadák	« Vargha Gyula

VAS GEREKEN MŰVEI

a Franklin-Társulat kiadásában

Eredeti, változatlan szövegű teljes kiadások

	Füzve		Füzve
Nagy idők, nagy emberek	7 P	Jurátus élet	5 P
A porós atyafiak	9 «	Életúnt ember	5 «
Egy alispán	10 «	II. József császár	5 «
Garasos arisztokrácia	7 «	Parlagi képek	5 «

Megjelent még

BARABÁS ÁBEL

VAS GEREKEN ÉLETRAJZA

Füzve 5 pengő

A KÜLFÖLD NAGY REGÉNYEI

A modern regény reprezentatív könyvsorozata

30 kötetben

Díszes, művészi egészvászonkötésben **125**— pengő

A gyűjtemény tartalma:

Balzac : Ursule Mirouet.

Barrès : Kitépett sarjak I/II.

Bonsels : Emberek útja.

Tündérvilág.

Csehov : A semmirekellő. — A halál árnyai.

Dosztojevszkij : Netocska Nezvanova.

Duhamel : Éjféli vallomás.

Dümov : A szélhalászek.

Gide : Meztelen.

Gogoly : Régimódi földesurak.

Bulyba Tárász.

Gorkij : Gorgyjejev Foma I/II.

Hauptmann : Thiel pályáőr. — A soanai eretnek.

Hémon : Mária Chapdelaine.

Jerome K. Jerome : Minden út a Kálváriára vezet.

Lewis : Arrowsmith I/II.

Loti : Izlandi halász.

Löns : A második arc.

Nansen : A Menthe-testvérek. — Mária.

Noailles : Új remény.

Reade : A földönfutó örökös.

Schnitzler : Garlan Berta asszony.

Shaw : Cashel Byron mestersege.

Stevenson : A balantrai földesúr.

Turgenyev : Tavaszi hullámok. — Első szerelem.

Unamuno : Kőd.

Zweig : Az érzések zűrzavara.

Megrendelhető előnyös havi részletfizetési feltételek mellett a

FRANKLIN-TÁRSULAT könyvkereskedésében,
Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

PAÁL LÁSZLÓ

halálának 50 éves fordulójára megjelent

Dr. LÁZÁR BÉLA

PAÁL LÁSZLÓ ÉLETE ÉS MŰVÉSZE

Új kiadás, Paál László egész munkásságának első feldolgozása, 130, részben először közölt reprodukcióval és színes műmelléklettel

Számozott amatőr-kiadás

félbőrkötésben

9 színes műmelléklettel

80 pengő

Rendes kiadás

diszes egészvászonkötésben

2 színes műmelléklettel

40 pengő

FÖLDI MIHÁLY

új regénye

ÖVÉK AZ ÉLET

A népszerű író új regényében is a lélek rejtett szenvedélyeit tárja fel drámai izgalmú történet keretében

Fűzve 8 pengő

Ifj. SZÁSZ KÁROLY

A MI NÓTÁNK

VERSEK

Egy költő-család izzó, ősi magyarsága szólal meg legfiatalabb nemzedékében új hangon és új érzésekkel

Fűzve 5 pengő

A KÜLFÖLD NAGY REGÉNYEI

A modern regény reprezentatív könyvsorozata

30 kötetben

Díszes, művészi egészvászonkötésben **125.— pengő**

A gyűjtemény tartalma:

Balzac : Ursule Mirouet.

Barrès : Kitépett sarjak I/II.

Bonsels : Emberek útja.

Tündérvilág.

Csehov : A semmirekellő. — A halál árnyai.

Dosztojevszkij : Netocska Nezvanova.

Duhamel : Éjféli vallomás.

Dümov : A szélhalászek.

Gide : Meztelen.

Gogoly : Régimódi földesurak.

Bulyba Tárász.

Gorkij : Gorgyjev Foma I/II.

Hauptmann : Thiel pályaoír. — A soanai eretnek.

Hémon : Mária Chapdelaine.

Jerome K. Jerome : Minden út a Kálváriára vezet.

Lewis : Arrowsmith I/II.

Loti : Izlandi halász.

Löns : A második arc.

Nansen : A Menthe-testvérek. — Mária.

Noailles : Új remény.

Reade : A földönfutó örökös.

Schnitzler : Garlan Berta asszony.

Shaw : Cashel Byron mestersége.

Stevenson : A balantraei földesúr.

Turgenyev : Tavaszi hullámok. — Első szerelem.

Unamuno : Kőd.

Zweig : Az érzések zűrzavara.

Megrendelhető előnyös havi részletfizetési feltételek mellett a

FRANKLIN-TÁRSULAT könyvkereskedésében,

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

891 0.2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

623. SZÁM

1929 OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. EGY NÉMET ÉPÍTÉS UTAZÁSA MAGYARORSZÁGON	
1737-BEN. — Lyka Károlytól	1
II. GRÓF POLZER-HODITZ KÖNYVE. — Laki Ferentől	7
III. A FÖLDBIRTOK JELZÁLOGI MEGTERHELÉSE CSONKA-MAGYARORSZÁGON ÉS A MEZŐGAZDASÁGI HITEL PROBLÉMÁI. — Fellner Frigvestől	34
IV. EGY ISMERETLEN BÁNK-BÁN DRÁMA. — Gálos Rezsőtől	44
V. A TUDOMÁNY A SZÉPIRODALOMBAN: JULES VERNE. (I.) — Hankiss Jánostól	54
VI. A HABSBURGOK ELSŐ SZTAMBULI REZIDENSE. (II.) — Török Páltól	87
VII. TESTVÉREK. — Sherwood Anderson után, angolból, — Kállay Miklóstól	105
VIII. CADORE. — Költemény. — Carducci után, olaszból, — Radó Antaltól	115
IX. SZEMLE. — 1. <i>Benedek Elek</i> . (1859—1929.) — Kéky Lajostól.	
2. <i>A boroszlói magyar tudományos hét</i> . — Császár Elemértől	122
X. IRODALOM. — 1. <i>Erdős Renée önéletrajzi regényének befejező kötete</i> . (Erdős Renée: <i>Ave Roma!</i>) — r. r.-tól.	
2. <i>I. Ferenc József levelei</i> . — (Ottó Ernst: <i>Franz Joseph I. in seinen Briefen</i> .) — k. —l.-tól	149

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

624. SZÁM

1929 NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. NAGY SÁNDOR NYOMDOKAIN AZ INDUSHOZ. — Stein Auréltól	161
II. AZ UDVARI KÉMEK, A MEGBIZOTTAK ÉS A TITKOS REND- ÖRÖK AZ 1807. ÉVI ORSZÁGGYÜLÉS ALATT. (I.) — Takáts Sándortól	191
III. A MAGYAR SZÍNJÁTSZÁS TÖRTÉNETE AZ UTÓDÁLLAMOK TERÜLETÉN. 1918—1928. — Olay Ferenctől	215
IV. A TUDOMÁNY A SZÉPIRODALOMBAN: JULES VERNE. (II.) — Hankiss Jánostól	241
V. ARS POETICA MEA. (I.) — Költemény. — Vietórisz Józseftől	272
VI. SZEMLE: 1. <i>Fraknoi Vilmos síremléke előtt.</i> — Berzeviczy Alberttől. 2. <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	289
VII. IRODALOM: 1. <i>Rousseau.</i> — (Rác Lajos: <i>Rousseau J. J. élete és művei.</i>) — Elek Oszkártól. 2. <i>Az utolsó délszláv.</i> — (Tresić-Pavičić Ante: <i>Budućnost Južnih Slavena.</i>) — Bajza Józseftől. 3. <i>Jugoszláviáról.</i> — (Bajza József: <i>Jugoszlávia.</i>) — Bonkáló Sándortól	307

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

625. SZÁM

1929 DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INFÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GYULAI PÁL GERNYESZEGEN. — Papp Ferencről	321
II. A NÉMET EGYETEMEK SZEREPE A NEMZET ÉLETÉBEN. — Kornemann Ernőről	347
III. AZ UDVARI KÉMEK, A MEGBIZOTTAK ÉS A TITKOS REND- ŐRÖK AZ 1807. ÉVI ORSZÁGGYÜLÉS ALATT. (II.) — Takáts Sándorral	359
IV. «ISMERETLEN» TOLSZTOJ. — Rubinyi Mózesről	377
V. A TUDOMÁNY A SZÉPIRODALOMBAN: JULES VERNE. (III.) — Hankiss Jánostól	385
VI. ENDRŐDI SÍRJÁNÁL. — Költemény. — Szabolcska Mihálytól	445
ARS POETICA MEA. (II.) — Költemény. — Vietórisz Józseftől	447
VII. IRODALOM: — 1. <i>Pindaros teljes fordítása.</i> — (Pindaros. Magya- rul tolmácsolta Csengery János.) — Wagner Józseftől.	
2. <i>Francia könyv a magyar revízióról.</i> — (Aldo Dami: <i>La Hongrie de Demain.</i>) — Horváth Jenővel	470

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár felévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtáros is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

A FRANKLIN-TÁRSULAT UJDONSÁGAI

MAGYAR ÍRÓK

BORSODI LÁSZLÓ

ŐSZI NAPSÜTÉSBN

Történetek, képek, hangulatok
a magyar vadászéletből

Fűzve 4 pengő 80 fillér

GESZTESI BALOGH GÁBOR

ASSZONYÖLÖK

Regény, amelynek különös meséje
a pszichoanalízis legizgalmasabb
kérdését érinti

Fűzve 6 pengő

FÖLDI MIHÁLY

KEZDŐDIK UJRA MINDEN

1914—1924 — a magyarság tragikus
tiz évének regénye egy ember tör-
ténétében

Fűzve 7 pengő

M. POGÁNY BÉLA

FEL A PORBÓL

Az ember harca önmagával az er-
kölesi tisztulásért — fiatal író első
regényéhez nemesebb témát aligha
találhatott

Fűzve 6 pengő

MOLNÁR FERENC

EGY, KETTŐ HÁROM

VÍGJÁTÉK

A magyar színpad legújabb világraszóló sikere

Fűzve 3 pengő 60 fillér

A FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

új kötetei

ALMÁSSY LÁSZLÓ

AUTÓVAL SZUDÁNBA

Egy modern magyar utazó
kalandos naplója

Eredeti fényképfelvételekkel

Egészvászonkötésben P 12-80

K. LEDEN

KJUVATIN JÉGMEZŐI

AMERIKA

LEGÉSZAKIBB NÉPEI KÖZÖTT

Eredeti fényképfelvételekkel

Egészvászonkötésben P 12

Megjelent

MAGYARORSZÁG

TÖRTÉNELME, FÖLDJE, NÉPE, ÉLETE,
GAZDASÁGA, IRODALMA, MŰVÉSZETE

VERECKÉTŐL NAPJAINKIG

A magyarság aranykönyve — Nagymagyarország enciklopédiája

Egyetlen műben, öt kötetben: Nagymagyarország történelme, állami berendezése, irodalom- és művészettörténete, népnevelése, földrajza, állat- és növényvilága, gazdasági élete, sportja, színe-
szete stb.

Magyarország és elszakított részeinek teljes ismertetése

*Öt albumalakú kötet díszes félbőr-kötésben, 2500 oldal, 1500 illusztráció-
val, 16 sokszínűnyomatú műmelléklettel, 7 színes térképpel*

A BEVEZETÉST ÍRTA

NAGYBÁNYAI VITÉZ HORTHY MIKLÓS
MAGYARORSZÁG KORMÁNYZÓJA

Írták a magyar politika, közélet, tudomány és irodalom
legkiválóbb reprezentánsai

- I. kötet. **Nagymagyarország történelme napjainkig.**
- II. « **Állami és gazdasági élet.** (Törvényhozás, katonaság, ipar, kereskedelem, földművelés.)
- III. « **A magyar föld és népe.** (Városok, állat- és növényvilág, néprajz.)
- IV. « **Szellemi élet.** (Irodalom, műveltség, tudományosság népnevelés, egyházi élet.)
- V. « **Művészet, zene, színpad, sport.** (Magyarország statisztikai helyzete nemzetközi megvilágításban.)

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

BUDAPEST, IV., EGYETEM-UTCA 4.

A FRANKLIN-TÁRSULAT UJDONSÁGAI

MAGYAR ÍRÓK

BORSODI LÁSZLÓ

ŐSZI NAPSÜTÉSSEN

Történetek, képek, hangulatok
a magyar vadászéletből

Fűzve 4 pengő 80 fillér

GESZTESI BALOGH GÁBOR

ÁSSZONYÖLŐK

Regény, amelynek különös meséje
a pszichoanalízis legizgalmasabb
kérdését érinti

Fűzve 6 pengő

FÖLDI MIHÁLY

KEZDŐDIK UJRA MINDEN

1914—1924 — a magyarság tragikus
tiz évének regénye egy ember tör-
tétében

Fűzve 7 pengő

M. POGÁNY BÉLA

FEL A PORBÓL

Az ember harca önmagával az er-
kölesi tisztulásért — fiatal író első
regényéhez nemesebb témát aligha
találhatott

Fűzve 6 pengő

— MOLNÁR FERENC

EGY, KETTŐ HÁROM

VÍGJÁTÉK

A magyar színpad legújabb világraszóló sikere

Fűzve 3 pengő 60 fillér

A FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

új kötete

ALMÁSSY LÁSZLÓ

AUTÓVAL SZUDÁNBA

Egy modern magyar utazó kalandos naplója

Eredeti fényképfelvételekkel

Egészvászonkötésben 12 pengő 80 fillér

Megjelent

MAGYARORSZÁG

TÖRTÉNELME, FÖLDJE, NÉPE, ÉLETE,
GAZDASÁGA, IRODALMA, MŰVÉSZETE

VERECKÉTŐL NAPJAINKIG

A magyarság aranykönyve — Nagymagyarország enciklopédiája

Egyetlen műben, öt kötetben: Nagymagyarország történelme, állami berendezése, irodalom- és művészettörténete, népnevelése, földrajza, állat- és növényvilága, gazdasági élete, sportja, színeszete stb.

Magyarország és elszakított részeinek teljes ismertetése

Öt albumalakú kötet díszes félbőr-kötésben, 2500 oldal, 1500 illusztrációval, 16 sokszínnymatú műmelléklettel, 7 színes térképpel

A BEVEZETÉST ÍRTA

NAGYBÁNYAI VITÉZ HORTHY MIKLÓS

MAGYARORSZÁG KORMÁNYZÓJA

Írták a magyar politika, közélet, tudomány és irodalom legkiválóbb reprezentánsai

- I. kötet. Nagymagyarország történelme napjainkig.
- II. « Állami és gazdasági élet. (Törvényhozás, katonaság, ipar, kereskedelem, földművelés.)
- III. « A magyar föld és népe. (Városok, állat- és növényvilág, néprajz.
- IV. « Szellemi élet. (Irodalom, műveltség, tudományosság népnevelés, egyházi élet.)
- V. « Művészet, zene, színészet, sport. (Magyarország statisztikai helyzete nemzetközi megvilágításban.)

Prospektust minden érdeklődőnek ingyen küld a

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVKERESKEDÉSE,
BUDAPEST, IV., EGYETEM-UTCA 4.

A KÜLFÖLD NAGY REGÉNYEI

A modern regény reprezentatív könyvsorozata
30 kötetben

Díszes, művészi egészvászonkötésben **125**— pengő

A gyűjtemény tartalma:

Balzac : Ursule Mirouet.
Barrès : Kitépett sarjak I/II.
Bonsels : Emberek útja.
Tündérvilág.
Csehov : A semmirekellő. — A halál árnyai.
Dosztojevszkij : Netocska Nezmanova.
Duhamel : Éjféli vallomás.
Dümov : A szélhalászok.
Gide : Meztelen.
Gogoly : Régimódi földesurak.
Bulyba Tárász.
Gorkij : Gorgyjejev Foma I/II.
Hauptmann : Thiel pályáőr. — A soanai eretnek.
Hémon : Mária Chapdelaine.
Jerome K. Jerome : Minden út a Kálváriára vezet.
Lewis : Arrowsmith I/II.
Loti : Izlandi halász.
Löns : A második arc.
Nansen : A Menthe-testvérek. — Mária.
Noailles : Új remény.
Reade : A földönfutó örökös.
Schnitzler : Garlan Berta asszony.
Shaw : Cashel Byron mestersége.
Stevenson : A balantraei földesúr.
Turgenyev : Tavaszi hullámok. — Első szerelem.
Unamuno : Kód.
Zweig : Az érzések zűrzavara.

Megrendelhető előnyös havi részletfizetési feltételek mellett a
FRANKLIN-TÁRSULAT könyvkereskedésében,
Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

MAGYAR REGÉNYÍRÓK

A mai magyar regényírás reprezentatív sorozata
25 kötetben

Díszes, művészi egészvászonkötésben **100**— pengő

A gyűjtemény tartalma:

Bartóky József: Semper idem.

Cholnoky Viktor: Az Alerion madár vére.

Drasche-Lázár Alfréd: Dorilas.

“ “ Tegnap és ma.

Ferenczy Kálmán: Guzsajásban.

Földi Mihály: A Halasi-Hirsch fiú.

Kaffka Margit: Színek és évek.

Kóbor Tamás: Munka.

Krúdy Gyula: A bűvös erszény.

Kuthy Lajos: Hazai rejtelmek. Két kötet.

Mikszáth Kálmán: Töviskes látogatóban.

Molnár Ferenc: Ketten beszélnek.

Moly Tamás: Kalandok és kalandorok.

Móricz Zsigmond: Galamb papné.

Nagy Endre: Apostol a Hódságon.

Petelei István: Az élet. Két kötet.

Sas Ede: Desdemona leánya.

Schöpplin Aladár: Balatoni tragédia.

Szende-Dárday Olga: Rozsda. Két kötetben.

Szöllősi Zsigmond: Palma di Palma.

Tömörkény István: Jegenyék alatt.

Vértesi Gyula: A vér.

Megrendelhető előnyös havi részletfizetési feltételek mellett is a

FRANKLIN-TÁRSULAT könyvkereskedésében,
Budapest, IV., Egyetem-utca 4.